

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

821.161.2

Г61

2

CAABA
TOVA
BOBA
HABA
IIBA
BB
C
D
K
M
Ñ

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

---

*Твори
в трьох
томах*

КИЇВ

1981

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

Том 2

Драматичні поеми

П'єси

Оповіді

В томе представлены драматические поэмы, пьесы и другие произведения писателя.

ШЛЯХАМИ НЕВТОМНОГО ШУКАННЯ

1

Бачу це так виразно, наче щойно вернувся у свою харківську комірчину з вечірньої прогулянки.

Високі дерева Пушкінської вулиці здавалися в присмерковому освітленні ще більш високими і розлогими — вони вкривали всю вулицю, вітами торкаючись стін і вікон.

На розі, в конусі світла, наче в ліхтарі, стояли — маленький худорлявий Іван Кулик і високий юнак у спортивному піджаці поверх картатої ковбойки, в модних бриджах і черевиках з крагами.

Юнак щось гаряче доводив Куликові, а той, відкидаючи за звичкою голову назад так, що випиналася гостра руда борідка, весело і не образливо сміявся.

— Сава Голованівський, — мотнув головою в бік юнака Кулик і додав, коли той недбало простягнув мені руку: — Поет.

Сорок років тому до імені кожного з нас обов'язково треба було додавати це слово, — воно не стільки відбивало дійсний стан речей, скільки уточнювало для непоінформованих осіб ту заявку, з якою ми переступали поріг літератури.

Навряд чи тепер комусь спало б на думку щось додавати до імені Сави Голованівського. Понад чотири десятиріччя він плідно працює як поет, драматург і публіцист, його роман «Тополя на тому березі» перекладено на кілька чужоземних мов. Пройдено складний і не на кожному етапі легкий шлях — від молодих, далеких від остаточної довершеності віршів до зрілої творчості, від юнацьких, часом нерозважних, захоплень до простоти і викінченості пізньої його поезії.

2

Найяскравіший і найоригінальніший поет не існує поза загальними обставинами творчого процесу, в якому бере участь.

В багатьох своїх рисах творчий шлях Сави Голованівського типовий для ряду наших поетів.

Коли тепер оглядаєш той шлях, бачиш усі його відтинки, перехрестя і розгалуження, відмічаєш усі труднощі, втрати і здобутки поета, приходиш до висновку, що він марно йшов єдиною можливим для поета шляхом — несходженою і практично безконечною дорогою невтомного шукання.

Усі ми — від найменших до найбільших — йшли і йдемо цим спільним шляхом, і якщо не слід забувати про його труднощі, то не варто й надавати їм надмірного значення. Це труднощі невпинного зростання багатой на творчі індивідуальності української радянської літератури.

Сава Голованівський належить до того покоління радянських поетів, яке на початку свого творчого шляху групувалося навколо «Молодняка», хоч організаційно з «Молодняком» він не був зв'язаний. У 1928 році, коли молодий поет переїхав з Одеси до Харкова, існувала вже Спілка пролетарських письменників, до якої він одразу ж приєднався.

Головною темою поетів «Молодняка» була громадянська війна, романтика боротьби за Радянську владу і «романтика буднів» — лірична фіксація перших паростків нового життя на селі, мрія про його соціалістичну перебудову.

Павло Усенко перший висловив передчуття тих величезних історичних змін, які незабаром мали статися на селі:

Скільки того дива
впало на прядива,
Впало на прядива,
стелить на луги.
Тут би колективи
та пожали ниви,
Тут би колективи
вбрали береги...

(«Передкомунієська»)

Євген Фомін та автор цих рядків оспівували героїв Трипілля, Іван Гончаренко — будні сільського комсомолу, Олекса Влизько друкував на сторінках «Молодняка» поезії, в яких розкривався внутрішній світ молодого інтелігента нової, уже радянської форми.

Сава Голованівський видав першу книжку, коли країна починала здійснювати першу п'ятирічку, коли слова «індустріалізація» і «колективізація» для романтиків соціалістичного будівництва вазвучали з тим самим ліричним наповненням, як

для поетів попереднього призову — Жовтень, Смольний, «Аврора» і «Арсенал». В поезію входила нова тема — Дніпробуд і Харківський тракторний, Турксиб і Магнітка, штурмові ночі на шахтах Донбасу і руднях Криворіжжя.

Сава Голованівський з усім ентузіазмом молодості ввімкнувся у вир будівництва. В ті роки його можна було бачити не тільки в редакціях харківських газет та журналів. У картатій кепці і шкіряному пальті, він з'являвся в корпусах Новокраматорського машинобудівного, в котлованах Дніпробуду, на рихтуваннях багатьох новобудов. Вірші його, раніше ніж з'явитися на сторінках столичної преси, не раз проходили «першим екраном» у будівельних «блискавках» і заводських багатотиражках.

Його переповнювали грандіозні задуми, треба було не тільки фіксувати в актуальних відгуках прикмети нового дня, — він прагнув у широкому полотні відбити грандіозність епохальних змін, що відбувалися на його очах, охопити не тільки всю країну, а й показати її в світових зв'язках як величну силу, яка перетворює світ... Так виник задум віршованого роману «Фронтовики». Як і багато «масштабних» творів того часу, він не став етапним надбанням нашої поезії, але в еволюції самого поета залишається одним із важливих і не безплідних етапів творчого зростання.

3

Наприкінці двадцятих — на початку тридцятих років в радянській поезії сталися не лише тематичні зміни.

Поетів нового періоду не задовольняла не тільки стара тематика, але й засоби її художнього втілення. Шукання нової поетичної форми було в тих умовах явищем закономірним і природним.

Та хто тільки не оголошував себе тоді новатором!

На щастя, нова соціалістична дійсність не вмщувалася у ті форми, що їх пропонували радянській поезії спеціалісти від «новаторства», які запозичували свою рецептуру з застарілих, а часом і зовсім сумнівних джерел.

Сава Голованівський на перших же кроках своєї творчості опинився ніби на роздоріжжі. З «комсомольськими» і «пролетарськими» поетами (використовуючи термінологію того часу) його зв'язувало розуміння суспільної ролі поетичної творчості, бажання бути на передовій лінії боротьби за соціалістичне перетворення країни. Крикливе «новаторство» згаданих вище поетич-

них шкіл збивало поета з вірних творчих позицій і не раз деформувало його поетичну практику.

Та ми погрішили б проти істини, коли б закидали йому це як провину. Навіть цілком дозрілі поети не втрималися від спокуси і віддали щедру данину безплідному експериментаторству, що не раз перетворювалося на холодне штукарство, в якому губилися найелементарніші ознаки поезії. Прикладів можна було б навести немало, але не в цьому завдання нашої статті.

Різні поети по-різному звільнялися від формалістичних деформацій. Для Сави Голованівського протиотрутою від формалізму стала поезія Володимира Маяковського.

Через багато років посивілий поет з гумором розповість у вірші «Зустріч в Одесі» про те, як вплинула на його розвиток творчість і сама поетична особистість Маяковського, з яким він зустрівся справді за анекдотичних обставин. Але справа не в анекдотизмі того чи іншого біографічного факту, — вплив могутньої поезії Володимира Маяковського на молоду поезію двадцятих — тридцятих років незаперечний. Зазнав цього впливу і Сава Голованівський, і хоч згодом він відмовився і від віршів «драбинкою», і від надмірної гіперболізації, і від складного, часом каламбурного римування, а головне, від ораторського пафосу і громохких інтонацій свого вчителя, — саме йому він зобов'язаний тим, що громадське звучання залишилося в його поезії назавжди.

Українські поети поверталися і до Шевченка, Франка і Лесі Українки, до народнопоетичних джерел, від декларативності та риторики — до глибинного ліризму, до плідних шукань в царині епосу.

На перший план виходила людина з її почуттями, болями і радощами, зростала увага до людської душі, для ліричного поета це означало — до самого себе. Це були пошуки глибини змісту і викінченості форми, яка обіймала б той зміст і виявляла його не лише в загальних рисах, а в усіх відтінках, розкривала усю гаму людських емоцій, від найпростіших порухів серця до складних духовних колізій сучасності.

Зростання поета завжди пов'язане з переоцінкою перейденого шляху та переусвідомленням власних досягнень.

Часом ця переоцінка відбувається повільно, на очах у читача — від твору до твору. В інших випадках поет постає перед нами у новій своїй якості ніби несподівано — процес відбувся десь у глибині його творчої самосвідомості, приховано від нашого ока.

Майбутній дослідник простежить шлях зростання Сави Голованівського і розповість про те, як поет звільняв свою творчість від чужорідних нашарувань і протипоказаних його обдаруванню силових напружень. Для нас досить відмітити, що процес цей був довгим, болючим, але плідним. Поет не крився з ним, ні на день не припиняв своєї творчості, хоч у ній були коротші і довші паузи. Зміни наставали поступово, в боротьбі протилежних начал, і це означало тільки те, що поет росте і мужніє, що перемога, як і кожна перемога, не дається йому легко.

Межею, за якою починається період поетичного змузнення Сави Голованівського, слід вважати невеликий вірш «Клени». Він не з'явився несподівано, усі його якості були вже в попередній творчості поета, саме в тій її течії, що впливала з класичних і народнопісенних джерел, — тут ці якості постали ніби в очищеному вигляді.

На перший погляд здавалося, що Сава Голованівський відмовляється від самого себе, зрікається своїх молодих всеосяжних замірів і обирає для себе цілком новий шлях.

Я хотів би бути придорожнім кленом,
шелестіти листям свіжим і зеленим,
вгору понад хмари піднімати віти,
і дружити з вітром, і цвісти, й шуміти.

Щоб ішли повз мене люди в путь далеку,
і щоб я, зустрівши, пригортав їх в спеку,
і щоб я, зелений споконвіку й зроду,
в кухлі серць розлив їм свіжу прохолоду.

І щоб люди встали, повні віри й волі,
і пішли стежками, що синіють в полі,
і щоб скрізь ставала праця їм легкою,
як згадають шелест клена під горою.

(«Клени»)

Проте ніщо не могло змінити раніше практично усталених творчих установок — залишалося бажання бути в центрі життя і боротьби, прагнення злитися з світом, з усією різноманітністю його явищ, тільки замість колишнього «розпросторювання» з'явився цілком обгрунтований намір йти в глибину. Ораторська, розрахована на великі аудиторії, інтонація «знизилася» до інтимності, підкреслено риторичний жест поезії Сави Голованівського відійшов у минуле. Тепер поет звертався до серця людини, до її почуттів, він наче відкрив у собі джерело ліризму, яке сам перед тим загортав жорсткою голосних слів, риторичних побудов і невмотивованих гіпербол.

5

Лишалося небагато часу до великих потрясінь війни.

Сава Голованівський багато і плідно працює в передвоєнні роки. Одна за одною виходять його книжки. Театр імені Івана Франка до Шевченківського ювілею 1939 року ставить його віршовану драму «Поетова доля». Тоді ж Київський оперний театр здійснює постановку опери за цією драмою.

Викристалізовується майстерність поета, поглиблюється світорозуміння. Поруч з постатями героїв революції в його творах з'являються діячі народної історії та культури.

Вищим здобутком поезії Сави Голованівського передвоєнного часу є вірш «Блакитноока Леся». Це не тільки спроба змалювати образ улюбленої поетеси, простежити на її прикладі зародження творчого покликання в молодому серці. В рядках цієї поезії остаточно формулюється творче кредо самого поета. Епіграф з Лесі Українки звучить не лише як витлумачення теми, його можна поширити на всю дальшу гворчість Сави Голованівського:

Любов і надія не в зорях, не в морі!

Між людьми поради шукати.

(Леся Українка)

Відгуки Лесиної поезії чуються в ритмі і мові цього вірша, гнучкого й пружного, сповненого зачудуванням перед скарбами людської неспокоїної душі, яка шукає злиття з життям і боротьбою людей.

...Я на отаві дудочку знайшла
потріскану, стару — робітникову.

Заграла я й почула дивну мову —
то мова муки людської була.
І вперше усвідомила тоді я,
що не у зір знайду свою судьбу,
що на людей уся моя надія,
на щастя їхнє
і на боротьбу.

Те, що було раніше тільки декларацією, одягалось в живу плоть і наповнювалося живою кров'ю, промовляло до почуттів, будило думку і викликало довіру вже самим багатством образотворчих засобів, досконалістю мови і вірністю психологічного малюнка, тонкого і впевнено точного.

І стала синь морів мені немила —
в мені тривога раптом ожила,
листочками на вербах зашуміла,
збудила сон дзвінкого джерела
і все мене з лісів і піль гонила...
Я поспішала — я до вас ішла.

Чи не була ця схвильована спроба відтворити боріння молоді душі на межі зрілості, продиктована власним поетовим мужнінням? Можливо, й так. В ширшому смислі — це був кінець ідилічного сприйняття світу, який раніше малювався однією, хоч і героїчною фарбою, в якому жили тільки ентузіазм і перемога, а труднощі, коли й виникали, то тільки для того, щоб випробовувати на них мускулатуру.

В самосвідомості поета визрівало передчуття великих подій, душа його ніби готувалася до найтяжчих за все життя випробувань.

Передчуття історичних потрясінь сповнювало усю передвоєнну радянську поезію. Поети були готові перетворити своє слово на зброю боротьби з фашизмом, який загрожував самому існуванню радянського суспільства. У кожного поета ця готовність виявлялася по-своєму, кожний приходив до неї своїм шляхом. Сава Голованівський — через злиття з найвищими духовними цінностями народу, які втілювалися для нього в образі блакитноокої Лесі, дівчини з незламною, готовою до подвигу душею.

Пора мені: я поспішати мушу.
У мене зброя.
Я на бій веду.

(«Блакитноока Леся»)

Минав другий рік війни. Фронтовий журналіст, підполковник Сава Голованівський прибув у танкову бригаду. Його радо зустрічали в частинах діючої армії. В перший день війни він одягнув армійську шинель і не скидав її до повного розгрому ворога. Майже щодня у фронтовій газеті з'являлися його статті, нариси, кореспонденції. Їх читали в окопах піхоти, в танкових частинах, в з'єднаннях авіації,— його добре знали на фронті і командири, і рядові бійці.

Підполковник Сава Голованівський розмовляв з командиром бригади, сидячи в танку. Радіо щось бурмотіло стиха, танкіст і поет не звертали на нього уваги.

Раптом поет прислухався — звучав знайомий голос, високий і чистий, він схвильовано вів мелодію незнайомої пісні... Але слова тієї пісні поет знав — він сам написав їх в якійсь, тепер уже забутій хаті, в дні тяжкого відступу з України в приволзькі степи.

Де гнеться під вітром висока тополя
і хвиля дніпрова встає,
твій син, Україно, лежить серед поля
і дивиться в небо твоє.
І ти йому тихо шепочеш: «Дитино!» —
схилиєшся ніжно над ним,
моя Україно,
сумна Україно,
пожарища звихрений дим!

(«Пісня про мою Україну»)

Статті і нариси Голованівського усе частіше з'являлися на сторінках центральної преси, звучали по всесоюзному радіо. Віршів він писав мало — для них за журналістською роботою, яка вимагала повної самовіддачі, майже не залишалось часу. І раптом ця пісня, далекий голос співачки, мелодія, повна печалі і надії... Сава Голованівський залишався поетом усі ці довгі суворі роки, коч часом і сам забував про своє призначення і покликання.

Вірші Сави Голованівського, писані в дні війни на коротких перепочинках між двома виїздами до частин діючої армії, десь на крилі машини чи при світлі трюфейного парафінового каганчика в покинутій господарями хаті, сповнені сумовитими роздумами над солдатською долею, в них багато простору і світла, за скупими словами, позбавленими будь-яких прикрас,

почувається глибоке хвилювання душі, яка має пройти крізь вогонь і кров, не зламавшись і не втративши віри.

Поет бачить:

Нема легких небес

над рідним нашим краєм...

(«Солдатська пісня»)

На його очах змінилась картина світу, того святкового, радісного, а часом навіть безжурного світу, який він ще так недавно творив у своїх поезіях:

Тремтять поранені і вбиті дерева...

(«Сосни»)

Воєнні вірші Сави Голованівського навіяні трагічними втратами і, здавалося, непереборними труднощами боротьби — часто густо це пекучі спомини про недавнє минуле, яке відсунулося так далеко, що стало ніби передісторією людського існування... І все ж ні на хвилину він не втрачає ні мужності бійця, ні віри у вищі цінності людської душі, які в такою величню силою розкрилися в характерах радянських людей саме в обставинах тяжких випробувань війни.

Солдат, ідучи у наступ сніжним полем, спотикається об задубіле тіло свого бойового товариша:

Ти ідеш, і неначе ідеш, як завжди,
коч до крові давно уже ноги натерто,
та здається — убитий гукає: «Зажди!» —
і за те, що живий, докоряє одверто.

(«Підеш полем безкраїм...»).

Живий солдат переймає на себе обов'язок убитого бійця, але той образ, який постав перед його очима у засніженому полі, назавжди залишається в серці. Ніщо не зможе притупити гостроти болю, який відчувавеш від кожної втрати... Тисячі впали, але тисячі лишилися жити. Тут немає непримиренного протиріччя — перемогу вони здобули разом — живі і мертві. Тільки з єдності їхніх зусиль виростає та хвилина, коли ворог піднімає руки вгору і тремтячими губами визнає себе переможеним... Так, ця хвилина настає, і все-таки небезпідставним здається почуття, що виникає в чутливому серці живого солдата:

Ти країну звільниш у тяжкій боротьбі,
ти збудуєш свій палац на попелі згарищ,

та ніколи не зможеш простити собі,
що в заметі лишився не ти, а товариш.

(«Підеш по зем безкраїм...»)

Коли можна говорити про проблематику ліричної поезії, то увесь дальший розвиток її з усіма ускладненнями, з дедалі виразнішим почуттям особистої відповідальності поета за все і перед усіма,— все це закладено вже в скупих рядках фронткових віршів Сава Голованівського.

Пізніше він напише:

Що тільки в білім світі є,
то все моє, то все моє...

(«Що тільки в білім світі є...»)

І в іншому вірші:

Горять моря, затоплюються суші,
зовсюди зойки горя і плачу,
і я на клич: «Рятуйте наші душі»,
себе не пам'ятаючи, лечу.

(«Дельфін»)

Можливо, у цьому самозабутті, в готовності до братнього єднання з усім живим, у свідомій відповідальності за життя в найповнішому розумінні цього слова і полягає увесь зміст і завдання поезії. Якщо поет прийшов до такого розуміння свого покликання саме у дні війни, то ніякого значення не має кількість його воєнних віршів, як і взагалі не має значення кількість у кожному мистецтві. Важливий тільки висновок, який робить поет з життя і який він передає нам своєю творчістю.

У дні війни Сава Голованівський написав одну тільки пісню. Минуло вже майже чверть століття. Воєнні вірші його живуть і сьогодні, а широкі строфи пісні і досі не втратили свого тепла, зберегли здатність хвилювати і зворушувати нас:

Я вірив, що ворог тебе не поборе,
і ворог тебе не зборов,—
він ще відповідь за гірке твоє горе
і кров'ю заплатить за кров.

І слава твоя оживе неодмінно,
і доля розквітне ясна,
моя Україно,
жива Україно,

блакитна моя сторона!

(«Пісня про мою Україну»)

Уславлена співачка Зоя Гайдай з незмінним успіхом виконувала цю пісню в дні війни в солдатських шпиталях, а потім — у концертних залах визволеної української столиці. Сповнена глибокого драматизму мелодія, з якою злилися слова поета, не раз звучала по радіо. Часом її можна почути й тепер, повну нового вже змісту — ми знаємо, як здійснилися мрії поета і солдата, і давній біль уже не видається нам таким щемким і нестерпно болючим.

7

Потрясіння солдатської душі не швидко забуваються.

Вовнна тема не затихатиме в поезії Сави Голованівського ще довгий час. Вона то звучатиме в глибокому підтексті його нових віршів, то знову вихоплюватиметься на поверхню, — відгуки пережитого входитимуть в його творчість, як емоційне тло, без якого не можна зрозуміти тих глибоких змін, що в ній відбулися.

Творчість існує тільки в розвитку. Відбувається постійне оновлення клітин творчого організму, яке ми помічаємо тільки тоді, коли процес уже остаточно викінчився. Доки триває оновлення, доки поет не втрачає здатності розвиватися і змінюватися, доти ми можемо чекати від нього нових цінностей, які задовольнятимуть не лише його, але й нас, оскільки й ми у своєму розвитку не стоїмо на місці, і вимоги наші до власного мислення і до чужої творчості дедалі зростають. Не лише ми творимо поезію, але й поезія творить нас.

В творчості Сави Голованівського останніх років переважає прагнення осмислити не тільки власний життєвий і творчий досвід. Він уже не задовольняється ні ліричним самовиразом, ні простим відтворенням образів дійсності.

Світ, його явища і протиріччя можуть втілюватися як в найпростіших, так і в найскладніших образах і символах. І чим глибше поетове проникнення в суть рухливої дійсності, тим більше його прагнення до граничної чіткості і простоти тих засобів, якими він володіє. Поетична думка звільняється від обтяжливих прикрас, шукаючи найкоротшого шляху до свідомості того невідомого співрозмовника, яким є для поета його вимогливий читач.

В прагненні остаточної простоти Сава Голованівський в кращих своїх поезіях досягає афористичної викінченості думки. Іноді його вірш в цілому звучить як афоризм:

Але іноді, саме тоді, коли поет втрачає довіру до смислового значення безпосередньої емоційності та образності, його підстерігає певна небезпека, яку він і сам добре розуміє.

Самопересторогою звучать такі його рядки:

Пашіли окрою й карміном
троянди в розпалі весни,
та час минув,
і стали тліном
в чийсь колекції вони.
Отак, настромлені на лезо
швидкоминущого часу,
і вірші, створені тверезо,
втрачають пахощі
й красу.

(«Гербарій»)

Поезія — завжди несподіваний винахід, у неї своє мислення і своя логіка, вона мусить вирішувати старе рівняння не тільки завжди новими, але й завжди власними засобами. Від постійного вживання раз сконструйована «форма» збивається, і якщо ми хочемо не стояти на місці, а йти все далі й далі, до щоразу вищої досконалості, якій ні практично, ні теоретично немає меж, ми повинні відкидати власні здобутки і щоразу ставити перед собою нову мету, якою не може бути сама лише досконалість — вона завжди залишається для поета тільки засобом.

Шукаєш слово,
образ,
риму,
аби не зовнішність, а суть
у форму нерукотвориму
якнайтепліше одягнуть.
І вже, здається, все, як треба —
як у природі, як в житті.
Та почуваш: колір неба
і запах дійсності — не ті.

(«Форма»)

Сава Голованівський належить до тих поетів, яким властиве почуття постійної внутрішньої самокритики і невдоволення своєю роботою. І якщо назовні це невдоволеність формою, над пошуками якої завжди б'ється кожен поет, то насправді це шукання повного влиття і вияву через форму тієї невловної, але завжди значущої суті, якою була і залишається справжня поезія.

Російський поет Микола Заболоцький чудово висловив головну заповідь, яку повинен пам'ятати кожен з нас:

Не позволяй душе лениться,
Чтоб в ступе воду не толочь,
Душа обязана трудиться
И день и ночь, и день и ночь.

Зріла поезія Сави Голованівського — наслідок щоденного і невпинного «труда душі», який включає тверезу самооцінку і дозволяє поетові гідно продовжувати свій шлях, найвищою і найціннішою знахідкою на якому є краса і правда світу, втілена в щирому і чистому слові.

Леонід Первомайський

---

*Драматичні
поєми*

ПОЕТОВА ДОЛЯ

ДІЮТЬ:

Т. Г. Шевченко.	Твардовський, поміщик.
П. О. Куліш.	Матильда } його дочки.
М. І. Костомаров.	Марі } його дочки.
Тетяна Петрівна, його мати.	Гайна Барвінок, дружина Куліша.
Аліна, його наречена.	Прикажчик Твардовського.
Савич, поміщик.	Іван, кучер.
Гулак, юрист.	Хомка, наймит Костомарова.
Петров, студент.	Шинкарка.
Білозерський, поміщик.	1-й чумака.
Кучеренко, кріпак-бандурист.	2-й чумака.
Стара, його дружина.	3-й чумака.
Ольга, їхня дочка, наречена Шевченка.	Гості, жандарми, лакеї Білозерського.

Дія відбувається в 1847 році.

Дія перша

Велика кімната в квартирі Костомарова. Трое дверей — в бокову кімнату, в коридор і в кабінет ученого.

На сцені — Тетяна Петрівна. Вона з розпачем дивиться на замкнені зсередини двері синового кабінету. Звідти чути брязкіт посуду.

Тетяна Петрівна

Та припини, нарешті, цей розгром!
Миколо, чуєш? Що це за нещастя...

Костомаров
(з-за дверей)

Не заважайте...

Тетяна Петрівна

Я не подивлюсь
на те, що ти — професор Костомаров!
Я накажу Хомі нести батіг
і одшмагаю, наче на конюшні!

Подумаеш — перетворити дім
в якийсь шинок!

(Помовчавши).

Ти вийди тільки звідти...

Костомаров

(байдуже)

Так, так, маманю, лайте голосніш,—
мені сьогодні докір ваш на користь.

Чути брязкіт посуду.

Тетяна Петрівна

О господи... Та він таки здурів!..

В коридорі дзвонять.

Там хтось прийшов... Можливо, що до тебе...

Костомаров

(з-за дверей)

Геть! Геть! Професор зайнятий.

Тетяна Петрівна

...А він

від сходу сонця б'є фамільний посуд...

Ну, правда, ще такого не було!

(Виходить відчинити).

За мить вбігає Аліна, слідом за нею повертається Тетяна Петрівна.

Аліна

Добрий вечір, мамуню! Як здоров'я?

Як мається? А я вам привезла —
похвастатись — свою вінчальну сукню...

Тетяна Петрівна

Поглянь ось — наречений твій здурів.

Аліна

(посміхаючись)

Що знову з ним?

Тетяна Петрівна

Він з посудом воює,
фамільний порцеляновий сервіз
професор твій, здається, добиває.

(Байдуже виходить).

Аліна

(стукає в кабінет)

Миколо, відчиніть мені... Це я...

Костомаров

Що це за «я»?

Аліна

Це ваша наречена.

Костомаров

Тут небезпечно...

Аліна

Ну, та відчини!

Костомаров

Аліночко, кажу ж тобі — не можна.
В кімнаті зараз повно мужиків,
тут сам говорить з ними Стенька Разін...

Аліна

(сміється)

Ну, ну, пробач...

Повертається Тетяна Петрівна. Аліна відходить від дверей.

То я вам привезла
свою вінчальну сукню показати...

(Розкриває картонку).

Погляньте... Запевняю — навіть ви
в такій перед вінчанням не стояли!

(Видобуває сукню, показує).

Ну що — хороша? Тут ще буде шлейф,
і пояс ще сьогодні дошивають...

Він туго облягатиме мене
і вив'яжеться бантиком на спині.

Кравчиха каже, що такий фасон
пасує королевам та принцесам.

Тетяна Петрівна

Яка краса! Який прекрасний шовк!

Аліна

А правда, що такого ви не мали?

Тетяна Петрівна
Ой доню... Як ішла я до вінця,
не думала я про вінчальну сукню...
Мій батько був звичайним кріпаком,
і безнадійно пана я кохала...

(Зажурилася).

Аліна

Ах, бідна мамо... Він же вас любив!

Тетяна Петрівна
Любив! Та чи щасливіші були ми
від того, що кохалися? Батьки,
ти ж розумієш, як вони постали
проти кохання нашого... Вночі
вінчалась я з Івасиком, таємно...
Ні батька на вінчанні не було,
ні мати нас хрестом не осінила...

(Витирає сльозу).

Коли ж кравчиха сукню закінчить?
Часу ж так мало.

Аліна

(складає сукню)

Вистачить, здається...
Спочатку ще ж весілля Куліша...

Тетяна Петрівна

(таємниче)

А там, здається, ще одне весілля...

Аліна

Невже? Чие?

Тетяна Петрівна

Ні, доню, не скажу.
Мені одній відкрито таємницю.
Ніхто про це не знає ще.

Аліна

Мені ж,
не боячись, ви можете сказати!
Чие весілля?

Тетяна Петрівна
Ну, та вже скажу:
Шевченкове.

Аліна
(зраділа)
Невже? Не може бути!
Хто ж молода? Щаслива!..

Тетяна Петрівна
Ні, цього
нізачо не наважуся сказати.

Аліна
Та що ви, мамо! Ви вже почали...
Клянуся вам, нікому ні словечка!
Ніхто про це не знатиме.

Тетяна Петрівна
Тарас
уже, напевне, скоро оголосить,
і ти тоді почуєш.

Аліна
(стає навколішки)
Та молю,
благаю вас, — скажіть мені, мамуню...
Клянуся вам — якщо судив господь,
щоб мала від Миколи таємницю,
то ви її посієте в мені,
оце ім'я назвавши.

Тетяна Петрівна
(пригортає Аліну)
Ой крутійко!
Дай боже, щоб між вами не було
ніколи таємниць, окрім цієї!
(Наважилася).
Вона Твардовських хлопчика глядить.

Аліна
(вражена)
Івася? Ольга! Боже мій...

Тетяна Петрівна
Хороша
вона і мила дівчина...

Аліна
(приголомшена)

Але ж
вона кріпа...

(Схаменулася).

Ой господи, пробачте...
Простіть мені...

Тетяна Петрівна

А є й між кріпаків
достойні душі і хороші люди.
Адже Тарас — він також був кріпак,
а серед всіх його шляхетних друзів
хіба ти знайдеш рівного йому?

Аліна

Та я й на думці, мамо, вас не мала
образити! Простіть мені...

Чути брязкіт посуду.

Тетяна Петрівна

Ну, от...
він знову збожеволів... Покарає ж
господь таким нещастям!

В коридорі дзвонять.

Подивлюсь —
хто там прийшов... О боже милосердний..

(Виходить. З передпокою).

Ну, от, панове, — згляньтеся хоч ви:
сказився ваш професор Костомаров.

Голос Куліша: «Ах, боже мій! А що там з ним таке? Ну, ми його
врятуємо швиденько».

Входять Куліш та Гулак.

Гулак

Моє вам шанування!

Куліш

(цілує Алінину руку)

Ах, які

ви надзвичайні, мадемуазель Аліно,
сьогодні!

А л і н а

Ось як?

К у л і ш

Що ви! Вчора теж...

І взагалі — завжди.

А л і н а

Це інша справа.

Г у л а к

А де ж це пан професор?

А л і н а

(гукає)

Ну, виходь...

Тут пан Куліш і пан Гулак... Можливо,
вони тебе нарешті вгмонять.

К у л і ш

Та де ж це він? Миколо, відгукнися!

К о с т о м а р о в

(виходить з кабінету, вигукує)

Вітаю всіх!

К у л і ш

Ти ніби працював?

А л і н а

(голосно сміється)

Бив тарілки! А це — тяжка робота.

Г у л а к

Бив тарілки?

К о с т о м а р о в

Та я пожартував,

Аліночко!

(До всіх).

Я дратував матусю:
мовляв, про Стеньку Разіна пишу,
то мушу і оточення розгрому
створити для натхнення.

К у л і ш

Жартівник!

А л і н а

От шибеник!

К о с т о м а р о в

(серйозно)

А я тієї думки,
що, пишучи який-небудь предмет,
письменник мусить стати цим предметом.
Наприклад, я про Разіна пишу.
Я мушу стати Разіним хоч трошки,
хоча б на крок ввійти в погромний світ,
який мого оточував героя...

К у л і ш

(з удаваним занепокоєнням)

Микола небезпечний чоловік!

А л і н а

(так само до Костомарова)

Ти ще не вийшов із своєї ролі?

К о с т о м а р о в

О друже мій, не бійтеся!

(Цілує її руку).

Скажіть,

а де ж це решта?

Г у л а к

Прийдуть.

К у л і ш

(насторожено)

А хіба

в гостях у тебе ще хтось має бути?

К о с т о м а р о в

Пробач, що я не сповістив тобі,
боявся, що, як знатимеш,— не прийдеш.
До мене нині зійдуться брати
Кирила та Мефодія.

К у л і ш

(роздратовано)

Навіщо

втягаєте мене ви силоміць?

Ви ж знаєте, що в намірах і мріях

завжди і скрізь я з вами... Але я
не хочу брати участі в таємних
і політичних зборах...

Г у л а к

Зачекай.

Ти ж днями сам на час лишаєш Київ...
Здається, Савич їде за кордон,
ще дехто днями виїздить на літо...

К о с т о м а р о в

Адже ти не відмовився б прийти
до нас перед від'їздом?

К у л і ш

(вимушено)

Ну, звичайно...

Якщо це так...

К о с т о м а р о в

Та тільки ж, тільки так!
Звичайна дружня зустріч.
(Гукає в двері).

Чуєш, мамо,
якщо ти маєш ще один сервіз...

Т е т я н а П е т р і в н а

(у дверях)

О господи!

К о с т о м а р о в

Та ні ж бо! Приготуй нам,
будь ласка, чай... До мене гості йдуть.

А л і н а

А я допоможу вам...

К о с т о м а р о в

О, прекрасно.

Аліна виходить услід за Тетяною Петрівною.
Ну, друзі милі, я вам приберіг
такого сенсаційного сюрприза,
що, сподіваюсь, будете ви всі
вдоволені.

Куліш
О, треба сподіватись!

Костомаров
(таємниче)
Тарас Шевченко жениться...

Куліш
(театрально сплескує руками)
Mein Gott!
На кому, боже милостивий?

Гулак
Сам він
тобі казав?

Костомаров
(сміється)
Між брязком тарілок
і дзвоном філіжанок і карафок
на власні вуха все це я почув.
Я навіть знаю, хто його мадонна.

Куліш
Сенсація!

Гулак
На бога, хто ж вона?

Куліш
Аби людина доброго достатку
і знатного сімейства.

Костомаров
Зачекай.
Ви всі її побачите сьогодні ж.
Не забувайте тільки: поки що
це — найстрашніша в світі таємниця.

Куліш
О, навіть так! Чудово...

Костомаров
Я пошлю
по неї Хомку — він її покличе.

Г у л а к

Стривай... чи зручно? А якщо Тарас образиться?.. Він прийде теж?

К о с т о м а р о в

Про все це

я думав і як слід обміркував.
Він має повернутися з етюдів,
тож, певне, і запізниться. А тут
все станеться ще до його приходу.

(*Гукає*).

Ану-кось, Хомко... Хомко! Де ти є?

(*З розпачем*).

Заснув, проклятий хлопець! Зачекайте,
я зараз розтрушу його...

(*Виходить*).

К у л і ш

Такел

То наш Кобзар заграв на інших струнах...

(*Пауза*).

Скажи, Гулаче... думав ти про те,
яку значну могла б зіграти роллю
вона в житті Тарасовому?

Г у л а к

Хто?

К у л і ш

Дружина. Жінка. Добре, простодушне,
гарненьке, безхарактерне теля
чи справжня і освічена людина —
розумна і піднесена душа?

Який талан йому послало небо!

Усім обдарував його господь.

Коли б мені такий жорстокий геній,—
умер би я напевно... Я читав

його недавно створені писання.

О господи, який це дивний світ!

Яка це дика, неприступна скеля!

Це страшно і прекрасно водночас...

(*Пауза*).

Як Моцартові заздрить міг Сальєрі?!

Маленький і нікчемний егоїст.

Повіриш, я Тарасові не заздрю:
я знаю, що не рівні ми... Та я
тяжку відповідальність почуваю
за річище, яким він потече...

Г у л а к

По-твоему, це річище...

К у л і ш

(застережливо)

Не зовсім.

Я розумію: наш Тарас — пророк.
Але, на жаль, як всі вожді й пророки,
з'явився він зарано. Ще не час
на ці плачі, на ці пророкування:
народ наш спить, і сон його тяжкий,
глибокий сон!.. Прокинешся не швидко
з такого сну!

(Нервово ходить по кімнаті).

Не бунт, не повстання,
а всемогущу істину Христову
в душі народній сіяти пора.
Пора сю душу дещо просвітити,
а не смутити, як смутить Тарас,
завчасну проповідуючи волю.

Г у л а к

Довкола нього є ще й ми.

К у л і ш

(безнадійно зітхаючи)

Та есть...

Г у л а к

Ти думаєш, що вплинути на нього
не в силі вже й оточення?

К у л і ш

О ні,
я думаю, що в силі... Тільки шкода,
що це його оточення — не ми.
А я б хотів, щоб ми його плекали
і щоб незграбна муза мужика
служила славі нації моєї.

Входить К о с т о м а р о в.

Костомаров
Хома уже пішов.

Куліш
(не слухаючи, веде далі)
Ну, уявім,
що ми гуртом зуміємо втесати
цей непокірний мозок. Та душі,
душі його потрібен добрий цензор!
Той, хто б навчив тонких переживань
оцю крамольну, цю бентежну душу.

Гулак
Його «втесати» важко... Я б сказав,
що це, либонь, і зовсім неможливо...

Куліш
Скажу тобі, мій друже: для людей,
які, крім зла й неволі, не пізнали
в житті нічого більше, як Тарас,—
для них не залишається нічого,
крім розбивати лоба об стіну,
шукаючи уявленої волі.
А дай хоч крихту ніжного тепла
і лиш на мить «сердечного комфорту»,—
і з уст затятих вирветься не крик,
а мелодійна, солов'їна пісня.

Костомаров
(він весь час мовчки слухав)
Ти знаєш, я оце пошкодував,
що влаштував оглядини... Здається,
твої думки і намір я вгадав.

Куліш
Пошкодував? Цікаво. То виходить,
що доведеться думати про те,
аби Тараса якось рятувати?

Костомаров
(ухиляється від пильного Кулішевого погляду)
Не думаю.

Гулак
Так, так... А хто ж вона?

Куліш

Не думаєш!.. Здається, ти не певен,

(Стривожений).

Кажі, Миколо, хто вона така?

Костомаров

То, значить, ти збираєшся втрутитись
у вибір Кобзарєвої душі?

Куліш

Я певен, що у вибір цей втрутитись —
то наш святий обов'язок.

Костомаров

Скажи,

Паньку, мені,— коли б Тарас надумав
тобі сказати: друже, не люби
ти Ганни Білозерської, будь ласка,
і не веди її до вітваря,—
або мені те саме про Аліну,
я б... ми б...

Куліш

(повчально)

Миколо, ти господар сам,
і я господар сам собі; Шевченко ж
належить Україні — не собі.

Гулак

На власне щастя кожен має право.

Куліш

Можливо, кожен. Тільки не пророк.
Пророк від себе відректись повинен.
Коли ж він сам не згоден відректись,—
ми змусимо. Повинен вийти з нього
не Пугачов, не Разін, не мужик,
а соловей, який в усій Європі,
в усьому світі змусить прогрімить
таке нам любе слово — «Україна»!

Пауза.

Гулак

Так, так... Можливо...

Куліш

Іменно!.. Вона ж
повинна стати засобом до того.

З коридора чути дзвінок.

Савич

(входячи разом з Петровим)

Добрий вечір, панове! А Тарас
Григорович — він тут?

Куліш

Він скоро буде.
Сідайте, розміщайтесь...

Савич

(сідаючи)

А я,
панове, нині добре посміявся!
Оце я, розумієте, іду
Хрещатиком, вертаючись додому,
коли в одному франті пізнаю
поручика Грановського... «Куди це
і звідки ви?» — питаю... «А біжу
від Куліша, — хвилюється Грановський, —
Шевченко, — каже, — добрий чоловік,
свята душа, а грошей не позичив.
А от Куліш, негідник, таки дав!»

Всі голосно сміються.

Куліш

Невдячний!

Савич

(пирскаючи сміхом)

Ви ж не викажіть, будь ласка...

Петров

Який це пак Грановський?

Савич

Рідний брат
Миколи, декабриста... Нам би варто
на бці мати парубка цього...
Окрім того, що на Сенатській площі

колись робив велику справу брат,—
у нього є знайомства в гарнізоні,
зв'язки серед начальників полків...

Куліш

Дозвольте, пане Савичу... Знайомства...
До того ж в гарнізоні... А при чім,
пробачте, ці знайомства?

Савич

Я гадаю,
що нам корисно мати...

Костомаров

(трошки насмішкувато)

О Паньку!

Пан Савич, бач, захоплений повітрям,
що повіває з Заходу!

Савич

А чом

не скуштувати свіжого повітря,
що дме, скажімо, з Заходу? Чому
ми мусимо свідомо уникати
огню, що б'є нам в очі, коли нас
він може так блискуче освітити?

Куліш

Чи засліпити!

Петров

(підкреслено до Савича)

Бачте, пан Куліш,
напевне, нарочито забуває,
що є на світі приказка...

Куліш

(сміючись)

Світи,
та не підпалюй?

Петров

Інша єсть: «До світла
орлиних би очей!»

Куліш
(трохи образено)

Та де їх взять!
Не дав господь...

Гулак
А ви не забувайте
того, що ми — не Захід; що народ
наш темний і неграмотний настільки,
що...

Куліш
(закінчує)
Дай йому, хрещеному, ножа,
і він усе, що маємо живого,
в крові й вогні утопить...

Савич
Отже, ми,
по-вашому покликані сидіти,
спокійно споглядаючи?

Куліш
Дарма!
Ми сієм слово істини в народі.
Нехай як слід він слово те збагне,
тоді воно ярмо неволі спалить
навіки.

Савич
(переможно сміючись)
Я гадаю, не слова
палити ярма в силі, а пожежі.

Петров
Бравіссімо! Бравіссімо!
(Аплодує).

Савич
Народ
уярмлений воістину! А уряд
та імператор нинішній — хіба
не сліпоту, не варварство, не темінь
насаджують серед людських низів,
між черні ремісницької, між хлопів,

між кріпаків? Поміщицький батіг,
неграмотність, і голод, і неволя —
це є найкращі визначки того,
що царський скіпетр...

К о с т о м а р о в

(невдоволено озируючись)

Я вас попросив би...

С а в и ч

...що царський скіпетр вже в руці тремтить
і з неї скоро випаде...

П е т р о в

Продовжіть,
будь ласка, пане Савичу.

С а в и ч

(почуваючи підтримку)

Отут,

я думаю, можливо, пан Грановський, —
його зв'язки серед військових кіл
здадуться нам найкраще.

К о с т о м а р о в

(насмішкувато)

То, виходить,
пан Савич вирушає на царя
не тільки що з мечем обвинувачень,
а ще й з обвинуваченням — мечем?

Дзвінок у коридорі. На мить всі кидаються назустріч приходящому.

В и г у к и:

— Тарас!

— Тарас Григорович!

Коли всі виходять, Гулак відводить убік Костомарова.

Г у л а к

(занепокоєно)

Пошліть

Хому свого негайно... Попередьте,
будь ласка, наречену, щоб не йшла!
Казав же я!

К о с т о м а р о в

(*гукає*)

Хома! Заснув, проклятий...

Я миттю... Ах, скандал таки...

(*Вибігає*).

Ввіходить Тарас, тримаючи в руці біле пальто. Він цілує руку Тетяні Петрівні, що з'являється йому назустріч: вона цілує його в лоб.

К у л і ш

(*увіходячи з коридора*)

От бачиш,

Тарасику, ти вчасно надійшов:
пан Савич, бач, міркує в цю хвилину,
що нам вчиняти випаде з царем
і з урядом!

Т а р а с

(*тримаючи пальто*)

Повісити б...

К у л і ш

Мій боже!

Та що це ти?

С а в и ч

(*регочеться*)

Я зрозумів вас так,
що ви пальто повісити хотіли б?
Чи правда?

Т а р а с

І царя.

(*Віддає пальто Тетяні Петрівні*).

К у л і ш

(*у розпачі*)

Святий господь!

В якому товаристві ти снуєшся,
що розмовляєш чисто як чумаки?!

Т а р а с

Ні, я оце з рибалками рибалив.
А чумаків давно не зустрічав...
Отак сиджу отут собі, у місті,
неначе сич у листі... Дак хіба

людину тут зустрінеш?.. Щоб бурлака
чи там чумак захожий... Все такі...
учені та дрюковані, а справді
вухаті і метиковані...

С а в и ч

Про них —
чи ви читали? — в повісті останній
пан Гоголь написав.

Т а р а с

(захоплено)

Оце земляк!
Оцей ушкварив нехристові в очі!
Ви знаєте, сьогодні я сиджу
у пана губернатора... про нього
іде якраз розмова... се та те,
пан Гоголь на устах у нас да повість
його недавня... Раптом щось таке
у двері як уломиться! Дивлюся,
а позад мене двоє жандарів
сердешного тримають... Бідолаха,
напевне, вскочив зопалу й тремтить,
злякався з несподіванки... «А що це,—
питає губернатор,— тут шинок,
що грюкати дозволено холопам?!»
«Піймали, ваша світлість...— жандарі
на те йому відказують.— Негідник
на пристані до натовпу читав
оці, мовляв, писання...» Губернатор
бере у нього зошита з руки,
читає і показує: «Дивіться,
мовляв, Тарас Григоровичу, що
проти царя й престолу наскладали!»
А я дивлюся — господи святий! —
та мій же «Сон» у зошиті!

С а в и ч

(захоплено)

О боже!

Т а р а с

«Ай-ай,— кажу,— які ж тепер пішли
невдячні й недрюковані пііти».

А сам скипаю зо сміху. А сам —
ну, от-от-от в лице розрегочуся!
І як я тільки витримаю?!

Куліш

Гляди,

бо як узнає...

Тарас

А як ти не скажеш,
то як би він дізнався? Та дарма —
не сердься, я жартую...

Костомаров

Чим же, врешті,
пасаж отсей скінчився?

Тарас

Отже, я

кажу: «Невдячні люди розвелися...
Народ під царським скіпетром живе,
мовчить, від задоволення ні звуку
від нього не почувеш... Так йому
заціпило від жиру, як від страху...
На всіх язицях тиша... А вони
ще й тим, бач, невдоволені!.. І зводять
таке на їх величність! Ай,— кажу,—
карати супостатів». — «Правда, правда»,—
хитає лобом світлість. «Ну, а цей
у чому, бідний, винен? — я питаю.—
Пустили б, ваша світлість!..» Не хотів.
Просив я, умовляв я... і нарешті!..

Савич

Таки пустив?

Тарас

Пустив-таки.

Савич і Петров голосно сміються.

Куліш

Скажу

тобі одверто: надто ти бравуєш
цим самим «Сном». Сказати б — добрий твір,
а то ж — ні форм, ні міри, ні мистецтва,
а тільки піна, гордість і злоба!

Пощо тобі в народ його пускати?
Подалі б ти писання це тримав,
щоб черні надаремно не мутити...

С а в и ч

Ну, це занадто.

П е т р о в

(обурено)

Надзвичайний твір!

Пауза.

Т а р а с

Гм... Судія ти справді неблаганний!
«Ні форми, ні мистецтва...» Може, й так.
Можливо, що нема в мені мистецтва,—
лиш правда, тільки б істина була.
А буде правда — буде, значить, піна,
і зненависть, і гордість, і злоба,
і їй в мені нема й не буде міри!
А звідки взяти міру міг би я?
З повитих павутинням фоліантів?
З книжок в крапках мушиних і в пилу?
(Помовчавши).

Скажи мені — тебе хоч раз шмагали
різками на конюшні? Ти, Паньку,
кажи, та не соромся... Так бувало,
щоб батько твій, щоб мати, щоб сестра
чи сам ти тиждень ситий остюками
й водою був? Ти, бач, знавець душі
народної! Ти з тих, що візьме торбу,
одягне свитку драгу — і в народ,
вивчати, бач... Та в торбу не забуде
покласти сала доброго шматок!
А гляне голубенькими очима
на змучених і стомлених людей,
на кривду, і на сльози, і на горе,—
сотворить скорб у лагідних очах
та й — навітки. Бо мало, бач, мистецтва,
бо міри, бач, бракує... бо в житті
немає, бач, улюбленої форми
солодкої пітики. Нема
краси в чужому горі. Ти, брат, спробуй,
стань сам народом змученим своїм,

будь сам його частиною малою,
і покуштуй з дитинства батога,
і голоду, і кривди, і неволі,
тоді твоїм мистецтвом стане крик,
а не шукання слинявої міри;
тоді твоїм мистецтвом буде зойк,
а не брехлива істина Христова!
І ти тоді кричатимеш, як звір,
кричатимеш, щоб всі тебе почули,
хоча б тобі, немов скажений пес,
вчепився цар у виснажене горло,
хоча б тебе терзали на шматки
і як завгодно мучили в катівнях...

(Закурює. Довга пауза).

Оце, Панько, як хоч... кінець один.
А міра... Ет!.. Дурниця...

Всі сидять мовчки, розгублені й приголомшені Тарасовими словами.
Раптом у дверях з'являється Хомка і шепоче до Костомарова —
його шепіт добре чути у напруженій тиші.

Хомка

Не поспів...

Я, пане, вибіг, та вона була вже
аж осьдечки... на ганку.

Костомаров
(ніби пригадуючи)

Що таке?!

Хомка

Дак Ольга ж... там...

Костомаров
(роздратовано)

Пощо мене турбуєш?!

Тетяна Петрівна
(з'являючись з другої кімнати)
Миколо, що там?! Хомко, що таке?

Хомка

Тут, пані, Ольга... Пан мене послали...

Тетяна Петрівна
(біля дверей, до Костомарова)
Миколо... Нащо ти його послав?!
Ой сину, це мені не до вподоби!

Костомаров
(озираючись, щоб не почули)
Бог з вами! Я й не знаю, хто вона!

Тетяна Петрівна
(суворо)

Хома!

Хомка
(благально дивиться на Костомарова)
Та ви ж послали...

Костомаров
(хитає головою)
От негідник!
То ти — брехати в очі?

Хомка
(благає)

Я...

Костомаров
Мовчи!

Тетяна Петрівна
(одразу все зрозумівши)
Соромився б... «професор»...
(З презирством відходить до дверей
і навмисно голосно гукає).
Олю!.. Олю!..

Заходь сюди, красуне!

Ольга увіходить, але, побачивши присутніх, від несподіванки скрикує і зупиняється.

Ольга

Ой, простіть!..

Ви послали...

Тетяна Петрівна
Так, я посилала.
Там всякі справи... Я тобі скажу...
(До всіх).

Панове, познайомтеся, будь ласка,—
це приятелька наша... Я прошу
її любити, як мою дитину.
Аліно, будьте друзями.

Аліна
(підходить, подає Ользі руку)
Мені
приємно познайомитись...

Тарас
(дивиться в очі Тетяні Петрівні)
Матусю,
і ти, виходить, Брут?

Тетяна Петрівна
(розгублено)
Знайомся теж.
Чи ви знайомі?

(До всіх).
Ну, тепер, будь ласка,
прошу до столу.
(Аліні).

Доню, проведи.

Гості, що стримано мовчали протягом усієї сцени, виходять у другу кімнату в напруженій і ніяковій тиші. Тетяна Петрівна на одну мить затримується на сцені і виходить також.

Ольга
Хто звав мене?.. Пощо я тут?

Тарас
Чому ж ти,
дитино, розгубилася?

Ольга
А ви
хіба не розгубились? Якось страшно
мені сидіти серед цих панів...
Про що до них я маю говорити?

Чужі вони, чужі вони мені!
А тільки гляну серед них на вас я —
і болісно, і страшно...

Т а р а с

(стурбовано наближається)

Що тобі?

Що, Оленько?

О л ь г а

(зітхаючи)

Не рівні ми, Тарасе...

Т а р а с

Не рівні! Ми! Та звідки ти взяла?!
Хіба не діти однієї доли
з тобою ми? Хіба не кріпаки
з прапрадідів обоє ми? Чи, може,
брати мої та сестри, як твої
батьки, брати і сестри,— не в неволі?
Ой Оленько, одна у нас душа,
одна нам сушить мозок чорна дума,
одна серця отруює печаль —
ми сироти однакові з тобою...
А друзі... Ет!

О л ь г а

(у неї в очах сльози)

І справді... ваша правда...

Простіть мені!..

Т а р а с

(усміхаючись)

Ну, як тобі,— прошу!..

Входить Куліш.

Куліш

Тарасе... Ах, пробачте...

Т а р а с

Ні, не можу!

Усім підряд — не можу вибачать.

Куліш

(докірливо)

Заради тебе всі чекають з чаєм.

Т а р а с

Хіба без мене не солодкий чай?

К у л і ш

Незручно якось...

Т а р а с

Ну, якщо незручно...

К у л і ш

Піроси у панни вибачення. Там чекають всі.

Т а р а с

Авжеж...

(*Ользі*).

Пробач, будь ласка.
Ходім мерщій, бо прохолоне чай.

О л ь г а

Та що ви!.. Я повинна...

Т а р а с

Там чекають,
незручно, каже пан Куліш...: Ходім.

К у л і ш

Тарасику, чи не забув ти часом —
у нас таємне зібрання братів.
Присутності сторонньої особи
ніхто не ждав...

Т а р а с

(*посміхається*)

Виходить, ти також
учасник тайних зборів?

К у л і ш

Що за жарти?!

Т а р а с

Паньку, якщо на зборах будеш ти,
то я, гадаю, можу й запізнитись.
Я проведу цю панну... А тоді
з'явлюсь, можливо.

(*Швидко виходить услід за Ольгою*).

Куліш
(*гукає*)

Nicolá!

Костомаров
(*входячи*)

А де ж це

Тарас?

Куліш

(*дуже схвильовано*)

Миколо... Скільки буде сил
в мені, Миколо... Я зроблю, Миколо,
для того все!

Швидко з'являється Гулак.

Гулак

Тарас, виходить, зник?

А я гадав — він з вами тут...

Костомаров
(*Кулішеві*)

Мій друже,

що сталося?.. Ти збуджений...

Куліш

О, так!

Якщо не ви, — я сам його врятую...

А ти... Ви всі... Які ви всі сліпці!

Завіса

Дія друга

Невелика кімната в поміщицькому будинку Білозерських. Кризь рочинені двері видно великий довгий стіл, прибраний і заставлений всілякими стравами. На сцені Білозерський. З других дверей вбігає слуга. Знадвору чути — гавкають собаки.

Білозерський
(*до слуги*)

Ну?

Слуга

Пан Твардовський зволили прибути.

Білозерський

Самі чи ще з ким?

С л у г а

Десять псів при них
також прибути зволили...

Б і л о з е р с ь к и й

Здурів ти?!

З сім'ї, питаю, ще хто з ним прибув?

С л у г а

Дві панни...

Б і л о з е р с ь к и й

Ну, біжи. Та обертайся!..

За півгодини буде пан Куліш
з дружиною — щоб все було готово.

Знадвору входить пан Твардовський з двома молоденькими паннами. За ним кілька хортів. Слуга виходить.

А, пан Твардовський! Милості прошу.
Вітаю вас, вітаю в нашім домі.

Т в а р д о в с ь к и й

(до псів)

Тубо́, Полкан! Ти чув? Тубо́, Полкан!
Вітай мені господаря!

Собака гавкає.

Б і л о з е р с ь к и й

Чудово!

Т в а р д о в с ь к и й

(вдоволений)

Що, молодець Полкан? Йй-бо, красунь.
От сучий син!.. Ну, що вже й розум має:
міністр! Міністр двора!

Б і л о з е р с ь к и й

Чудовий пес...

Із суміжної кімнати входить трухлявенький генеральчик.

Г е н е р а л ь ч и к

Ай, ай, красунь...

Т в а р д о в с ь к и й
(*тиснучи генералові руку*)

Не дешево, признатись,
і обійшовся він мені... Марі!
Матильда!

М а р і, М а т и л ь д а
(*обидві*)

Що?

Т в а р д о в с ь к и й
А затуліть-но вуха!

Дівчата затуляють вуха.

Було дівча у мене... молоде...
як огірочок... Хи-хи-хи!.. Маленьке,
як огірочок!.. Я його віддав,
і тисячу кругленькими... Ну, розум —
міністр!

Б і л о з е р с ь к и й
(*трохи невдоволений*)

Прошу сідати... Пан Куліш
і молода його дружина будуть
за півгодини...

Г е н е р а л ь ч и к
(*підсмикуючи пояса*)

Он як!

Б і л о з е р с ь к и й
Не пізніш!

М а т и л ь д а

Уже, рарá?

Т в а р д о в с ь к и й
Вже, вже, мій огірочку!

Дівчата відтуляють вуха.

Б і л о з е р с ь к и й

Крім того, можу сповістити гостям,
що нині я порадою присутніх
шановним гостем: скоро буде тут
мій гість — Тарас Григорович Шевченко.

М а р і
(скрикує)

Ах, граф!

М а т и л ь д а
(радісно)

Ах, князі

Т в а р д о в с ь к и й
(з нотою докору)

Та ні, душа моя,
піїт, піїт, душа моя!

М а т и л ь д а
(в захопленні)

То, значить,
піїт нас потішатиме? Марі,
піїт нас потішатиме!

Б і л о з е р с ь к и й
Та що ви!

Шевченко — це ж великий наш поет,
він рівний Пушкінові.

Г е н е р а л ь ч и к
(зацікавлено)

То, виходить, Пушкін
також піїт? Оце так новина!
А я міркую, чом він став неправним?!
Це мій полковник.

П е р ш а д а м а
(жваво)

Отже, він ваш друг?

Г е н е р а л ь ч и к
Аякже, Пушкін...

Б і л о з е р с ь к и й
Мушу, генерале,
розчарувати трошки вас... Поет
помер тому вже більш як десять років.

Г е н е р а л ь ч и к
Подумайте, як швидко час біжить!
Ах, бідний Костя...

Білозерський
І поета звали
не Кость, а Олександр.

Генеральчик
Ах, я згадав!
Полковникове прізвисько не Пушкін,
а Душкін!

Білозерський
(стримуючи сміх)
Це можливо...
Генеральчик
(сам дивуючись)
Я ж дивлюсь:
невже мій Костя стати міг піїтом!

Білозерський
Якщо бажання маєте, я дам
Шевченків томик — ви тут почитайте
для гурту...

Матильда
Ах цікаво!
Друга дама
То піїт
наш має навіть книги?

Генеральчик
(оце тільки зрозумівши)
Ви пробачте —
піїтика — чужий для мене світ...
Мене обходить більш апокаліпсис.
Цікаво почитати!

Твардовський
Страм який!
Ай, генерале, сором не читати
Тараса! Кобзаря!

Генеральчик
(виправдовуючись)
Та уявіть —
турботи, суєта...

Т в а р д о в с ь к и й

Ай, сором, сором!

(На пса).

Тубо, Полкан!

(До господаря).

А дайте-но мені,
шановний пане, книжечку.

Б і л о з е р с ь к и й

(дістає книгу, подає)

Будь ласка,
розважтеся, а я на мить...

(Виходить).

Т в а р д о в с ь к и й

Отож

послухайте, панове...

(Гортає книгу).

«Перебендя»...

«Посланіє»...

(Замовкає, уважно читає).

Г о с т і

— Будь ласка, голосніш!

— Мосье Твардовський, просимо! Читайте!

Т в а р д о в с ь к и й

Марі! Матильда! Ну-кось, почитай...

От звідси...

М а т и л ь д а

(читає указане)

«...Вернітеся! Дивітеся:

Жита похилились,

Де паслися наші коні,

Де тирса шуміла,

Де кров ляха, татарина

Морем червоніла...

Вернітеся!..»

Т в а р д о в с ь к и й

(нетерпляче)

Ну, далі, далі!

М а т и л ь д а

(розгублено)

Далі вже крапки...

Т в а р д о в с ь к и й

Щоко́да! Знайшлась для цензора робота...
Найцікавіше викреслив.

Г е н е р а л ь ч и к

Простіть...

Людина я військова... Я не знаю,
чи пахне тут поезією... Втім,
що порохом тут пахне, — це я свідчу!
А повторіть-но, панно, до крапок...

М а р і

(беручи книгу)

«...Верніться! Дивіться:
Жита похилились,
Де паслися наші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла...
Верніться!..»

В цей час Т а р а с, що непомітно увійшов до кімнати і став у дверях, прислухаючись до читання, продовжує.

Т а р а с

— Не вернуться! —
Загуло, сказало
Сине море. — Не вернуться,
Навіки пропали! —
Правда, море, правда, сине:
Такая їх доля!
Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля...

Пауза. Всі розгублено дивляться на Тараса.

А далі... там уже нема крапок,
крамоли більш немає...

Г о с т і

— Ах, цікаво!..

— Це, певне, хіромант!

М а т и л ь д а

Maril Pará!

Це, певне, пан піїт!

Т в а р д о в с ь к и й

(підводячись)

Мосє Шевченко?

Т а р а с

Як бог святий.

Т в а р д о в с ь к и й

Але ж не може бути...

Т а р а с

Не може?.. Гм... Цікаво... Ми негайно
спитаємось Петрова... Гей, Петров!

Входить Петров.

Ви свідчите, що я — це я?

П е т р о в

Ручуся!

Ви перевірте — в книзі є портрет...

Г е н е р а л ь ч и к

А попросім, панове, прочитати
нових поезій власного пера...

Т а р а с

Та що ви, генерале!

Д а м а

Прочитайте...

Т в а р д о в с ь к и й

Мосє Шевченко, дуже вас прошу...

Дозвольте познайомитись... Твардовський...

Т а р а с

(зацікавлено)

Гм... пан Твардовський... Що б його утнуть?
Повірите, я в лобі не тримаю
своїх поезій...

Т в а р д о в с ь к и й

Дуже вас прошу.

Т а р а с

Ну, як для вас —що-небудь прочитаю!

(Пауза).

«Во глубине сибирских руд
храните гордое терпенье.
Не пропадет ваш скорбный труд
и дум высокое стремленье!
Несчастью верная сестра,
надежда в мрачном подземелье
разбудит бодрость и веселье;
придет желанная пора:
любовь и дружество до вас
дойдут сквозь мрачные затворы,
как в ваши каторжные норы
доходит мой свободный глас.
Оковы тяжкие падут,
темницы рухнут, и свобода
вас примет радостно у входа,
и братья меч вам отдадут».

П а у з а.

Під час читання гості тривожно поглядають одне на одного, а дехто просто залишає кімнату. Тарас закінчує читати, і всі мовчать, ніби в рот води набрали. Тарас ледве помітно посміхається. Петров пробує виручити його.

П е т р о в

Ай, ай, Тарасе... Та невже, панове,
ніхто з вас не помітив? Далєбі,
розкрию вам поетову нечесність:
читав Тарас Григорович оце
для нас творіння не своєї музи,
а Пушкінової!

Г е н е р а л ь ч и к

(Твардовському, багатозначно)

Пан правду говорив:
цей вірш писав не мій полковник Душкін!

Т а р а с

(сміється)

Авжеж, цілком, цілком можливо.

Генеральчик
(так само)

Він —
хоч і неправний, але чесний воїн;
мій Душкін би цього не написав!

Тарас

Погоджуюсь!..

Генеральчик
І треба сподіватись
на те, що вірші вашого пера
пристойніші.

Петров
Якщо мені дозволять,
уважу скромність авторову я
і прочитаю твір його...

Гості

Будь ласка!

Твардовський
(полегшено)

Оце найкраще...

Гості

— Просимо!

— Тихіш!

Петров
(читає)

«За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Йї серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову...

Гості насторожено слухають. Тарас стоїть осторонь.

...По закону апостола
Ви любите брата.

Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу.
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстриюкові на придане...

Серед гостей наростає обурення, багато хто демонстративно залишає кімнату. Демонстративно виходить генеральчик. Кінець кінцем лишаються тільки Твардовський з дочками. Але й вони перед закінченням читання виходять.

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословіть дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілуйте
Вольними устами...»

Читає Петров уже майже навздогін Твардовському та його розгубленим паннам.

Т а р а с

О брате, діє муза на француза!
Розбіглися, як миші!

(Голосно сміється, підходить до стола в другій кімнаті і, наливши собі чарку, випиває і закусує бутербродом).

Перша дама
(входячи)

Пан піт,
ніж етикет порушувати, міг би
подумати про те, щоб не писати
подібних непристойностей!

Т а р а с
(щиро сміючись)

Подяка
за комплімент, мадам.

Друга дама
(високомірно відвертаючись)

Пусти за стіл,
а він — на стіл!..

Г е н е р а л ь ч и к
(з'явився в дверях)

Скажіть мені, будь ласка,
яка різниця, вибачте мені,
між справжньою людиною й свинею?

Т а р а с
Різниця між людиною...

Г е н е р а л ь ч и к
(переможно позираючи на гостей)

Атож,
і — вибачте — свинею.

Т а р а с
О, велика...

Г е н е р а л ь ч и к
(сяючи)
Яка, шановний, звольтеся?

Т а р а с
Свина —
та їсть, коли дадуть їй, а людина —
та їсть, коли їй хочеться.

Г е н е р а л ь ч и к
(розгублено)
Ах, так?!

Гості на чолі з генеральчиком, скандалізовані, виходять під переможний Тарасів сміх. Як тільки зникає останній гість, Тарас раптом підходить до Петрова.

Т а р а с
Скажіть, Петров, а звідки вам відомий
цей вірш?

П е т р о в
(трошки розгублено)
Як — звідки?.. Ви ж мені його
колись читали... Зараз я згадаю...

Т а р а с
Неправда, я його вам не читав.

П е т р о в
Тарасе, що ви?! Пригадайте тільки...

Т а р а с

А пригадайте ви — коли і де?

П е т р о в

Коли і де? В Борисполі ж читали
тому, виходить, рік...

Т а р а с

Та я не був
в Борисполі ніколи з вами!

П е т р о в

Що ти,
Тарасику?! Та пригадай лишень —
та ми ж «кліко» пили удвох з тобою
в Борисполі... «Кліко» в таких пляшках
маленьких з етикетками рудими...

Т а р а с

«Кліко» в пляшках великих продають,
і етикетки чорні.

П е т р о в

(безпорадно)

Ах, можливо...

І справді ж... так...

Т а р а с

І вірша я цього
лиш вчора написав... І не могли ви
його почути...

Петров хоче щось заперечити.

Нам нема про що
віднині розмовляти.

П е т р о в

(навздогін Тарасові)

Що ви?.. Що ви?..

Та я ж... Та ми ж... Дозвольте пояснить...

Тарас швидко іде до дверей на вулицю, але раптом відступає назад. В кімнату входить Куліш з молодого дружиною. За ними — Біл оз ер с ь к и й. Тарас зачаровано дивиться на красуню; вона підходить до нього і низько вклоняється.

Кулішева

Вклоняюся вам, батьку... Ви з'явилися
і освітили мій найкращий день
присутністю у нас.

Тарас

Чи ти царівна,
чи королівна?

Куліш

(жартома)

Ти не поривай
очей на коровай! Про власний дбай!

Тарас

(так само)

Натхнули б друзі — дбав би по заслuzі.

Кулішева

Ви не сумуйте... Власну долю має
людина кожна... Дасть і вам господь,
зорю свою ви знайдете... Ходімо
до столу, батьку...

Куліш

(цілуючи руку дружині)

Вибач-бо: дозволь
мені на мить з Тарасом залишитись...
Пробач, будь ласка.

Кулішева

Добре, залишись.

Та довго не примушуйте чекати.

Тарас цілує її в чоло, вона виходить під руку з Білозерським. Гості
виходять слідом. Пауза.

Куліш

Тарасе, друже... Нині я відчув,
що значить повне і велике щастя.
Нарешті я одружений... Вітай!

Тарас

Що ж, від душі добра тобі бажаю.
Одвіку доля пестила тебе,—
нехай вона щастить тобі довіку.

К у л і ш

Спасибі, друже. Дякую тобі.

(Пауза).

Ти знаєш, вчора думав я про себе —
чого бракує ще мені в житті?

Я маю дім свій, богові подяка,
талан свій маю, власний маю хист,
мені властиві благородні мрії,
і думи, і дерзання... А тепер
я зблизився з найвищою душею,
з найкращою з усіх, кого я знав,
без кого в світі я не міг би жити
ні хвили, ані миті... Я сидів
увечері у Ганни, і удвох ми
про власне щастя думали... «Чого,—
спитав я,— ще душі моєї бракує?»
І сам собі на те я відповів:

«Тарасові, йому бракує щастя!»

Т а р а с

(зворушений)

Спасибі, брате... Дякую тобі...

К у л і ш

І потім знову думав я про себе:
я одружився — богові хвала —
тепер удвох з дружиною своєю
на світ дивитись їду за кордон;
до Петербурга їде Костомаров;
поїхав Савич, Пільчиков, Гулак...
Одним один ти в Києві лишишся!
Чи ж сам цвістимеш ти, як з нами цвів?
Чи ж дух твій розів'ється наодинці?
Чи не зів'яне твій високий хист,
мов квітка між густими бур'янами?
Один ти будеш в Києві. Один!

Т а р а с

Та й не по чому б'єш, брат, як по лобі...

К у л і ш

Тобі б, мій друже, рушити в Париж
чи до Неаполійської затоки,
огню й натхнення в Луврі набирать
чи малювати в Римі з Рафаеля!

Бо що тобі наш темний, чорний світ,
якого ти повинен просвітити,
але який тобі не в силі дати
того, чого душі твоїй бракує!
А ти ж, Тарасе, маєш силу вад —
про них і сам ти знаєш достеменно...
Великий дав господь тобі талант,
але не дав гармонії в таланті.
Твоїх пісень не тільки що душа
не в силі переносити шляхетна,—
а навіть спина чорного раба,
яка вже звикла до тяжких ударів!..

(Схаменувшись, замовкає).

Тарасе, є можливість за кордон
тебе на кілька років відрядити.

Т а р а с

Ех, курці б просол!

К у л і ш

Єсть у тебе друзі.

Т а р а с

Та що ти, справді?

К у л і ш

Тільки не питай,
хто друзі ці твої. Така умова.
Ти справно діставатимеш усе,
що на життя тобі потрібно буде.
То згода?

Т а р а с

Не питатиму. Тобі
я вірю, що не крадене.

К у л і ш

То, значить,
ти їхати погоджуєшся?

Т а р а с

Хто б
відмовився свій намір завершити!
Ой, скільки мріяв я про це ночей
і скільки снів таких солодких бачив!..

Великий Карло Брюллов доправляв мене ще в академії... Директор відмовився послати кріпака.

Куліш

Ну, а тепер, Тарасику, ти ж вільний!

Тарас

Я думаю тепер лиш про одно:
чи маю право я свою країну,
свою сердешну, бідну сироту,
що стогне, в рабство продана панами,
напризволяще кинути? Паньку,
народ в ярмі, як віл.

Куліш

Ти маєш право.

Ти маєш, ти повинен. Повен сил повернешся ти звідти в Україну. Тоді ти зробиш те, чого тепер не в силі ще зробити для народу. То що ж, Тарасе, згоден?

Тарас

Так, Панько.

Я згоден. Ой, почув би Карл Великий¹ слова мої! Його це заповіт.
Я згоден. Тільки ставлю теж умову.
Твою, Панько, умову, як умів,
я виконав...

Куліш

Яка ж твоя умова?

Тарас

Раніше, ніж рушати за кордон,
я мушу заручитись.

Куліш

О, прекрасно!

Напевне, ти вже знаєш навіть з ким?

Тарас

Аякже, знаю.

---

¹ Карл Великий — Карл Брюллов, учитель Т. Шевченка.

Куліш

Що ж, благословляю.
Аби людина доброї сім'ї
і доброго достатку.

Тарас

Наречена
моя проста кріпачка, як і я.

Куліш

(ніби вперше почув)

Та бійся бога! Що це ти говориш,
Тарасику... Чи ж до лиця тобі
неграмотна, невихована жінка?
Чи зможе що порадити вона
тобі? Та що це справді ти! Шляхетна
тобі душа потрібна.

Тарас

Ой Паньку...
проста душа... і друг мені потрібен.

Довга пауза. Входить Петров.

Петров

Даруйте, друзі... Пані просить вас,
Пантелеймоне Олександровичу...

Куліш бере Тараса за лікоть, але він лишається непорушний і про-
довжує мовчки дивитись у вікно.

Куліш

Тарасе...

Тарас не озивається. Куліш поволі виходить.

Петров

...Я хотів сказати вам...
Мені ви вірша... правда... не читали...
Сьогодні ранком я знайшов листок,
а вам... не смів сказати... Ви пробачте,
відразу якось я про це забув...

Тарас

Мені, мій милий, зараз не до цього.
Лишіть мене, благаю вас.

Петров
(майже пошепки)

Простіть...

(Виходить).

Ще деякий час Тарас на сцені сам, заглиблений в свої думки. З суміжної кімнати чути веселі вигуки гостей. Вони, певне, давно обідають. Тихо входить Куліш, він зупиняється позад Тараса, деякий час мовчить.

Куліш

Тарасе... Ти не сердься... Не собі одному ти належиш... і майбутнє твоє належить не лише тобі.
Я ж друг тобі і, певне, маю право про тебе турбуватися...

(Пауза).

А ти роби собі як знаєш. Але мушу закреслити принаймні хоч себе з числа сліпих рабів твоєї музи.
О, їм байдуже все твоє життя!
А я — я друг тобі...

(Пауза).

А втім, як хочеш,
Твоя турбота,— я допоможу.

Тарас

(зворушений)

Спасибі, друже... Друже мій єдиний...

Широко розчиняються двері, входить пан Твардовський. Він, певне, трошки напідпитку, говорить голосно і часто сміється.

Твардовський

(у дверях)

Сюди! Марі! Матильда!.. Пан піт ховається від нас... Але від мене ні-ні... ніщо на світі...

Тарас

Навпаки.

Куди б це ми ховалися?

Куліш

Я щойно
хотів іти розшукувати вас.
До вас у мене справа.

Твардовський

О! Пишаюсь!

Радий служити.

Входять Марі та Матильда.

А моя дочка

Тарасові Григоровичу хоче
замовлення зробити... Ну, Марі!
Кажі.

Марі

(соромливо)

Рарá..

Тарас

(галантно)

Чим можу прислужитись?
Будь ласка...

Марі

О, я мрію про портрет...

Куліш відводить убік Твардовського. Вони тихо розмовляють удвох.

Тарас

Та вас писав би навіть Карл Великий!
А Карл Великий має добрий смак...

Марі

Ах, Карл! Король норвезький...

Матильда

Що ти, шведський!

Пан з Карлом друг?

Марі

На дружній ви нозі
з царем, напевне, теж?

Тарас

Авжеж, на дружній:
частенько цар на ногу наступав
мені, а часто на мозоль, бувало,
я наступав цареві.

М а т и л ь д а

(весело)

Ах, Марі,
чи чула ти, що пан піт говорить?
Його величність має мозолі!

Обидві пирскають зо сміху. Тарас тільки тепер помічає, що заважає розмові Куліша з Твардовським.

Т а р а с

Ну, то ходім до зали... Про портрет
умовимось одразу ж.

М а р і

Ах, рарá,
нас пан піт запрошує до зали!..
Твардовський махає їм рукою, вони виходять.

Т в а р д о в с ь к и й

(ірже)

Ор-р-ригінал!

К у л і ш

Ви бачите самі,
що все від вас залежить... Пан Шевченко —
ви знаєте — людина не проста.
Хіба для нього партія — кріпачка?
Світ іншого чекав.

Т в а р д о в с ь к и й

(не розуміє натяку)

Ор-р-ригінал!

К у л і ш

Крім того, ви, як істинний господар
і пан єдиний, дівчині... на шлюб
ще можете не дати навіть згоди.

Т в а р д о в с ь к и й

Та що ви!.. Я вважатиму за честь.
Ор-р-ригінал!

К у л і ш

(продовжує натякати)

Так... так... Проте я певен,
що, може, молода ще і сама
на шлюб цей не погодиться...

Т в а р д о в с ь к и й
(змінившись у лиці)

Та як це?

Та я її, мов сучку, батогом...
Та я...

К у л і ш
(образено)

Ну, що ви... Пан Шевченко друг мій!
(Виходить).

Т в а р д о в с ь к и й
Пантелеймоне... Ах ти, чорт.
(Гукає).

Марі!

Матильда!

М а р і, М а т и л ь д а
(вбігаючи)

Що, рарá?

Входить Т а р а с.

Т в а р д о в с ь к и й

Тарасе! Друже!

Марі, Матильда,— вуха.

Дівчата затуляють вуха.

Вибір ваш

вітаю і одобрюю. Дівчатко,
дівчатко, я сказав би... хи-хи-хи...
як огірочок... Ну, не ображайтесь!
Я ж розумію, що вас привело
до вибору такого... Вічний демос!
Повірите, я також демократ.
Мої холопи знають про науку
і про мистецтво навіть.

Т а р а с

Ну, то ви,
напевне, філантроп!

Т в а р д о в с ь к и й

І навіть більше.

Як хочете, я зараз покажу
свого вам кріпосного музиканта.

Т а р а с

Цікаво дуже...

Т в а р д о в с ь к и й

Зараз же... Марі,
гукни сюди прикажчика.

Марі виходить.

Т а р а с

На скрипку

він грає чи на що?

Т в а р д о в с ь к и й

Ось покажу,
побачите самі. Талант! На світі
бувають різні і поміщики.
Я розумію ваші ідеали —
я демократ, я людям не тиран,
а батько рідний.

П р и к а ж ч и к

(увіходить. В руках батіг)

Ви гукали, пане?

Т в а р д о в с ь к и й

Давай-но Кучеренка... Хай несе
сюди бандуру... Гратиме.

П р и к а ж ч и к

я вам... що Кучеренко... не того... Казав же

Т в а р д о в с ь к и й

Чув, чув, давай...

П р и к а ж ч и к

(ляскаючи канчуком)

Як хочете...

(Виходить).

Т в а р д о в с ь к и й

Матильдо,

гукни гостей... і пана Куліша...
і всіх, хто хоче слухати.

Матильда виходить.

Замало
таких, як я, поміщиків... А жаль...
Я розумію вас, я з вами згоден:
тиран-поміщик — к бісу. А отець-
поміщик, брат...

Т а р а с
(сміючись)

І дух святий...

Т в а р д о в с ь к и й
(з жаром)

Прекрасно!

Це сказано чудово! Дух святий,
натхненник для людей своїх — такий нам
потрібен пан.

Входить кріпак Кучеренко з бандурою. Позад нього — при-
кажчик. Кучеренко блідий, він іде, ледве переставляючи ноги.

Ага, заходь, заходь!

(Кладе руку на Кучеренкове плече).

Ну, Кучеренку, як живеш?

Кучеренко падає додолу перед паном, але Твардовський великодуш-
но вигукує.

Не треба,
не треба, Кучеренку!.. Підведись.

Т а р а с

(прикладає руку до Кучеренкового лоба)

Еге!.. Та ви, шановний бандуристе,
здається, хворі?

П р и к а ж ч и к
(затуляючи Кучеренка)

Він гонив воли
на луг... і застудився.

К у ч е р е н к о
(у прикажчиків бік)

Воля ваша...

Входять Куліш і гості,

К у л і ш

Частує пан Твардовський? Я не знав,
що ви любитель муз.

Т в а р д о в с ь к и й

О, як же, як же!

Ну, Кучеренку, почастуй гостей
найкращою.

Т а р а с

У нього жар... Відкласти б
найкраще всю цю музику...

Т в а р д о в с ь к и й

(намагається бути добродушним)

Ти що —

нездужаєш?

П р и к а ж ч и к

Та здужає... пограє...

Чого там!

К у ч е р е н к о

Воля ваша...

К у л і ш

Бандурист

своє здоров'я свідчить сам, виходить,
він хоче грати.

Т в а р д о в с ь к и й

(до Кучеренка)

Ну, то спокійніш,

не бійся...

(Тихо прикажчикові).

Гришко! Батога сховай-но...

(Голосно, до всіх).

Прошу панів тихіше...

(Кучеренкові).

Починай.

Кучеренко грає музичний вступ. Гості благодушно слухають мелодійну музику. Потім він починає тихо наспівувати.

К у ч е р е н к о

(співає)

«Б'ють пороги; місяць сходить,

Як і перше сходив...

Нема Січі, пропав і той,

Хто всім верховодив.

...На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного:
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Верніться! Дивіться:
Жита похилились,
Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла...
Верніться!..»

Г е н е р а л ь ч и к

(тихо Тарасові, злорадо)

Виходить, між холопів ваші твори
великий успіх мають?

Т а р а с

Ніби так.

Генеральчик бере розкритий «Кобзар», що лежить на столі, і ~~стежить~~
за піснею.

К у ч е р е н к о

(продовжує співати)

«— Не вернуться! —
Загуло, сказало
Сине море».

Г е н е р а л ь ч и к

(до Тараса, майже перелякано тицяє в книгу)

Дозвольте!.. Як?! Це ж викреслено в книзі!

Тарас багатозначно посміхається.

К у ч е р е н к о

(продовжує співати)

«Не вернуться!
Навіки пропали!»
Правда, море, правда, сине:
Такая їх доля!
Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля...»

*(Замоває. Похитнувшись, падає
непритомний).*

Гості схоплюються з місць, з огидою відвертаються і вибігають з кімнати. «Скандал!», «Ах, який пасаж!» — вигукує дехто на бігу.

Т а р а с

Води! Води!

(Вибігає на вулицю).

Лакеї, замість того щоб піти на його вигук, ведуть під руки своїх панійок.

Т в а р д о в с ь к и й

Гри... Гришко!.. Бив?

П р и к а ж ч и к

Ну, бив...

Т в а р д о в с ь к и й

(у гніві, не володіє собою)

Перепорю!

Ти що ж це — бити, бити не умієш?

Скандал!

П р и к а ж ч и к

Та що ви, пане... Оживе...

Т в а р д о в с ь к и й

Та цей же... цей же бачив... Цей, Шевченко!

На весь же світ кричатиме...

(До прикажчика).

Уб'ю!

Перепорю...

(Вибігає).

П р и к а ж ч и к

Іване!

Входить кучер І в а н. Прикажчик щосили б'є Кучеренка чоботом.

На копошню.

Перепорю напополам.

Вбігає О л ь г а з кухлем води.

О л ь г а

Це ви

води гукали, пане?

Прикажчик мовчки бере кухоль, жадібно випиває. Тільки тепер Ольга помічає Кучеренка.

Тату! Боже...

Що з ним?.. Татуню... Господи...

Іван підводить Кучеренка. Прикажчик замахується кулаком на нього, але ззаду хапає його за руку Тарас, що саме вбіг з куклем. Від несподіванки прикажчик поволі озирається на Тараса, в цей час Іван з розгону збиває прикажчика з ніг страшним ударом. Прикажчик відлітає вбік.

П р и к а ж ч и к
(сичить, не підводячись)

Хто... Хто...

ударив?

Т а р а с

Я.

К у ч е р е н к о
(ридає ледве чутно)
Спасибі, пане...
Тарас швидко виходить.
З а в і с а

Дія третя

Хата бандуриста Кучеренка. Звичайні для цієї світлички злидні старанно прикрито. Біля вікна — К у ч е р е н к о, мовчазний і самотній.

На лежанці — стара його дружина. Серед хати — О л ь г а.

С т а р а

Недобре щось мені віщує серце...
Чекаєш ніби й радості — воно ж
тріпоче так, немов напередодні
біди якої... Хай господь простить
тяжкі гріхи, гіркі провини наші!..
Ой доню, доню... страх мене бере!..

О л ь г а

Пощо, матусю? От коли б ви знали,
яка свята людина мій Тарас,
як любить він мене!.. Тоді б, можливо,
вас не поймав би страх цей. Ой, коли б,
коли б ви знали, що то за людина,
що то за серце, що то за душа!

Пауза.

С т а р а

Коли б же так, як між людей ведеться,
щоб хоч побачить в очі жениха.
А то ж не відай, хто твою дитину

посвата — прийде, забере кудись,
та й запродасть, та й закує в неволю.
Ой горе, горе! Страх мене пойма...

О л ь г а

То він мене спочатку ж викупляє!

К у ч е р е н к о

Звільнить на день, навік закріпостить...
Ой доню, доню...

О л ь г а

(збентежено)

Таточку, матусю!
Та не сумуйте ж ви хоч... В хаті все
похмуро і мовчазно, мов не заміж
мене оддаєте ви, а в трупу —
на той світ виряджаєте... Чекайте,
хай тільки ввійде мій сюди Тарас, —
побачите, яким святковим світлом
осяє він серця вам, як за мить
зігріє все навколо, як утішить
усіх нас, мамо, таточку! Пождіть,
ось прийде він, побачите...

С т а р а

(важко зітхаючи)

О боже,
благослови й помилуй нас!

К у ч е р е н к о

(припавши до вікна)

А що
воно таке підїхало?

С т а р а

(швидко злазить з лежанки)

Напевне,
свати уже.

(До Ольги).

Ховайся, та мерщій!

О л ь г а

Ой боже... рушники ж мої у скрині!..

С т а р а

Іди, дитино рідна,— я гукну.

Ольга виходить.

А ти чого стоїш, старий мовчуне?!
Біжи мерщій та низько уклонись,
зустрінь сватів з поклоном! Не холопи
свати ж твої... Та що ж ти онімів?

К у ч е р е н к о

(неохоче)

Іду, іду... Ти ж бачиш...

Входить Куліш.

К у л і ш

(трохи надмірно весело)

А, вітаю,
вітаю всіх!.. Ну, як ви живете?

С т а р а

Господь боронить...

К у л і ш

Ну, хвала святому.

А я се, бачте, мчу по жениха,
аж проти вас і підломило бричку...
Там колесо чи спиця... Старостами ж
призначено, виходить, недарма!

С т а р а

Спасибі, пане...

К у л і ш

(по-панібратському)

Та просить же сісти!

С т а р а

(поспішно)

Ой господи... Аж осьдечки...

(Змахує фартухом місце на лаві).

К у л і ш

Воно

хоч би й не бричка — ще часу доволі,
пора й нерання, та жених тепер
ще, певне, спить і сни солодкі бачить...

(Таємниче).

Він, бачте, досить часто випива.
А вже коли людина випить любить,
то краще, коли безневинно спить,
аніж шибки трошив би або жінці
висмикував би коси...

(Сідає).

Та воно
і в тому правда — жінки він не має.
А жениться, ну там уже... Либонь,
про молодого староста й не мав би
казати людям правди... Але ж гріх
її, бува, сердешну, й приховати!
Авжеж?

Кучеренко

Та воля ваша...

Куліш

Але ж ви
за ангела, напевне, й не збирались
дочку свою засватати?.. Ми всі
під небом грішні! Кожен власну ваду
таїть від бога... От хоч би й Тарас...
що п'є, то, звісно, вада... Ну, поб'є там,
образить там... Дружина все знесе,
дружина стерпить... А коли народить
вона йому дитину, а його
ухоплять враз та голову побриють?

Кучеренко

(скрикує)

За віщо?!

Куліш

(ніби не чувши, підводиться)

Ну, а як же молода?
Жива, здорова?

Стара

(приголомшена)

Господи помилуй...
Та як же це...

Куліш

То молода, кажу,
жива, здорова?.. Ну, то я поїду...

Кучеренко

Дак бричка ж...

Куліш

Бричка... Та вона давно
полагоджена, певне...

Кучеренко

Я спитаю...

Куліш

Ні, ні, не треба. Ви мені простіть,
що я відкрив вам правду... Ну, та що там —
за мною борг, либонь, не пропаде.
Здогадливій людині я віддячу
сторицею... за послугу... Отож
бувайте!

(Виходить).

Старі дивляться Кулішеві вслід, зовсім приголомшені.

Кучеренко

З богом!..

Пауза.

Стара

(хреститься)

Господи помилуй...

За віщо ж ти караєш нас?!

(Безпорадна стоїть серед хати).

Входить Ольга, вона розгублено дивиться то на батька, то на
матір.

Пауза.

Ольга

Пішов?

Куди ж це він так швидко? І чому ви
так плачете, матусю? Не мовчіть!

Пауза.

Що він сказав? Чи, може, від Тараса
недобра звістка?.. Чом ви мовчите?
Матусю! Тату!

Стара

(заливаючись слізьми)

Що ж тобі казати,
дитино рідна!..

Кучеренко

Не судив господь,
виходить!..

Ольга

Боже правий, що тут сталось?

Кучеренко

Недобре про Тараса він казав,
недобре, ой, недобре!..

Ольга

Та від кого ж
чекаєте ви правди?! Пан Куліш
її вам скаже? Чом би це він раптом
таким вам другом став? А ви йому,
виходить, і повірили!

(Посміхається).

Та годі,
доволі — не сумуйте.

Стара

Недарма ж
він заїздив...

Ольга

(намагаючись утішити)

Пани про власне дбають.
А ваші сльози — що їм! Приїздив,
бо він добра Тарасові не хоче
зо мною — он що! Хоче, щоб Тарас
посватав панну; щоб якась кріпачка
Шевченка у панів не відняла.
Того йому й потрібно.

Кучеренко

Як потрібно,
то буде так.

О л ь г а
(рішуче)
Не буде.

С т а р а
Молода
ти, доню, та гаряча. Що ти вдієш?
Ми всі під паном ходимо... Усе
в його руках нечистих... Як він схоче,
так, доню, буде...

О л ь г а
(збентежена, рішуче)
Ні, не буде! Я
Тарасові повім про це...
(Швидко накинувши хустку),
Чекайте,
я зараз...

(Вибігає).

С т а р а
Та пожди! Куди ж вона?!
Ой, буде лихо, буде...

Раптом О л ь г а повертається, вона спирається на одвірок, бліда.
Ледве чутно вимовляє слова.

О л ь г а
Не поспіла...
Свати в дворі... Приїхали...

С т а р а
(раптом заметушившись)
Біжи
мерщій в комору!..

О л ь г а
(ніби не чує)
Ну, та розповім я
Тарасові про все...
(Виходить).

С т а р а
(по паузі)
Хай бог простить —
його над нами воля...

Широко відчинивши двері, входить Куліш. Він тримає в руці ципка і виглядає справжнім весільним старостою.

Куліш

А чи тут
музика милозвучний прожива?

Стара

Заходьте, пане милостивий...

У дверях з'являється Твардовський. Кучеренко і стара падають перед ним навколішки.

Куліш

(невдоволено)

Що ви!

Зведіться. Ми вам зараз не пани,
ви не холопи.

(Роздратовано).

Ну, та підведіться ж!

Що це ви справді?!

(Твардовському).

Накажіть їм ви...

Твардовський

Так, так, вставай, частуй нас!

Куліш

*(ніби продовжує,
намагаючись заспокоїтись)*

Так ото пак

удвох ми з паном лісом ідемо...
Померзли, заблукалися... А з лісу
зозуля виліта до нас... «Кого
в бору се ви шукаєте?» — питає.
«А свисту солов'їного...» — «Ага!
Ви свисту солов'їного шукали!..»

Твардовський

(регоцеться)

«Той свист,— зозуля нам відповіла,—
у Кучеренка єсть... Чого такого,
а свисту досить!»

(Кулішеві).

Ну, вже ви й мастак,
Пантелеймоне Олександровичу,
на всякі брехні!

Куліш
(веде далі)

«То ідіть сюди
праворуч шляхом... А до роздоріжжя
як дійдете,— ліворуч поверніть...
А до могили дійдете,— праворуч
звертайте і простісінько ідіть
тринадцять днів і чотирнадцять нічок,
аж поки шлях поверне вам на схід
до палацу царя Тимур-Ногає...
Аж там,— зозуля каже,— на ріжку
живе раб божий Сидір Кучеренко,
то з шляху ви до нього заверніть,
у нього,— каже,— є дочка-красуня,
вона як свисне — чисто соловей!»

Твардовський

(що весь час зачаровано дивиться
на Куліша, нестримно регочеться)

Ор-р-ригінал! Чи ви усі, пііти,
отак доладно брешете?

Куліш
(продовжує)

Отож

тринадцять днів і чотирнадцять нічок
ішли й не спочивали ми... І так
ми змучились в дорозі, що ні ноги
вже нам не покорялися ніяк,
ні руки геть не слухались... Лиш спрага
і голод нас замучили... Аж ось
Тимур-Ногаєв палац показався,
а поряд, як і слід було чекать,
домівка Кучеренкова... Пустіте
в свій дім, хрещені люди! Та зігріть
чим бог послав, будь ласка, не відмовте.

Стара

Сідайте, пане, просимо...

Твардовський
(вражений)

Ну-ну!

Оригінал ви все-таки.

(Кучеренкові).

Давай же
по чарці, Кучеренку. Бачиш, пан
до тебе в хату зволили прибути.
Частуй, та не скупися...

(Наближається до столу).

О, да тут
проста мужицька!.. Ну, то я поставлю
англійської, щоб Кучеренко знав,
який у нього пан.

(Становить кілька пляшок, видобутих з кишень).

Сідають до столу. Куліш наливає великого келиха Твардовському.

Кучеренко

Спаси вас, боже...

Куліш

Ну, будьмо, добрі люди!

Твардовський

(випиваючи одним духом)

Пий, старий,

пий, пий, не бійся!

Кучеренко вагається.

Що ж ти?..

Кучеренко

Ваша воля...

Хай вас господь боронить...

(Пр'є).

Куліш наливає по другій.

Куліш

То чи є,

як нам зозуля в лісі накувала,
у вас краса дівиця, що свистить,
як соловей?

Твардовський

(хмеліючи)

Та що там! Є краса дівиця.

(Кучеренкові).

Лий панові, холопе! Не жалій!

Стара

(послужливо наливає)

Та що ви, пане милостивий. Пийте,
благослови вас боже.

Куліш

(п'є з старою і Твардовським)

Коли так,

то нам зозуля в лісі накувала
святу й пречисту правду... То п'ємо ж
за миле слово птиці лісової.

(Наливає).

Твардовський

О, пітичний тост!

(П'є).

Куліш

Виходить, ви
порадувати можете прихожих?
То вип'ємо ж за ваш великий скарб,
на котрий ми поглянути з'явилися!

Твардовський

(раптом)

А де ж дочка? Сховав?

Кучеренко

(тривожно глянувши на стару)

Та що ви...

Твардовський

(п'яно підводячись)

Де?

Сховав?

Куліш

(суворо Твардовському)

Пождіте!.. Прийде час...

(До всіх).

То пиймо ж

за неї!

Т в а р д о в с ь к и й
(з келихом, Кучеренкові)

Пий же!

К у ч е р е н к о
(нерішуче)

Пане... Я...

Т в а р д о в с ь к и й

Ага...

Ти, значить, з паном випити не хочеш?

К у л і ш

Чи ви забули, де ви? Ви не пан,
вони вам не холопи!

Т в а р д о в с ь к и й

Що то значить —

не пан я? Як то?

К у л і ш

(Кучеренкові)

Випийте.

С т а р а

Та він

ледь на ногах тримається... Він хворий...

Т в а р д о в с ь к и й

(не вгаває)

А як то так, що я тобі не пан?

К у ч е р е н к о

Та що ви... Пан ви... Боже...

Т в а р д о в с ь к и й

Не пручайся!

Відповідай — чому це я тобі
уже не пан?

К у ч е р е н к о

(благаючи, дивиться на Куліша)

Та то ж не я...

Куліш

(обурений, відходить від стола)

Та що це
за свинство, справді? Є ж якийсь звичай
чи християнська совість?

Твардовський

(уперто)

А чому це,
скажи мені... до мене молода
чолом сьогодні бити не з'явилась?
Га? Я тебе питаю... Га? Чому?
Чому, питаю!

Куліш

Свинство...

Твардовський

Ви, пієте,
брехню свою скінчили... Я тут пан.
Я тут володар. Так чи ні? Не я тут
ваш цар і бог? Кажіть — не я? Не я?

Стара

(благаючи)

Простіть нас, пане... Ви наш пан...

Твардовський

Чому ж він
не хоче пити з паном? Га? Чому?
Чому не хоче?

Стара

(падає навколішки)

Хворий він... Побили
учора пан прикажчик... На ногах
стоїть він ледве...

Твардовський

Ай-ай-ай... Побили...
Лозинкою, лозинкою отак,
сто двадцять по м'якушах...

Куліш
(не витримавши)

Та скінчіть же
нарешті це знущання! Чи для вас
і справді не лишається нічого
святого в світі?

Твардовський
(несамовито б'є кулаком об стіл)

Я на світі пан!
Прикажчик — то рука моя! Як схочу,
перепорю!!

Входить Т а р а с. Твардовський на мить ніби тверезіє.

Пауза.

Тарасику... Заходь...

Ось покуштуй англійської...

(Поквапливо наливає два келихи, один випиває, а дру-
гого підносить Тарасові).

Тарас поволі відводить простягнуту руку, горілка вихлюпується до-
долу. Він підходить до Кучеренка, мовчки підводить його. Кучерен-
ко повертає до нього обличчя і, враз упізнавши, розгубленіс шепоче.

Кучеренко

Мій сину...

Спасителю мій...

(Гукає).

Олю!

(Старій).

А гукни,
хай рушники несе... Я зараз, сину...

Виходить, за ним — стара.

Куліш

(розгублений)

Тарасику, на покуті сідай...
Чи ти забув звичаї? Наречений
на покуті повинен...

(Під пильним Тарасовим
поглядом замовкає).

Т а р а с
(по паузі)

Не забув.

І як би я забути міг звичаї,—

ти щоразу ж нагадуєш про них!
Нагадуєш, а сам їх забуваєш...
Ось ти забув, наприклад, про звичай,
який велить людину шанувати:
не кидати додолу кріпака,
який тебе трудом своїм годує;
не зраджувати друга через те,
що він на світ інакшими очима,
ніж ти, мій милий, дивиться... за те,
що людям правду хоче говорити,
бо любить край свій рідний над усе;
забув звичай, який забороняє
людину ображати, а велить
людей любити, як себе самого?
Любити! Чув?

(Гнівно).

Та як ти тільки міг?!

Куліш намагається щось сказати.

Мовчи! Зерна неправди не було
у мене за плечима, і ніколи
я не лукавив і не хитрував.
Ось через що я зараз не лукавлю.
І я тобі, не криючись, кажу:
я знав, що темна прірва поміж нами
і що, мені бажуючи добра,
ти дбаєш і клопочешся про інше.
І все-таки повірять я б не міг,
що серце ти погодишся розбити
мені та їй... що чоботом своїм
посмієш найдорожче розтоптати,
щоб тільки розлучить мене з людьми,
з якими смерть Тараса не розлучить!
Воістину, це помилка тяжка.
Життя, життя! Та поки ти научиш
людину жити, мабуть, і тебе
не вистачить!

Куліш

(ображено)

Про що це ти... так мудро?

Тарас

Про те, що я, ой, ні, не женихом,
ведмедем я хотів би зараз бути!

Твардовський
Ор-р-ригінал!..

Тарас
...Тоді в мене було б
і сили, і виправдання достатньо,
щоб панові Твардовському... щоб всім...
(*Стиснувши кулаки, замовкає*).

Твардовський
(*підводиться*)
Що — панові Твардовському? Кінчай же!

Входять Кучеренко, стара та Ольга. У Ольги спокійне
обличчя людини, яка прийняла тверде рішення. Побачивши її, Куліш
скрикує.

Куліш
(*дивиться пильно на Кучеренка*)
Ви, значить, згодні?.. Згодні ви?

Твардовський
Не згоден!
(*Уперто до Тараса*).

Що панові Твардовському?
Куліш
(*садовить Твардовського на лаву*).

Пождїть,
пожартував Тарас... Ну, що ви, справді...
Звичай же...

Твардовський сідає.
Кучеренко, стара
(*разом падають навколішки
перед Твардовським*)

Воля ваша...
Ольга
Не просить...
Не треба... мамо, тату...

Стара
Не карайте,
благословіть її...

Т в а р д о в с ь к и й
(засинаючи, белькоче)
Перепорю...

Переламаю...

О л ь г а

Тату, підведіться...

Я, мабуть, богом проклята... Не дав мені він щастя в світі... Відступися, Тарасику, від мене... Не хочать тобі зі мною щастя... На дорозі стіною стали... Любий, схаменись, мене помилуй... Як же я благала, молила як я, боже мій! Прости, Тарасику, ти господа святого — молитви він моєї не почув. Нехай тобі щастить, а я не в силі проти стіни... мій милий...

Т а р а с

Пошукай

в душі своїй такої сили, Олю.
Хіба любов тобі її не дасть?
Хіба в любові ти її не знайдеш?

О л ь г а

(відступаючи)

Ні, ні...

Т а р а с

Чому?

О л ь г а

(перелякано)

Ні, ні, Тарасе, ні!

Тепер я бачу...

(Наближається до батьків).

Таточку... Матусю...

Тарасе, відступись!

Т а р а с

Але чому?

Ти недругів не бійся. Не з тобою, — з народом розлучить мене хочать. Але в мені, я знаю, стане сили

собою бути... Хто з них доживе,—
побачить, що поетової долі
нікому не змінити!.. Ти повір,
якщо людина любить,— їй не важко
віддати все, аби свою любов
проти стіни і крізь стіну пронести!
Я... я не відступлюся.

О л ь г а
(*благаючи*)

Відступись...

Т а р а с
Ти ж любиш... Любиш...
Пауза.

О л ь г а
(*немов закам'яніла*)

Ні.

Пауза.

Т а р а с
(*приголомшений*)

Не любиш?! Олю!..

Пауза.

Не любиш?

О л ь г а
(*так само*)
Ні, Тарасе... Не люблю.

Т а р а с
Неправда! Ти боїшся... Ти злякалась...
Неправда.

О л ь г а
Правда.

Т а р а с
(*образено відступаючи*)

Правда?

Пауза.

К у л і ш

То чому ж
раніш не говорили?! Частували

горілкою... Самі ж... Ну, коли так,—
ходім. Серед порядного народу
не чинять так...

(Тарасові з досадою).

Казав же я тобі.
Не слухав ти мене.

Пауза.

Т а р а с

Ну що ж, бувайте...
Не згадуйте лихим...

(Іде до дверей).

О л ь г а

Тарасе..

Т а р а с

(зупиняючись, до Ольги)

Ні,

на тебе я не гніваюсь... З горою
не сходиться гора... Але душа
з душею — їм немає заборони.
Вір, Олю, в це, як щиро вірю я.
Так буде легше жити.

(Помовчавши).

Прощавайте...

Не гнівайтесь...

(Виходить дуже схвилований).

Одну мить на сцені тиша. Потім Ольга поривається за ним, але біля дверей зупиняється.

О л ь г а

Тарасе!..

Т в а р д о в с ь к и й

(прокидаючись)

Де він є?!

Стій! Стій, кажу!.. Куди він?

(Розчинивши двері).

Стій, Тарасе!!

Вернися, чуєш?

Куліш

Ну, та це вже справді
не сватання, а свинство.

(У двері).

Підожди,

я йду також.

(Швидко виходить).

Твардовський

(услід Шевченкові)

Не хочеш?.. Ну, то знай же!
Я, пан Твардовський, одружу тебе!
Хам. Раб. Мужик. Ти ще поплачеш, хаме.

(Голосно гукає).

Іване!

Іван

(з'являючись)

Що?

Твардовський

На воза молоду!

Іван

Що це ви, пане, здумали?

Твардовський

Він прийде...

Хай просить, хай благає.

Стара

(на колінах)

Не ганьбіть!

Помилуйте... Святий господь...

Твардовський

Іване!

На воза! Чув?

(Поточився. Виходить).

Кучеренко

Іване, заступись...

Не дай сердешній згинути...

С т а р а
(ридає)

Дитино,

моя нещасна дочко...

Пауза.

І в а н

Де ж ти є
на небі, боже правий?.. Чи оглух ти,
чи онімів ти?.. Чи тебе нема
на небі зовсім?..

З а в і с а

Дія четверта

Ніч у корчмі при поштової станції. Коли завіса піднімається, чути тихий хор чумаків, що сидять біля столів углибині. Проворно ходить біля них рожеволиця шинкарка, нарізаючи скибки хліба, розставляючи пляшки.

Х о р ч у м а к і в

Та нема в світі гірш нікому,
як бурлаці молодому,
гей, гей, як бурлаці молодому!

Що бурлак робить-заробляє,
аж піт очі заливає,
гей, гей, аж піт очі заливає.

П е р ш и й ч у м а к

Здорова будь, шинкарко!

Ш и н к а р к а

Здоров

і ти будь, чумаченьку!

П е р ш и й ч у м а к

А чи можна
лисеньких напоїти?

Ш и н к а р к а

Мо', волів,
та тра ж і чумаків.

Пер ш и й ч у м а к
(чухає потилицю)

Коли ж, шинкарко,
грошей чортма...

Ш и н к а р к а
(бундючно відвертається)

Пхи! Як грошей чортма,
не пошкодуй ярма.

Д р у г и й ч у м а к
Воно й не шкода б
тієї дровиняки, так себе,
шинкарочко, таки признатись, шкода.
Коли б же даром гріх мені пройшов!

Ш и н к а р к а
(сердито)
Ич, «даром»! А по-твоєму, горілку
чи там, скажімо, воду бог дає
задарма?

Ч у м а к и
Ой, не дасть...

Пер ш и й ч у м а к
То хоч, кумасю,
волів напій спочатку.

Ш и н к а р к а
(виходить, хряпнувши дверима)
Напою...

Т р е т і й ч у м а к
Сідай до гурту. Чарка й цибулина —
чумацька радість... А в своє село
як прийдеш, то, чого тобі забракло,
досиплять батогами,— не сумуй...

Пер ш и й ч у м а к
Та що! Словами краще не розкажеш,
ніж в пісні тій співається.
(Сідає).

Тягни!

Починають співати.

А хазяїн його лає,
а хазяйка дорікає,
гей, гей, а хазяйка дорікає:
«Де ти, бурлак, волочився,
забродився, заросився,
гей, гей, забродився, заросився?»

Входить Т а р а с. Видно, що він дуже стомлений. Панська одежа, в яку він був одягнений: і в попередньому акті, примушує чумаків насторожитись. Пісня притихає, її ледве чути. Тарас важко сідає в кутку, знімає з плеча дорожній мішок. Стомлено прислухається до пісні. Входить і наближається до нього ш и н к а р к а.

Т а р а с

Ти б чарочку поставила... Та їсти
дала б чого... Стомився я. Ішов
я цілий день минулий. Не спинявся,
ішов...

Ш и н к а р к а

(метушливо)

Стомились! Зараз я...

Т а р а с

А ще

спитай, чи є там коні, бо несила
вже пішака чвалати...

Ш и н к а р к а

Зараз!

Т а р а с

Мо',

хоч поганенька — доведе як-небудь
бурлацький скарб мій.

(Навздогін шинкарці).

Чарки не забудь!

Пауза. Тарас стомлено слухає чумацьку пісню. Вона ледве-ледве бринить, і Тарас сидить, ніби трохи напружений.

Ч у м а к и

(співають)

Яром, яром за товаром,
а лугами за волами,
гей, гей, а лугами за волами.

Прийшов бурлак та до хати:

«Дай, хазяйко, вечеряти,
гей, гей, дай, хазяйко, вечеряти!»

Раптом починає співати і Тарас. Високо дзвенить його м'який голос. Чумаки з несподіванки майже зовсім затихають. Одну хвилину Тарас співає сам.

Я ж сьогодні не топила,
не топила, не варила,
гей, гей, не топила, не варила.

Лягай, бурлак, і так спати,
нема чого вечеряти,
гей, гей, нема чого вечеряти!

І спочатку нерішуче, а потім все сміливіш починають вступати чумаки.

Ой ще бурлак не послася,
а хазяїн вже проспався,
гей, гей, а хазяїн вже проспався.

«Та вставай, бурлак, годі спати,
пора воли у степ гнати,
гей, гей, пора воли у степ гнати!»

Та встав бурлак, захитався,
чортма чобіт — не взувався,
гей, гей, чортма чобіт — не взувався.

Все дружніше лунає пісня, все сміливіш ведуть за Тарасом чумаки.

Чортма свити — не вдягався,
за товаром поспішався,
гей, гей, за товаром поспішався.

Що лугами за волами, —
горе жити з ворогами,
гей, гей, горе жити з ворогами!

Пісня затихає. Довга пауза. Тарас підходить до столу, біля якого сидять чумаки.

Т а р а с

А чи ви дальні будете?

Пер ш и й ч у м а к

Т а е

між нас усякі... Деякі з-під бога,
а більше хто з-під пана. Ну, біда,
сказать би, в тім однакова.

Т а р а с

То, значить,
ви горе пропиваєте, чи як?

Д р у г и й ч у м а к

Його проп'єш!

Третій чума́к

Ой добрий чоловіче,—
не ми його — воно нас пропива.
У нас же так: щоб лисих напоїти,
то треба квартиру брати. А за ню
ярмо віддай шинкаро́чці чи солі
надсип з третину мажі. А надсип,—
то як в село повернешся до пана,
дак він тобі досипле батогів,
да так, що місяць чухайся!

Четвертий чума́к

Та хліба
за труд не дасть...

Перший чума́к

Воно виходить так,
що смерть єдина, а земля велика:
що під корчмою з голоду, а що
попід різками змолоду... То краще
хай вже воли наповані стоять!

Третій чума́к

(*н'є*)

Ну, пий, чумаче, загинуть одначе!

Тарас

Виходить, люди добрі, так, що пан
у вас не дуже милостивий!

Перший чума́к

Боже,
і каїн же!

Тарас

А чом би вам його
не смикнути гачечком під реберце,
як шворкою відерце? Чи до вас
ще звістка не дійшла про те, як люди
взяли на шворку пана в Моринцях
і в Гурівці?

Перший чума́к

Та чули, чоловіче...

Тарас

А ви ж за них солодше живете?

Входить шинкаря. Вона приносить чарку і закуску і становить перед Тарасом на чумацькому столі.

Шинкаря

Оце поїж та випий... А коняки немає, кажуть... Там чекає пан, вельможніший за тебе,— за границю з дружиною своєю від'їздить, то навіть він чекає.

Тарас

(на хвилину задумавшись)

За границю?

Ну, лихо з ним...

(До чумаків, намагаючись забути про «вельможнішого» пана).

То я ж вам і кажу:

гачком би під реберце, як відерце,— і квит. На світі більше нас, ніж їх.

Четвертий чумаки

Що більш, то так...

Тарас

А більше нас,— під ким же нам гнутись в світі білому? Кого тоді ми з вами мусимо боятись? Нас море, чумаченьки! І нема на світі сили, щоб могла збороти це море. Ось я зараз покажу — погляньте тільки...

(Видобуває з кишені жменю пшениці, кладе одну зернину на стіл перед чумаками).

Ось одна зернина:

Це буде цар... А от оці... отак, поблизу трону,— будуть генерали...

(Пауза. Старанно розкладає «генералів»).

Чумаки уважно стежать.

А це, скажімо, це — поміщики, пани і всяка шляхта... Тут між ними і пан ваш є... А це — це ми, народ!

(Цілу жменю пшениці висипає на стіл).

Знайдіть ви їх тепер — царя з панами!
Втонули, як гиденькі пацюки

у добре повноводдя!.. Бо немає
ні міри, ні числа нам. А вони —
ну, скільки їх живим і мертвим править?
Десяток? Сотня? Тисяча? А нас —
нас море, чумаченьки, і немає
межі нам, як у моря берегів.

Пер ш и й ч у м а к
То правда.

Д р у г и й ч у м а к
Правда, добрий чоловіче!
Як бог свят,— правда.

Т а р а с
А як так,— чому ж
і досі ще ви півня не пустили
на дворище на панове?! Чому
стіжків йому вночі не підсмалили,
да так, щоб очі вилізли з очниць,
на світло ваше дивлячись?! Від пана
не діждешся добра, аж поки сам
добро не візьмеш силою!

Позаду Тараса, рвучко розкривши двері, в корчму вривається
І в а н. Він зупиняється у дверях, блідий і нерішучий, ледве спро-
можний видушити з себе слово.

І в а н

Тарасе...

Т а р а с
(підходить)

Іване... Що з тобою?

Пауза.

Не мовчи...

Побліднув...

Пауза.

Ти... про Ольгу?

І в а н

(наважився)

Так, про Ольгу!

Збезчестив пан... Нема її в живих,
завісилася.

Пауза.

Тарас стоїть приголомшений, потім схиляється на одвірок.

Ви тепер на світі
самі, як та билина... Ні душі
у вас тепер немає...

(Раптом, ніби оживши).

Не сумуйте!

Я відомщу за неї і за вас...
Та вже й за себе разом... Дайте тільки
мені, Тарасе, огнива...

(Бере з Тарасових рук кресало, яке той тримав).

Про вас
Твардовський пам'ятатиме довіку...
Довіку пам'ятатиме він вас!..

(Вибігає)

Довга пауза.

Перший чумак
Що скоїлося, добрий чоловіче?
Біда з тобою сталася?..

Т а р а с

(ледве чутно, але від того ще сильніше)

Біда...

Нещастя, люди.

Перший чумак

Що таке?

Т а р а с

(так само)

Збезчестив,

убив людину пан.

Четвертий чумак

(в тишині)

Прости, господь,

гріхи людські...

Т а р а с

(так само тихо)

Дзвонить у дзвони, люди.

У дзвони бийте. Щоб глухий господь
почув... Щоб стрепенувся він... Щоб мертва
душа його здригнулася...

(Втрачає владу над своїм голосом).

Кричіть,
кричіть на цілий світ, хрещені люди!
Щоб мертвий бог ваш правий зойк почув...
Кричіть, хрещені люди!

Пауза. З-за сцени чути г о л о с К у л і ш а. Він звучить у напруженій тиші зовсім несподівано.

К у л і ш
(з-за сцени)

Де ж нарешті
ті коні ваші?! Чи гадали ви,
що я на них чекатиму до ранку?

(З'являється у дверях).

Тарасику!

(Підбігає).

А я ж тебе шукав
учора цілий день!.. Побіг до тебе,
а ти вже й зник.

(Гукає в двері).

Ганнусю!.. Ось він є,
пропащий наш... Поглянь...

Входить К у л і ш е в а.

К у л і ш е в а
(пильно дивиться на Тараса)

Чи ж ви це, батьку?
Ой-ой, які ж поблідлі ви!..

К у л і ш
(теж придивляється)

Еге!
Та я й не бачу!.. Хто там, гей!
Вбігає ш и н к а р к а.

Чи можна
людей просити звідси?

(До чумаків).

Чи самі
не бачите, що пан Шевченко хворі?

Ч у м а к и
(вражені, пошепки)

Тарас!

Шинкарка

Ану-кось, людоньки, підіть
туди... Отам і сядете... Бо тут
ви ж бачите — нездужають...

Чумаки неохоче йдуть у суміжну кімнату. Тарас все ще стоїть біля стіни.

Куліш
(шинкарці)

І ви
залиште нас, будь ласка... Тільки чаю
подайте нам — та й можете іти.

Шинкарка
Я миттю, пане, миттю...
(Вибігає).

Кулішева сідає край столу. Довга пауза.

Кулішева
Не горюйте,
не побивайтесь, батьку... В світі є
немало інших — кращих, і ніжніших,
і, може, ще достойніших створінь.
Вона ж вас, батьку, певне, що не варта,
якщо сама відмовити могла
і щирю вашу ніжність відіпхнути.
Повірте-бо, не варта ваших мук
її неправа пиха.

Куліш
(скося глянувши на Тараса)

Ну, та годі
про це, мій друже! Говорив же я,
казав же — не оцінить, не зуміє
по праву оцінити... Ну, та цур...

Тарас
(несамовито стиснувши кулаки)
Не смій!

Кулішева
(здригнувшись)

Та що ви... Бідний... Заспокойтесь...
О боже мій!..

Пауза. Тарас знесилено сідає на лаву.

Куліш

(ображено відходить)

Не знаю — за що ти
на мене, власне, сердишся? Не знаю,
чим завинив по щирості своїй...

Входить шинкарка, вносить чай.

Кулішева

(полегшено)

Дозвольте вам налити... Чай на нерви
впливає дуже добре...

Куліш

Я хотів

порадитись з тобою... попроситись...
Таки ж я в путь далеку від'їзду.
Надовго ж розлучаємось... А справа
у нас з тобою спільна. Не один
ми день з тобою мріяли, бувало,
про кращі дні слов'янщини, про дні,
коли в одну з'єднуються слов'яни
родину дружню...

Кулішева

(підсовує склянку до Тараса)

Пийте, батьку, чай...

Холоне він...

Куліш

(виймає зошит)

Я думаю, що нині
той час настав, коли з твоїх поем
я міг би дещо видати... Звичайно,
ти виправити згодився б місця,
які однак закреслила б цензура...
Ну, різкості там всякі...

(Перегортає зошита).

Ми б знайшли
такі місця з тобою... Ну, за вірші,
звичайно, ти одержав би своє...
Багато заплатити я не міг би,
четвертака ж за слово б заплатив.

Т а р а с

*(бере зошита з Кулішевих рук,
мовчки перегортає)*

За слово... То коли б я написав
оце лише... маленьке слово «правда»,
то я б дістав за це четвертака...
Так, так!

К у л і ш е в а

(жалісно дивиться на Шевченка)

Дарма ви гніваєтесь, батьку...
Він щиро вам говорить це, а ви
весь час даремно...

(Замовкає).

К у л і ш

Я гадав, що спільна
ідея наша житиме в серцях
і чвари зникнуть, запаує щирість
між нами, друже... Місія слов'ян —
це ж наша спільна місія!

Пауза.

Т а р а с

Ходив я...

блукав, дивився...

(Підводиться).

Господи святий,
що люди з світу білого зробили!
Колись я сам під панським батогом
про рай, бувало, мріяв... Був я певен,
що є такий куточок на землі,
де стогону і де плачу не чути,
де не свистять криваві батоги
і люди не стинаються від болю...
Дарма. Немає. Вибили з ума
мої солодкі мрії. Україна,
немов після пожежі, нежива
стоїть в своєму попелі... А люди!
Що тільки з ними скоїли кати!
Не злічиш в ній ні покриток, ні сиріт,
ані рабів знедолених... Пани ж
її, сумну, періщать батогоми

та лагідно приказують: «А як
вона приємно стогне!»
(*Несамовито б'є кулаком об стіл*).

Ні! Не можу!

У, нехристи!..

Кулішева
(*здригнувшись*)

Та що ви...

Куліш
(*обурений*)

Що з тобою?!

Якийсь ти роздратований... якийсь
ти просто божевільний!..

Кулішева

Годі, годі!

Сідайте, заспокойтеся...

Тарас
(*не слухаючи*)

І що

твій панславістський рай мені? У ньому ж,
як вже доводив ти мені не раз,
до Петербурга далі, як до Вільни
чи до Парижа навіть! Ні, Паньку,
чужий, чужий той рай мені. Про нього
співають ті, хто хоче назавжди
забити людям памороки; очі
потьмарити; спустошити серця.
Тремтять, бо час карає за неправду,
за кожне кривдне слово, за рядок,
сфальшований супроти мрій народних.
Час — це суддя найкращий.

Пауза.

Я пішов.

Пора мені.

Кулішева
(*метушливо*)

Та що це ви!.. Чекайте,
ми на підводі вас підвеземо...
Паньку, мерщій!

Куліш
(гукає в двері)
А хто там, гей!

Шинкарка
(з'являючись)

Та коні
стоять давно запряжені...

Куліш
(бере невеличку валізку)
Ходім.

Тарас
Ні, ні... я з чумаками. По дорозі
якраз нам з ними. З ними я дійду.
Прощайте.

(Виходить).
Довга пауза.

Куліш
Ганно...
Кулішева
Так, ходім.
(Шинкарці).

Валізи
несіть в карету.

Шинкарка
(вибігаючи)
Я несу, несу...

Куліш
Ну, то ходім, ходім, Ганнусю, звідси.
Довга пауза.

Виходять на вулицю. Деякий час на сцені немає нікого. Потім з'являється шинкарка з важкими валізами. Назустріч їй знадвору вбігає Петров.

Петров
Послухай... З чумаками тут в корчмі
мав бути пан на прізвище... Шевченко.
А звать його — Тарас.

Ш и н к а р к а
(*ставить валізи додолу*)

Ага, заждіть,
він був тут — я гукну його...

П е т р о в
(*услід їй*)

Та швидше!
(*Метушливо озирається. Шукає щось у кишені*),

Входить Т а р а с.

Т а р а с
Хто звав мене?.. Петров?!

П е т р о в
(*дуже поспішно*)

Мерщій, Тарасе
Григоровичу... Нині неприємність
на вас чекає... Я прибіг, щоб вас
як-небудь попередити.

Т а р а с
Яка там
ще мною спокусилася біда?!

П е т р о в
Коли що-небудь маєте такого...
ну, вірші нецензурні... малюнки...
давайте все... я добре приховоаю...

Т а р а с
У мене вірші в зошиті.

П е т р о в
Мерщій,
Тарасе, дайте зошита.

Т а р а с
(*виймає зошита*)

Я знаю
напам'ять всі ці вірші... Не біда,
якщо його до печі...

П е т р о в
(*скрикує*)

Що ви!.. Дайте
мерщій, бо кожна мить...

Т а р а с
(здивований)

Навіщо ж вам
дарма біду на себе накликати?
Я їх напам'ять знаю.

Хоче йти, але Петров майже вихоплює зошита з Тарасових рук.

П е т р о в

Ні! Заждіть!..
Я приховую все це... Прощайте..
(Вибігає, сховавши зошита).

Коли він розчинив двері, у корчму вривається раптове світло недалекої пожежі. Слідом за цим розлягається крик шинкарки.

Ш и н к а р к а

(знадвору, вбігаючи)

Горить! Рятуйте!!

П е р ш и й ч у м а к
(вбігаючи)

Панове горить...

З'являються чумаки.

Д р у г и й ч у м а к

Рятуйте, чумаченьки!

Всі кидаються до відчинених дверей.

Т а р а с

Зачекайте.

Чумаки зупиняються.

Куди ж це ви? Чи панове болить
вам, люди добрі, також? То ж від рота
відірване у вас бере вогнем.
То ж крадене горить!

П е р ш и й ч у м а к

Чи ж ми гасити
зібралися вогонь той? Ми ж його
роздмухувати хочемо!

Сміх серед чумаків.

Ч е т в е р т и й ч у м а к

Роздмухуй,
то крадене!

Т а р а с

Це, люди, наша мста,
маленька помста наша. Ви погляньте,
як освітило нам поля вогнем...
Як видно все довкіл!

Ч у м а к и

Стіжки торішні.
Стіжки горять!

Т а р а с

(милуючись пожежею)

Погляньте, видно як...
Мов блискавка небесна освітила
єдину путь невидящим!

(Повертається до всіх).

Усі

на цей вогонь дивітеся! Любіте
вогонь, хрещені люди! Спелить
вогонь цей трони, золото й корони,
царя й царят розвіє по землі...
Танцюй, біда, довкіл вогню! Та душі
холодні зогрівайте!

З дверей на фоні пожежі з'являються пристав і стражники.
Чумаки з несподіванки відступають назад, пропускаючи їх в приміщення.

П р и с т а в

Хто тут з вас
кріпак Тарас Григорович Шевченко?

Тарас виходить наперед.

Ім'ям його величності царя
і самодержця во всяя Росії...

Т а р а с

Ну?

П р и с т а в

Ви заарештовані.

Т а р а с

Чому?

П р и с т а в

Ви сіяли крамолу.

Т а р а с

(добуваючи пригорщу пшениці)

Ні, пшеницю.

П р и с т а в

Ви мали ще що-небудь при собі,
крім зошита цього?

(Виймає Тарасового зошита).

Т а р а с

(мимоволі скрикує)

Петров...

П р и с т а в

(у двері солдатам)

За мною!

На караул!

Кілька стражників стають обіч Тараса. Чумаки розгублені. В цей час у дверях з'являється Іван. Одну мить стоїть він вражений.

І в а н

Не дайте, чумаки.

Уб'ють вони його.

Т а р а с

(зворушений)

Іване...

П е р ш и й ч у м а к

Люди,

не дайте, заступіться!!

Чумаки пориваються вперед, на них кидаються стражники, тиснуть їх до стіни рушницями.

С т р а ж н и к и

Назад!

Т а р а с

*(простягаючи руку Іванові,
що весь час стоїть у дверях)*

Спасибі, друже...

Іван хоче поцілувати руку.

Що це ти, Іване!

Собака лиже руку... А тобі,
тобі ж, Іване, соромно! Людина,
людина ж ти.

І в а н

(слъози у нього на очах)

Спасибі вам... Повік
я день цей пам'ятатиму...

Чумаки стоять безпорадно, притиснуті до стіни. Круг Тараса стають
вартові.

П р и с т а в

(гукає у двері)

Карету!

(Виходить).

Довга пауза.

П е р ш и й ч у м а к

Ну, от... зашлють тепер тебе... Зашлють
в Сибір далекий... За чумацьке горе
себе занапастиш там... Прощавай,
Кобзарю наш!

Пауза.

І в а н

Можливо, в Україні
не суджено тобі співати більш...

(Ридаючи).

Прощай...

Пауза.

Т а р а с

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру.
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славіній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: — Молисьь.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колисьь.—

Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені!

Третій чумаки
(плачучи)

Прощай, Кобзарю...

Пристава
(входячи)

На караул!

Вартові підводять рушниці.

Чумаки
(голоси їхні тремтять)

Прощай, Кобзарю наш...
Не забувай нас, добрий чоловіче...

Тарас
(виходячи)

Не плачте, люди... Сам собі обрав
я цю тривожну долю. Пам'ятайте,
що, як і я, ви живете в тюрмі:
та я — в маленькій, всі ж ви — у великій.

*(Іде до дверей в супроводі стражників. На мить
зупинився, всміхається, привітно махає
рукою чумакам).*

Борітеся! Поборете!

*(Виходить, осяяний величезною пожежею,
що все більше та більше охоплює виднокруг).*

Принашклі і вражені стоять чумаки. Повільні сльози котяться у декого з них по щоках. Голосно і страшно ридає, схилившись на одвірок, Іван.

Кінець

1939

ПЕРШИЙ ГРІМ

Д І Ю Т Ь:

Андрій Желябов	}	народовольці.
Софія Перовська		
Микола Кибальчич		
Гесья Гельфман		
Тимофій Михайлов		
Микола Рисаков	}	
Микола Муравйов — прокурор		
Петербурзької судової палати.		
Мадам Муравйова — його дружина.		
Едуард Фукс — сенатор.		
Граф Адлерберг — міністр двора.		
Зарицький — поліцмейстер.		
Холопов — шпигун Зарицького.		
Петрівна — сусідка Гесі Гельфман.		
Камердинер, поліцейський, тюремщик,		
чиновник судової палати.		

Дія відбувається в 1881 році.

Дія перша

Одна з бокових кімнат Маріїнського театру в Петербурзі. Двоє великих різьблених дверей: ліворуч — до фойє, праворуч — до ложі. В центрі — камінь, над яким висить портрет Олександра II. По обидва боки — морські пейзажі. Долі — великий блакитний килим, на якому розставлено стильний гарнітур, оббитий сірим шовком. На канапі сидить сенатор Фукс. Граф Адлерберг походжає по кімнаті. Від нього не відстає мадам Муравйова, яку жіноча цінкавість примушує повторювати кожний крок графа.

Муравйова

Ну, розкажіть, будь ласка, розкажіть, вельмишановний графе! Я прошу вас. Мені ж цікаво.

Адлерберг

(зупиняється біля одного з краєвидів)

Що це за мазня?!

Муравйова

Ну, звісно, я прекрасно розумію — Катюша Долгорукова...

Ф у к с
(невдоволено)
Мадам!

М у р а в й о в а
О милий пане Фукс, ми з чоловіком
так звикли до Катюші... а тепер
я, зрозуміло, часто забуваю,
що це уже не приятелька нам,
що це — княгиня Юр'євська.

Ф у к с
(стримано)

Віднині
не друг його величності вона,—
тепер вона його дружина.

М у р а в й о в а
(змову до Адлерберга)
Звісно ж,
цікаво знати, як вони живуть
і як тепер Катюша...

(До Фукса).
О, пробачте,
шановний мій сенаторе!

Ф у к с
(сердито підводиться)
Але ж
наш милий граф, якого імператор
наблизив і так милостиво в дім
пустив до себе...

М у р а в й о в а
Це я розумію!
Ф у к с
...не має ж права він розповісти
те, що йому довірено!

М у р а в й о в а
О боже,
таж до двора Катюша ніби теж
наближена!..

(До Фукса, благаючи).

Не гнівайтесь, мій друже,
Ніяк не можу звикнути!

А д л е р б е р г

Мадам,
Його величність видимо щасливий,
як всі, хто вже на світі попожив
і знову одружився з молодію.

М у р а в й о в а

Але ж вона! Вона!

А д л е р б е р г

А що ж вона?

Імперія — це добра нагорода
за деяку різницю у літах.

М у р а в й о в а

(нетерпляче)

Вона вам це сказала?

Ф у к с

Неможливо!

М у р а в й о в а

Погодьтеся — адже мій чоловік,
як прокурор судової палати,
теж знає сотні різних таємниць.
Але від мене ж він їх не ховає.

Ф у к с

(сплеснувши руками)

О боже правий!

А д л е р б е р г

(сміється)

Милий пане Фукс,
нехай вас не лякає ця одвертість.
Його величність каже, що міністр
в Росії — це міністрова дружина
плюс шкіряний портфель.

Ф у к с

(ображено)

Ну, що за жарт!

У дверях з'являється камердинер.

Камердинер
Пан прокурор судової палати.
(*Виходить*).

Муравйова
Нарешті!
З лівого боку входить Муравйов.
Вас так довго не було!

Муравйов
Пробачте. Справи.
(*До всіх*).

Я не запізнився?

Фукс
Ні, що ви, був один лише дзвінок.
Муравйов
Концерт повинен бути прецікавим:
Тіманова, здається, віртуоз.

Адлерберг
На вигляд — дама дуже симпатична.

Муравйова
(*з докором*)
О милий графе!

Муравйов
(*до дружини*)
Люба, уявіть —
мені здається, що біля під'їзду
я бачив... Безперечно, це вона!
Перовська!

Муравйова
Хто?
Муравйов
Перовська. Ви забули —
я стільки вам разів розповідав
про Соню про Перовську. Ми в дитинстві
дружили з нею.

М у р а в й о в а

Справді? Накажіть сюди її покликати. Напевне, вона в фойє.

М у р а в й о в

Я краще вийду сам — можливо, пощастить її зустріти. Пробачте.

(Виходить ліворуч).

Ф у к с

Ця Перовська — не дочка Перовського, який у Петербурзі був губернатором?

М у р а в й о в а

Можливо.

Ф у к с

Чоловік

ваш нібито із Пскова?

М у р а в й о в а

Ну, звичайно.

Ф у к с

Виходить, це Перовського дочка.

А д л е р б е р г

Цікаво буде глянути на неї: славетний батько, знаменитий дід, а прадід — сам Кирило Розумовський!

М у р а в й о в а

Чому ж її не видно при дворі, не чути в світі?

Ф у к с

Молодь нашу нині цікавлять мало танці та бали — з'явилися зовсім інші інтереси.

А д л е р б е р г

У молодих людей — вино, а у дівчат — вино й розпуста.

М у р а в й о в а

Боже милосердний,
які страшні слова!

Ф у к с

Найгірше те,
що в наші дні ідеї нігілістів
проникли навіть в голови дітей
таких вельмож, як генерал Перовський.

М у р а в й о в а

Невже?

Ф у к с

Якщо вона його дочка
і я не помиляюся, то встигла
вона вже побувати під судом
і наглядом поліції.

Входять Муравйов, Перовська та Желябов. Перовська скромно, але гарно вдягнена, Желябов високий на зріст, у широкій руській сорочці, підперезаній шнуром, на яку надіто темний піджак,

М у р а в й о в

(представляє їх)

Перовська

Софія Львівна і...

Перовська

Мій чоловік —

Слатвінський.

М у р а в й о в

О! А це моя дружина.

Граф Адлерберг. Наш друг — сенатор Фукс.

(До всіх).

Ми так давно не бачились! У Пскові
були близькими друзями колись.

(До Перовської).

Пригадуєте, як ми на роялі
учились грати?

Перовська

Звісно.

Муравйов

А крокет?

Прогулянки до лісу і на річку?
Мосє Шевельйо і мадам Ляваль?
У мене ще і досі збереглася
велика фотографія — вона
завжди і зараз висить в кабінеті.
В гімназії я трошки вас любив.
(Посміхається).

Перовська

Ну, що ви! Я не знала.

Муравйова

(з жартівливим піднесенням)
О! Цікаво!

Перовська

Я думаю, що це давно пройшло?
(До Желябова).

Ти — поза небезпекою.

Желябов

(сміється).

Я певен.

Муравйов

О темпоре! О віво! Час іде.
(До Перовської).

А як матуся?

Перовська

Дякую, здорова.

Муравйов

Коли помер шановний батько ваш,
матуся переїхала, здається,
до Криму?

Перовська

Так, вона живе в Криму.

Муравйов

Яка це мила жінка — ваша мама!
Ви часто з нею бачитесь тепер?

Перовська
На жаль, живу я більше в Петербурзі.

Муравйов
І я ні разу вас не зустрічав!
Хоч, правда...

Перовська
(посміхається)
...чули у зв'язку з процесом
ста дев'яноста трьох?

Муравйов
(запобігливо)
Я знаю, вас
було на ньому виправдано, значить,
до суду притягли вас без підстав.
Тв справді важко навіть уявити,
що ви, дочка Перовського, могли
у чомусь бути винною.

Перовська
Звичайно.

Желябов
Дозвольте зауважити: у нас
частенько найзапекліший злочинець
лишається на волі. А чомусь
людина, ні до чого не причетна,
нерідко постає перед судом.

Муравйов
О, істини в Росії не шукайте!
Невинного засудять залюбки,
а вороги російського престолу
гуляють по імперії.

Муравйова
Мені
розповіла княгиня Горчакова,
що хтось його величності прислав
недавно лист без підпису, в якому
попереджає, що в найближчий час
знов буде замах на його величність.
Лист навіть місце вказує.

Перовська
Яке?

Муравйов
Мала Садова.

Муравйова
Боже милосердний!
Його величність з палацу завжди
якраз цією вулицею їздить!
Ну, доки ж цар великої Русі
не матиме спокою!

Фукс
Я гадаю,
що все це перебільшено.

Адлерберг
Проте
відомо, що приховані злочинці
не раз уже вдавалися до спроб
підняти руку на його величність.

Муравйова
Господь беріг святе його життя!..

Муравйов
Було б, мені здається, непогано,
коли б ще шеф поліції беріг
його життя так само.

Желябов
Пан сенатор,
мені здається, правий. Де вони,
ці вороги російського престолу?!
Я їх ніколи ще не зустрів.

Муравйов
О, вибачайте, звідки вам їх знати?
А я, як вам відомо, — фахівець.
Халтурін — адже це було недавно,
Засулич — та стріляла ще пізніш.
А нині їх безмірно розвелось.
Є навіть ціла партія у них,
і звать вони її «Народна воля».
У них свій виконавчий комітет,
друкарня і так далі.

Ж е л я б о в
(вражений)

Неможливо!

А д л е р б е р г

«Народна воля»! Наша воля — цар,
це розуміє кожен росіянин,
і хто не усвідомлює цього,
той на народ не в праві посилатись.

М у р а в й о в

Я говорю про факти, а права —
то інша річ.

Ж е л я б о в

Невже це справді сила?

М у р а в й о в а

Я чула, ніби є у них якийсь
Лидрій Желябов. Кажуть — він безстрашний.

Ж е л я б о в

Невже?

М у р а в й о в а

І ніби партія його
сильніша, ніж гадають.

Ф у к с

Вибачайте —
не вірю в це.

М у р а в й о в а

(до Фукса)

Але чому ж тоді,
де б люди благородні не зібрались,
розмова починається завжди
про постріли, про бомби нігілістів?!
Поезія, мистецтво — ми про них
ніколи вже не згадуємо.

Входить камердинер.

К а м е р д и н е р

Третій

дзвінок, панове.

(Виходить).

Муравйов

(сміється)

Ось вони і є —
мистецтво і поезія, — будь ласка!

(До дружини).

Благання ваші, як містичний дух,
їх викликали знов.

Муравйова

(під сміх присутніх)

І слава богу!

Муравйов

Прошу, панове.

Всі підводяться.

(До Перовської).

Де ваші місця?

Перовська

В партері.

Муравйов

Сподіваюся, в антракті
ми знову тут побачимось? Мені
було б, Софіє Львівно, надзвичайно
приємно знов зустрітись.

Перовська

Я зайду.

Муравйов

Ви так мені багато нагадали!

Муравйова

Тож ми на вас чекаємо.

Перовська

Мерсі.

Подружжя Муравйових, сенатор Фукс, а також граф Адлерберг ви-
ходять праворуч. Желябов та Перовська ідуть до лівих дверей, але
зупиняються.

Желябов

(сміється)

Ну що було б, якби вони почули,
що я, Желябов, зараз серед них?!

Перовська
Потрапили ми, любий мій, з тобою
у добре товариство!

Желябов

Не біда.

Як бачиш, все чудово обійшлося.
Турбує в цій пригоді лиш одне:
хто автор анонімної записки?

Перовська

Негайно до Павлуші надішли.
Він, безперечно, знає вже про неї.

Желябов

Поклич сюди Михайлова мерщій.

Перовська виходить. На хвилину Желябов лишається сам. Повертається Перовська.

Желябов

Ну що?

Перовська

Михайлов тут.

(Пройшлася по кімнаті).

Яке це щастя,
що є тепер в поліції у нас
такий надійний хлопець, як Павлуша!

Желябов

Це наш рятунок.

Входить Тимофій Михайлов.

Михайлов

Місце ви знайшли,
скажу я вам, не дуже підходяще.
Тут може хтось...

(Зазирає за порт'єру).

Желябов

Нікого там нема.
За Муравйовим, думаю, не стежать.

Михайлов

А біс їх знає!

Ж е л я б о в

От що, Тимофію:
хтось надіслав записку анонімну
до палацу. В ній сказано про те,
що дехто хоче на Малій Садовій
вчинити днями замах на царя.

М и х а й л о в

Та ну?!

Ж е л я б о в

Будь ласка, тільки не лякайся.
Коли б з'явився зрадник серед нас,
він не лише про замах сповістив би,
а водночас би виказав людей.
А поки що, здається, все спокійно.

М и х а й л о в

Можливо, й так.

Ж е л я б о в

Будь ласка, забіжи
негайно до Павлуші.

М и х а й л о в

Розумію.

Ж е л я б о в

Я ждатиму тебе у Тригоні.
Приходь туди з відомостями.

М и х а й л о в

Ясно.

Ж е л я б о в

Про обережність я не говорю.
Ти знаєш сам.

М и х а й л о в

Та я в такій одежі,
що там не здогадається ніхто
про те, що я фабричний.

Ж е л я б о в

І чудово.

П е р о в с ь к а

Ходімо й ми.

Ж е л я б о в
Я думаю, тобі
не слід іти зі мною. Муравйову
ти обіцяла знову бути тут.
А викликати марне підозріння
шкідливо не лише у шпигунів,
а й у глави судової палати.
Ти залишайся тут, а я піду
до Тригоні. Коли концерт скінчиться,
приходь. Я сам подам умовний знак,
якщо в квартирі буде все спокійно.

П е р о в с ь к а
Будь обережний, любий.

Ж е л я б о в
(поцілував її)

Ну, пішов.

(Виходить ліворуч).

Перовська дивиться вслід Желябову, за мить теж виходить ліворуч.
Деякий час на сцені немає нікого. За хвилину з лівого ж боку вхо-
дять підполковник З а р и ц ь к и й та камердинер.

З а р и ц ь к и й
Пан прокурор судової палати
у себе в ложі?

К а м е р д и н е р
Точно так.

З а р и ц ь к и й
Скажи:
чекає поліцмейстер — підполковник
Зарицький.

К а м е р д и н е р
Слухаю.

З а р и ц ь к и й

Але мерщій! Мерщій!

Камердинер виходить праворуч. Зарицький відкриває ліві двері і гу-
кає: «Холопов!» Входить Х о л о п о в.

Х о л о п о в
Я слухаю вас, пане підполковник.

З а р и ц ь к и й
Давно ти з меблійованих кімнат?

Холопов

Хвилини п'ятнадцять-двадцять.

Зарицький

І говориш,
піднаглядний Михайло Тригоні
у себе?

Холопов

Точно, пане підполковник.
А ще дозвольте вам доповісти,
він цілу в'язку бубликів замовив
і самовар. Напевне, жде когось.

Зарицький

А це ти звідки знаєш?

Холопов

Цілий місяць
він, пане підполковнику, ніяк
не потрапляв у руки. Черевики
лобили в цурку наші молодці.

Зарицький

Ну, це не так цікаво.

Холопов

І дозвольте
доповісти — тоді я наказав
в суміжній з ним кімнаті оселити
Курдюмова. З тих пір про Тригоні
мені усе відомо достеменно.

Зарицький

І навіть про гарячий самовар.

Холопов

Так точно. І про бублики. Дозвольте
доповісти — незаперечний знак,
що він когось чекає.

Зарицький

Це можливо.
Влаштуй засаду біля номерів:
якщо когось застукаєш, крім нього,
приходь — я дам полтиника.

Холопов

Завжди
радий служити, пане підполковник!

Зарицький
Тепер, Холопов, трошки помовчи:
пан прокурор іде.

Входить Муравйов.

Муравйов
А, пан Зарицький!
Ви не в партері? Чим це пояснить?
Тіманова — уславлена співачка,
а ви самі не слухали її,
та й іншим заважаєте.

Зарицький
Пробачте.
Діла, діла.

Муравйов
І що ж це за діла,
які не можуть навіть почекати
антракту?!

Зарицький
Ось. Будь ласка, підпишіть.

Муравйов
Арешт? Ах, підполковнику, могли б ви
ще дати бідоласі п'ять хвилин,
щоб він побув на волі до антракту!

Зарицький
Це неможливо, пане прокурор:
цей Тригоні — він просто невловимий.
Я стільки вже ганяюся за ним!
А зараз в меблійованих кімнатах
для когось він замовив самовар
і цілу в'язку бубликів до чаю.

Холопов
Апчхи!

Муравйов
(озирнувся)
Ого, поліція не спить!

З а р и ц ь к и й

(до Холопова)

Геть звідси! Дурень...

Х о л о п о в

Слухаю!

(Виходить ліворуч).

М у р а в й о в

Нарешті

чай з бубликами викрито. Ура!

А Тригоні — це що таке за птиця?

Народоволець? Нігіліст?

З а р и ц ь к и й

Про це

доповісти я, власне, вам не можу.

Одеський губернатор попросив,

щоб ми його затримали.

М у р а в й о в

Одеський!

То, може, це якийсь рецидивіст?

Він міг би почекати до антракту.

З а р и ц ь к и й

У мене є відомості про те,

що птиця... чималенька...

М у р а в й о в

Ну, звичайно,

якщо він любить бублики і чай!

Я щось не чув ніколи про такого.

Андрій Желябов — зовсім інша річ.

З а р и ц ь к и й

На жаль, слідів Желябова...

М у р а в й о в

(підписує документ на арешт)

Немає?

Ще б пак. Желябов!

З а р и ц ь к и й

Пане прокурор,

ви знаєте самі — його величність

в неділю буде на розводі військ.

Але в листі... Вони вчинити замах
загрожують. Граф Лоріс наказав
його величність якось захистити,
принаймні заспокоїти... Хоча б
про людське око...

Муравйов

(гнівно)

Ах, про людське око!
Схопивши зараз пана Трігоні,
ви виявите пильність. Терористи ж
робитимуть, як водиться, своє.
Ідіть, хапайте цю одеську пташку.
Глядіть — не залишився б тільки хвіст
у вас в руках.

(Віддає йому папір).

Блюстителі престолу!

Славетні стражі віри і царя!

Зарицький мовчки віддає честь і виходить ліворуч. Муравйов іде до
других дверей, але назустріч йому входять Муравйова, Фукс
та Адлерберг. Крізь розчинені двері вривається шум овацій, що
вирують у залі.

Муравйова

Прекрасно! Ах, Тіманова!

Адлерберг

(захоплений)

Богиня.

Красуня і талант!

Фукс

(до Муравйова)

Але чому

Микола Валер'янович не слухав?!

Вона вам не сподобалась?

Муравйов

На жаль,
Зарицький перешкодив. І в концерті
спокою не дають.

Муравйова

Ах, Ніко́ла,

здається, ви схвильовані? Що з вами?

Муравйов

Мене завжди обурюють оці
їндики із поліції. Поглянеш —
і шпори, й аксельбанти, й ордени —
все дзенькає, все брязкає на ньому...
І стільки пихи, стільки похвальби!
А в дійсності — суцільна порожнеча.
В столиці, ну, буквально на очах
розліплюють листівки нігілісти,
хтось шле його величності листи,
залякуючи навіть самодержця.
Вони ж очима лупають на все
і тільки вихваляються.

Муравйова

Чи ж варто
так хвилюватись, любий мій? Адже
здоров'я — це в житті найголовніше.

Муравйов

Не говоріть дурниць.

Муравйова

(ображено)

О Нікола!

У дверях з'являється Перовська.

Перовська

Пробачте...

Муравйова

Ми ждемо, Софіє Львівно.

Як вам сподобалась Тіманова?

Перовська

Мені?

О, я себе суддею не вважаю.

Та ще в такому товаристві!

Адлерберг

Тут

суддя один — Микола Валер'янич.
Але, на жаль, він судить не концерт,
а наших препоганих поліцаїв.

Перовська

Ну, що ви! А при чому ж тут вони?

М у р а в й о в а

Він сам цього не в силі пояснити.

М у р а в й о в

Не в силі? Ці горласті гусаки
лише казну спустошують державну,
а захистити віру і царя —
цього вони зробити неспроможні.
Та доки ж нам терпіти цю ганьбу?
Коли його величність має стати,
мов той негасний світоч, на чолі
великої імперії своєї, —
в цей час йому загрожують в листах
якісь дрібні й нікчемні терористи,
а поліцейські півні крадькома
жеруть собі казенні міліони
і неспроможні нам допомогти!

(До дружини).

І ви мені ще кажете: «Не треба,
мій друже, хвилюватись!»

М у р а в й о в а

Боже мій,

та чим же ви зарадите?!

П е р о в с ь к а

Я згодна,

Миколо Валер'яновичу, — гнів
породжує гірка несправедливість,
що дійсність нині сповнює. Народ
голодний і холодний — це відомо.
Та хто ж тут винен?

М у р а в й о в

Винен пігілізм!

П е р о в с ь к а

Він — наслідок, а зовсім не причина.

М у р а в й о в

Він наслідок! А наслідок чого?
Чуми, яку нам бог послав на Сході,
чи голоду, що Північ охопив?
Не винен цар, що лихо нас спіткало.
Якщо ми хрест господній несемо,
то недаремно ж всі ми християни.

Нехай же терористи небесам
загрожують мечем, а не цареві:
господь народ російський покарав.

М у р а в й о в а
Святі слова!

А д л е р б е р г
І все-таки я певен,
що цар повинен зважити на лист
і з палацу не їхати в неділю.

М у р а в й о в
І виказати слабкість?

А д л е р б е р г
Але ж ризк...
Якщо його величність рятувало
щасливе провидіння вже не раз,
то це не значить... Ви ж самі сказали,—
поліція...

М у р а в й о в
Не може наш монарх
зробитися посмішищем Європи,
не кажучи про власний свій народ.
Що в світі скажуть про його величність —
що він злякався жменьки злидарів,
сліпих убивць, фанатиків?

П е р о в с ь к а
Не знаю,—
якщо його величність визнає,
що все-таки існує небезпека,
то він повинен...

М у р а в й о в
Що?

П е р о в с ь к а
Коли я вас
бодай частково вірно зрозуміла,—
його величність має два шляхи:
ганьбу чи ризк.

М у р а в й о в
Що ви, Софіє Львівно!

Перовська

Звичайно, є і третій. Цар би міг
ще спробувати щиро зрозуміти,
чого від нього вимагають ті,
хто так йому загрожує.

Фукс

Це значить —
його величність мусив би вступити
з нікчемними людьми в переговори
чи навіть розпочати з ними торг?!
Перовська

Мені здається, істина дорожча
за гордість... навіть царську.

(До Муравйова).

Адже ви
самі служитель істини за фахом.
Якщо не може третього пляху
його величність вибрати для себе,
то лишиться у нього тільки два:
ганьба чи ризик. Сховатися в неділю
у палаці і, як сказали ви,
всім показати силу нігілістів
або в карету сісти — і нехай
вони покажуть, в чому їхня сила.
Ніяких інших виходів нема.

Всі довго і важко мовчать, вражені її словами.

Муравйова

О боже мій, спаси й помилуй!

Входять камердинер.

Камердинер

Другий
дзвінок, панове. В про́грамі тепер
нохтюрни й вальси — Ліста і Шопена.

(Виходить).

Муравйова

Ходімо, Нікола?

Муравйов

Я не піду.

Я мушу зараз їхати.

Муравйова
Мій любий,
завжди ви залишаєте мене
заради ваших справ!

Муравйов
Ну що ж...

Перовська

Бажаю

вам успіху.

Мовчки вклонившись, Муравйов виходить. Пауза.

Муравйова
(до Перовської)

А ви йдете в партер
чи, може, з нами сядете? Ах, правда,
ви не самі...

Перовська
Спасибі...

Муравйова
А б'єнто!

Всі виходять праворуч. Перовська іде до лівих дверей. Двері трошки відхиляються, в кімнату зазирає Тимофій Михайлов.

Перовська

Тимоха!

Михайлов
Ти сама? Нема нікого?

Перовська
Заходь, заходь!

Михайлов увиходить.

Що сталося?

Михайлов

Біда —

заарештовано Желябова.

Перовська
(вражена)

Неправда!

Як, де заарештовано? Коли?!

М и х а й л о в

В квартирі Тригоні шпики засіли.
Вони його самого узяли
і засідку зробили. Як на лихо,
в цей час прийшов Андрій!

П е р о в с ь к а

Але ж сигнал
про те, що можна входити...

М и х а й л о в

Він висів.

Адже вони схопили Тригоні,
і той не встиг сигналу замінити.
Тут саме і нагодився Андрій!
Подумай тільки, Сою, як безглуздо...

П е р о в с ь к а

Куди їх повезли?

М и х а й л о в

Не знаю сам.

Слідом послав я Колю Рисакова.
Ми мусимо довідатись — вони
Желябова схопили випадково
чи, може...

П е р о в с ь к а

Що?

М и х а й л о в

...натрапили на слід.

П е р о в с ь к а

А що Павлуша?!

М и х а й л о в

Я його не бачив.

Він вийти не зумів. Якраз про це
я і хотів Андрієві сказати.
Але, як бачиш...

П е р о в с ь к а

Зараз же біжи
до нього знову. Ми повинні знати
негайно це. Я ждатиму тебе
у Гесі Гельфман, чуєш?

М и х а й л о в

Розумію.

П е р о в с ь к а

(раптом схилється йому на груди)

Андрій... Андрій...

М и х а й л о в

Ну, Соню, схаменись!

Хіба ж так можна? Соню! Тут не місце.

Візьми мене під руку і ходім.

*(Бере її під руку сам і,
наспівуючи про людське око,
веде до дверей).*

Горить на небі синьому

зоря, зоря, зоря,

заснули в світі солодко

і землі, і моря!

Виходять ліворуч.

З а в і с а

Дія друга

Просторе, скромно обставлене приміщення. В лівому кутку — двері в коридор, праворуч — двері до іншої кімнати. В центрі — велика груба.

Серед кімнати стіл і кілька стільців. На одному з них сидить Перовська: вона у теплому пальті та капелюшку. Вздовж кімнати повільно ходить Геся, закутана у велику вовняну хустку. На одвірок зіперся Кибальчич.

П е р о в с ь к а

(після паузи)

Десята, а Михайлова нема.

Г е с я

За Тимофія, Соню, не турбуйся — хіба він на прогулянку пішов?

П е р о в с ь к а

Ніяк, ніяк не можу зрозуміти:

Павлуша нас завжди попереджав про наміри поліції... Сьогодні ж умовленого знака не подав,—

і ми раптово втратили Андрія...
Можливо, і з Павлушею біда?

Г е с я

Якби Павлушу викрили, Михайлов
давно вже повернувся б... Певне, він
чекає підходящої хвилини,
щоб словом перекинутися з ним.

(Помовчавши).

Що нам тепер робити без Андрія?!

К и б а л ь ч и ч

(до Перовської)

А у квартирі вашій обшук був?

П е р о в с ь к а

Не знаю.

К и б а л ь ч и ч

Це потрібно встановити.

Г е с я

Так, так, я зараз збігаю.

П е р о в с ь к а

(підводиться)

Чекай.

Я збігаю сама — мені зручніше.
Будь ласка, Гесю, виглянь у вікно.

Г е с я

(визирнула)

Двірник біля воріт. Пожди хвилину.

К и б а л ь ч и ч

Коли б він не навмисне там стояв...

Г е с я

Ви думаете — ми на підозрінні?

К и б а л ь ч и ч

(відходить до дверей)

Звичайно, це не виключено теж.
Але не в цьому справа. Любі друзі,
подумайте — а як же ми тепер
свій план в неділю зможемо здійснити —
ми втратили Андрія!.. Разом з ним

ми позбулись єдиної людини,
якій царевбивство по плечу...
Тепер наш комітет — немов годинник,
з якого найважливішу деталь
взяли раптово й витягли...

Г е с я

Миколо

Івановичу, адже ми завжди
в становищі такого механізму.
Нічого тут не вдієш...

К и б а л ь ч и ч

Та, на жаль,
це не звичайний гвинтик. Чи повинен
я вам про це казати?

П е р о в с ь к а

Боже мій,
ну хто ж, ну хто цього не розуміє!
І все-таки не можна ні на мить
ні розпачу, ні горю піддаватись —
інакше післязавтра...

К и б а л ь ч и ч

Значить, ви
вважаєте, що навіть без Андрія
ми післязавтра...

П е р о в с ь к а

Що, коли і як
робити нам — обставини диктують.
Якщо ми нині замах відкладемо,
то, може, більш не створяться ніколи
сприятливі обставини.

К и б а л ь ч и ч

(щиро вражений)

І ви

вважаєте сприятливим моментом
сьогоднішній... Пробачте, але я
повірити не можу...

Г е с я

(яка весь час дивилася у вікно)

Зрозумійте,
адже провал Желябова — не все.

Адже й самі ви щойно припускали,
що наш двірник стоїть біля воріт
не зовсім випадково. Поліцаї,
можливо, вже натрапили на слід.
Чи ж можна замах далі відкладати,
коли існує ризик, що комітет
під справжньою загрозою?! Миколо
Івановичу, любий друже мій,
сьогодні ми лишилися без Андрія,
а завтра, може, схоплять ще когось!..
Нам треба поспішати... Поспішати!..

Перовська

(до Кибальчича)

І як це справді дивно — саме ви,
ви, хто своє життя, своє уміння
давно царсубивству присвятив,
ви наших бомб єдиний винахідник
і майстер вибухових речовин —
ви раптом завагалися!

Кибальчич

Не дивно,

що той, хто виробляє динаміт,
замислюється іноді.

Перовська

(продовжує)

...А Геся,

яка дитину носить під грудьми
і має стати матір'ю...

Геся

(знову біля вікна)

Не треба...

Кибальчич

Дарма ви ображаєтесь. Життя
поставило сьогодні перед нами
велику перепону. Значить, всі
ми глибоко замислитись повинні.
Можливо, шлях, який обрали ми,
сьогодні не єдиний... Може, справді
обставини змінились відтоді,
як ми його обрали?

Перовська

Ні, Миколо
Івановичу!.. Ні!.. Забули ви,
чому і як ми шлях оцей обрали,
що змусило нас вибрати його.

(Помовчала).

Ми всі ночами мріяли про те,
щоб якимось людям очі просвітлити
і кожен день розвіювати тьму,
яка народ російський огорнула.
Так, ми шукали мирного шляху,
щоб дати людям волю і надію.
Та уряд лиш терором відповів
на всі безкровні наші намагання —
жорстоко і безжально він карав
усіх, кого схопити пощастило...
Ми втратили людей, які могли б
ще стільки літ народові служити.
Чи варто називати імена?
О ні — ми їх не зможемо забути!
Чим ми могли царю відповісти
на цю неспровоковану розправу?
Терором проти уряду й царя.
І не лякати ми хотіли уряд,
а змусити поставитись до нас
як до грізної совісті народу,
який вимоги ставить і який
мети своєї все одно доб'ється.
Чи ж можемо відмовитись тепер
ми від такого засобу?.. Сьогодні,
коли, можливо, гине і Андрій?..

(Помовчала).

Так, так, людину вбити — це жахливо,
хай навіть ката, звіра — все одно.
Але царя ми мусимо убити,
щоб запобігти тисячам убивств
і тисячі борців урятувати;
повинні ми зробити це й тому,
щоб сколихнути змучену Росію
і змусити замислитись над всім,
що діється довкола. Пам'ятайте:
нам відступу Желябов не простить.

(Пауза).

Будь ласка, виглянь, Гесю, на подвір'я.

Г е с я

(перемогла тяжку задуму, визирнула).

Нема нікого.

П е р о в с ь к а

Добре. Я пішла.

Г е с я

Будь, Соню, дуже, дуже обережна.
В квартиру й на хвилину не заходь,
бо можна знов на засідку нарватись.

Перовська кладе в кишеню револьвер і виходить. Довга пауза.

Яка у неї ясність у думках!

Яка залізна воля!

К и б а л ь ч и ч

Так, залізна.

Г е с я

А скільки треба мужності і сил,
щоб вголос не заплакати на людях,
коли спіткає лихо отаке
близьку тобі людину!

К и б а л ь ч и ч

Вибачайте,

я мимоволі вас розхвилював...

Та я не знав, що ви вже незабаром
повинні стати матір'ю...

Г е с я

Пусте!

З тих пір, як чоловік мій у фортеці,
я кожну мить хвилююся.

К и б а л ь ч и ч

Ніхто

вас так, як я, не зможе зрозуміти.

Я теж ношу дитину під грудьми

і кожну мить хвилююся за неї.

Я винайшов літальний апарат.

Якщо зі мною станеться нещастя,

мое дитя загине. Скільки ще

чекатиме Росія після цього

залізних крил!

Г е с я
(вражена)

Літальний апарат!
А що це значить?

К и б а л ь ч и ч

Це така машина,
що, маючи, як птиця, два крила,
не тільки може високо угору
сама злетіти... але на собі
вона спроможна високо підняти
людину в небо... Паливо й двигун,
яких колись Ікару бракувало,
дадуть людині крила!

Г е с я

А невже
і це можливо?

К и б а л ь ч и ч

Звісно, що можливо!

Г е с я

Не віриться...

К и б а л ь ч и ч

А вірите ви в те,
що люди, нині босі та голодні
і бідністю потоплені на дно
сучасного суспільства, зможуть стати
володарями світу?

Г е с я

Але ж це
закон суспільства!

К и б а л ь ч и ч

Це закон суспільства,
а те, що люди згодом полетять,—
закон природи.

Г е с я

(в задумі)

Що ж, усе можливо...
І ви відкрили вперше цей закон?

К и б а л ь ч и ч

Про нього знав ще навіть Леонардо:
він мріяв про літальний апарат,
та не знайшов... оформлення для мрії.

Г е с я

А ви знайшли!

К и б а л ь ч и ч

Я думаю, знайшов.

Г е с я

І ви вже збудували цю машину?

К и б а л ь ч и ч

На жаль, ще ні.

Г е с я

(дуже занепокоєна)

Дозвольте, а коли ж
машина ваша буде?! Нам не можна
занадто довго думати; адже
необережний крок,— і ми в фортеці!

К и б а л ь ч и ч

(милуючись її наївним обуренням)
Можливо, там я справу й докінчу.
Там буде час як слід поміркувати
спокійно...

Г е с я

О!.. Це недоречний жарт.

(Прислухається).

Співає хтось... Це голос Рисакова.

К и б а л ь ч и ч

Сигнал на місці?

Г е с я

Так. Ідіть туди.

Кибальчич зникає в другій кімнаті. Пауза. Гесья напружено прислухається до кроків на сходах, потім чути глухий стук у стіну. Гесья відмикає двері. Входить Рисаков.

Р и с а к о в

Набігався, як хорт на полюванні!
Михайлов повернувся?

Г е с я

Ще нема.

Р и с а к о в

А Софія Львівна?

Г е с я

Зараз має бути.

Р и с а к о в

(скидає студентську шинелю)

Налий чайку, будь ласка.

Г е с я

(нетерпляче скрикує)

Ну, кажи ж!!

Р и с а к о в

В поліцію пройти не пощастило.
Але візник, якого найняли
жандарми для Желябова, говорить,
що той назвався просто — Іванов.

Г е с я

І що, йому повірили?

Р и с а к о в

Не знаю.

Г е с я

(зазирає до другої кімнати)

Ви зараз не працюєте?

К и б а л ь ч и ч

(з'являючись у дверях)

Ну що?

Г е с я

Подумайте — поліція не знає,
що узяла Желябова! Візник
сказав, що він назвався Івановим.

К и б а л ь ч и ч

А звідки це відомо візнику?

Р и с а к о в

Візник — одне з поліцією. Гесю,
налий чайку або хоча б води...

К и б а л ь ч и ч

Цікаво...

(Зникає в другій кімнаті).

Г е с я

Шкода, що немає Соні.

Р и с а к о в

Вона вже знає: я зустрів її
в завулку за Тележною.

Г е с я

Ах, он що!

*(Іде на сходи й одразу ж повертається
з чайником у руці. Наливає чай).*

А що, Миколко, холодно надворі?

Р и с а к о в

Мене, либонь, аж потом пройняло!
Ти уяви: коли прийшли жандарми
до номерів, щоб взяти Тригоні,
я саме був біля того будинку.
Коли дивлюсь — Желябова ведуть!
А я один — що можу я зробити?
Вони взяли на розі візника
і наказали їхати на Невський.
І раптом бачу — вийшов Тимофій
з-за рогу і проходить біля мене.
«За візником,— шепоче він мені,—
біжи мерщій, а я Софію Львівну
повинен попередити». І зник.
Ну, я й побіг слідом за фаетоном...

Г е с я

Куди вони Андрія повезли?

Р и с а к о в

В участок.

Г е с я

Що ж це — він не політичний?!

Чути стук у стіну. Геся прислухається.

Це Соня.

(Відмикає двері).

Входить Перовська.

Перовська
Повернувся Тимофій?

Геся
Немає... Ну, а дома що?

Перовська
(роздягається)

Спокійно.

Поліції в квартирі не було.
Андрія, значить, взято випадково.
(Сідає. До Гесі).

О, скільки, скільки я пережила
сьогодні, Гесю!

Геся
Це я розумію...

Перовська
Якби ще знати — що з отим листом
поліція збирається робити,
то я була б спокійна.

Стук у двері. Всі насторожилися.

Перовська
Тимофій?

Геся
Ні, це не він.
(Біля дверей).

Хто там?

Петрівна
(з-за дверей)

Це я, Петрівна.
Чого це ви замкнулися?

Перовська
(до Гесі).

Впусти.

Петрівна
(входить)

Така у мене в хаті холоднеча!
Була кофтина — вчора продала,
аби дровець купити... А крамниці

чомусь у місті замкнені... Ні дров,
ні хліба: кажуть, має подорожчать.
Бунтує, кажуть, німець чи француз,
а в хаті холод!.. А сьогодні вранці
трісок зібрала трохи на Неві,
та мокрі — не займаються в пічурці.
І так зігрітись хочеться чайком,
а самовар тече.

Г е с я

Візьміть-но чайник.

П е т р і в н а

От дякую! По те ж я і прийшла.
Так хочеться тепленького.

Г е с я

Будь ласка.

Візьміть.

П е т р і в н а

А я поп'ю і поверну.

(Лише тепер помічає всіх інших).

Миколко! Соню! Здрастуйте, любенькі!
Давно я вас не бачила... А де ж
Андрійко твій?

П е р о в с ь к а

Він дома.

П е т р і в н а

Чи здоровий?

П е р о в с ь к а

Спасибі, все гаразд.

П е т р і в н а

Коли гаразд,

то й слава богу.

(До Гесі).

Тільки вип'ю чаю,
і принесу.

Г е с я

А нащо поспішать?

І завтра можна чайник повернути.

Петрівна
Спасибі, люба. Ну, то я й пішла.
(*Виходить*).

Перовська
Злякалися?

Кибальчич
А як же не лякатись —
все на столі розкидане лежить,
і раптом хтось являється сторонній!
(*Помовчав*).

Я мушу трубку вигнути — мені
потрібна допомога.

Рисаков
(*захоплено дивлячись на Кибальчича*)

То роботу
ви все-таки продовжуєте?.. Я
хотів сказати... все-таки в неділю
відбудеться наш замах?

Перовська
Значить, ти
теж в цьому сумніваєшся?

Рисаков
Ні, що ви!
Я тільки думав, що коли нема
Желябова між нами...

Перовська
(*підводиться*)
Ах, Миколко!
Невже біда, що скоїлася з ним,
штовхати нас повинна не на дію,
а на безсилля? І невже вона
дає нам право зараз розгубитись
і втратити сприятливий момент,
якого ми не матимемо завтра?
Не випадково ж визначив Андрій
оцю неділю саме! Як же можна
вагатися?! Ви знаєте усі,
що рік цей особливий для Росії:
на Заході загинув урожай,

на Сході хліб спалило суховієм,
на Волзі — голод, в Азії — чума...
В Одесі, у Москві, у Петербурзі,
у селищах Уралу, по містах,
де тільки є населення фабричне,
обурення панує... А весна ж
становище повинна загострити,
бо голод ще посилиться!.. В цей час
обставини за межами Росії
ускладнюються теж... На цілий світ
газети розповсюдили новину,
що Ротшільд купувати не схотів
паперів наших. Можна уявити,
яке це справить враження на всіх,
хто купував їх залюбки раніше!
Тож уряд у безвиході. Якщо
до цього ще додати нашу бомбу,
то вибух всю Росію потрясе
і прозвучить сигналом для народу.
Желябов певен — грянуть повстання,
які примусять уряд поступитись.

Р и с а к о в

Та досить нам лиш кинути снаряд,
як натовп враз підніметься!

П е р о в с ь к а

(суворо дорікає йому)

Не натовп,

Миколо, а народ — запам'ятай.

Р и с а к о в

А я народ і маю на увазі.

К и б а л ь ч и ч

Що за безглузді вирази!

Г е с я

Народ

він називає натовпом!

Р и с а к о в

(майже благаючи)

Ну, Гесю...

Чути тихенький свист, який долинає з вулиці.

Рисаков

Ви чуєте?

Гесья

Нарешті Тимофій!..

Всі застигають в чеканні. Пауза. За мить чути глухий стук у стіну,
Гесья відмикає. Входить Тимофій Михайлов.

Михайлов

Ну, ось і я.

Перовська

(нетерпляче)

Павлуша... Як Павлуша?

Михайлов

На місці і здоровий, як завжди.

Передавав привіт і всяке інше.

Поліція й не думає про нас.

Гесья

Чому не попередив про Андрія?

Михайлов

Ім і не сниться, що у них в руках

Желябов, розумієте,— не сниться!

Гесья

Виходить, таки правда...

Михайлов

Узяли

вони Андрія зовсім випадково.

Кибальчич

А лист, якого цар одержав?

Михайлов

Лист,

як видно, уряд теж не зацікавив.

Там ні адрес немає, ні імен:

який же це донос для поліцейських?!

(Роздягається).

Я думаю, коли не сам міністр

писав його, то хтось із царедворців.

Це хитрість, тонша волоса! Для них
найголовніше — враження створити,

що всюди небезпека і царя
лише вони спроможні захистити.
Це піднімає ціну на шпиків
в очах царя та уряду.

К и б а л ь ч и ч

Можливо.

Г е с я

Але ж подумай — вказано в листі
Малу Садову!

М и х а й л о в

Це тебе дивує?

А що вони могли вказати ще?
Сенатську площу? Невський? Щонеділі
цар їздить на прогулянку в манеж,
і шлях його один — через Садову.
Щоб визначити саме цей маршрут,
Сократового розуму не треба.

Г е с я

Ну, пронесло...

Р и с а к о в

(весело)

А що я вам скажу!

Звичайно, лихо в тім, що це з Андрієм
Івановичем сталося тепер,
та, як не дивно, в цьому є й корисне:
ми виконаєм план його самі,
а він в тюрмі безпечно перебуде
і уціліє для нових боїв!

П е р о в с ь к а

(вперше посміхнулася)

Невесело, але зате дотепно.
Сідайте, друзі.

Всі займають місця. Пауза.

Що ж, товариші,
ви знаєте — Андрія замінити
як ватажка не зможе з нас ніхто.
І коли я наважуюсь почати,
то я роблю це тільки через те,
що задуми і наміри Андрія

мені відомі краще, аніж вам.
Отож пробачте.

Г е с я

Що ти, Сою, що ти!

Р и с а к о в

Хто ж серед нас почне, коли не ви?!

П е р о в с ь к а

Та, врешті, справа, думаю, не в цьому.
Нам вирішити треба головне:
якщо ми замах вчинемо в неділю
і спробуємо знищити царя,
то замах має бути безперечно
і неодмінно вдалим. А щоб це
було нам забезпечено напевне,
ми маємо зробити сотні справ,
які, по суті, тижнів вимагають.
А до неділі тридцять шість годин.

Г е с я

Ми слухаємо, Сою.

П е р о в с ь к а

Як відомо,

Желябов нам порадив два шляхи
цареубивства. Перший — це Садова:
підкоп, в якому вибухне снаряд,
коли поблизу з'явиться карета.
І другий шлях — якщо, в зв'язку з листом,
цар виявиться дуже обережним
і через Катерининський канал
поїде в замок, а не по Садовій.
На цей випадок треба досить бомб.
Підкоп... На жаль, тут Кобзева немає:
не можна відривати ні його,
ні інших, що працюють у підкопі.
Тож нам Михайлов зараз доповідь.
Прошу, Тимохо.

М и х а й л о в

Я там був сьогодні.

Тунель цілком закінчений. Тепер
уже копають яму для заряду.
Ви працювали у тунелі всі

І знаєте — там важко працювати:
тунель низький — щоб землю відгребти,
пересуватись можна тільки плазом.
Сьогодні там працюють цілу ніч,
і справа вже тепер за динамітом.
Уранці можна ставити заряд.

Перовська

А він готовий?

Кибальчич

Шнур та батареї
уже на місці. Тільки динаміт
перенести ще треба.

Перовська

Динаміту

нам вистачить?

Кибальчич

Звичайно.

Перовська

Я тому

запитую, що треба залишити
і для снарядів.

Кибальчич

Це я врахував.

Перовська

У чому ж зараз труднощі?

Кибальчич

Готова

конструкція заряду, є усе,
що для заряду буде необхідне.
Лишилося зібрати все в одне.
Я до неділі встигну це зробити.

Перовська

Ви вірите в конструкцію свою?

Кибальчич

У мене жодних сумнівів немає.

Гесья

А вибух буде сильний?

Рисаков
(посміхнувшись)

Може, ти
боїшся сильних вибухів?

Геся

Не смійся.
Ми мусимо подумати про те,
щоб якось не поранити прохожих.

Михайлов

Про це шпики подбають і самі:
як тільки царська з'явиться карета
поліція прохожих розжене.

Перовська

Звичайно.

Геся

Я побоююсь, що діти
поблизу можуть бути...

Перовська

Це не жарт.
Спасибі, Гесю.

(До всіх).

Далі — про снаряди.
Ми визначили п'ять бойовиків,
які їх мають кидати: Михайлов,
я, Гриневецький, Коля Рисаков,
і п'ятий — Ємельянов. Значить, треба
приготувати п'ять снарядів.

Кибальчич

(майже підскочив)

Як?!
Для цього навіть тижня буде мало!

Перовська

Ми тижня вам на це не даємо:
у нас його немає.

Кибальчич

Неможливо.
Зробити п'ять снарядів — це не жарт.
Один, ну, два... це можна уявити.

Перовська

Чотири, добре? Я візьму кинджал,
і, якщо цар від бомби не загине,
я кинуся з кинджалом.

Кибальчич

Навіть три
я не берусь за день приготувати.
Ці бомби вас не можуть підвести,
вони повинні бути невідомні.
Для цього я зробити мушу сам
все, що в снаряді вибух забезпечить.

Геся

Ми допоможемо... Ви нам покажіть,
і ми допомагатимемо. Правда?

Рисаков

Звичайно.

Михайлов

Я робитиму усе,
що тільки ви накажете.

Геся

(благаюче дивиться на нього)

Миколо

Івановичу....

Кибальчич

(не в силі заперечувати далі)

Спробуємо все,
що тільки можна буде...

Перовська

І чудово!

Кибальчич

(рішуче підводиться)

Не треба, друзі, гаяти часу.
Пішли, пішли!

Стук у двері. Всі застигають на місцях.

Петрівна

(за дверима)

І знов позамикались!

Геся відмикає. Петрівна входить.

Воно і правда — наче ті вовки,
тиняються п'яниці по завулках.
Ще вломиться котрийсь!

(До всіх).

А я по вас.

Чайок готовий, може б, завітали
та випили по склянці? На столі
і цукор є, і трошечки варення.
Ходімо, любі, га?

Перовська

Додому час,

не рано вже...

Петрівна

Та що у тебе — діти?

Андрій пожде.

Перовська

Йй-право, мушу йти,

Петрівна

А Тимофій? А Геся? А Микола
Іванович? Порадуйте стару.
Я ж від душі.

Геся

Спасибі вам, Петрівно.

Ми з Рисаковим зайдемо удвох.
А двоє мусять Союю проваджати:
самі ж ви розумієте — п'яниць
тиняється повсюди...

Петрівна

Правда, правда.

То не баріться ж.

Геся

Зараз ідемо.

Петрівна виходить. Довга пауза.

Перовська

(в напруженій тиші)

Дозвольте побажати вам усім
удачі й щастя. Ми, напевне, зараз
не в силі усвідомити як слід
ні величі, ні значення події,

з якою ми зв'язали назавжди
своє життя віднині. Ані миті
для сумнівів, ні миті для вагань!
Сьогодні ми вступили на дорогу,
що, мабуть, вимагатиме і жертв,
але вона — дорога ця — до щастя
колись народ наш зможе привести,
ось через що не зійдемо ми з неї.
За всіх вас, друзі, в цьому я клянусь.

М и х а й л о в

Клянусь!

Р и с а к о в

Клянусь!

К и б а л ь ч и ч

Клянуся вам!

Г е с я

Клянуся!

З а в і с а

Дія третя

Камера в петербурзькій тюрмі попереднього ув'язнення кримінальних злочинців. Крізь невелике загразоване вікно вривається яскравий жмут сонячного світла.

Ж е л я б о в

Неділя... Другий день отут сиджу,
а що на волі діється — не знаю.
Що вирішив робити комітет,
коли мене забрали так безглуздо, —
відкласти замах чи не відкладать?
Ні, ні, вони не зважаться відкласти!
Та чи для того зроблено усе,
щоб Петербург принаймні сколихнула
подія ця? Щоб вибух пролунав
сигналом для російського народу?

*(Стукає у стіну, потім прислухається
до відповіді з суміжної камери).*

Послав господь сусіда! Щось украв.
І я повинен з ним сидіти поруч

в тюрмі, немов якийсь рецидивіст!

(*Стукає в двері*).

Гей, ключнику!

Ключник

(*з-за дверей*)

Чого ти репетуєш?

Чи, може, в карцер хочеш?

Желябов

Не лякай,

У мене є підстави вимагати.

Чого ви тут тримаєте мене?!

Скажи мені принаймні хоч — за віщо?

Ти чуєш?

Ключник

(*входить*)

Чую, чую, не глухий.

Якщо не винен, значить, не хвилюйся.

Коли нічого вкрасти не зумів,

то хоч зумій посидіти спокійно.

Можливо, завтра й випустять.

Желябов

А я

сидіти тут до завтра не бажаю.

Я вже наглядачеві заявив:

якщо мене сьогодні...

Ключник

Та неділя ж!

Який же ідол випустить тебе,

коли немає вищого начальства?!

Порядні люди зараз по домах

чи в церкві.

Желябов

А при чому ж я?!

Ключник

При тому,

що як сюди потрапив, то й сиди.

Желябов

Наглядача поклич мені негайно.

Ключник

Чого ти, милий, казишся дарма?!
Ніхто тебе не випустить сьогодні:
неділя — божий день.

Желябов

(загрозливо вигукує)

Наглядача!!

Ключник

У, навіжений! Зараз я покличу.

(Виходить).

Желябов

*(стукає в другу стіну,
знову прислухається до відповіді)*

І цей сусіда — теж рецидивіст.
Нечувано! Повинно ж було статись,
щоб саме я випадком у тюрму
потрапив... і до того ж у неділю,
коли... У, чорт!

Входять наглядачі і ключник.

Наглядач

Чого вам, Іванов?

Желябов

Я вимагаю, щоб мене негайно
звільнили.

Ключник

Ха!

Наглядач

Негайно?

Желябов

Коли ж ні,
то хай мені пред'являть в цю ж хвилину
якесь обвинувачення.

Наглядач

Невже?

А коли в цю ж хвилину не пред'являть?

Желябов

То в камері я висаджу шибки
і двері в знак протесту.

На глядач

(сміється)

Теж негайно?

Адже учора слідчий говорив,
що вас не звинувачують ні в чому.
Чого вам ще потрібно?

Желябов

(заміряється стільцем)

Я сказав,

що вікна потрошу...

На глядач

Ну, це дурниці.

Я розумію — зараз у тюрмі
не так приємно — все-таки неділя.
До того ж ви невинно сидите.
Як християнин, можу зрозуміти.
Як християнин, я й допоможу.
Чи є у вас що-небудь у кишені?
Ну, трохи грошей...

Желябов

Скільки?

На глядач

Єрунда —

карбованець...

Желябов

(дістає гроші)

Будь ласка.

На глядач

Карнаухов,

а збігай-но, шановний, в магазин
і принеси півштофа і закуски.

Ключник

Радий старатись, пане наглядач!

Желябов

Геть звідси!

На глядач

(трохи знітився)

Я хотів допомогти вам

і якийсь день цей скрасити в тюрмі...
Не хочете,— ну що ж, то ваша справа.

(Збирається іти).

Раптом розлягається сильний вибух.

Ж е л я б о в

Що це?

К л ю ч н и к

Напевне, кригу на Неві
фугасом рвуть.

Н а г л я д а ч

Яка у біса крига?!

Сьогодні перше березня лише.

Ж е л я б о в

Що ж це за вибух, справді?

Н а г л я д а ч

(дуже схвилюваний)

Карнаухов,

мерщій біжи — рознюхай і за мить
сюди вернися!

Ключник вибігає.

Ж е л я б о в

А котра година?

Н а г л я д а ч

Дві тридцять...

Ж е л я б о в

(посміхається)

Може б, дійсно він приніс
півштофа і закуски?

Н а г л я д а ч

(не слухаючи)

В цю хвилину
його величність... Чуєте? Якраз
його величність їде по Садовій
у цю хвилину!

Ж е л я б о в

(ніби не розуміючи)

Справді? Ну то що?

На глядач

Який же дурень рве на річці кригу,
коли там імператор проїздить?!
Поранити ж його величність можна!

Желябов

Ні, це не крига.

На глядач

Що ж це?

Желябов

Перший грім.

На глядач

У березні?! Прикмета нехороша.

Желябов

Але — яка прикмета не була б,
вона віщує весну! Чули? Весну!

Наглядач вибігає.

Дві тридцять... Саме в цю хвилину цар
до палацу повинен повертатись.

Але, здається, вибух пролунав
не на Садовій. Значить, імператор
звернув на Катерининський канал
і хтось підкинув бомбу під карету...

Але чи покінчили там з царем?

Ну, як же, як мені про це дізнатись?!

(Стукає в стіну).

Що це за вибух? Чули ви чи ні?

(Прислухається до відповіді).

«Не хочу знати... хочу покурити...»

(З огидою відходить).

Та, звісно, там сидить рецидивіст.

Йому нічого в світі не цікаво.

(Прислухається коло дверей).

Ага, заметушились! Коридор
гуде від голосів... від біганини...

Солдати прогрімали чобітьми...

(Відходить від дверей).

Якщо нам пощастило це вчинити
і цар упав від нашої руки,
то хто очолить рух у Петербурзі?

Михайлов? Геся? Коля Рисаков?
Перовська? Гриневецький чи Кибальчич?
Коли б гуртки фабричні піднялись,
коли б військові групи теж повстали
і за собою інших повели,
можливо, уряд не опам'ятався б...

Вбігає ключник, він дуже стурбований.

Ключник

Пан наглядач пішли?

Желябов

Та почекай!

Одну хвилину!

Ключник

Ніколи чекати.

Желябов

Що сталося?

Ключник

(хреститься)

Господь нас покарав...

Царя...

Желябов

Ну що... ну що — царя?

Ключник

Убито...

Желябов

Невже убито? Хто тобі сказав?

Ключник

Аж дим над Катерининським каналом...

Якийсь мисливець бухнув у царя,
та так, що всі шибки повилітали...

Желябов

Убивцю не спіймали?

Ключник

Там людей,

мов комашні... Коли стрілець не дурень,
втече, і чорта знайдеш... Продали,
за мідний гріш Росію сплюндрували!

Ж е л я б о в

Поклич сюди мерщій наглядача:
якщо він прийде, дам тобі полтиник.
Ось четвертак.

К л ю ч н и к

(зрадів)

Давай, браток, давай,
піду та з горя вип'ю четвертинку
за упокою душі...

(Іде, зупиняється).

Сьогодні хтось
відвідати тебе, напевне, прийде,
то я того... негайно пропушу.

Ж е л я б о в

Ніхто не прийде!

К л ю ч н и к

Як то? А — неділя ж.

Ж е л я б о в

Иди мерщій та клич наглядача.

Ключник виходить.

«Відвідати!» Ні, їм не до відвідин!
У них немає вільного часу,
щоб тут його зі мною марнувати!
А втім, ми часто робимо не те,
що мусили б, здавалося, робити.
Наприклад, я — хіба я право мав
їти отак бездумно до театру?!
Та ще удвох! З Перовською удвох!
А потім — як я смів, немов дитина,
потрапити у засідку? Та ще
напередодні замаху такого!..
І ось, нарешті, я, хто присвятив
життя своє сьогоднішній події,
сидіти мушу в цій брудній норі
і навіть нічогісінько не знати.
Ні, так не можна! Всіх, як одного,
шпики, мов кошенят, нас передушать...
Та ми не тільки згинемо самі,
а й справу нашу згубимо даремно.
Революційна пильність — це закон,
якого ми дотримати повинні,

залізна дисципліна — ось для нас
усіх віднині заповідь найперша
і непорушна.

Входить на глядач.

На глядач

Ну, чого вам знов?

Желябов

Я завтра губернатору поскаржусь:
мене схопили разом з Трігоні,
хоч я зайшов до нього випадково.
Це навіть слідчий вчора говорив.
І ви не в праві тут мене тримати.

На глядач

Ну й жартівник ви, пане Іванов!
Таке у місті коїться сьогодні:
злочинці бомбу кинули в царя
і вбили імператора Росії...
Та зараз всі жандарми на ногах,
невинного і винного хапають,
а вам туди не терпиться. В тюрмі
сьогодні найбезпечніше. На волі
сьогодні втричі гірше, ніж в тюрмі!

Желябов

І все-таки хотілося б на волю...

Входить ключник.

Ключник

До пана Іванова хтось прийшов.

Желябов

До мене?!

Ключник

То дозвольте пропустити?

На глядач

Не дозволяю.

Желябов

Як то так?! Чому?

На глядач

Я вже сказав — у місті...

Ж е л я б о в

Та неділя ж —
прийомний день! Крім того, ви мене
затримуєте зовсім безпідставно.
Яке ви право маєте!?

Н а г л я д а ч

(*подумав*)

Гаразд.

Я виняток зроблю для вас.

(*До ключника*).

А хто там

прийшов до них?

К л ю ч н и к

Сестра.

Н а г л я д а ч

Пусти її.

Ключник виходить.

Прошу вас тільки мати на увазі —
я виняток зробив оцей для вас,
тому що ви не винні.

Ж е л я б о в

Дуже вдячний.

Н а г л я д а ч

До інших в'язнів я не пропущу
ані душі сьогодні.

Ж е л я б о в

Розумію.

Наглядач виходить.

Ж е л я б о в

«Сестра». Напевне, Геся... Але як
залишила вона в таку хвилину
квартиру комітету?! Адже штаб —
це серце й мозок! Зараз я скажу їй,
що так не можна. Кидати в цей час
бодай на мить квартиру неможливо.
Та ще заради чого... Щоб мене
в тюрмі про хід подій інформувати!
Що я — до завтра тут не потерплю?

(*Збуджено ходить по камері*).

Весна! Ударив перший грім в Росії...
Я уявляю, як усе горить
у друзів під руками. Уявляю,
як кожна мить їм зараз дорога!
Мене немає — на чолі Перовська,
Михайлов — у фабричному гуртку;
з військовими, звичайно, Гриневецький,
біля студентів — Коля Рисаков.
У них сьогодні діла — ціле море!
У Гесі — штаб, Қибальчич, мабуть, теж
відклав свої літальні апарати
і агітує десь. Коли б ще я,
коли б ще я між ними був сьогодні!
Клацає замок. Входить Перовська. Желябов вражений.
Ти, Соню?!

Перовська

(безсило спирається на стіну).

Я...

Желябов

Не вірю... Як могла
в таку хвилину ти прийти до мене?!
На кого ж ти покинула усе?

Перовська

О боже мій, коли б ти тільки бачив...
Андрію, любий!

(Кидається до нього).

Желябов

(обнімає її)

Що з тобою? Що?

Та заспокойся, Соню!

Перовська

Я не можу...

Коли б ти бачив, як вони усі
накинулись на Колю Рисакова.
Як били Колю!..

Желябов

Били? Хто? Шпики?

Поліція? Нічого тут не вдієш...

Перовська

Та я не про поліцію кажу.
Поліція його обороняла.
Перекупки... Міщани... Візники...
Прикажчики...

Желябов

Жахливо...

Перовська

Ох, Андрію,

як страшно, коли люди, для яких
життям своїм і кров'ю ризикуєш,
не в силі зрозуміти, що для них
ти робиш це!

Желябов

Не в силі зрозуміти?
Цього не може бути... Як же так?!
Адже народ повинен був сховати
і врятувати Колю!

Перовська

Але він
накинувся... Коли б не поліцаї,
народ його роздер би на шматки.
О, як це страшно, любий!

Желябов

Годі, годі.

Розповідай.

Перовська

(опанувавши себе)

Як ти передбачав,
цар виявився дуже обережним.

Желябов

Він вибрав Катерининський канал?

Перовська

Так.

Желябов

Значить, наша міна на Садовій
лишилась ціла. Далі!

Перовська

Рисаков

в карету кинув бомбу, але вибух
осколками царя не зачепив.
Тоді вступив у діло Гриневецький —
в цю мить він саме був біля царя...

Желябов

Що з ним?

Перовська

Царя поранило смертельно

Желябов

А Гриневецький?

Перовська

Він помер від ран.

Желябов

Помер... І, значить, Колю Рисакова
живим схопили?

Перовська

О, коли б ти сам
на власні очі бачив цю картину!

Желябов

Робітники ж на вулиці були,
невже вони його не захистили?!

Перовська

На вулиці нікого не було.
Робітники на вулиці не вийшли.

Желябов

Як то не вийшли?!

Перовська

Тільки відлунав
над містом вибух, зразу до каналу
підбіг Михайлов,— я стояла там,—
і він сказати встиг мені два слова:
«Гуртки не вийшли». В цю рішучу мить
народ нас не підтримав. Замість того
щоб в Пітері підняти повстання,
він розпочав терзати Рисакова...

Андрію, ми лишилися самі
в рішучу мить!

Ж е л я б о в

Жахливо... Значить, люди
до цього не готові. Значить, ми,
ми, Соню, їх до бою не зуміли
як слід підготувати... Стільки сил
на замах цей щодня ми витрачали,
а от збулося те, для чого ми
жили на світі, а здобути волі
ми знову не зуміли для людей.

П е р о в с ь к а

Андрію, любий, що робити зараз?

Ж е л я б о в

(збуджено ходить по камері)
Що, що робити!..
(Зупиняється).

Вдумайся як слід
в сьогоднішню подію: вся Росія
сьогодні запитає — хто убив
царя і самодержця і за віщо?
Так, вибух наш Росію сколихне!
Та хто на це запитання народу
правдиво і вичерпно відповість —
міністри? царедворці? генерали?
Ні, ми відповідальність несемо
за все, що нині сталося в Росії,—
ми, хто стояв сьогодні на чолі,
хто керував подіями на площі!
Повинні, значить, ми й відповісти
на всі, на всі запитання народу.

П е р о в с ь к а

Як саме?

Ж е л я б о в

Я був певен, що в царя
я кину бомбу, ти чи Гриневецький,
нарешті, Ємельянов... І коли б
когось із нас поліція схопила,
то ми зуміли б суд перетворить
в трибуну ще не бачену, з якої

наш голос би над світом пролунав.
На жаль, схопили Колю Рисакова...
А Рисаков не матиме ні сил,
ні досвіду, ні знань, ані уміння,
щоб, всупереч усьому, на суді
проголосити правду перед світом.
Його й зломити легко — він юнак,
він ще слабкий свідомістю й душею...

Перовська

Андрію, але ж втрачено не все!
Я можу прокурору заявити,
що комітетом керувала я,
і уряд буде змушений не Колю
судити за убивство, а мене.
О, суд тоді повернеться інакше!

Желябов

Щаслива думка, Соню. Саме це
я на увазі мав. І як приємно,
що думка ця майнула водночас
у нас обох! Щоправда, це не вперше:
ми думали однаково завжди,
і саме це нас зблизило з тобою.
Так, Соню, вихід бачу я один:
ми мусимо негайно заявити,
що виконавець справи — Рисаков,
та він лише технічний виконавець.
Душа цареубивства — то не він.

Перовська

І це ж, Андрію, правда безперечна:
ним керувала я, і тільки я.

Желябов

Так, Соню, ти сьогодні керувала.
Я тут сидів, а знав, що буде так.
Недаром я люблю тебе. Ти маєш
в душі усе для того, щоб на суд
піти і мужньо правду провістити.
Але ти — жінка. Вийшла ти з людей,
близьких до трону. Що в народі скажуть
на всі обвинувачення твої?
Що, бомбою убивши Олександра,
ти мріяла дрібний переворот

ради вельможі іншого вчинити?
Не гнівайся — я знаю, що тебе
припущення подібне ображає.
Я знаю, що пішла на боротьбу
ти ради щастя простого народу.
Та уряд, о, він скаже саме так,
щоб в людях віру в тебе похитнути.
Що ти загинеш марно — це одне,
а що загине справа — те страшніше.
Ні, Соню, над трибуною суда
лунати мусить голос із народу:
його почують, Соню, і його
ніхто нічим спаплюжити не зможе.
На суд піти повинен буду я —
не через те, що кращого немає:
я син народу, я дитя землі.

Перовська

Але ж тебе до суду не притягнуть —
коли ми бомбу кидали в царя,
ти тут, в тюрмі, сидів!

Желябов

За це повинен
я ще боротись — знаю, але я
не сумніваюсь, що свого доб'юся.
Я на папері викрию себе.
Хай роблять очну ставку з Рисаковим.

Перовська

Але ж і він не викаже тебе!

Желябов

Я доведу, що я — Андрій Желябов,
що на царя я руку піднімав
уже не раз і тільки випадково
сьогодні Олександра не убив.
Я не дозволю суд перетворити
в комедію, хоч уряд би хотів
цього найбільше в світі домогтися.

(Грюкає в двері).

Ключник

(зазирає)

Чого вам, пане Іванов?

Ж е л я б о в
Папір
та олівець мені потрібні.

К л ю ч н и к
Нащо?
В тюрмі не дозволяється.

Ж е л я б о в
А я
заяву мушу панові міністру
подати терміново.

К л ю ч н и к
Та пождіть —
вас завтра вранці випустять.

Ж е л я б о в
Я зовсім
збираюся писати не про це.
У мене справа інша є до нього.
Це надзвичайна справа!

К л ю ч н и к
Коли так, —
я зараз принесу.

(Зникає).

П е р о в с ь к а
(обнімає його)
Андрію, любий!

Ж е л я б о в
Спокійно, Соно. Все іде як слід.
Нам треба бути дужими й твердими.
Ми не для себе в світі живемо
і мусимо без сліз переступати
через серця поранені свої.
Не треба, Соно...

П е р о в с ь к а
Все життя — розлуки.
Мій батько був тиран і кріпосник,
і через це я батьків дім лишила.
Я так любила матір, як тебе,
але була я вирватись повинна
з її обіймів. Скільки друзів я

на шибеницю вже випроводжала!
Я їх любила щиро, як сестра,
але не мала права їх обняти,
коли на шию зашморг накидав
їм лютий кат на площі. Я не маю
нікого більш на світі — ти один,
Невже й тебе я мушу пережити?
Це страшно...

Входить ключник.

Ключник

Ось чорнило і папір.

Ви обіцяли ще на четвєртинку,
якщо я надішлю наглядача.
Я виконав...

Желябов
(дістає гроші)

Візьми.

Ключник

Спасибі, пане!

За мідний гріш Росію продали...

(Виходить).

Желябов

«За мідний гріш...» Не можна припустити,
щоб хтось в Росії — навіть отакий,
як цей тюремник, — думав так і далі.

(Кладе папір на ліжку, швидко пише).

Довга пауза.

Желябов

(читає написане)

«Прокуророві судової палати.

Від державного злочинця Андрія Желябова.

Заява. Якщо новий цар, діставши скипетр із рук революції, має намір дотримуватись щодо царевбивць старої системи; якщо Рисакова збираються стратити, було б кричущою несправедливістю зберегти життя мені, хто багато разів зазіхав на життя Олександра II і не взяв фізичної участі в убивстві його лише через безглуздий випадок. Я вимагаю, щоб мене було притягнуто до справи 1 березня, і, якщо потрібно, подам відомості, які викривають мене.

Я побоююсь, що уряд поставить формальну законність вище внутрішньої справедливості, прикрасивши корону нового монарха трупом юного героя лише тому, що немає доказів проти мене, ветерана революції. Тільки боягузством уряду можна було б пояснити одну шибеницю, а не дві. Андрій Желябов».

Тепер прощай. Тепер іди з тюрми.
Якщо мене до суду не притягнуть,
подбай, щоб світ довідався з газет
про цю заяву.

Перовська

(тихо)

Добре.

Желябов

(ніжно обнімає її)

Будь щаслива.

За мене поцілуй товаришів.

(Помовчавши).

Пообіцяй мені, що ти негайно
залишиш Петербург.

Перовська

Андрію, ні!

Не можу я цього пообіцяти.
І поки ти сидітимеш в тюрмі,
я буду зовсім близько.

Желябов

Ти не смієш.

Ти ради революції живеш
і мусиш берегти себе для неї.

Перовська

Клянуся їй віддати все життя.
Але тебе лишити я не в силі.
Я буду тут, поблизу.

Желябов

(після паузи)

Ну, прощай.

Ще мить Перовська стоїть, припавши до Желябова, потім рвучко
вивільняється з його обіймів і виходить.

*(Желябов прислухається до її кроків,
що поступово віддаляються.
Стукає кулаками в двері).*

Візьміть заяву! Я — Андрій Желябов!!

Завіса

Дія четверта

Кабінет прокурора судової палати Миколи Муравйова. Великий стіл, кілька шкіряних крісел. Над столом — портрет покійного імператора, декорований крепом. На сцені Муравйов та його дружина.

Муравйова

Ви узялися, любий мій, за справу так, ніби зовсім ви не прокурор, а дріб'язковий слідчий!

Муравйов

«Дріб'язковий».

А втім, це все не люди, а людці. Вони і справді вже були готові вважати, що убивця Рисаков — людина випадкова. Ідіоти! Не спало їм на думку навіть те, що він в царя жбурнув не каменя, а бомбу. І що бомбу цю страшну повинен був же хтось приготувати: дістати чи зробити динаміт, сконструювати певні механізми, нарешті, з цих розрізнених частин зробити щось таке, що вибухає! Дегенерати.

Муравйова

Та при чому ж ви?!
За дві доби ви зблідли і змарніли.
Ви не спите, ви навіть не їсте.

Муравйов

О люба, це здоров'ю не пошкодить.
Ви ж знаєте, нічого без зусиль
не можна домогтися. Я примусив
нарешті Рисакова, і мені

він виказав квартиру комітету.
Двох нігілістів ми на ній взяли.

М у р а в й о в а

О!

М у р а в й о в

Ради цього варто не поспати.
Тепер і слідчим ясно, що вони,
немов сліпці, блукають манівцями.
Це політична змова. Рисаков —
це тільки руки. Треба пошукати —
і голову ми знайдемо також.

М у р а в й о в а

Прекрасно. Значить, треба постаратись,
щоб цей убивця ще заговорив!

М у р а в й о в

У нас багато засобів для цього,
але... тортури... Знаєте... коли
про це, бува, дізнаються газети...

М у р а в й о в а

Я не жорстока, та нехай би там
його легенько вже покатували,
аби вам легше все було розкрить.

М у р а в й о в

Так, це було б чудово. На процесі
такого роду зміг би я себе
в усьому блиску людям показати.
Тут виявити можна і талант,
і розум, і державні інтереси,
і справжню політичну широту.
Тут можна забезпечити кар'єру,
та ще таку, що цілого життя
буває варта.

М у р а в й о в а

О, я розумію.

Входить чиновник.

Ч и н о в н и к

Сенатор Фукс.

М у р а в й о в

Просіть його, просіть.

Чиновник виходить.

Його величність викликав уранці
сенатора до себе. Певне, Фукс
головувати буде на процесі.

М у р а в й о в а

Ах, ось як? Він прекрасний голова.

М у р а в й о в

Але м'який западто.

Входить Ф у к с.

О, вітаю!

Ви в Гатчині були?

Ф у к с

(привітавшись)

Новий монарх

і досі ще вважає небезпечним
перебувати в Зимньому.

М у р а в й о в

Ну що ж,

його величність, певне, розуміє,
що Рисаков на світі не один,—
їх, може, є десятки в Петербурзі.

Ф у к с

Можливо, й так.

М у р а в й о в

До речі, нам уже,

крім нього, двох спіймати пощастило.

Ф у к с

Невже? Як шкода!

М у р а в й о в

Шкода?

М у р а в й о в а

Як же так?

Мій чоловік розкрив...

Ф у к с

Його величність
хотів би, щоб убивця Рисаков
був на суді один.

М у р а в й о в

Не розумію.

Ф у к с

Новий монарх бажає домогтись,
щоб вся Європа бачила, як завше,
самодержавство сильним і міцним.
Це значить — ми не в праві показати,
що є в Росії сила, на яку
ми змушені по-справжньому зважати.

М у р а в й о в а

І все-таки...

Ф у к с

Вона, звичайно, є.
Але його величність не бажає,
щоб цим судом ми змушені були
її фактично визнати. До того ж
його величність каже, що народ
самодержавство бачити хотів би
без жодних супротивників.

М у р а в й о в

То ви

збираєтесь судити Рисакова...

Ф у к с

Як злодія й убивцю. Тільки так!
Екстаз, афект, а може, й божевілья
примусили фанатика піти
на вбивство імператора Росії.

М у р а в й о в а

Ах, як це неприємно, друже мій!

М у р а в й о в

Я розумію, наші інтереси
(я маю на увазі не себе,
а трон... Росію...) явно вимагають,
щоб воля імператора... Але ж
обставини і факти... Ну, наприклад,
учора з кримінальної тюрми
міністрові надіслано заяву.
Це справді надзвичайний документ.
І він характер має політичний.

Ф у к с

Але ж він з кримінальної тюрми.
Ми можемо на нього не зважати.

М у р а в й о в

На жаль, мій милий друже, це не так.
Якщо він раптом з'явиться в газетах...

Ф у к с

Та що ж це за всесильний документ,
якого цар відкинути не в силі?!

М у р а в й о в

Ось подивіться: в'язень Іванов
в оцій заяві твердить офіційно,
що він не Іванов, а...

Ф у к с

Бонапарт?

Або Ернесто Россі?

М у р а в й о в

Ні, Желябов!

Ф у к с

Цей Іванов — звичайний маніак.

М у р а в й о в

Але зверніть увагу — недаремно
він обирає саме це ім'я:
воно в Росії, значить, популярне.
Хто ж після цього віритиме нам,
що Рисаков — це тільки випадковість?!

(Дзвонить).

З'являється чиновник.

Скажіть, цей божевільний Іванов,
що сам на себе подає заяви...

Ч и н о в н и к

Він тут.

М у р а в й о в

Чудово.

Ч и н о в н и к

Щойно із тюрми,
як зволили ви вчора наказати,
підслідствених на допит привезли.

М у р а в й о в

Пришліть мені, будь ласка, Іванова.

Чиновник виходить.

Ф у к с

Подивимося, що це за суб'єкт!

М у р а в й о в

Сідайте, прошу.

Ф у к с

(сідає)

Дякую, мій друже.

Входить Желябов у супроводі жандарма. Муравйов зразу впізнає його. Від несподіванки він мало не вискакує з-за столу.
Фукс і Муравйова теж вражені.

М у р а в й о в

О, пан Слатвінський!

Ж е л я б о в

Дякую за честь:

я бачу — ви мене запам'ятали.

М у р а в й о в

Навіщо ж ви назвались — Іванов?!

Ж е л я б о в

Щоб приховати те, що я — Желябов.

М у р а в й о в

Припустимо. Для чого ж ви тепер ім'я це розкриваєте в заяві?

Желябов мовчить.

Вас хтось примусив?

Ж е л я б о в

Ні.

М у р а в й о в

То поясніть —

навіщо ви це робите?

Ж е л я б о в

Дозвольте

утриматись від відповіді.

М у р а в й о в

Що ж,

це ваше право. Значить, ви і зараз настоювати зволите також на тому, що ви в дійсності Желябов?

Ж е л я б о в

І я всією силою душі,
всією кров'ю серця вимагаю,
щоб і мене притягнуто було
до суду за недавнє царевбивство.

М у р а в й о в

Погодьтеся, не стверджені нічим
слова мене примусити не в силі
повірити вам.

Ф у к с

Важко уявить,
що пан Желябов виказав би владі
себе самого. І до того ж сам
схотів би царевбивцею назватись.
Він знає — це веде на ешафот.
А хто в петлю полізе добровільно?

М у р а в й о в

Можливо, ви поясните тепер,
що поведінка ваша означає?

Ж е л я б о в

Те, що в заяві я вам написав,
є істина. І щоб її довести,
я все зроблю.

(Помовчав).

Чи може Рисаков
засвідчити, що я — Андрій Желябов?

М у р а в й о в

(посміхнувшись)

Тобто чи може виказати вас?
Хіба Желябов сміє припускати,
що вірний учень викаже його?!

Ж е л я б о в

(подумавши)

Так, ваша правда — він цього не зробить.
Ну, що ж, я інші докази знайду.
Але прошу вас мати на увазі,
що я не відступлюсь і доведу,
що я Желябов і що Рисаковим
я керував.

Муравйов
Будь ласка, доведіть.

Фукс
Але не забувайте, хто в театрі
нас познайомив; хто себе назвав
дружиною Слатвінського. Якщо ви
і справді є Желябов, то вона
за вас відповідає головою.
Ви зрозуміли, що я вам сказав?

Желябов
На це дозвольте не відповідати.
Я більше не потрібний вам?

Муравйов
(робить знак жандарму)

Ідіть.

Желябов у супроводі жандарма виходить. Пауза.

Муравйова
Сенсація!

Фукс
Це явне божевілья.
Або пекельний план.

Муравйова
Але чому,
чому людина згодна добровільно
полізти в зашморг?!

Муравйов
Дикий фанатизм!
При всій моїй зневазі до терору,
повинен чесно визнати — мене
це дивне самозречення вражає.

(Дзвонить).

Входить чиновник.

Нехай його огляне психіатр.
А висновки цієї експертизи
покажете мені.

Фукс
Прошу також
в поліцію негайно сповістити,

що треба встановити, де живе
його дружина — Софія Перовська.

Муравйова

Якщо потрібно, я їм дам портрет —
щоправда, не сьогоднішній, юнацький, —
але вона і досі зберегла
свої дитячі риси. Я гадаю,
що він в пригоді стане їм.

Муравйов

(робить знак чиновнику, той виходить)

О ні,

цього прошу вас, люба, не робити.

Муравйова

Я бачу, ви жалієте її?
Не знала я, що ви сентиментальні.

Муравйов

Не в цьому справа. Та чи можу я
з моїм ім'ям принизитись до того...

Муравйова

Мій друже, я подумаю, що ви
і досі ще закохані в Перовську!

Муравйов

Ну, що за жарт?

Фукс

(сміючись)

О жінка!

Муравйова

(лукаво посміхнувшись)

А б'єнто!

(Виходить).

Муравйов

(дзвонить)

Входить чиновник.

Будь ласка, Рисакова.

Чинovníк виходить.

Фукс

Я гадаю,
що, як первоприсутній голова

наступного процесу, я не можу
при допиті сидіти. Я піду.

М у р а в й о в

Як вам завгодно, друже мій.

Ф у к с

Цікаво
лише дізнатись — хто цей Іванов:
чи справді він і є Андрій Желябов?
(Підводиться).

Якщо це так... я думаю, його
величність прикро вразить ця подія.

Фукс виходить. Деякий час Муравйов на сцені сам. Входить Р и с а -
к о в у супроводі ж а н д а р м а.

М у р а в й о в

Я бачу, ніч, мій друже, не пройшла
для вас даремно. Бачу я, що злочин —
жахливий злочин! — ви пережили
в душевних муках. Кожен росіянин,
як ви це розумієте самі,
переживає глибоко подію,
в якій ви грали не останню роль.
Я думаю, що навіть вам — злочинцю,
який вітчизні лихо це вчинив, —
болить душа за змучену Росію
і серце ваше мучить каяття.

Р и с а к о в

Я написав усе, що вам потрібно.

М у р а в й о в

Ви написали, любий мій, не все.
Вказавши нам квартиру комітету,
ви, справді, дечим нам допомогли
і власну долю дещо прояснили.
Але, на жаль, схопити не вдалось
усіх, хто був присутній у квартирі.
Один із них застрелився.

Р и с а к о в

(дуже збуджений)

Один?

Хто? Хто?

Муравйов
Вам згодом труп його покажуть,
і ви його ім'я нам назвете.

Рисаков
А решта? Решта?

Муравйов
Жінку ми схопили.

Рисаков
А інші? Інші?

Муравйов
Всі вони втекли.
До того ж їм в квартирі пощастило
кількох людей застрелити.

Рисаков
Кого?!

Муравйов
Кого? Жандармів, звісно

Рисаков
(з *полегшенням*)

Ах, жандармів!
Навіщо ж ви покликали мене?
Чого ви знову хочете?

Муравйов
Я хочу,
щоб ви назвали тих, що утекли.

Рисаков
Я все сказав!

Муравйов
Але цього не досить.
Нам Гельфман захопити удалось,
але в квартирі виявилась група
озброєних людей, а ви мені
в свій час про них і слова не сказали.
Ви мовчите?

Рисаков
Не думайте, що я
вам цю адресу виказав від страху

чи зрадив і продав товаришів.
Ні, я не зрадив їх і не продався!
Я згарячу адресу вам назвав,
бо особисто сам переконався,
що темна чернь не варта, щоб герой
вмирав за неї.

М у р а в й о в

Щиро і одверто.

Я схвалюю подібне визнання,
хоча воно з'явилося запізно.
Але щоб ми життя вам зберегли,
ви імена повинні нам назвати.

Р и с а к о в

Я вам нікого більше не назву.

М у р а в й о в

Ніхто, крім вас, про це не пошкодує.

Р и с а к о в

Не знаю! Я не знаю, хто там був!

М у р а в й о в

Ну як ви, справді, можете не знати?!
Я вірю: виконавчий комітет —
це, мабуть, назва надто пишномовна,
в житті ж це жменька змовників, а їх,
можливо, й справді тільки одиниці.
Та Геся Гельфман все ж не комітет!
Хіба не так?

(Пауза).

Я мушу вам сказати,
що нам потрібні ваші визнання
лише як доказ щирості, з якою
ви ставитесь до злочину свого.
Відомості ж нам ваші не потрібні,
тому що весь злочинний комітет
у нас в руках.

Р и с а к о в

Неправда!

М у р а в й о в

Ах, неправда?

А що, коли я це вам доведу?

Невже й тоді ви будете мовчати
і цим свою наближувати смерть,
яка в такому разі неминуча?

(Подає знак жандармові).

Жандарм виходить і відразу ж повертається з Кибальчицем.
Рисаков скрикує.

М у р а в й о в
(до Кибальчича).

Хто ця людина?

К и б а л ь ч и ч
Я не зустрів

її ніколи.

М у р а в й о в
Що ви, придивіться.

Ви дуже добре знаєте її.

К и б а л ь ч и ч

Уявлення не маю.

М у р а в й о в
І прекрасно.

Подає знак жандарму — той виводить Кибальчича і зразу ж повертається.

Я думаю, ви вірите тепер,
що нам не тільки все уже відомо,
а й що увесь злочинний комітет
у нас в руках?

Рисаков мовчить.

Повторюю вам знову:
упертість до добра не призведе.

Р и с а к о в

Що я сказати маю?

М у р а в й о в
Ви повинні

довести ваше щире каяття,
підтвердивши давно відомі факти.
Хто комітетом вашим керував?

Р и с а к о в

Андрій Желябов.

М у р а в й о в
Де Желябов нині?

Рисаков

Не знаю.

Муравйов

Ну, а кілька днів тому,
коли ви бомбу кинули в карету,
в якій його величність проїздив, —
де був Желябов?

Рисаков

Був зі мною поруч.

Муравйов

Ви певні?

Рисаков

Так.

Муравйов

А я вам доведу,
що ви неправду кажете і все ще
даремно намагаєтесь собі
зашкодити нещирістю своєю.

(Подає знак жандарму).

Жандарм виходить і за мить вводить Желябова. Рисаков приголомшений.

Желябов

Миколко, здрастуй!

Муравйов

(до Рисакова)

Милий Рисаков,
невже вам ця людина не знайома?

Желябов

Який же ти змарнілий, друже мій!
Невже тебе ці звірі катували?!

Муравйов

Ніхто його в тюрмі не катував.
Не говоріть дурниць.

Желябов

Миколко, любий,
не бійся — можеш вголос, без вагань
ім'я мое і прізвище назвати.

Муравйов

Хто ця людина?

Желябов

Колю, говори!

Муравйов

Вам, значить, ця людина не відома?

Желябов

Який же ти, Миколко, молодець!

Але повір — ти можеш говорити.

Це я — ти чуєш? — я тобі кажу.

Похиливши голову, Рисаков мовчить.

Муравйов

На жаль, вам не щастить порозумітись.

Проте я зараз вам допоможу.

(Робить знак жандармові).

Жандарм підбігає, і Муравйов шепоче йому щось на вухо. Жандарм вибігає, за мить повертається з Петрівною.

Петрівна

Андрію! Колю! Ну, а ви при чім?

Мене жандарм схопив, коли у Гесі

зчинилась колотнеча: ти, мовляв,

сусідка, тож отих, котрі стріляли,

повинна знати!

(До Муравйова).

Пане, але ж цих

там не було, клянуся!

Муравйов

Це я знаю.

Мене цікавить інше: ви хоч раз

цих двох панів у парі зустрічали?

Петрівна

(не знає, що сказати)

Цих двох панів?

Желябов

Не бійтеся. Кажіть.

Петрівна

Та господи! Ну, звісно ж, зустрічала!

Бувало, разом зійдуться,— сидять

довкола столу, тихо розмовляють.
А щоб, скажімо, бешкети якісь
чи там горілка... зроду не бувало.
Посходяться, поставлять самовар
і нишком гомонять собі про всяке.
Не раз і я заходила до них —
і пригостять, і чаєм почастують.

Муравйов

То ви їх часто бачили удвох?

Петрівна

А звісно, звісно, бачила.

Муравйов

Чудово.

Петрівна

Кажу ж — бувало, зйдуться гуртом,
такі веселі, лагідні, привітні —
не те, що молодь нинішня, котра
з шинка в шинок постійно поспішає.

Муравйов

Гаразд, ідіть. Ви вільні.

Петрівна

А вони?

Муравйов

Я з ними трошки ще порозмовляю:
у нас ще є про що погомоніть.

Петрівна

(розгублена)

Ага... Так, так...

Желябов

(вдячно всміхається)

Спасибі вам, Петрівно.

Петрівна розгублено позирає то на Муравйова, то на Желябова
і, нерішуче кланяючись, виходить.

Желябов

Тепер, гадаю, пане прокурор,
у вас немає сумнівів у тому,
хто я насправді?

Муравйов
Пане Рисаков,
ви стверджуєте те, що тут почули?

Рисаков
Я більше вам ні слова не скажу!
Муравйов робить знак жандармові.

Желябов
Прощай, Миколо, будь твердим і далі.
Жандарм виводить Желябова.

Муравйов
(*протягає папір Рисакову*)
Тепер прошу засвідчити, що все,
про віщо ви тут нині говорили,
є щира правда.

Рисаков
Я не підпишу!

Муравйов
Чому?

Рисаков мовчить.
То ви неправду говорили?
Відповідайте. Чом ви мовчите?
Можливо, ця людина вам знайома?

Рисаков
Це — Іванов.

Муравйов
Ах, значить, Іванов!
А ви не чули прізвища — Слатвінський?

Рисаков
Ні! Я такого прізвища не чув!

Муравйов
Я бачу, ви хвилюєтесь. Даремно.
Ви краще все спокійно розсудіть:
невже вам ще не ясно, що не варті
всіх ваших благородних поривань
не тільки чернь тупа і озвіріла,
а й друзі ці нещирі та лихі?!
Вони нам все давно уже відкрили.
І тільки ви уперто мовчите

чи, власне, намагаєтесь мовчати.
О, я ціную ваші почуття
і ваше величезне благородство!
Я розумію щирий ваш порив,
який повів, можливо, і на подвиг
сліпий і нерозсудливий. На жаль,
ті, хто штовхали вас на цю дорогу,
давно уже нам все розповіли
і розтоптали щиру вашу віру.
А ви переді мною стоїте
з оцим смішним дитячим героїзмом,
який на ешафот вас приведе.

(Помовчавши).

То ви не чули прізвища Слатвінський?
Невже й тепер для вас воно нове?!

(Помовчавши).

А може, ви з Перовською знайомі?
Я бачу, ви здригнулися. Ну, що ж —
я дам вам час подумати спокійно.
Ви бачите, що нам відомо все,
і ця упертість ваша ні до чого.

Жандарм виводить Рисакова. Муравйов дзвонить, входить чиновник.

Ч и н о в н и к

Я слухаю.

М у р а в й о в
Що кажуть лікарі?

Ч и н о в н и к

Ось висновок.

М у р а в й о в
(проглядає папір)

...порушення немає...
здорові нерви... психіка ясна...

(Повертає папір).

Невже-таки в руках у нас Желябов?
Що ж дивовижне самовикриття
і ця його заява означає?!
Це ж самогубство!

(До чиновника).

Дуже вас прошу
мені зробити послугу.

Чиновник

Будь ласка.

Муравйов

Сенатор Фукс дізнатися хотів,
чи має сенс заява Іванова.
Скажіть йому, будь ласка,— Рисаков
це прізвище підтвердив. І оскільки
пізнали один одного вони,
то є підстави думати, що справді
між обома підслідственими є
зв'язок, який розкриється пізніше.
Вам ясно все?

Чиновник

Так точно.

Муравйов

Накажіть

сюди привести ще раз Іванова.

Чиновник виходить. Деякий час Муравйов сидить, заглибившись
у папери. Жа н д а р м вводить Ж е л я б о в а.

Прошу — сідайте, пане Іванов.

(Помовчавши).

Я вимушений визнати одверто,—
і ви повірте щирості моїй,
що ваша дивовижна поведінка
вражає й зацікавлює мене.
Подумайте! Адже тварині навіть
дала природа певне почуття,
що зветься самозахистом! Ніколи
вона не зробить кроку, що бодай
чим-небудь їй загрожує. Я бачу,
що вас ця аналогія смішить.
Та все-таки прошу вас пояснити,
що значить ваше самовикриття,
яке по суті рівне самогубству?!
Що означає вчинок ваш? І що
вам підказало крок цей неприродний?!

Желябов

Керує виконавчий комітет
бажаннями і вчинками моїми.
Цей крок він теж підказує мені.

М у р а в й о в
Цей крок веде на шибеницю!

Ж е л я б о в

Знаю.

М у р а в й о в
І все-таки ви робите його?

Ж е л я б о в

Роблю, як все, що партія накаже.

М у р а в й о в

Ви хочете запевнити мене,
що партія, як голосно назвали
ви жменьку невдоволених людей,
фанатиків, безплідних нігілістів,
являє справді силу і вона
спроможна...

Ж е л я б о в

Не втішайтеся даремно
уявленням про жменьку! Комітет —
це тільки штаб, і має він в Росії
революційну армію, яку
уже ніхто збороти не зуміє.
Ця партія наказує мені...

М у р а в й о в

Одну хвилинку.

(Робить знак жандарму — той виходить).

Ви не проти того,
щоб цю заяву слухав Рисаков?

Ж е л я б о в

Те, що кажу я, знає вся Росія.

М у р а в й о в

Але якщо ви хочете, щоб він
підтвердив нам, що ви — Андрій Желябов,
хай Рисаков почує ці слова.

Ж е л я б о в

Ах, ось вам що потрібно! Ви хотіли б,
щоб і мої слова служили вам
і душу Рисакова розкладали.
Ну що ж...

Входить Р и с а к о в.

То знайте: партія мені
своє ім'я назвати наказала,
і я її виконую наказ,
хоч ви мене й повісите, можливо.
І знайте, що коли б вона мені
сказала — лізь на небо! — я поліз би;
сказала — лізь в огонь! — і я б поліз;
сказала — сто разів умри за мене! —
і я б помер за неї сто разів.

М у р а в й о в

(до Рисакова)

Хто це говорить?

Р и с а к о в

(вражений його словами)

Це Андрій...

М у р а в й о в

Желябов?

Рисаков мовчить.

Ж е л я б о в

Ну от, нарешті.

М у р а в й о в

Значить, так і є!

Ж е л я б о в

Не сумнівайся, Колю, так потрібно.

(Раптом занепокоївся).

Але... чому потрібно, ти не знав
і все-таки посмів мене назвати!!

(Жахнувся).

Ти, значить, просто виказав мене?!
Можливо, ти назвав уже і інших?!!
(Пильно дивиться на Рисакова, який
стоїть, важко схиливши голову).

Ти виказав своїх товаришів?
Кажі, це правда?

Р и с а к о в

Правда.

Ж е л я б о в

Підлий зрадник!!

Р и с а к о в

Ні, я не зрадник — зрадили мене!
Хіба не я в карету кинув бомбу?
Хіба не я життям ризикував?
Я вірив щиро в кожне ваше слово,
коли ви говорили про народ.
Але народ не тільки одвернувся —
він розтерзати ладен був мене.
Йому мій подвиг зовсім не потрібний!
За віщо ж умирати? За брехню?

Ж е л я б о в

Ех, хлопчику! Слабкий ти і нещасний.
Буває так, що, темний і сліпий,
народ не знає, що йому потрібно.
Уже не раз траплялося, що він
камінням закидав своїх пророків.
Та час минав, і він їх визнавав,
і йшов шляхом, який вони вказали.
Дитина ти, Миколко!

Муравйов подає знак — жандарм виводить Рисакова. Пауза. Муравйов нерішуче наближається до Желябова.

М у р а в й о в

Я б хотів
сказати кілька слів неофіційно —
ви, певно, зрозумієте мене.

Ж е л я б о в

Я слухаю.

М у р а в й о в

У мене є підстави
побоюватись нині, що біда
нависла над Перовською так само.

Ж е л я б о в

Побоюватись?!

М у р а в й о в

Це дивує вас?
Ви знаєте, що є на те причини.

Ж е л я б о в
Чого ж вам треба?
М у р а в й о в
Де вона тепер?
Я міг би попередити Перовську.
Желябов мовчить.
Я бачу, ви не вірите мені.
Ж е л я б о в
Звичайно.

М у р а в й о в
Що ж...
Ж е л я б о в
В душі у Муравйова
не може бути чистих почуттів.
Він не рискне кар'єрою для друга.

М у р а в й о в
(помовчавши)
Втішаюсь тим, що я зробив усе,
що тільки міг.
Входить чиновник.
Ч и н о в н и к
Чекає пан Зарицький.

М у р а в й о в
Просіть.
Чинювник виходить. Входить З а р и ц ь к и й.
З а р и ц ь к и й
Ура, мій пане прокурор!!

М у р а в й о в
Що сталося?
З а р и ц ь к и й
Новини надзвичайні...

Муравйов робить знак жандарму — той виводить Желябова.

Як тільки ми одержали портрет,
якого ви люб'язно надіслали
сьогодні до поліції,— і нам
в ту ж мить її схопити пощастило!

Муравйов
Кого — її?

Зарицький
Перовську!

Муравйов
(вражений несподіванкою)

Де? Коли?

Зарицький
Отут, біля тюрми. Я сподівався,
що в Петербурзі вже її нема,
або коли вона ще і в столиці,
то упізнати в натовпі її
не легко буде навіть по портрету.
Але вона не тільки не втекла,
а цілі дні ходила під тюрмою,
і детектив одразу ж упізнав
її по фотографії!

Муравйов
(сухо)

Чудово.

Зарицький
Вона в приймальні зараз.

Муравйов

Навіть так?

Скажіть, щоб привели її до мене.

Зарицький виходить.

Рятунку не шукала. Не втекла.
Мов птиця наполохана, кружляла
у небі над зруйнованим гніздом...

Входить Перовська в супроводі жандарма. Муравйов рухом
руки відпускає його.

Мені, Софіє Львівно, дуже прикро...

Перовська мовчить.

Ви можете повірити мені,
що все можливе... Я не обіцяю
виправдання для вас... але життя
я щиро вам хотів би врятувати.
Ви — графського походження. І це
могло б громадській думці пояснити,

чому я м'якше ставлюся до вас,
аніж до решти ваших однодумців.

Перовська

Ні, з ваших рук я не прийму життя.

Муравйов

Не приймете? Вам висіти миліше
з Желябовим на шибениці?

Перовська

Так.

Пауза. У дверях з'являється граф Адлерберг. Він гнівно потрясає газетою.

Адлерберг

В газетах надруковано заяву,
яку подав міністру Іванов...
Хто, хто посмів її оголосити?!

Перовська

Я.

Адлерберг

Ах, і ви вже тут! Скандал...

(Вибігає).

Муравйов

(сідає до столу. Після паузи)

Цареубивця Софія Перовська,
розпочинаю слідство...

Завіса

Дія п'ята

Камера смертників у петербурзькій тюрмі попереднього ув'язнення. В камері — Желябов. Біля дверей — два жандарми. Желябов напівлежить на залізному ліжку, застеленому сірою солдатською ковдрою.

Желябов

Отак-то, хлопці, в Таврії у нас!
Поля такі безмежні та широкі,
що глянеш — і здається, то не степ,
а море безбережне та безкрає.
А небеса! Нема таких небес
ніде, хлоп'ята, в світі! Глянеш вгору

і — мав би ти на лобі сто очей, —
все рівно не спромігся б досягнути
блакитної тієї глибини.
А угорі — лише орли та зорі.
У юності я заздрив їм завжди.
Отак-то, хлопці, в Таврії...

(Підвівся).

Ех, бачу,
що вас нічим не проймеш. Стоїте,
немов пеньки, й ні слова. Темні люди!
Нешасні ви, хлоп'ята...

Входить на глядач.

На глядач

Прокурор

судової палати.

Желябов

Що потрібно
йому від мене зараз? Адже суд
уже сказав своє розумне слово
і вже на смерть нас мудро засудив.

Входить Муравйов.

Муравйов

(до наглядача)

Прошу вас почекати в коридорі.

Наглядач подає знак жандармам — вони виходять слідом **за ним**.

Пауза.

Желябов

Чим зобов'язаний?

Муравйов

Сьогодні уночі
минути має строк, впродовж якого
звернутись дозволяє вам закон
до милосердя нашого монарха.

Желябов

Так, це мені відомо.

Муравйов

То чому ж
і досі з цього ви не скористались?

Ж е л я б о в

Чи не здається часом вам, що я
не знаю прав своїх?

М у р а в й о в

Не в тому справа.

Я на суді упевнився як слід,
що вам закони більше ніж відомі.
Вся поведінка ваша на суді
доводить, що людина ви твереза
і — я скажу вам чесно — видатна.
Ви свій підступний умисел здійснили:
численні ваші виступи, на жаль,
повсюди надруковані в газетах.
Вони у «Таймсі» є, у «Фігаро»
і, звісно, у газетах Петербурга.

Ж е л я б о в

Нічого в цьому дивного нема:
я знав, на що іду й заради чого.

М у р а в й о в

Але ж тепер, коли уже свого
ви нібито і справді домоглися,—
чому тепер не пробуєте ви
життя своє як-небудь врятувати?!
Цар милостивий.

Ж е л я б о в

Справді? Може, й так.

Але при чому ви — не розумію?

М у р а в й о в

Я знаю — ви не вірите мені.
Але я переконаний: Росії
потрібні люди отакі, як ви,—
розумні, енергійні та хоробрі.
Я б у тюрмі довічно вас тримав,
побоюючись ваших ідеалів,
та вішати — цього б я не робив.
І, знаючи російського монарха,
я сподіваюсь...

Ж е л я б о в

Він вас надіслав?

Я розумію, що йому потрібно:

смиренне передсмертне каяття
упертого борця і ветерана
й схиляння перед милістю царя.
То знайте — я не каюся ні в чому!

М у р а в й о в

Я не берусь підказувати вам
того, що ви повинні написати,
звертаючись до милості царя.
Це ваша справа. Я лише кажу вам:
ви маєте нагоду, і вона
остання — розумієте? — остання!

Ж е л я б о в

Нічого я цареві не подам.

М у р а в й о в

Чому?!

Ж е л я б о в

Бо я ні вироку, ні суду,
який мене до смерті засудив,
не визнаю й не визнаю ніколи.

М у р а в й о в

Погодьтеся — це смішно.

Ж е л я б о в

(посміхнувшись)

Дивна річ —

ви прокурор судової палати,
але закони наші вам чужі,
ви зовсім їх не знаєте! Судили
нас визначені урядом царя
сенатори і судді...

М у р а в й о в

Це я знаю.

Ж е л я б о в

Та всім відомо — уряд потерпів
у битві з виконавчим комітетом
в особі попереднього царя,
і є він, значить, в справі стороною.
А сторона, як визнає закон,
не в праві бути разом і суддею,
тому що зацікавлена вона

І бути безсторонньою не може.
Ось я чому суда не визнаю
так само, як і вироку, якого
не виніс би ніколи нам суддя,
що керувався б совістю.

М у р а в й о в

То значить,
ви можете вбивати, але вас
ніхто за це судити не повинен?

Ж е л я б о в

Ми все життя боролися з царем
і з урядом за право й справедливість.
В цій боротьбі судити може нас
лише народ. Йому ви дайте слово,—
і ви тоді побачите самі:
він нас за це не тільки не осудить,
а з радістю подякує за все,
що ми зробити встигли для Росії.

М у р а в й о в

Так. Значить, ви листа не подасте
і милості не будете просити...

Ж е л я б о в

Нізащо!

М у р а в й о в

Не забудьте одного:
своїм життям ви жертвувати в праві,
але життям своїх товаришів
порядкувати права не дано вам.
Вони беруть з вас приклад. Значить, ви
безглуздою упертістю своєю
і одностумців змушуєте теж
відмовитись від милості монарха.
Кибальчич замість щирого листа
якісь химерні формули складає:
він творить, бач, лігальний апарат!
Він хоче ошчасливити Росію,
вигадуючи іграшку!

Ж е л я б о в

Ікар...

Він для Росії втрата найстрашніша...

Муравйов
То урятуйте цей важливий скарб!
Желябов
Не вірю, що приниження врятує,—
воно лише принизить.

Муравйов
(вгамовуючи своє обурення)
Ви могли б
подумати принаймні про Перовську...
Желябов

Нехай Перовська вирішить сама.

Муравйов
Як хочете. Прощайте.
(Іде до дверей).

Желябов
(услід йому)
Я ні разу
з проханням не звертався...

Муравйов зупиняється.
Я б хотів
з товаришами попрощатись. Знаю —
напевне, ви не зробите цього,
і я з таким проханням не звертаюсь.
Та ось моя вимога. Є закон,
що смертникам прощатись дозволяє
з близькими. Та у мене їх нема
нікого, крім дружини. На підставі
закону, вимагаю, щоб мені
дозволили з дружиною зустрітись.

Муравйов
Як звуть її і де вона живе?
Желябов

Вона в суміжній камері. Перовська.

Муравйов
Я міг би це зробити, але шлюб
ваш незаконний. Православна церква
його не освятила. Співжиття
закони християнської моралі
не визнають за шлюб.

Ж е л я б о в
(з гіркотою)

Невже і ви
нам в праві про моральність говорити?!
Той, хто в душі спромігся зберегти
бодай хоч трохи совісті, хто знає,
як ми жили і як боролись ми,—
той кинути в нас камінь не посміє.

М у р а в й о в
(помовчавши)

Що ж, може, це й корисно.
(Стукає у двері).

Наглядач!

Входить наглядач.

Н а г л я д а ч

Я слухаю вас, пане прокуроре.

М у р а в й о в

На чверть години дозволяю двом
засудженим — Желябову й Перовській —
зустрітись. Приведіть її сюди.
Ви документ одержите пізніше.

(Виходить, не глянувши на Желябова).

Наглядач виходить слідом. Желябов застигає в напруженому чекан-
ні. Крізь замкнені двері чути грук замка в суміжній камері. Довга
пауза. Входить Перовська.

П е р о в с ь к а

(припадаючи до його грудей)

Андрію!

Ж е л я б о в
(обнімає її)

Соню! Ось ми знов удвох...

І знову все чудово...

(Мовчки стоять, припавши одне до одного).

Мила Соню,

чому ти не послухалась мене,
чому ти не поїхала?

П е р о в с ь к а

Андрію,

я не могла — я так тебе люблю...

Ж е л я б о в

Звичайно. Я це знаю... Ти жалкуєш,
що все це сталося?

П е р о в с ь к а

Ні.

Ж е л я б о в

Ти маєш час —
ти ще могла б цареві надіслати
прохання. Може б, він задовольнив.

П е р о в с ь к а

І закував навіки у фортеці?
Хіба для тебе це було б життя?!
Хіба з своєю широкою душею
зумів би ти прожити цілий вік,
не маючи можливості боротись
за те, чому себе ти присвятив?
Таке життя — повільне умирання.
Воно страшніше смерті.

Ж е л я б о в

Пізнаю

ясний твій розум, Соню. Неможливе
для нас життя — життя без боротьби.
Я одного хотів би перед смертю —
хотів би певним бути, що життя
було у нас несхибне; що дорога
була у всіх нас вірна. Та, на жаль,
все це було не так, як я хотів би.
Не так, не так!

П е р о в с ь к а

Я знаю — після нас
нові борці народяться. Інакше
вони на світі житимуть, ніж ми.
Та в чому наша помилка? Чому ми
в рішучу мить лишилися самі?
Чому нас не підтримали?!

Ж е л я б о в

Я думав
про це весь час. Ні спокою, ні сну
мені єдина думка не давала:
я намагався ясно зрозуміть,

за віщо ми вмираємо. Як сталося,
що ми не мали іншого шляху,
крім славної загибелі?!

Перовська

Мій любий,
ані на мить не думай, що життя
ми прожили даремно!

Желябов

Це я знаю.
Я вірю — наша справа не умре,
хоч нам самим і суджено померти:
життям своїм і смертю ми людей
для боротьби нової пробудили,
і, може, нас героями назвуть,
хоч волі й не зуміли ми здобути.

Перовська

Але чому ж так сталося?

Желябов

Тому,
що надто ми поклалися на себе.
Ми вірили, що досить тільки нам
зробити вчинок славний і хоробрий —
і весь народ підніметься слідом
за подвигом і прикладом героя.
Та час не той — не той уже народ!
Сам по собі борець уже безсилий —
не творить вже історії ні він,
ані його окремі однодумці.
Віднині, Соню, щоб перемогти,
велика, сильна армія потрібна —
свідома, невідступна і тверда.
Ця армія народиться, я вірю.
Не ми її на битву поведем, —
ну що ж! — то інші прийдуть незабаром
і поведуть народ на боротьбу,
і переможуть, Соню... Переможуть!

Перовська

(в задумі)

Так, так, я розумію це...

Ж е л я б о в
(помовчавши)

Прощай.

Яке це щастя — знову бути разом!
Удвох повільно виходять на авансцену. Пауза.

П е р о в с ь к а

Заповідаємо вам, люди, все, що є
в душі у нас. В останню цю хвилину
ми вам заповідаємо усе,
що сподівання наші і надії
підтримувало завше,— віру в труд
і в боротьбу, яка вас ошчасливить.

Ж е л я б о в

Любіть —заповідаємо — народ.
Ми віримо в прийдешнє ваше щастя!

П е р о в с ь к а

Прощайте... Ми вмираємо за вас.

К і н е ц ь

1956

КАТЕРИНА

Чорнобрива Катерина
найшла, що шукала.
Т. Г. Шевченко.

Д І Ю Т Ь:

К а т е р и н а.
Г р и г і р — її чоловік.
С о ф і я — сестра Катерини.
К а р п е н к о — Григорів батько.
Р е п а.
М о т р я — його дочка.
Г а е н к о — голова сільради.
І в а с и к — Катеринин синок.
П е р ш и й ч о л о в і к.
Д р у г и й ч о л о в і к.

Відбувається в маленькому селі
восени 1929-го та взимку 1930 року.

Дія перша

Середина невеликої бідняцької хати. Все розставлено охайно, прибрано чисто і ретельно. Скриня застелена, лави теж. Велика піч з лежанкою. На лежанці Г р и г і р. Входить Г а е н к о.

Г а е н к о

Гей, чи є хто-небудь в хаті?

Г р и г і р

Хто тобі потрібний?

Г а е н к о

Тьху! І звідки ти узявся?!

Аж злякав зненацька...

Г р и г і р

Задрімав...

Г а е н к о

А ніч для чого?

Чи вночі не спитьсся?

Г р и г і р

(неохоче)

Та по-всякому буває...

(Злазить з лежанки).

А у тебе справа,
чи гуляєш?

Г а е н к о

Ні, козаче,
голові сільради
зараз ніколи гуляти.

(Присів).

Тяжко, Гришо, тяжко:
Недорід у нас в окрузі —
це тобі відомо —
пшениці побило градом,
і жита поклато,
мов навприсядки чортяка
по степах пройшовся...
Якось треба нам добути
хліба пудів двісті —
незаможникам роздати,
бо уже голодні...

Г р и г і р

До нового ще далеко...

Г а е н к о

Ми — Радянська влада:
біднякам голодувати
з нами не виходить.

Г р и г і р

Значить, буде допомога?..
Ну, а я ж при чому?

Г а е н к о

Хочу, Гришо, попроситись
до твоєї хати.
Кожен день ходжу в сільраду, —
з дому далеченько,
а часу тепер ходити —
знаєш сам — бракує.
От ми, значить, міркували —
де б його зручніше
ненадовго оселитись
близько від сільради.
Щоб і хата підходяща,
і харчі...

Г р и г і р

Не знаю —
хата є, але з харчами...

Г а е н к о

Горе невелике.
Я ж кажу тобі: сільрада
трохи допоможе.
Владі користь, і родині
лишиться скоринка.

Г р и г і р

(образився)

Нам скоринки ні до чого...

Г а е н к о

Ти не ображайся.
Знаю — виріс у багатстві,
хліба їв доволі,
але зараз і скоринка
в хаті пригодиться.
Ланці геть тебе обсіли...

Г р и г і р

То не ваша справа.

Г а е н к о

Надаремне ти лютуєш:
бідність — не образа.
В котру хату не заглянеш,
скрізь тепер нестатки.
Тих, що нині розкошують,
тільки одиниці.
Ім би з того червоніти...

(Пауза).

Значить, ще і досі
не забув, якого батька
сином народився?
Ой, не варто вболівати!
Батько твій... Та що там!..

Г р и г і р

(гнівно)

Не твоя турбота, чуєш!

Г а е н к о

Та чи я не правий?
Не своїм горбом добра він
заживав на світі...

Г р и г і р

Помовчи!

Г а е н к о

Не час мовчати.
Не за те боролись.

(Іде до дверей).

Не забулось господарство
батькове, як бачу?
А забув, як батогами
з дворища вигонив?
Ну, та це вже дійсно справа
не моя...

(Зупинився).

То, значить,
ти мене пустити в хату
згоден?

(Григір мовчить).

І чудово.

*(Іде до дверей,
але назустріч йому — Софія).*

С о ф і я

О! Ви тут? В сільраді люди
вже на вас чекають.

Г а е н к о

Я іду.

(До Григора).

То незабаром
я прийду з речами.

(Виходить).

С о ф і я

Катерини ще немає?
Чуєш?

Г р и г і р
Ідол знає,
де її нечистий носить...

С о ф і я
Леле, що з тобою?!
За що ти дружину лаєш?!

Г р и г і р
Полудень надворі,
а вона...

С о ф і я
Та схаменися!
Може, ти голодний?
Ось я зараз пошукаю...

(Зазирає в ніч).

Борщ... Який пахучий!
Ось і хліба є окраєць...

(Подає на стіл).

Може, хліб — дитині?

Г р и г і р
У сестри про те дізнайся...

С о ф і я
Та чого лютуєш?
День і ніч у полі робить
бідна Катерина,
а за це від тебе має
отаку віддяку!..

Довга пауза. Григір мовчки їсть. Входить Катерина з важким клунком на плечах. Мовчки роздягається.

Там Івасик твій надворі —
холодно дитині.

К а т е р и н а
Скажеш — хай іде до хати.

С о ф і я
(помітила, що Григір не їсть)
О, уже наївся?!

Г р и г і р

І свиня таких помиїв
сьорбати не схоче...

(Хряпнувши дверима, виходить).

Довга пауза. Катерина опускається на лаву. Схиляє голову на скриню, плаче.

С о ф і я

(про Григора)

От же муха укусила!..

(Покуштувала борщ).

Як на лихо, добрий!

(До Катерини).

І чого б я вболівала?!

Не зважай на нього.

Коли плакати щоднини,

очі стуманіють,

геть краса твоя зів'яне.

К а т е р и н а

Важко мені, важко...

С о ф і я

Гріх жалітись, Катерино.

Золотий у тебе

чоловік!

К а т е р и н а

А я не скаржусь.

С о ф і я

Та нема й причини.

Ти за ним не знаєш лиха.

Іноді, буває,

і лайнеться спересердя —
горе невелике.

А душа у нього добра,

чиста... Пам'ятаю,

як ви з ним удвох ділили
радощі і горе..

Скільки він зазнав од батька,
коли потаємно

одружитися з тобою

зважився... Забула?

Багатій!.. А ти біднячка...
Де ж таки! Не пара...
Та за це йому простити
все на світі можна.

К а т е р и н а

Не йому — собі не в силі
я того простити.

С о ф і я

Що — собі?

К а т е р и н а

Я розумію,
що його так мучить,
що йому терзає душу...
Але чим зараджу?!
Він привикнути не може
до життя такого...

С о ф і я

До якого, Катерино?!

К а т е р и н а

Наче ти й не знаєш!..
Зріс він, сестро, у багатстві,
в розкошах, в достатку,
а у нас же ні теляти,
ані конячини...
Голубів чотири пари,
та Сірко надворі...

С о ф і я

Час би звикнути до того:
десять літ минуло.

К а т е р и н а

Як зненавидів старого
він колись за мене!
Проклинав його багатство
і його самого.
Ну, а згодом все минуло —
затужив... А нині,
як побачить конячину,
аж тремтить, сердешний.
На людину став несхожий...

Софія

Та хіба ж ти винна?

Катерина

Ну, а хто ж, Софіє, винен?!
Жив би він і досі
у достатку та багатстві
в батьковому домі;
не носив би він на серці
батькового гніву
і прокляття, коли б тільки
сам мене покинув...

Софія

Схаменися, Катерино!
Гріх таке казати.

Вбігає Івасик.

Івасик

Мамо, а погляньте тільки,
хто до нас приїхав!

Катерина

Хто, Івасику?

Івасик

А дядько,
що живуть побіля
діда нашого...

Софія

Не Репа?

Івасик

Он дечки, на ганку.
Ті, що вчора на гнідому
верхи приїздили.

Катерина

Де ж це Григір?

Івасик

Тато, мабуть,
в лузі під вербою:
там вони сидять, матусю,
часто на колоді...

К а т е р и н а

А поклич, синочку, тата.
Застебни кожушок,
бо застудишся надворі —
кашлятимеш потім.

Івасик вибігає. Катерина швидко прибирає в хаті.

І чого це він вчашає?!

С о ф і я

Хто?

К а т е р и н а

Та дід же — Репа.

Входить Р е п а.

Р е п а

Ну, чого попримовкали?
Григора немає?

С о ф і я

Здрастуйте. Сідайте, діду.

Р е п а

Сяду, не запрошуй.
Не стоятиму, не бійся —
пані не велика.

(Сідає).

Григір де?

С о ф і я

Побіг Івасик —
він його покличе.

Р е п а

(помітив клунок)

Що це? До млина зібрались?

К а т е р и н а

Думаю змолоти...

Р е п а

Назмітала чи украла?

Софія
(сміється)

Принесла з комори.

Р е п а

Та з комори, не інакше!..

Софія

Годі насміхатись.

Ви пшеничку приховали —
це усім відомо.

Р е п а

Тьху! Чорти б тебе вхопили...

Та чи ти не хвора?

Хто наплів тобі такого?

Софія

А з Крутого Яру
горобці поприлітали —
хлопці балакучі!

Р е п а

(підвіся)

Іч, сорока язиката...

Хто сказав, питаю?

Софія

Допекло-таки, виходить?

Р е п а

(загрозово наближається)

Не крути, Софіє!

Софія

Цур вам, діду! Та сама я
вигадала все це.

Р е п а

Брешеш!

Софія

Нащо б я брехала?!

Ну, та ви не бійтесь,
Не скажу того нікому.

Р е п а

А хоч би й сказала!
Все одно брехня, та й годі.
Хай собі шукають.

Входить Г р и г і р.

Г р и г і р

Здрастуйте.

Р е п а

Здоров, приймаче!

Г р и г і р

Є й ім'я у мене.

Р е п а

Брешеш — імені немає.
Дома залишилось,
коли батько посторонком
з дворища вигонив.

Пауза. Вбігає І в а с и к — у нього в руках двоє голубів.

Р е п а

(зачаровано дивиться на них)

Трубохвості! Білокрилі!
Чужаки чи власні?

Г р и г і р

Звісно, власні...

Р е п а

(узяв голуба, милується)

Скільки дати?

Хлібом чи грошима?

Г р и г і р

Я б і так віддав, та хлопець...

Р е п а

Пуд ячменю. Згода?

І в а с и к

Мамо!

Г р и г і р

Коли до вподоби,
то беріть задарма.

Р е п а

(зрадів)

Догодив мені, старому!

Ну, за це спасибі!

(До Івасика).

А давай-но і голубку.

І в а с и к

Не віддам!

С о ф і я

Івасю,

що ти, любий, дай погратись
голубом старому.

І в а с и к

Не віддам!

К а т е р и н а

"(відбирає у дитини голубку, дає Репі)

Держить. Я трохи

вам ячменю винна...

Р е п а

(радісно приказує)

Ну й славненько догодили!

Ну ж і подарунок!

Івасик з плачем вибігає з хати, Катерина виходить слідом.

С о ф і я

Ви б сходили краще, діду,
до Крутого Яру —
сілець там понаставляли,
кращих наловили б.

Р е п а

Та хіба ж там є подібні?

То ж, напевне, дикі...

С о ф і я

Мабуть, є і трубохвості:
там харчів багато!

(Сміючись, виходить).

Р е п а

От же капосне дівчисько!..
Ще й сміється, кляте!..

(Пауза).

Ну — прийшов погомоніти...

Григір не відповідає.

Гришко, чув?

Г р и г і р

(отямившись)

Сідайте.

Р е п а

Не на гулі я з'явився.
Справа є важлива:
Батько надіслав до тебе.

Г р и г і р

Надіслав? По віщо?

Р е п а

Згоден він тобі простити,
коли сам бажаєш.
Ти один у нього, Гришко.
А старий — безсилий:
двох віків йому на світі,
мабуть, не прожити.

Григір мовчить.

Тут нема чого, любенький,
довго міркувати —
даром батькове багатство
гинути не мусить.
З рук у руки перейняти
ти його повинен,
як і сам він те хазяйство
перейняв від батька.

(Помовчав).

Бачу, Гришко, ти не згоден?..

(Іде до дверей).

Г р и г і р

Зачекайте, діду...
Нелегке це діло...

Р е п а
(зупиняється)

Важко
з батьком замиритись?
Важко в руки перейняти
батькове багатство?
А для чого ж він роками
дбав, про сон забувши?!
Ти — його живе насіння.
М'ясо! Плоть від плоті.
А його добро і душу
проміняв на дівку:
все його багатство кинув
і пішов у прийми!
Я б тебе за це не з хати,
я б тебе не з двору, —
я такого не простив би
синові повіки.
Схаменися, Гришко, чуєш?
Замирися з батьком.

Г р и г і р

Та у мене ж е дитина,
жінка... Полюбовно ж
ми побралися... Минуло
цілих десять років!
Не примушувала ж зроду
мене Катерина:
одне одного любили
і любимо зараз.

Р е п а

Навіть слухати не хочу
про оте ледащо.
Баламутниця! Красуня!
Плюнути б, та й годі...
Ходить горда, наче пава...
Та воно й не дивно:
чим людина ледачіша,
тим лицем біліша!

Г р и г і р

Замовчіть... Добром прошу вас...

Р е п а

А коли не змовчу?

(Всміхається).

Розумію: гість! А гостя
ображать негоже.
Ти, приймаче, не соромся,
вдар мене за правду.
Ну?

Г р и г і р

Хіба вона за хліб вам
поле не орала,
за полтиник не в'язала
вам снопів щоліта?
Та коли б не Катерина,
я давно опух би,
здох би з голоду, напевне,
мов ота тварюка...

Р е п а

То й здихай собі і далі,
як на те охота.
Знаєш батькову умову,
то й роби, як знаєш.

Хоче йти, але з подвір'я долинає дзвінке іржання баского коня.
Крізь вікно видно, як з нього зіскакує Мотря. Вона підходить до
вікна — вогняне її волосся вибилося з-під теплої хустки.

М о т р я

Гей, папаню!

Р е п а

(відчиняє квартиру)

А заходь-но,
дочко, до халупи.

М о т р я

Та у них нема до чого
і коня припнути!

Г р и г і р

Дай, за повід потримаю...

Мотря
А чи сили стане?
Може, ти охляв у жінки
на харчах хазяйських?

Рєпа
(до Григора)
Добрий кінь. Подарувати?

Мотря
Та у них, папаню,
незабаром і короста
коника обсяде.

Рєпа
(виймає з-за пазухи голубів,
подає Мотрі крізь кватирку)
В голубинк їх, дочко, пустиш,
та посиплеш зерна.

Мотря
Мабуть, тут зголодувались?

Рєпа
То не наше діло.
А сміятися з бідноти,
Мотре, не годиться.

Мотря
(до Григора)
Ти не гнівайся, козаче,
може, коли-небудь
я тебе і пожалію...

Рєпа
Годі, жартівнице!
(Глянув у вікно).
А до тебе, Гришко, гості...
Іч, яка пошана!
Бачиш — жалує начальство,
то й зустрінь гостинно...
Входить Гаєнко. Він несе свої речі.

Гаєнко
А чи можна, добрі люди?

Р е п а

Просимо, заходьте...
Бачу, ви сюди, надовго?

Г а є н к о

Тільки б не прогнали.
Гришо, де моя квартира?
Чуєш?

Г р и г і р

(похмуро)

В комірчині...
Там, я думаю, зручніше...

Г а є н к о

Дякую.

Р е п а

А речі

я внесу.

Мотря сміється знадвору:
«Не вболівайте,
Гриша сам прислужить!
Він охочий до начальства,
Мов бджола до меду...»

Входить М о т р я.

Г а є н к о

О, і Мотря тут!

М о т р я

А чом же
Мотрі тут не бути?!

Г а є н к о

Краще б ти несла страховку
швидше до сільради.

М о т р я

Встигну. Можна почекати.

Г а є н к о

Іч, яка проворна!
Голуби у тебе гарні.
Не з Крутого Яру?

(Зникає в комірчині разом з Григором).

Р е п а

Тьху! І цей уже нанюхав!

(До Мотрі).

А скачи-но, доню,—
батько Григорів потрібен,
хай іде негайно.

Час йому погомоніти
з сином наодинці.

Ну, скачи.

М о т р я

А Григір згоден?

Р е п а

Не турбуйся, доню,
я цю справу обладнаю —
покладись на мене.

Ти скажи старому тільки,
щоб часу не гаяв,—
що, мовляв, послав по батька
син його єдиний.

З богом!

Входить Гаєнко. Крізь вікно видно, як Мотря одним духом стрибає на коня.

Г а є н к о

Іч, яка проворна!

Ну, змія — не дівка...

Р е п а

(не почув)

Поганенько наша влада
дбає про начальство:
комірчина нікудишня,
і з харчами скрута.
Може б, ви... того... до мене
зволили в господу —
я світлицю приділив би
гостю дорогому.

Г а є н к о

А навіщо? Тут чудово.

Що мені потрібно?

Сіна жмут замість подушки
та окраєць хліба.

Р е п а

Але ж де той хліб узяти?

Г а е н к о

Є в селі пшеничка!
Тільки жаль — її по ямах
куркульня ховає.
Хліб гние собі і гине,
а біднота гола
та, що хліб цей добувала,
люто голодує...

Р е п а

Та невже і в нас подібне?!

Г а е н к о

До Крутого Яру
треба з'їздити...

Р е п а

І що там,
у Яру отому?!
Втрете чую вже сьогодні...

Г а е н к о

Буде і вчетверте.
Ну, пора мені в сільраду.

Р е п а

(невесело)

Значить, прощавайте.
На варенички як-небудь
забіжіть до мене.

Г а е н к о

Забіжу, обов'язково...
(Виходить).

Пауза. Входить Г р и г і р.

Р е п а

Гришко, де Софія?

Г р и г і р

Нащо вам?

Р е п а

І язикате ж!

Меле, що попало...

А тепер же досить слова,—
пропадеш нізащо...

(Дуже стурбований).

Чув: «Сходили б,— каже,— діду,
до Крутого Яру,
зерна,— каже,— там багато —
голуби пасуться».

Г р и г і р

Ну то й що?

Р е п а

Та вже й Гаєико
повторив те саме:
«До Крутого Яру,— каже,—
з'їздити потрібно...»

Г р и г і р

То чого ж ви так злякались?

Р е п а

Та плітки ж — на крилах:
озирнутися не встигнеш,
розлетяться всюди!
Ще подумують, що я там
прикопав пшеницю...

Г р и г і р

І які ж ви полохливі!
Там земля не ваша,
то нема чого за неї
вам і вболівати.

Р е п а

Я за тебе вболіваю:
та коли б поганий
не пішов селом гуляти
поголос про тебе.
Що твоя земля над Яром,
кожному відомо...

Г р и г і р
Я нікого не боюся.
То не таємниця,
що у мене, слава богу,
нічого ховати.

Р е п а
Та хіба на те зважають?
Всім відомо й інше:
чий ти син.

Г р и г і р
Давно було це...
Люди вже й забули...

Р е п а
Але ж прізвище — Карпенко!

Г р и г і р
(похмуро)
То не я, а батько...

Р е п а
Одного коріння древо.

Г р и г і р
(зітхнув)
Де вже те коріння!..

Р е п а
Ой, мирися з батьком, Гришко.

Г р и г і р
Не підумати просити.

Р е п а
(зрадів)
Хто ж просити вимагає?
Господи, помилуй...
Та хіба ж дитя повинно
кланятись у ноги?!
Та господь усе владнає —
осінить старого,
і простягне батько руку
синові своєму!
Знаю, ти не віриш в бога,

але я, Гришуню,
в бога вірую святого
і молюсь за тебе.

(Пророче).

Ось побачиш — незабаром...

(Визирає у вікно).

Ну, чи я не правий?
Швидше виглянь: чи не батько
жалує до тебе?

Г р и г і р

(припадає до вікна)

Де?

Р е п а

Не бачиш? Придивися!

Г р и г і р

То вони до церкви...

Р е п а

Бачиш — батько завертають
на твоє подвір'я!

Г р и г і р

(приголомшений)

Боже правий...

Р е п а

То не батько
в дім твій завертає —
то весільна божа воля!

Крізь вікно видно, як, спираючись на ціпок, повільно іде старий Карпенко. Приголомшений Григир не в силі відірвати очей від вікна. Довга пауза. Репа швидко розкриває двері, вибігає назустріч, Григир безпорадно стоїть серед хати. Старий Карпенко переступає поріг, знімає шапку, хреститься.

К а р п е н к о

Сину! Сину!

Г р и г і р

(в батькових обіймах)

Тату!..

К а р п е н к о
Мій єдиний... Десять років!

Р е п а
(хреститься)
Ну і слава богу...

К а р п е н к о
Ось нарешті ти покликав:
Змилювався, синку.

Раптом на порозі з'являється К а т е р и н а. Вона застигає в дверях,
вражена. Довга пауза.

К а т е р и н а
Тату... Ви прийшли... Сідайте...

К а р п е н к о
(повільно повертається на її голос)

Ти?! З'явилась, клята?
Знов прийшла, щоб відібрати
сина дорогого?
Не підходь! Не наближайся!

К а т е р и н а
Ви прийшли... по нього?!

К а р п е н к о
Не стояла ти ніколи
з ним перед амвоном,
ані батькове, ні боже
вас благословення
на життя не осінило,—
тож і прав не маєш.
Ти — невінчана. Тобі він,
значить, не належить.
Мій він! Я йому хазяїн.
Скільки світ існує —
над землею воля божа
і закон господній.
І не в силі ти змінити
божого закону:
що зажив собі хазяїн,
те йому належить!
Упаде всевишня кара
і прокльон на того,

хто на власність зазіхає
і на волю божу...
Грім поб'є... Чума заморить,
голод покарає...
Проклинаю!.. Проклинаю!..

Г р и г і р

(*ледве чутно*)

Не кленить... Не треба...

К а р п е н к о

(*тягнуци Григора до дверей*)

Сину мій... Моя дитино...

Десять літ!..

(*Виходить, ведучи за собою Григора*).

Рєпа вибігає слідом.

К а т е р и н а

Куди ж ви?

Гришо... Гришо... Схаменися!

З а в і с а

Дія друга

Подвір'я старого Рєпи. Зоряна холодна ніч. Праворуч — ганок великої хати під залізом; напроти — штахет, що відділяє старий садок. З лівого боку — ворота, за якими видно частину вулиці.

Яскраве світло виривається з вікон будинку, освітлює ганок і частину подвір'я. З вулиці входить старий Карпенко, слідом —

М о т р я та Г р и г і р.

К а р п е н к о

Сохрани й помилуй, боже,
дім цей православний!

(*До Григора*).

Будь і ти щасливий, синку,
у новому домі.

М о т р я

(*запобігливо*)

І спасибі вам, папаню!

К а р п е н к о

(стримано)

Будь і ти щаслива...

М о т р я

(гукає)

Тату, ви там не заснули?

Гості на подвір'ї!

К а р п е н к о

Не твоє дівоче діло
старшого повчати.

М о т р я

Та коли ж...

К а р п е н к о

Мовчи, кажу я.

Надто балакуча.

(Піднімається на ганок).

З хати виходить Р е п а.

Р е п а

(заметушився)

Боже правий... Та нарешті
свата дочекався!

Виглядав же... А з'явилися,—
не зустрів як гоже!..

К а р п е н к о

То нічого.

Чоломкаються.

М о т р я

Я ж казала —
де ж таки?!

К а р п е н к о

Замовкни.

Сказано: дівоче діло —
слухати й мовчати!

(Сердито іде до хати).

Р е п а

І який же я, їй-право,—
гостя не зустріти!
Виглядав же ще з обіду...
Де ви забарились?

М о т р я

Та пішечки ж, а не кіньми.
Ви ж не надіслали.

Р е п а

Нині час непідходящий
гарцювати верхи:
у людей голодні очі —
нащо драгувати?
Так і стежать, зажирущі,
за чужим багатством...
Навіть справити заручин,—
ї того не можна.

М о т р я

То нічого: ми тихенько.

Р е п а

Ну, ходім до хати.
Сват чекає біля столу.

М о т р я

Ми слідом за вами.
Тільки трошки відпочинем,
Таточку, з дороги.

Р е п а

Не баріться, бо незручно...

(Іде до хати).

Мотря сідає на лавочку.

М о т р я

Сядь побіля мене.

Григір мовчки сідає, Пауза.

(Зітхнула).

Ой вморилася, Гришуню!
Ніби й недалечко,
а стомилася...

Григір не відповідає.

І все ти
думаєш, любенький!

Г р и г і р

Голова, либонь, на плечах.

М о т р я

Все я розумію...

Бачу все...

Г р и г і р

Та що ти бачиш!

М о т р я

Що іду за тебе,
а думки твої далеко...

Г р и г і р

Помовчи.

М о т р я

(продовжує)

Душею

не зі мною ти, Гришуню,
бачу, не осліпла...

(Раптом, благаючи).

Хоч збреш мені!

Г р и г і р

(безжально)

Не вмію.

Я не звик брехати.

М о т р я

І не треба...

(Помовчала, отямилася).

Ти, дурненький,

Віриш їй і досі...

І Гаєнко вже у хаті,

і розмови всюди,

а тобі усе байдуже!..

Григір мовчить.

Думаєш, даремно
він у тебе оселився
нишком в комірчині?
Чує кіт хазяйське сало!

Г р и г і р

(замахнувся на неї)

Не бреш!

М о т р я

(злякалася)

Сказився...

Вже на сідалах і кури
гомонять про неї...
Поспитай, коли не віриш.
На ганку з'являється Р е п а.

Р е п а

Що це ви так довго?!
Молодих давно чекають
гості біля столу,
а вони собі туркочуть,
наче голуб'ята!

М о т р я

(не відповідаючи батькові)

Так-то значить...

(До Григора).

Ну, ходімо...

Іде до хати, Григiр важко ступає слідом. Репа пропускає їх. Він уже теж був узався за клямку, коли раптом вдалині починає гавкати собака. Він прислухається. Біля хвіртки з'являється Гаєнко. Побачивши його, Репа кидається назустріч.

Р е п а

Гей, кого я бачу!
От спасибі — не минули
ви мого подвір'я!

Г а є н к о

Здрастуйте.

Р е п а

Пошли вам, боже,
доброго здоров'я!

Г а е н к о

Бачу, весело у Репи.
Чи не одружитись
ви на старості зібрались?

Р е п а

Де вже там! Заходьте,
гостем будете у хаті
любим і шановним...
На заручини зібрались,
а дочка — єдина.

Г а е н к о

Он як! Погуляти варто.

Р е п а

Де вже нам гуляти!..
Час не той, щоб веселитись
та горілку пити.
Але вам — знайду чарчину.
Просимо, заходьте.

Г а е н к о

Ой, на жаль, не випадає.

Р е п а

Та хоч на хвилину!
Не щодня ж таке буває
свято у людини,
щоб і чарка, і до чарки
на столі знайшлося.
Правда істинна.

Г а е н к о

До того ж
не за тим прийшов я.
Хліб везти пора.

Р е п а

А звідки б
він у мене взявся?!
Неврожай в усій окрузі —
влада мусить знати.

Г а е н к о

Влада владою... А зерно
гнити не повинно,

коли в хаті ані крихти
у людей немає.

Р е п а

Та при чому ж я?!

Г а е н к о

Бідніші

зайвину здали вже.

Ну, а вам чого чекати?

Р е п а

Кажете — бідніші?

Може, й гріх таке казати,—

та скажу одверто:

через те ж вони і бідні,

що не злазять з печі.

Як говорить наша влада,

так і я скажу вам:

хто не робить, той і хліба

їсти не повинен.

Г а е н к о

Справедливо.

Р е п а

А у того

хлібець відбирати,

хто здобув його трудами

на своєму полі,

гріх, товаришу мій любий,

і тяжка неправда.

Потом я його і кров'ю

окропив.

Г а е н к о

Чнею?

Не кривіть душею, діду:

наймитським ви потом

окропили ту пшеницю,

що гние у ямі!

(Помовчавши).

Схаменіться. Не доводьте

до гріха голодних.

Я добром кажу: вивозьте,
поки ще не пізно.
З вас неначе й небагато.

Р е п а

Скільки?

Г а е н к о

Півтораستا.

Р е п а

Хрест і бог! Спаси й помилуй!
Та чи це не жарти?
Звідки ж міг би я узяти
Півтораستا пудів?!
П'ять, ну, шість... Ну, сім од сили —
сам не буду їсти,
а нехай Радянська влада
хлібом вдовольниться!

Г а е н к о

(помовчавши)

Ну, бувайте. Вам видніше.
Я вас попередив.

(Іде до воріт).

Р е п а

Зачекайте, чоловіче!

Гаєнко зупиняється.

Зятя спитаю —
може, він мені позичить
ще якого пуда...

Метушливо зникає в хаті. Гаєнко закурює. Гихо відхиливши хвіртку, з'являється Софія.

С о ф і я

Ну?

Г а е н к о

Біжи в сільраду, Соню,
та скажи Микиті —
хай готується: поїдем
до Крутого Яру.
Сю ніч треба хліб забрати,
бо переховують.

Софія

Добре.

Гаєнко

А сама вернися.

Та не йди до двору —
будеш з вулиці за ними
пильно наглядати.
Тільки що — біжи в сільраду.
Ясно?

Софія

Розумію.

Зникає за ворітьми. Деякий час Гаєнко ходить по дворищу, потім сідає на лавочку. З-за хати з'являється Катерина — Гаєнко здивований.

Гаєнко

Ви чого тут, Катерино?!

Катерина

І сама не знаю...
Боже, що мені робити
і куди подітись?!
Не сказав же навіть слова
і подався з хати...
Ще коли пішов за батьком,
знала, що навіки.
Та щоб виміняв на Мотрю!..

Гаєнко

Краще йдіть додому.
Ще помітить хтось...

Катерина

Та як же
я піду без нього?!

Гаєнко

На налігачі людину
не припнеш до серця:
адже силою не вдасться
змусити любити.

Катерина

Та навіщо ж тая сила?!
Хай би на хвилину

тільки в очі подивився:
він же має совість...
Він же Мотрю зневажає,
пропаде він з нею...
У селі ж вона — послідня!

Г а е н к о

Та чи він дитина?!
Коли зважився, виходить,
вирішив напевне.

К а т е р и н а

Осліпили йому душу,
совість заглушили:
золотих йому та срібних
гір наобіцяли...
Він загине... Він загине —
чує мое серце!
Він таке велике лихо
звів собі на плечі,
що воно його задушить
і на дно потягне.

Г а е н к о

Та коли ж і не зарадиш...

К а т е р и н а

Виручіть, благаю!
Поясніть йому... Порадьте...
Він розплющить очі,
він побачить!..

Г а е н к о

Поміркуйте —
ви розумна жінка:
чи ж сторонньому втручатись
у таке годиться?
Він і слухати не схоче,
я вас запевняю.

К а т е р и н а

Я довіку не забуду...
Я ж не ради себе, —
ради нього я благаю,
бо людина гине!

Я не маю більш нікого —
хто ж мені зарадить?

(Плаче).

Г а е н к о

Ну, не плачте... Заспокойтесь...
І ходімо звідси —
з хати вийде хтось...

К а т е р и н а

Благаю,

поможіть людині.
Адже Мотря буде з нього
з кожним насміхатись...
Він же гордий — порішить він
і себе, і Мотрю.

Г а е н к о

(помовчавши)

Добре. Спробую.

К а т е р и н а

Спасибі.

Г а е н к о

Хтось іде, здається...

Катерина зникає за хатою. На ганку з'являється Григір. Пауза.

Г а е н к о

Довго ще мені чекати?!
Де хазяїн?

Г р и г і р

(придивляється)

Хто це?

А, це ти...

Г а е н к о

Чи тут хрестини,
а чи інше свято,
що гуляєте?

Г р и г і р

(похмуро)

Поминки.

Г а е н к о
Що це ти говориш!

Г р и г і р
(*похитуючись, наближається*)

Молодість я поминаю —
радість невелика.

Г а е н к о
Що з тобою, милий друже?
Я людина старша,
а живу, і не горюю,
і вперед дивлюся.
А у тебе — жінка, діти...

Г р и г і р
(*раптом зблід*)

Буцім ти й не знаєш!
(*Наближається впритул*).

Я гадаю, що від тебе
нині Катерина
не приховує нічого;
мабуть, як попові,
всі жіночі таємниці
щиро відкриває?

Г а е н к о
Випив зайвої, напевне...
Ти б ішов додому —
жінка, мабуть, виглядає.

Г р и г і р
Ну, а ти ж при чому?!
Ти чого у душу лізеш?

Г а е н к о
Правда...

Г р и г і р
Ваша справа —
хліб останній відбирати
у людей заможних.
Сам я знаю, що робити!
А потрібно буде,

стежку до своєї хати
сам знайти зумію.
І тебе до біса звідти
вижену.

Г а е н к о

Дурниці...

П'яний ти...

На ганку — Р е п а.

Г р и г і р

А ти при чому?

Що тобі потрібно?

Ну, то знай, що я додому
більше не вернуся.

І не смій у душу лізти.

Чув?

Р е п а

(підбігає)

Та що ти, Гришко!

Угамуйся, навіжений...

Та хіба ж так можна?

(До Гаєнка).

Ви, товаришу, будь ласка,
вже не ображайтесь:
звісно, випила людина
та й верзе дурниці.
Ви не гнівайтесь на нього...

Г а е н к о

Так-то.

(До Репи).

Ви готові?

Запрягайте, та поїдем
з хлібом до сільради.

Р е п а

Може б, краще я уранці
вивіз пудів двадцять?
Гості ж все-таки у хаті...

Г а е н к о

Ну, гаразд — гуляйте.

Р е п а
З богом, з богом...

Гаєнко іде геть.

Нерозумно
ти вчинив, Гришуню.
Хай би він звивав до двору —
все-таки ж начальство.
Може, згодом і до хати
якось зазирнув би —
нам була б з тобою користь
від його відвідин.
Їхня ж влада — слід, виходить,
їм і догоджати.

Г р и г і р
Та хоч ви мене не мучте!
Лізе ж він у душу...
А мені й без нього гірко.

Р е п а
Що з тобою сталось?
Може, Мотря завинила?

Г р и г і р
Годі вже... Не мучте...
(Швидко піднімається на ганок).

Р е п а
Гришко, чуєш, повернися!

Г р и г і р
(зупиняється)
Ну, чого вам?

Р е п а
Нині,
я гадаю так, що треба
хліб переховати.
Ніч холодна, і навколо
ні душі не видно.
Та й начальство буде певне,
що у мене гості —
нам з тобою не до того...
Чуєш?

Г р и г і р
Чую.

Р е п а
Коні
запрягай мершій і гайда
до Крутого Яру —
розвидняється не рано,
впораємось, мабуть.

Г р и г і р
До Крутого Яру? Де ж там
ви свій хліб сховали?!
Там нема у вас ні клаптя...

Р е п а
Зрозумієш потім...

Г р и г і р
(здогадався)
Ви сховали на моєму?!
Хто таке дозволив?!

Р е п а
Та не час тепер сваритись.
Запрягай і гайда.
Я добра не забуваю —
знаєш сам — віддячу.

Г р и г і р
(збентежений)
Як же так — не запитали...
Не сказали й слова...

Похитуючись, із хати з'являється М о т р я.

М о т р я
Ой і парко ж у світлиці!
(Точиться).

Грицю, та підтримай,
бо і встояти не можу —
упаду, їй-право...

Р е п а
Помовчи-бо, дочко, чуєш!
(До Григора).

До хреста доїдеш
і на мене почекаєш,
там і я підсяду.
Може, встигнемо до ранку
лантухів із тридцять
десь у лісі прикопати.
Ну, а решту — завтра.

Мотря

(як і раніше)

Ой і п'яна ж я, Гришуню,
упаду, їй-право...
Та підтримай наречену!

Репа

(до Григора)

Може, я і Мотрю
прихоплю туди з собою.

Мотря

Я поїду з Грицем!

Репа

Та коли б хто не побачив...

Мотря

А кого боятись?
Хай баньки, якщо охота,
здуру витріщають!

(Цілує Григора).

Ось як! Ось як!

Григір

(відштовхує її)

Відчепися...

Репа

Посоромся, Мотре.
І яка ж бо ти, їй-право...

Мотря

А яка, папаню?

Репа

Ну, посидьте, я недовго...
(Іде до хати).

Мотря

(горнеться до Григора)

Ось ми біля річки
побудуємося, Грицю,—
тато обіцяли.
Кажуть, лісу дам, і цегли,
і всього, що треба,
побудуйтеся гарненько
і живіть щасливо.

Григір

Та хіба узимку можна?

Мотря

А коли я хочу!
Що мені? Скажу папані,—
взимку побудує.
Та вони колись під зиму
до своєї хати
цілий сад перетягнули
і пересадили!
Хата що! Коли я схочу,
хату нам поставлять.
(Горнеться до нього).
Поцілуй мене, любенький.

Григір

(прислухається)

Помовчи... Не чуєш?
Наче рипнуло ворітьми...
Щось побіля клуні...

Мотря

(сміється)

Вже і рипнуло!

Григір

Замовкни...

Чуєш?

Мотря

(прислухається)

Чую, Грицю.

Григір
А тихіше-бо...

Мотря
(тихо гукає до хати)

Папаню!
Чуєте, папаню!
З'являється Рєпа.

Чи не злодій попідтинню
в голубник забрався?
Чуєш — знову зарипіло...

Рєпа
(сполошився)

Гришко, ти — за хату,
я з дрючком побіля хвіртки
перейму харцизу...

Григір
(зблід)

Я ж не знаю, де у вас там...

Рєпа
Швидше, Мотре, чуєш!
Мотря вибігає.

Мабуть, хтось про хліб провідав...
Чуєш, Гришко,— може,
хтось, кажу, про хліб дізнався?
Ой, погане діло...

Мотря з-за хати:
«Переймайте злодіяку!
Утекти не дайте!»

Рєпа
А гони-бо, доню, садом,
я його зустріну!

На ганку з'являються гості, серед них старий Карпенко.

Гості
— Що там сталося?
— Злодюга!
— Бийте його, люди!

К а р п е н к о
А чому ж і ти, синочку,
не допомагаєш?
Негаразд!

Г р и г і р
(не рухаючись)
Чекайте, тату...

Р е п а
Ну, веди до світла!
От же капосна дитина —
в голубник полізла...
На чуже добро ще змалку
рота роззявляє...

Мотря тягне до ганку Івася, який опинається і плаче, не випускаючи з рук двох голубів. Мотря з презирством жбурляє хлопця на землю.

М о т р я
Іч, яке щеня погане!
(Замахнулася).

Ось тобі, ледащо!

Г р и г і р
(гнівno до Мотрі)
Не чіпай. Падлюка...

І в а с и к
(повільно підводиться, схлипує)
Тату...

К а р п е н к о
(до внука)
Що вночі тут робиш?
Ти чого в чуже подвір'я
поночі з'явився?

М о т р я
(штовхає Івася до Григора)
Наплодив, тепер цілуйся!

Г р и г і р
(стиснувши кулаки)
Не чіпай дитини!..

Карпенко
(наближається до Григора)

Ти подякувати мав би,
а не заступатись.
Змалку вчиш злодіювати...

Григір
(тихо до хлопця)
Ти чого, Івасю?

Івасик
Голуби ж, татусю, наші...

Григір
Забери їх, синку,
забери і йди...
Івасик робить крок до хвіртки.

А дома
є у нас хто-небудь?

Івасик
Я не знаю...

Мотря
Катерина ж
та її начальник,
мабуть, сплять собі у парі,
а щеня тим часом
по чужих подвір'ях лазить —
нишком злодіює...

Рєпа
Помовчи нарешті, Мотре,
не твоє то діло...

Мотря
(несамовито)
А чого це, люди добрі,
я мовчати мушу?
Голубів у нас покрало,
а мені мовчати?!

(Видирає з дитячих рук голубів,
спритно відкручує їм голівки,
жбурляє на землю).

Ось тобі, собачий сину!
Ось тобі, поганцю! .
І щоб я твого не чула
духу на подвір'ї!
Геть, погане сім'я, звідси!

*(Хапає Івасика, тягне до воріт.
До Григора).*

І коли хто схоче
заступитися за нього —
геть з моєї хати,
щоб і духом не смерділо!
Щоб і духом — чуеш?

З-за хати вибігає Катерина. Всі вражені.

Катерина

Не чіпай дитини, шлюхо!
(Заступає від неї хлопця).

Мотря

(взявшись у боки)

Господи, помилуй!
Все сімейство серед ночі
збіглося до мене!
Ну й кумедія... Напевне,
з'явиться й начальство?

Карпенко

(до Катерини)

Безсоромниця... Та інша б
від стида згоріла,
провалилася б крізь землю
від ганьби такої...
Чоловік її покинув,
а вона — на шию!
Безсоромниця...

(З огидою одвертається).

Рєпа

Про тебе

все село говорить:
так і так, мовляв, пригріла
іншого мужчину...

А тобі на те начхати.
Страм який...

К а т е р и н а
Не смійте!

Р е п а
А чого мені не сміти?
Це усім відомо.
Все село про те говорить,
а тобі — байдуже.
У сірка позичиш очі
та ідеш на люди...

М о т р я
Ще й з байстрам своїм поганим —
до чужого двору!

К а т е р и н а
Грицю... Та скажи хоч слово...
Не мовчи, благаю...
Чи нема чого сказати?

Г р и г і р
(похмуро)
Краще йди додому.
Не принижуйся на людях.

К а т е р и н а
І за те спасибі.
Гордість ти мою жалієш,
значить, не байдужа.
Гірко буде — пригадаєш,
солодко — забудеш.

Бере за руку Івася, іде до воріт. Григір не витримує і, схлипуючи,
біжить за хату. Катерина зупиняється.

К а р п е н к о
А бодай тебе, прокляту,
грим побив господній!
Безсоромниця... На шию
вішається...

К а т е р и н а
Звірі!
Людожери!.. Мироїди!..

Мотря

(до всіх)

А чого ви змовкли?
Язика поодсихали,
чи її злякались?
Хай признається — для чого
у дворі чужому
серед ночі причаїлась?
Що їй тут потрібно?!

Р е п а

(наступаючи на Катерину)

Хто послав тебе до мене?
Говори, ледащо!

Мотря

Звісно хто — начальство наше.

Р е п а

Хто послав, питаю?

Катерина

Та хіба ж я заступитись
за дитя не в праві,
за єдиного синочка?!

Р е п а

Пошукай дурніших!
Говори, чого прибігла
серед ночі, клята!

З вулиці вбігає Софія.

Софія

Гетьте, каїни, від неї!

Мотря

О! І ця прибігла!..

Софія

Краще б до Крутого Яру
бігли... Та пошвидше!
Бо загаєтесь, а люди
вивезуть пшеничку.
Три гарби уже у полі.
Чули? Доганяйте!

(Сміється).

Та дивіться, щоб, буває,
часом не спізнились!

Р е п а

(приголомшений)

Все віднімуть... До зернини.

(Оскаженіло).

Ну, тремтіть, прокляті,—
я знайду й на тому світі
і не дам спокою!
Ні костям не дам, ні праху...

(Знесилено).

Гину... Запізнився...

З а в і с а

Дія третя

Хата Катерини. Полудень. Катерина одягає Івасика, старанно застібає піджачок, потім кожушок.

К а т е р и н а

Ось повернуться наш тато —
буде все у тебе:
справимо новий кожушок
і штанці новенькі...

(Скінчила одягати).

Ну, іди гуляти, синку,
та не застудися;
день і сонячний неначе,
а зима надворі.

І в а с и к

А чому це кажуть, буцім
тато оженились?

К а т е р и н а

І про все ж йому відомо!
То нічого, любий,
татко вернеться додому —
серце відчуває.

А воно мене ніколи
ще не обдурило.
Ну, іди, іди гуляти...

І в а с и к

А у діда Репи,
кажуть, татка вже немає,
кажуть, десь забігли...

К а т е р и н а

І про все ж воно дізналось!
І про все почуло!..
І гаразд, що вже немає,
добре, що забіг десь.
Коли він тебе побачив,
совість не стерпіла;
тільки в очі мені глянув,
серце все відчуло...

(Помовчала).

Та іди, іди вже, синку,
бачиш — сніг надворі.

Цілує хлопця, він вибігає у сніи. Катерина стоїть серед хати, замислена. Пауза.

Ну, і слава тобі, боже:
є у нього совість.
Значить, любить, і жаліє,
і забудь не в силі...
Та чи можна те забути,
як ми з ним кохались,
як ми з ним завжди ділили
радощі та горе!
Досі ще — стулю повіки,
лиш заплющу очі,
оживає все в уяві,
все, що пережите:
як удвох ми серед ночі
до попа прибігли,
та без батькової згоди
не схотів вінчати;
як ми батькові потому
кланялися в ноги,
а старий, проклявши сина,
вигнав нас із хати...

Скільки лиха ми зазнали,
голоду й недолі,
та були удвох щасливі
у чужій хатині.
Як же можна те забути —
раптом розтоптати
і розвіяти за вітром
душу свою щиру?!
Ні, не можна! Ні, не можна
тяжко так грішити,
бо не дасть тобі спокою
зрада ця ніколи...
Навзирці вона, як привид,
буде за тобою
аж до смертної хвилини
день і ніч ходити!

(Помовчала).

Прийде любий, чує серце...

Нашвидку зазирає в люстерко, причепурюється. Захеканий, вбігає
І в а с и к.

І в а с и к

Дайте таткову сорочку
і штани святкові.
Швидше, швидше!

К а т е р и н а

Та навіщо?

І в а с и к

Татко наказали.

К а т е р и н а

Де він? Де ти його бачив?

І в а с и к

В лузі, на колоді.
Там вони сидять, де завше,—
в лузі під вербою.
Кажуть — винеси сорочку
і штани святкові.

К а т е р и н а

А чому не йде до хати?
Боже, чуло серце!

І в а с и к

Кажуть, щоб до них приходив
кожної неділі,—
будуть завше частувати
пирогами з маком.

К а т е р и н а

(хапається за серце)
Пирогами частувати?..
Господи... Чийми?!

І в а с и к

Татко житимуть у діда.
Кажуть, щоб приходив,—
будуть, кажуть, і санчата,
і вертуга з маком.

К а т е р и н а

(опускається на лаву, засмучена)

В очі глянути боїться..
Совість допікає..
І нехай... Аби до Мотрі
не вертався знову...

І в а с и к

(нетерпляче смикає за спідницю)

Мамо, мамо, де сорочка
і штани святкові?

К а т е р и н а

Там, Івасю, в комірчині,
за дверима висять.

Хлопець вибігає до комірчини.

Хай і так! Аби до Мотрі
в пекло не вернувся!..

І в а с и к прожогом вибігає з комірчини, тримаючи під пахвою сорочку й штани, і в сінешніх дверях налігає на Гаєнка, що саме входить.

Г а є н к о

От же пуцьвірінок! Мало
з ніг не збив людину...

(Входить).

Ну, вітайте, Катерино:
три гарби з горою
взято Репиного хліба.
Черга за Карпенком.
Через півгодини зерно
висиплють в комору —
роздамо частину людям,
решта — на насіння.

(Помічає, що вона не в собі).

Я сказав, а ви й не чули?
Щось ізнову сталося?

К а т е р и н а
Григiр в лузі. І до хати
не зайшов. Дитині
принести звелів одержу.

Г а е н к о
Он як! А до Репи
вчора він не повернувся.

К а т е р и н а
Мабуть, був у батька.
Наче, житиме у нього...

Г а е н к о
То себе, виходить,
до кінця перебороти
розуму не стало...
Але час лікує рани,
розуму навчає.
А слізьми не допоможеш —
тільки душу ятрять...

(Помовчав).

Знаю, що у вас на серці,
знаю, Катерино.
Був і я у вашій шкурі —
пережив... минуло...
Переніс і я образу,
пережив болюче;
і мене колись так само
кинула людина...
І жили ми з нею добре,
і любившись щиро,

не образив навіть словом
я її ніколи.
Якось я поїхав з дому,
приїзду — немає...
Відімкнув до хати двері,
аж дивлюсь — записка:
так і так, мовляв, любила,
та любов минула.
Стріла іншого — виходить,
що пішла навіки...
Сів на лаву, похилився,
затужив я гірко...
Так до ночі і просидів
у холодній хаті.
А удосвіта одягся,
хліба взяв окраєць
і подався геть із дому
від біди подалі.

К а т е р и н а

Утечу і я від неї.

(Пауза).

Чом же так ведеться,
що людину щиро любиш,
а вона невдячна?!
Все життя її жалієш,
все життя голубиш,
а вона тебе покине
і навік забуде...
Та подібної образи
не простиш ніколи —
все життя вона, як рана,
тлітиме у грудях...

Г а е н к о

Все життя? Ба ні, не вірю.
В світі все минає —
забуваються найтяжчі,
найгіркіші болі.
Та коли б лихе людина
вічно пам'ятала,
не змогла б вона і сонця
бачити ніколи!
Я гадаю — тільки в тому

щастя й полягає,
що лихе в душі тьмяніє
і зникає зовсім!
І у вас образа зникне,
як у мене зникла,
і своє велике щастя
знайдете ви в світі.
Перетужите ви лихо,
бо життя сильніше.
А у вас же є дитина,
і сестра, і друзі.

Пауза.

К а т е р и н а

Час вам трохи відпочити,
цілу ніч не спали.

Г а е н к о

Так, стомився. Поки валка
прийде до комори
та пшеницю переважать,
можна подрімати.
Мабуть, маю півгодини...

К а т е р и н а

То ідіть, лягайте.

Г а е н к о

Розбудіть, коли покличуть.

К а т е р и н а

Розбуджу.

Г а е н к о

Спасибі.

(Йде до комірчини. Пауза).

К а т е р и н а

«Перстужите ви лихо...»
Легко говорити!
А світ заочі й самому
довелось тікати...
Утечу і я подалі:
на чужині легше —
не зустрінешся віч-на-віч,
не пораниш душу.

Може, випадє полегкість
і йому від того:
не зустріне на стежині,
серце не застигне...

Схоплюється з місця, добуває з-за ікони пакуночок, розгортає, рахує гроші, ховає за пазуху.

Сім карбованців... Далеко
з ними не заїдеш...
Але все-таки — не дома,
все-таки — чужина.
Маю руки, маю ноги,
не дадуть пропасти —
і дитину прогодую,
і сама не згину.
Тільки смеркне, подамося!

Входить Софія.

Софія

Здрастуй, Катерино.

Катерина

Здрастуй, сестро.

Софія

А Гаєнка

ще немає дома?

Катерина

В комірчині спочиває.

Софія

Треба розбудити.
Лихо сталося велике:
Репину пшеницю
з лантухів повисипали —
геть вона потліла.

Катерина

Боже правий! І багато?

Софія

Дев'яносто пудів.

Катерина

І невже уся пропала?!

Софія

Страшно й подивитись —
геть вологою набрякла,
цвіллю узялася,
а під сподом почорніла,—
наче з попелища.

Катерина

Дев'яносто! Так багато!
Та коли б по пуду
незаможникам роздати,
всіх порятувала б...

Софія

Вже тепер не порятує...

Катерина

І який же злочин:
стільки хліба погноїти,
а село — голодне!..

Софія

Злочин... Так... Та хто злочинці?

(Помовчала).

А чи знаєш, сестро,
що пшеницю відкопали
на твоєму полі?

Катерина

Що то значить — на моєму?

Софія

У Яру ж немає
Репиного ані клаптя:
клин його за лісом.
А пшениця опинилась
на твоєму полі...
Значить, Григир те дозволив?

Катерина

І втаїв од мене?!
Не могло такого бути!

Софія

Але ж ти не знала.

То виходить, він без тебе
все-таки дозволив.
Скільки не улещуй вовка,
а тікає в хашу...

К а т е р и н а

Ти не смієш так казати.
Це неправда.

С о ф і я

Правда...

К а т е р и н а

(збентежена)

Як я людям подивлюся
в очі після цього!
Як тепер я крихту хліба
зможу проковтнути,
коли сталося усе те
на моєму полі!

С о ф і я

Та хіба у тому справа?!

К а т е р и н а

Знаю, що не в тому.
Але хоч-не-хоч, а пляма
на моїм сумлінні...
А воно у мене чисте,
ти повір, Софіє!
Я не відала й не чула,
господом клянуся...

С о ф і я

Та чи віритимуть люди?..
Ой, коли б ти знала,
як, побачивши гнилизну,
люди озвіріли!
Всі громадою одразу
кинулись до Репи —
щастя Григорове, мабуть,
що подався звідти.
Ти не знаєш, де він?

Катерина мовчить.

Шкода.
Ну, буди Гаєнка.
Бо коли б там самосуду
люди не вчинили.

Катерина приголомшена, вона не в силі зрушити з місця. Софія йде
сама, стукає до комірчини.

Гнате Гнатовичу!

Гаєнко

Хто там?

Софія

Йдіть-но до сільради.
Лихо сталося.

Гаєнко, напіводягнений, з'являється в дверях.

Пшениця
геть перегоріла...

Гаєнко
(приголомшений)

Що таке?!

Софія

Ідіть, бо люди
лиха там накоять —
винних кинулись шукати:
порішать без суду!

Гаєнко кидається назад у комірчину, зразу ж повертається, на-
швидку вдягаючись. Біжить до надвірних дверей, але, коли прочиняє
їх, у хату вривається віддалений гул натовпу та поокремі викрики.
Гаєнко застигає в дверях, Софія — біля нього, Катерина, перелякана,
забилася в куток. Пауза.

Гаєнко
(за мить, до натовпу)
Відпустіть їх! Не чіпайте!
Люди, схаменіться!

Голоси
— Бийте їх!
— Віддай сокиру!
— Бийте окаянних!

Гаєнко

(вихоплює з кишені наган,
стріляє вгору)

Настає тиша.

Не дозволю самосуду.

Є на те закони,

Суд існує для покари.

Ледь живий, до хати входить Репа. Кожух на ньому пошматований, шапки нема. Він важко опускається на лаву. Слідом — Мотря. Хустка збита набік, кожухок розстебнутий. Вона важко спирається на одвірок, але ззаду її штовхають, і вона теж опиняється в хаті. На порозі, наче для того, щоб спіймані не втекли, стають двоє чоловіків.

Перший чоловік

(до Гаєнка)

Ну, суди.

Гаєнко

Не маю права.

Одвезем у волость —
там судитимуть.

Репа

А за що?

Другий чоловік

Бачте, ще й питає!

(Замахнувся).

Полишив дітей без хліба,
погноїв пшеницю,
засудив на смерть голодну,
ще й питає — за що?!

Репа

А при чому ж я до того?

Хліб не мій.

Перший чоловік

А чий же?

Репа

Та чи ти не знаєш, дурню,
на чиєму полі
відкопали ту пшеницю?

То чого ж питаєш!

(До Гаєнка).

Бачте, як воно виходить —
хто погане чинить,
а кому за те кожуха
геть пошматували...
Де ж та правда, громадяни?
Де ж та справедливість?!

Гаєнко

Значить, хліб не ваш?

Рєпа

Клянуся

і Христом, і богом!

Гаєнко

Чий же?

Я того не знаю.

Мотря

Та чи ви маленькі?
Чий наділ, того й пшениця.

Гаєнко

Григорова, значить?

Катерина

Це неправда!

Мотря

Обізвалась...

Катерина

Звідки б узялося
дев'яносто пудів хліба
на моєму клапті?!

Мотря

Бачте — знає скільки пудів,
зважила ретельно...

Катерина

Та і в мене ж не вродило,
як і скрізь в окрузі!

І орала ж я сохою,
пошкребла, та й годі.
Звідки б стільки узялося?!

Р е п а

А робила в мене,
за десятий сніп косила,
а на згірку — жала.
По зернині та по жмені,
мабуть, і набігло.

К а т е р и н а

(до всіх)

Заступіться! Люди добрі,
бачили ж усі ви —
пóтом сходила і кров'ю
я на їхнім полі...
Та коли б своє вродило,
чи була потреба
кров'ю сходити і потом
на чужому клапті?!
Від схід сонця працювала,
а за те давали
миску борошна й пісної
юшки ополоник.

Р е п а

Негаразд. Несправедливо.
А пшоно до юшки?
Небагато на пісному
ти напрацювала б.

М о т р я

Мабуть, пам'ять одібрало.

Г а е н к о

Припиніть блюзнірство!
Хліб не ваш?

Р е п а

Не мій.

Г а е н к о

А де ви
власний прикопали?

Р е п а

Не прикопував нічого.
Все, що є, у хаті.

Г а е н к о

А мені сказали вчора,
що нема нічого!

Р е п а

Та кому ж охота власне
віддавать задарма?
Грішний: говорив неправду.
Маю пудів двадцять —
в закамарку збереглося,
поділюсь останнім.
Хай їдять, не пожалію,
знайте мою добрість.

П е р ш и й ч о л о в і к

Іч, циганська сиротина!
Хто тобі повірить?
Двадцять пудів в закамарку,
бачте, збереглося!..
Та чи всі ми нетутешні,
що ніхто не знає,
як за безцінь загрибав ти
землю від безкінних?
Де пшениця, що вродила
на ділянках наших?
Порішу, коли не скажеш,
господом клянуся!
Чом вона в Крутому Ярі
раптом опинилась?

Д р у г и й ч о л о в і к

Озивайся, Катерино,
ти повинна знати.

К а т е р и н а

Я клянуся, що не знаю.

П е р ш и й ч о л о в і к

Значить, Григир знає.
Чоловік твій, Катерино,
з глитаєм у згоді.

Недарма ж тебе покинув
і злигався з нею.

(Вказує на Мотрю).

Г а є н к о

Годі! Це не наша справа.

Д р у г и й ч о л о в і к

Як то так — не наша?
Перебіг до куркулівни,
а її пшеницю
їй дозволив погноїти
на своєму полі!..
Та чи ж ми святі та божі,
щоб не розуміти?

(Підступає до Мотрі).

Григір де? Куди сховала?

М о т р я

Та побійся бога!
Нащо він мені потрібний,
той слимак нікчемний?!
Тільки й бачила учора.
Кажуть, десь у батька.

П е р ш и й ч о л о в і к

Нумо Григора шукати!

(Рішуче йде).

Д р у г и й ч о л о в і к

Гайда до Карпенка!

Обидва чоловіки кидаються на вулицю. Чути шум натовпу.

Г а є н к о

Стійте! Це самоуправство!
Я не дозволяю!

Натовп ущухає. Обидва чоловіки повертаються.

Є міліція для того,
є на те закони,

щоб карати і судити
ворога й злочинця.

(Опанував себе).

Я до волості поїду
зараз же, негайно.
Суд суворо покарає
винних, будьте певні.

Чоловіки неохоче виходять, Репа підводиться.

Р е п а

Справедлива ви людина.
Кланяюся в ноги.
Коли б ви не заступились,
ой, було б погано!
Темнота... Зарозумілість...
Геть оскаженіли...
Ім що винне, що невинне —
під одну гребінку.

Г а є н к о

Годі. Йдіть.

Р е п а

Ходімо, Мотре.

Поклонись людині.

Знову кланяється й виходить. Мотря всміхається Гаєнкові, зневажливо зиркає на Катерину й виходить слідом за батьком.

Г а є н к о

Осідлай коня, Софіє.
Лишишся в сільраді.
Я раненько повернуся.

Ссфія мовчки вибігає. Пауза. Катерина все ще стоїть, забившись у куток, наче зацькована. Гаєнко йде до комірчини, повертається з усіма своїми речами. Нерішуче стоїть.

Ви до того непричетні,—
знаю, Катерино.
Але в Григоровій хаті
жити я не в праві.
У сільраді оселюся.

К а т е р и н а

Я вас розумію.

Гаєнко

За турботи — вибачайте,
ї за все — спасибі.

Ще мить стоїть у нерішучості, потім рвучко виходить. Катерина опускається на ослин і, схиливши голову на стіл, гірко ридає.

Завіса

Дія четверта

Та сама хата. Ніч. На столі блимає каганчик, сповнюючи хату роком та химерними тінями. Катерина роздягає Івасика.

Катерина

Час, Івасику, лягати:
ніч уже надворі.

Івасик

А чому не постелили?

Катерина

Ляжеш в комірчині.
Там постелено.

Івасик

А дядько

Гнат?

Катерина

Лягай, синочку.
Він не прийде ночувати.
Дядько Гнат поїхав.

(Зітхає).

Ми удвох тепер з тобою...
Ну, ходімо спати.

Івасик

Заспівай мені.

Катерина

А як же,
звісно, заспіваю.

Удвох зникають у комірчині, за хвилину Катерина з'являється знову, сідає поблизу на лаві. Співає.

Спи, синочку, засинай,
хай тобі насниться рай —
жовтий степ і сині ріки,
золотий наш рідний край.
Там, у рідному краю,
долю знайдеш ти свою —
не спіткнеться, порятує
вороний тебе в бою.

*(Співає чимраз тихіше,
але в голосі ледь
стримувані схлипи).*

А раненько, на зорі,
вийдуть в поле косарі —
буде золотом і сріблом
сонце сяяти вгорі.
Ти накосиш десять кіп,
принесеш додому сніп,
бризне зерном у повітря
на току веселий ціп.

*(Зазирає в комірчину,
тихенько причиняє двері,
з хвилину стоїть серед хати,
опановуючи себе.
Дістає ряднину,
стелить на ослоні собі, лягає).*

Пауза. Чути стук у вікно,

(Схоплюється).

Хто там?

(Дивиться крізь шибку).

Боже милосердний!

(Хапається за серце, збентежена.

Біжить у сіни, відмикає.

Відступає в хату).

Входить Григір.

Григір

Ти вже, мабуть, спала?

Катерина

Ні... не спала...

Григір
А Івасик?

Катерина
Спить у комірчині...

Григір
Не просив казати казки?

Катерина
Ні, просив співати...

Григір
(помовчав)
А мене вже й не чекала...
Та не в тому справа...
Репа щойно не заходив?

Катерина
Ні...

Григір
І слава богу.
Я боявся — запізнюся...
Де ж це він, проклятий?!

Катерина
Мабуть, дома...

Григір
Я заходив —
ні його, ні Мотрі.

Катерина
Чи не втік, злякавшись суду?..

Григір
А чого лякатись?
Адже все звалив на мене,
сам, як ангел, чистий!

Катерина
(з гіркотою)
За що ти мене знедолив?!
Чим я завинила?

Григір
Ні провини, ні причини...

К а т е р и н а
За що ж?! Ради чого?!

Г р и г і р
Та хіба людина знає,
що й для чого коїть,
коли сила їй пекельна
розум збаламутить?
Спокусила, навіжена,
обплела, нечиста,
павутинням, наче муху...

К а т е р и н а
Дивне ти говориш!
Я тебе таким не знала —
кволим та безсилим,
щоб обплутать павутинням
зміг тебе хто-небудь.
Що ж воно за сила?

Г р и г і р
Буцім
ти й сама не знаєш!

К а т е р и н а
Он про що ти! Я про Мотрю
дорікати не в праві.
Ми невінчані з тобою,
то обое вільні.
Міг покинути й раніше —
слова б не сказала.
Десять років прожили ми,
і за те спасибі.
Тяжко нам було з тобою,
а любив, я знаю.
А що мучитись набридло,
хто за те осудить?

(Палко).

Що любов забув і згоду,
радощі та сльози,
я за те не пострікаю,—
хай господь розсудить.

Григір
Не забув я, Катерино...

Катерина
Але як посмів ти
честь мою отак зганьбити,
так мене знеславить?!

Григір
Не ганьбив. Лихого слова
не сказав нікому.

Катерина
А навіщо говорити?
Ти ганьбу накликав,
хліб дозволивши згноїти
на своєму полі.
А воно ж, либонь, так само
і мені належить!..

Григір
Не давав на те я згоди...

Катерина
Хто тобі повірить!

Григір
Ти повір.

Катерина
Яка то втіха,
коли я й повірю?!
У людей жінки та діти
вже й тепер голодні,
а зима ще не скінчилась,
літо не настало.
Хліб загинув — не зарадиш,
честі не врятуєш...

Григір
Та не винен я ні в чому!
Хоч убий — не винен.

Потай каїн той від мене
прикопав пшеницю —
сам же, клятий, нещодавно
визнав це одверто!

К а т е р и н а

А сьогодні він при людях
говорив інакше...

Г р и г і р

Скаже правду... Я примушу...
Він за все заплатить.

*(Мацає за поясом —
там блискає сокира).*

Я б уже з ним поквитався,
та немає дома.
Біг, боявся, що з тобою
зводить він рахунок.
Думав,— тут він.

К а т е р и н а

Бійся бога!

Г р и г і р

Пізно. Не боюся.

К а т е р и н а

Не бери гріха на душу...
Є на світі правда —
все одно спливе нагору,
винного скарає.
А карати, замість неї,
ти не маєш права!

Г р и г і р

Та не стану ж я судитись
з лютим бузувіром.
Скаламутив ідол душу,
обкрутив брехнею...
Зауважив біль у серці
і підкрався стиха,
то невже я маю все те
лагідно стерпіти?

К а т е р и н а

Григоре, покинь сокиру,
я тебе благаю...
Не брудни лихою кров'ю
руки безневинні.
Пропадеш...

Г р и г і р

Та вже пропав я.
По одній стежині
з ним все одно не ходити;
є сокира й в нього.
Застережливий... Боїться
він тієї правди,
що, як щойно ти казала,
все одно спливає.

Стукають у шибку.

К а т е р и н а

Чуєш?.. Хто це?.. Заховайся,
бо тебе шукають!..

Штовхає його в комірчину. Дивиться у вікно, відмикає двері. Вбігає
С о ф і я.

С о ф і я

Лихо, сестро! Кінь Гаєнків
щойно повернувся...
без Гаєнка!

К а т е р и н а

Боже правий...

С о ф і я

Я була в сільраді,
чую — кінь ірже... Виходжу,
бачу — кров на спині...
Торба до сідла припнута,
а під нею — рана...

К а т е р и н а

Перестріли десь!.. Убили!..

Софія

Що ж його робити?

Катерина в розпачі кидається до комірчини, але зупиняється, сум'ятливо біжить назад.

Катерина

В дзвони бить... Людей скликати...
Може, він живий ще...
Може, десь в снігу конає
і стікає кров'ю!

Софія робить рух до дверей, але в дверях — Р е п а.

Р е п а

От так-так! Обидві разом!
Значить, пощастило.
Бачу, ви дівки хоробрі —
двері не замкнули.
Ніч глуха — такої ночі
всяке може статись.

Катерина

А чого це ви так пізно?!

Р е п а

Пізно, та не рано!
До покинутої жінки
саме час ходити.

(Сідає).

Діло є. Погомоніти
треба неодмінно...

(До Софії).

Ти кому про хліб, Софіє,
вчора розплескала?

Софія

А чи то була неправда?

Р е п а

Не про те питаю.
Крім Гаенка, говорила
вчора кому-небудь?

С о ф і я

А хіба Гаенка мало?

Р е п а

Не жартуй, Софіє.
Не базікати з тобою
я сюди з'явився.
Він у волості не скаже,
чий ви хліб забрали,
тож кажи, не огинайся —
хто, крім нього, знає?

К а т е р и н а

Значить, ви його убили!

Р е п а

Не про те говориш.

К а т е р и н а

Злодій! Каїн!

Р е п а

А з тобою
ще розмова згодом.
Є про що й тебе спитати,
так що будь готова.

(До Софії).

То кому ще говорила?

Не відповівши, Софія притьмом кидається до дверей, але шлях їй
перетинає М о т р я, що раптом постає в дверях.

М о т р я

Іч, яка метка й проворна!
Здумала тікати...

(В руках блиснула сокира).

А не хочеш, окаянна,
юшкою умитись?

Р е п а

Почекай вмивати, Мотре,
хай спочатку скаже.

*(Підводиться, не поспішаючи,
видобуває з-під кожуха куцака).*

Ну, то як?

С о ф і я

Нікому більше
я не говорила.

Р е п а

Брешеш.

С о ф і я

Хрест і бог!

М о т р я

Чого там
панькатися з нею?!

Репа наводить куцака на Софію, але Катерина весь час непомітно відтирає Софію вбік, змушуючи Репу поступово наблизитись до дверей комірчини. Нарешті він опиняється біля дверцят, повернутий до них спиною.

Р е п а

Відійди до столу, Мотре,—
часом ще зачепить.

Мотря відходить. Катерина затуляє сестру собою.

К а т е р и н а

То обох вбивайте разом,
каїни!

Р е п а

Сказав же —
маю ще й тебе про дещо
запитать окремо:
де твій Григір, мушу знати.
Відійди, ледащо!

В цю мить Григір вискакує з комірчини, ззаду навалюється на Репу, викручує йому руку, відбирає зброю. Тим часом Катерина та Софія вдвох хапають за руки Мотрю, відбирають у неї сокиру, жбурляють Мотрю додолу.

Г р и г і р

Значить, Григір ще потрібний?
Ось він — перед вами.
Порішу!

Р е п а

Не маєш права.
Є на те закони.
Є міліція для того,
суд і прокурори.
Сам Гаєнко попередив —
ось дівчата чули.
Ти не смієш убивати.

Г р и г і р

Іч, як заспівали!
Честь мою ви поганьбили,
вивернули душу,—
я і є той суд і право.

Р е п а

Дай хоч попроситись.
Мотю... Донечку... Рятуйся!

Розштовхує всіх, біжить до дверей, зникає в сінях. Григір вибігає слідом. Розлягається постріл. Всі застигають. Довга пауза. Повертається Григір.

Г р и г і р

(до Мотрі)

Геть іди!

Мотря
(підводиться)

Убивця!..
(Вибігає).

Григір

От і все...

Катерина

Гришуню... Любий!

Припадає до Григора. Він сум'ятливо тупить її до себе однією рукою, все ще тримаючи в другій Репиного куцака.

Кінець

1957—1979

Π'εσι

СОНЯЧНА СТОРОНА

Комедія

П. Ю. Бейліну

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Столяренко Григорій Михайлович — лікар, 35 років.
Бережна Степанида Петрівна — секретар районного партійного комітету, 40 років.
Середя Пилип Каленикович — голова колгоспу, 45 років.
Божко Аркадій Цезарович — академік, директор інституту в Києві, 65 років.
Іванов Прокофій Павлович — академік, 75 років.
Хорунжий Василь Йосипович — асистент Божка, 33 роки.
Воронов Сергій Савич — лікар, 60 років.
Кринична Людмила Іванівна — лікар, 24 роки.
Криничний Іван Єгорович — бухгалтер облцукротресту, батько Людмили, 55 років.
Кринична — його дружина, 50 років.
Макогон — шофер Бережної, 30 років.
Куріпка — колгоспний рахівник, 50 років.
Омелько Пасічний — колгоспник, 65 років.
Палажка Науменко — завідувачка Будинку для приїжджих, 45 років.
Тетя — її дочка, 14 років.
Бугай — інспектор облнаросвіти.
Секретарка міністра охорони здоров'я, 35 років.
Уляна — санітарка, 22 роки.
Головаш — хворий, 30 років.
Санітарка.
Хвора.
Микола — хлопець 17 років.

Дія перша

Картина перша

Подвір'я перед колгоспним Будинком для приїжджих. Праворуч — вхід у будинок. Над дверима — невеличка вивіска. Навкруги — садок. Вглибині, між дерев, — стежка, яка виводить на вулицю.

З лівого боку, під гіллястою липою, — стіл і три ослони. Це найзатишніше місце на подвір'ї, воно, мабуть, спеціально вибране для того, щоб гості могли відпочивати.

Далеко, на горі, видно будинок сільської семирічки, біля якого росте дві високі тополі.

Кінець травня. Полудень. Коли піднімається завіса, П а л а ж к а поливає клумбу, нещодавно розбиту перед будинком.

З вулиці входить У л я н а.

У л я н а. Здрастуйте, тітко Палажко!

П а л а ж к а. Тихше... Здрастуй.

У л я н а. А що у вас — хворіє хто?

П а л а ж к а. Григорій Михайлович працює. Пише.

У л я н а. Ага-а... Та сьогодні ж неділя — вихідний.

П а л а ж к а. Отож-бо й воно, що вихідний. У будень ніколи. Знаєш, скільки тепер хворих у лікарні? А лікарів тільки двоє: він та Воронов.

У л я н а. А я до Григорія Михайловича якраз... Може б, до лікарні взяв — санітаркою? Тут би я і вдома, і на роботі...

П а л а ж к а. Не буду тривожити. Нехай людина посидить спокійно.

Чути, як за ворітьми зупиняється машина. Входить Б е р е ж н а.

Здрастуйте, Степанидо Петрівно!

Б е р е ж н а. Здрастуйте, Семенівно. Дома Григорій Михайлович?

П а л а ж к а. Дома, дома. Зайдете, чи гукнути?

Б е р е ж н а. Попросіть, будь ласка, вийти. А я відпочину. Спека!

П а л а ж к а. Посидьте під липою, там холодочок.

Б е р е ж н а. Дякую.

Палажка йде до ганку, за нею Уляна.

У л я н а (*тихо до Палажки*). Як кому, то, значить, і у вихідний можна?

П а л а ж к а. Дурна. Та ж Степанида Петрівна секретар усього району.

У л я н а. Не району, а райкому.

П а л а ж к а. А яка різниця? Не вмер Данило... (*Зникає в будинку, слідом — Уляна*).

Б е р е ж н а (*гукає*). Товаришу Макогон!

Входить з вулиці М а к о г о н.

М а к о г о н. Слухаю, Степанидо Петрівно.

Б е р е ж н а. Стьопо, бензину у вас багато?

Макогон. До Києва вистачить. П'ятдесят туди, п'ятдесят назад...

Бережна. Ми у Києві, можливо, затримаємось до завтра. Візьміть на станції скільки треба, на всякий випадок.

Макогон. Так неділя ж — склад вихідний.

Бережна. А ви до Нечипоренка додому зайдіть. Скажіть, що я просила.

Макогон. Єсть! *(Виходить)*.

Чути, як відїжджає машина.

На веранді з'являється Столяренко.

Столяренко. Здрастуйте, Степанидо Петрівно. От добре, що заїхали.

Бережна. Мабуть, не до речі?

Столяренко. Що ви, я дуже радий.

Бережна. Зібралась до Києва — хворого чоловіка відвідати — і в кожному селі зупиняюсь. В Іванівці до колгоспу зайшла, у Крутій Балці затримали в МТС... А повз вас ніяк не могла проїхати.

Столяренко. Так ви й до Києва не потрапите сьогодні.

Бережна. Отож-бо й воно... А до наступної неділі — спробуй вирватись.

Столяренко. Перевтомлюєтесь ви, Степанидо Петрівно.

Бережна *(сідає біля столу)*. Це щастя, що я завжди зайнята. Коли б не робота, я давно збожеволіла б. Цілий день кручуся, і зовсім немає часу для власного горя. Але, знаєте, уночі, коли зостаєшся наодинці зі своїми думками... Григорію Михайловичу, невже я втрачу Олексія?

Столяренко. Степанидо Петрівно, я так і не знаю, що з ним. Чув, що хворіє, а розпитувати якось незручно було...

Бережна. Хворіє він давно — ще з війни. Повернувся додому з осколками в спині. Почував себе не так уже й погано. Хіба що в негоду давалося взнаки... Багато працював, був директором тутешньої семирічки. А минулої зими посковзнувся й упав. Осколок посунувся до хребта і почався частковий параліч. Ну, і пішло.

Столяренко. Оперувати не пробували?

Бережна. Спочатку він не дозволив, а тепер уже й лікарі не беруться. Виснажився Олексій, ослаб...

Столяренко. А хто його лікує?

Бережна. Петров, Соколовський...

Столяренко. Досвідчені лікарі.

Бережна. Що з того, що лікарі досвідчені, коли він знервувався, виснажився до краю! Подивилися б ви, який він став. Серце розривається... Як вірно ви говорите — внутрішній опір важливіший за найкращі ліки. Він втратив віру, і якщо йому не повернути її...

Столяренко. Так, це ще у нас не всі розуміють.

Бережна. Григорію Михайловичу, візьміть його до своєї лікарні. Тут він почував би себе як удома. Я приїздила б щодня — вісім кілометрів усього. Крім того, атмосфера у вас в лікарні... Адже навіть для здорової людини це так важливо! Він заспокоївся б, узяв би себе в руки. Тут ми спільно могли б впливати на нього. А коли його трошки поправити, адже можна й оперувати?

Столяренко. Не знаю, що відповісти. Там такі відомі лікарі...

Бережна. Та що лікарі, коли він у них на очах тане! Гордий, звук бути здоровим, рухатись, працювати. Його убиває власна безпорадність. Дають ліки, роблять уколи, а треба повернути надію!

Столяренко *(помовчавши)*. Гарзд. Покажіть мені тільки аналізи та рентгенівські знімки. Потім вирішимо.

Бережна. Дякую, Григорію Михайловичу, я сьогодні ж усе привезу вам. *(Помовчала)*. Ой Григорію Михайловичу, як тяжко втрачати людину, біля якої минуло все життя! Адже ми з ним разом кінчали педінститут, разом ставали на поги... *(Опановує себе, посміхається)*. Ну, а ви чого засумували, на мене дивлячись? Григорію Михайловичу!

Столяренко. Та все думаю.

Бережна. За чим вам сумувати? Молодий, талановитий. Улюблений учень професора Божка! Адже свою інститутську базу отут він довірив саме вам. Чого ж вам бракує?

Столяренко. Як лікареві — багато. А як людині... Людині мало потрібно.

Бережна. Ви так гадаєте?

Столяренко. Не знаю, мені так здається.

Бережна. Може, й правда. Але яка утворюється

величезна порожнеча, коли зникає це мале! Ви не одружені — не зрозумієте...

Столяренко (*посміхається*). Може, й зрозумію. У нашого брата — холостяка — теж бувають різні ускладнення.

Бережна (*глянувши на нього*). Чому ви не одружуєтесь, Григорію Михайловичу? По землі треба ходити удвох.

Столяренко. Мама теж так гадає...

Бережна. От бачите!

Столяренко. Чомусь не виходить.

Бережна. Що ви! Зустрінете дівчину, перед якою відкриється душа, тоді...

Столяренко (*посміхається*). Та я дівчат зустрічав...

Бережна. Виходить, ті є і ще не зустріли.

Столяренко (*із цікавістю глянувши на Бережну*), Справді? Можливо, це так і є.

Бережна (*посміхнувшись*). Що — це?

Столяренко. Та нічого...

Бережна. Кажіть уже, кажіть!

Столяренко (*помовчавши*). Степанидо Петрівно, у мене від вас немає таємниць... Зустрів я нещодавно ту дівчину.

Бережна. Правда?

Столяренко (*захоплено*). Гарна, розумна, молодда... Надзвичайна дівчина.

Бережна. От бачите!

Столяренко. Але уявіть собі, приходжу я до неї в гості, і вона мене знайомить зі своєю мамою... Як почала мене ота мама частувати своїми пундиками... балабушками... тістечками...

Бережна (*сміється*). Що ж у тому поганого?

Столяренко (*так само*). Та нічого... (*Раптом серйозно*). Я, Степанидо Петрівно, людина іншого кола. У мене було тяжке дитинство, нелегка юність... І коли я потрапляю в таке середовище, мені хочеться розбомбити його тими пундиками.

Бережна. Я вас розумію.

Столяренко. Ну, а дівчина прекрасна, надзвичайна дівчина.

Бережна. Значить, мама на неї не вплинула.

Столяренко (*раптом замислився*). Не в тім річ... Просто душа її зайнята іншою людиною.

Бережна (*глянувши на нього з цікавістю*). О, я бачу, ви хворі на серце! Чи не доведеться нам лікувати вас?

Столяренко. Я хірург — якимось уже сам себе залатаю.

За ворітьми зупиняється брчка. Вбігає хлопець у майці — Микола.

Микола. Григорію Михайловичу, біда у нас. Любка Майстренко руку зламала.

Бережна (*скрикує*). Майстренко!

Столяренко. Я зараз. (*Біжить у будинок*).

Бережна. Як же так?

Микола. Їхала на своє поле глянути... Шофер загальмував, а Любка на борту сиділа, упала — та об камінь.

Бережна. І скільки я говорила — не сідайте на борт. Завтра ж їй на обласні курси їхати...

З'являється Столяренко з лікарським саквояжиком.

Столяренко. Де вона лежить?

Микола. Недалеко, біля вітряка.

Бережна. А я машину послала на станцію...

Микола. Ми — брчкою... Вмити!

Бережна. Поїхали.

Виходять. Чути, як брчка прогуркотіла вулицею. Декий час на сцені немає нікого. На ганку з'являються Уляна й Палажка.

Уляна (*громовим голосом*). То поговоріть з лікарем. Може, й справді санітаркою мене візьме.

Палажка. Санітаркою... Заміж тобі треба. Бездітного податку не платитимеш.

Уляна. А за кого заміж? Парубки теж... Тільки гляну, а він переді мною — як лист перед травою... (*Сніває*). «...Поліг партизан Залізник...»

Палажка (*сміється*). З твоїм голосом не в лікарні, а в чайній у нас працювати... Замість гучномовця.

Вбігає Тетя.

Тетя. Мамо, мамо!

Палажка. Та не кричи!

Тетя. Мамо, голова прислав... Де Григорій Михайлович?

Палажка. У кімнаті нема. А що?

Тетя. Там професор приїхав з Києва. Лікарню оглядає. Професор Божко!

П а л а ж к а. Та ну?

Тетя. Обід приготувати треба. Професора сюди привезуть. Кажуть, професор на всю Україну.

П а л а ж к а. Ой боже! Уляно, внеси з льоху свинину, і картоплі треба начистити... Допоможи вже...

У л я н а. Єсть! *(Вибігає)*.

Тетя. То я пошукаю Григорія Михайловича. *(Біжить до воріт, одразу ж повертається)*. Мамо, мамо!

П а л а ж к а. Та не глуха ж я... Чую.

Тетя. Стьопка Макогон когось везе. Може, професора?

П а л а ж к а *(заметушилася)*. Ой, боже!.. *(Гукає)*. Уляно! *(Біжить до хати)*.

За ворітьми зупинилася машина. Пауза. Входить шофер Макогон з валізою, за ним Криничний і Кринична з пакунками. У Криничного в руках постіль, упакована в червону ватяну ковдру. Тетя з цікавістю дивиться на гостей.

Макогон. Оце вам наш готель. Колгоспний Будинок для приїжджих. Можна сказати, гордість усієї Мар'янівки.

Криничний *(байдуже)*. Гордість... Нехай буде гордість.

Макогон. Два тижні, як відкрили. Тут у нас уже великі люди побували: навіть кореспондент з обласної газети був.

Тетя. А сьогодні професор приїхав!

Макогон. Та ну?

Кринична. Мабуть, на дачу?

Тетя *(до Криничного, який збирається покласти речі на траву)*. Не кладіть на клумбу!

Криничний. Клумба? Чи ти ба! Я й не помітив.

Тетя. Та тільки ж посадили.

Кринична *(складає речі на ослін)*. І що тут ваш професор знайшов цікавого?! Найняв би дачу на Дніпрі.

Тетя. А професор не на дачу.

Кринична. Ой, де ж клуночок з харчами?

Криничний. У Людочки. *(Гукає)*. Людочко!

Кринична. Де вона? У клуночку ж мої пундики і тістечка...

К р и н и ч н и й. Годі тобі, сиди.

М а к о г о н. Я зараз гукну: вони там квіти збирають.
(*Іде на вулицю*).

За ним виходить Тетя.

К р и н и ч н а (*зітхнувши після паузи*). От і влаштувалася твоя дочка... Варто було вчитись, щоб стати лікаркою в такій дірі! А все — ти. Інші влаштовують своїх дітей.

К р и н и ч н и й (*набік*). Пішла, поїхала... (*До дружини, терпляче*). Що ж я — не бігав, не просив?..

К р и н и ч н а. Не просити треба — зубами гризти!

Входять Макогон і Люда.

Л ю д а. Яка тут гарна вулиця: квітів — як у лузі!

К р и н и ч н а. Чи довго ми ще отак сидітимемо?

М а к о г о н. А де ж тітка Палажка? Вона — зав. (*Іде до хати*).

К р и н и ч н и й (*сміється*). Зав — тітка Палажка. Оце зав!

К р и н и ч н а. Тобі весело. Заслав дитину та й радієш.

К р и н и ч н и й (*раптом скипів*). Чого ви присікалися, мадам?! Я сказав: старався і старатимусь вирвати її звідси. А через себе не перескочиш.

К р и н и ч н а (*схлипуючи*). Треба було перескочити. Мамалига!.. У двері не пускали, треба було у вікно лізти. Її ж майже зарахували до клініки!

Л ю д а. Мамо...

К р и н и ч н а (*не слухаючи, до чоловіка*). Ти в усьому винен, чуєш? (*Плаче*).

Л ю д а. Мамо, заспокойтеся врешті.

К р и н и ч н а (*до Люди*). Коли вже ти почнеш думати про своє особисте життя? І що воно тепер за молодь росте!.. Ти залишила у Києві людину, яка б могла тебе зробити щасливою.

Л ю д а. Про кого ви?

К р и н и ч н а. А ти й не знаєш! Про Василя Йосиповича Хорунжого.

Л ю д а. Ну, мамо... Як ви можете!

К р и н и ч н а. Облиш, будь ласка. Мати все бачить, все знає і все переживає.

На ганку з'являються Макогон і Палажка. Тетя біля вікна мие тарілки.

П а л а ж к а (до Макогона). Треба дозвіл від голови. Хіба ти порядку не знаєш?

М а к о г о н. Та люди ж до лікарні приїхали..

П а л а ж к а. А Пилип Каленикович і дозволить, треба його тільки знайти. (До всіх). Здрастуйте!.. (Помічає, що Кринична плаче). Ой горе мое! Та чого ж ви плачете?! Голова дозволить, не хвилюйтеся.

М а к о г о н. Я з'їжджу зараз. А де Степанида Петрівна?

П а л а ж к а. Не знаю. Пішли десь.

М а к о г о н. Ну, я швидко... (До Люди). Поїхали? На село наше подивитесь.

Л ю д а. Поїхали.

К р и н и ч н а (до Макогона). Ви вже допоможіть, я заплачу.

К р и н и ч н и й. Мусю!

М а к о г о н. А навіщо платити? Бензин казенний. (Іде на вулицю, за ним — Люда).

К р и н и ч н и й. Веселий хлопець!.. Побачив, що речі несемо, зупинився, підвіз.

П а л а ж к а. Стьопка хороший... (До Криничної). Він знайде голову, не турбуйтеся.

К р и н и ч н и й. Та не через те вона. У неї — нерви.

П а л а ж к а. Нерви? А у нас і нерви лікують. Як рукою знімає!

К р и н и ч н и й (сміючись). Жінко, доведеться тобі лишатись тут. Га? Ми з Людочкою поїдемо, а ти зостанешся. Га?

К р и н и ч н а (кидає нищівний погляд на чоловіка). Паяц!

П а л а ж к а. От тільки — як у лікарні з місцями... Тетю, є місце, не знаєш?

Т е т я (біля вікна). Мабуть, нема. Учора вже на веранді ліжка ставили.

П а л а ж к а. Ото біда! Скільки пам'ятаю нашу лікарню, завжди було порожньо. А як приїхав новий лікар та як прочули про його лікування, — валом повалили хворі. Школу зайняли на літо, і то місць немає! Ну, для вас, може, знайдуть.

К р и н и ч н а. Та мені не треба лікуватись, ви його послухайте. Ми дочку привезли. Медичний скінчила.

П а л а ж к а. Он як! Лікарка, значить.

К р и н и ч н а. А вона ж у мене одна. Дитина ще зовсім... Як же вона тут житиме? (Знову плаче).

П а л а ж к а. А правда, правда, коли одна, то так... Дівчина ж, мабуть, до міста звикла. А у нас іще культура не та.

К р и н и ч н а. Діра, та й годі!

Т е т я. Отже, й не діра. У нас цього року восьмий клас буде, а ви — діра! Кіно є, артисти приїздять. Хіба десятирічки в дірах бувають?

П а л а ж к а. Та де ще ота десятирічка!.. Лікарню на вулицю не викинеш, а вона у школі.

Т е т я. Все одно буде. Цього року — восьмий, на той рік — дев'ятий, а там і повна десятирічка. А ви — «діра».

К р и н и ч н и й. Ти, дитинко, не ображайся. Яка птиця, таке їй подавай і гніздо. Тобі ще десятирічка потрібна, а наша вже інститут скінчила! У неї, бач, не ті мрії були...

Т е т я. А які мрії? Скінчила, то на роботу треба.

П а л а ж к а. І що ти розумієш? У Києві їхня дочка, може б, і на професора вийшла, а тут — що?

К р и н и ч н а. Отож-бо й воно...

П а л а ж к а. От бач! Ти підростеш, то, чого доброго, й сама у Київ потягнешся. *(Схлипнула, витирає сльозу фартухом)*. А матері твоєї як?

К р и н и ч н а. Іменно: як матері?

Рипнула хвіртка. Входить С е р е д а.

С е р е д а. Здрастуйте. *(До Палажки)*. Немає Григорія Михайловича?

П а л а ж к а. Не знайшли? Ото горе! *(Іде до хати)*.

С е р е д а *(до Теті)*. А на футболі нема його?

Т е т я. Була й на футболі. Якщо прийде — хлопці перекажуть, що ви... що голова колгоспу шукає.

К р и н и ч н и й *(до Середи)*. Товариш голова? *(Зкашмиряється)*. Головбук Київського цукротресту Криничний.

С е р е д а *(подає руку)*. Дуже приємно. Серед а.

К р и н и ч н и й *(затримуючи його руку)*. Обличчя мені ваше знайоме.

С е р е д а. Можливо. Після закінчення інституту я цікавився буряком. У цукротресті доводилось бувати.

К р и н и ч н и й. Агроном, значить?

С е р е д а. Так.

К р и н и ч н а *(вражена)*. Агроном?!

С е р е д а. Прошу пробачити. *(Гукає)*. Семенівно!

Тетя (*тихо до Криничного*). З академією листується. Підняв колгосп на рівень!..

Біля вікна з'являється П а л а ж к а.

С е р е д а. Кімнату приготуйте: професор Божко, можливо, залишиться у нас до ранку.

П а л а ж к а. У велику можна.

С е р е д а. Добре.

К р и н и ч н а (*до Середи*). Ви сказали — професор Божко... Який це?

С е р е д а. Та який же? Він — один.

К р и н и ч н и й. Божко? Хірург?

Т е т я (*сміється*). От сказали — хірург! Та він професор на всю Україну.

С е р е д а (*посміхаючись*). От вам і точні відомості.

К р и н и ч н и й. Пощастило... Ну й пощастило ж!

С е р е д а. А ви знайомі з професором?

К р и н и ч н и й. Отож-бо й воно, що ні.

К р и н и ч н а (*тихо, до чоловіка*). Ось тобі шанс: не звивай. У Божка інститут у Києві. Ідеальна нагода врятувати дочку!

П а л а ж к а (*до Середи*). Вони свою дочку привезли, — лікаркою до нас.

С е р е д а. Он як!

К р и н и ч н и й. Та от привезли...

С е р е д а. Прекрасно! Значить, нашого полку прибуває. А де ж вона?

К р и н и ч н и й. Уявіть собі, до вас поїхала.

С е р е д а. Шкода, що розминулися... Вам, напевно, кімната потрібна? (*До Палажки*). Семенівно, розташуйте, будь ласка, гостей... А якщо Григорій Михайлович з'явиться, нехай негайно іде до лікарні. Я буду там. (*До Криничних*.) Пробачте, мені треба йти. (*Іде на вулицю*).

К р и н и ч н и й. Значить, професор Божко тут!

П а л а ж к а (*виходить на ганок*). От бачите, поговорите з ним і уладнаєте справу. Лікарня у нас хороша... А які лікарі!

К р и н и ч н а. Лікарі? Хіба їх тут багато?

П а л а ж к а. Двоє. Щоправда, один тимчасово.

К р и н и ч н а. Навіщо ж стільки? Село — сто хат...

П а л а ж к а. Колгосп великий. Він не тільки мар'янівський. Минулого року три було, а тепер один. Людей багато.

Криничний. І все-таки троє лікарів для сільської лікарні...

Кринична (*щиро обурена*). От порядочки! У селі двоє лікарів, а вони ще й третього посилають!

Палажка. А ви не бійтеся, робота і для вашої знайдеться.

Криничний (*заглиблений у свої думки*). Обстановка ясна. Дякую за інформацію.

Тетя (*з'являється на ганку з купою тарілок*). Ой, допоможіть!..

Криничний. Ану, жінко, візьмись! Сьогодні професор має бути в найкращому настрої.

Палажка. От спасібі вам... Допоможіть, а я побіжу. (*Зникає в будинку*).

Кринична розставляє тарілки. Тетя і Криничний допомагають.
Входить Люда.

Люда. Ну, звичайно, ніякого голови немає. Сьогодні ж неділя!

Криничний (*до Люди*). Професор Божко тут.

Люда. Як?!

Тетя (*до Люди*). Зараз професора привезуть обідати.

Люда. Сюди?

Тетя (*з гордістю*). Так, до нас!

Криничний. Фортуна! Всі виграють по облігаціях, а я — ні. Ну, думаю, отак тобі, Іване, і судилося. А отже, і мені пофортунило! Зараз, Людочко, все уладнаємо.

Люда. Тільки не під час обіду...

Криничний. Що ти! Навпаки, нехай людина пообідає, відпочине, а там і вийде в садок прогулятись. Отут я його і застукаю. (*Іде до хвіртки*).

Кринична. А на скільки душ накривати? (*До Теті*). Дівчино, скільки душ обідатиме?

Тетя. Не знаю... Я зараз. (*Біжить до хати*).

Люда. Яка метка дівчинка!

Кринична. Що ж дивного? Живе на чистому повітрі...

Тетя повертається.

Тетя. Мама казали — четверо: професор — раз, Григорій Михайлович — два, Воронов — три і Пилип Каленикович — чотири. (*До Люди*). А про вас вони не знали, що приїдете, то, мабуть, і на вас треба...

Л ю д а (*посміхаючись*). На мене не треба. Я тут ще не працюю, а можливо, і не працюватиму.

Т е т я. Вам не подобається у нас?

Л ю д а. Дуже подобається.

Т е т я. А хочете їхати!

Л ю д а. У кожної людини є свої плани. Хіба у тебе їх нема?

Т е т я. Є.

К р и н и ч н а. Цікаво — про що ж ти мрієш?

Т е т я. От скінчу десятирічку... скінчу і поїду до Києва в медінститут. Степанида Петрівна обіцяли допомогти.

Л ю д а. Ти хочеш стати лікарем?

Т е т я. Авжеж. Лікарі приносять людям багато користі.

К р и н и ч н а (*розставляючи посуд*). Яка ти розсудлива. А як тебе звать?

Т е т я. Звать — Тетяна, але всі називають — Тетя...

Л ю д а (*милується дівчиною*). А я, Тетю, про наукову працю мріяла. Але для цього потрібні лабораторії, поради фахівців...

Т е т я. А ви знаєте, у нас тут є лікар з Києва, так і він фахівець. Ви б з ним теж могли працювати науково.

К р и н и ч н а. Не про таку науку мріє Людмила Іванівна!

Т е т я. А Григорій Михайлович по-справжньому науково працює. У нас були збори колгоспу, і він робив доповідь про Павлова... Ви знаєте Павлова?

Л ю д а (*сміється*). Та яюсь чула!

Т е т я. У нас лікарня особлива, в ній лікують увагою.

Л ю д а (*сміючись*). Увагою?!

Т е т я. Авжеж, науково...

Л ю д а. Ну й кирпата!

Т е т я (*зашарілася*). Про Григорія Михайловича і в газеті написано. У нашій районній. Показати?

К р и н и ч н а. Аж у районній? Подумати!

Т е т я. Написано. Винести газету?..

Л ю д а. Не треба, я вірю.

Т е т я. Не вірите... Я бачу, що не вірите.

К р и н и ч н а. Ну що ти! Як можна не вірити майбутньому лікареві?! (*Виймає з пакета свої пундики, кладе на тарілку на столі*). Тетю, а вино з чого пити? Бокали у вас є?

Т е т я (*розгублено*). Бока... чого?

К р и н и ч н а. Бокали, бокали.

Л ю д а. Чарки для вина.

Т е т я. А, чарки! Я зараз. (*Біжить до хати*).

Л ю д а. Ну, яка чудова дівчина! Як вона образилася за свого лікаря!

К р и н и ч н а. Кожен півень хвалить своє сідало.

Т е т я (*повертається з чашками в руках*). Ось чашки для вина.

К р и н и ч н а. Ну, хто ж п'є вино з чашок? Де бокали?

Т е т я. Бокалів немає.

К р и н и ч н а. От, маєш: професор Божко повинен пити вино з глиняної чашки!

Т е т я. Вони ж гарненькі, з квіточкою... Оце тільки з кооперації.

Л ю д а. Нічого, мамо, нехай Аркадій Цезарович раз у житті спробує випити з простої чашки.

К р и н и ч н а. Та що вдієш!

Чути сигнал автомобіля.

К р и н и ч н и й (*вбігає з вулиці. До Теті*). Дівчино, скажи матері, що їдуть.

Тетя вибігає.

(*До дружини*). Мусю, зникли! (*До Люди*). А ти посидь з ними, порозмовляй... коли що, то й до професора звернись.

К р и н и ч н а. Та переодягнися з дороги.

Л ю д а. Добре.

Криничний з дружиною швидко йдуть у будинок, захопивши з собою речі. Входять Бережна і Столяренко.

Б е р е ж н а (*зупиняється біля хвіртки*). То ви вважаєте, що рука у неї швидко загоїться?

С то л я р е н к о. Звичайно. Кістка ціла. Якщо її побережуть...

Б е р е ж н а. Ну, здається, я з ними як слід поговорила.

С то л я р е н к о (*посміхається*). Чув, чув. То я зараз винесу листа до мами. Завезете?

Б е р е ж н а. З охотою.

С то л я р е н к о (*іде в будинок, помічає Люду, зупиняється вражений*). Людочко!.. Людмило Іванівно...

Л ю д а (*так само здивовано*). Григорій Михайлович? От не думала...

С то л я р е н к о (*до Бережної*). Знайомтеся.

Бережна (*подає руку Люді*). Бережна.

Люда. Кринична.

Столяренко (*до Люди*). Що нового в інституті? Давно ви звідти?

Люда. Після державних іспитів не була. Як повернулася з відпочинку, відразу сюди...

Столяренко. Ну, і що тепер?

Люда. Треба працювати.

Бережна (*до Люди*). А сюди ви на дачу приїхали?

Люда. Ні, я дістала призначення.

Столяренко. Куди?

Люда. Сюди, до Мар'янівської лікарні.

Столяренко. До нас?

Люда. Хіба і ви тут?

Столяренко. Звичайно. Уже три місяці.

Люда. Значить, я у ваше розпорядження?

Столяренко. Виходить...

Бережна. От і зустрілися давні друзі!..

Люда. Була студенткою Григорія Михайловича, а тепер...

Бережна. А тепер будете помічником, товаришем по роботі.

Столяренко. Виходить, земля кругла!

Люда. Справді...

Столяренко. Чесно кажучи, вас я не сподівався тут зустріти.

Люда (*сміється*). Це вам неприємно?

Столяренко. Ну що ви, навпаки.

З будинку чути голос Криничної.

Кринична (*за сценою*). Людочко! Треба переодягтись.

Люда. Зараз, мамо. (*До Бережної*). Мене випроводили як новобранця — усією родиною. (*До Столяренка*). Навіть мама зі своїми пундиками... Пам'ятаєте?

Бережна (*глянувши на Столяренка*). Що ж, це приємно.

Люда. Пробачте, я на хвилинку.

Бережна. Прошу.

Люда йде в будинок. Довга пауза. Бережна бере на столі пундик.

А пундики досить смачні.

Столяренко (розгублено). Що?

Бережна. Я запитую — Людмила Іванівна невропатолог?

Столяренко. Ні, хірург.

Бережна. Теж хірург?.. Ви, здається, казали, що вам потрібний...

Столяренко. Правду кажучи, я ніяк не сподівався...

Бережна. Ви невдоволені?

Столяренко. Ні, чому ж? Вона, безперечно, здібна людина. Я б сказав — навіть талановита.

Бережна. Що ж вас лякає?

Столяренко. Ні... нічого.

Повертається Люда, вона в новій сукні.

Бережна. Як ви влаштувалися? Кімната хороша?

Люда. Так, дякую. Але нас обіцяють перевести в більшу, коли поїде професор Божко.

Столяренко. Хто поїде?

Люда. Аркадій Цезарович. (Столяренко вражений). Хіба ви не знаєте, що він тут? Професор оглядає тутешню лікарню.

Бережна. Оце новина! (До Столяренка). Мерщій до лікарні.

Столяренко. Давно він тут?

Люда. Не знаю...

Столяренко (до Бережної). Я тільки захоплю свої нотатки. (Біжить у будинок).

Бережна. Оце несподіванка!

Люда. Хіба ви не чекали професора?

Бережна. Ми на нього завжди чекаємо, адже наша лікарня — інститутська база кафедри, якою він керує. Але він не попереджав, що приїде саме тепер...

На ганку з'являється Столяренко.

Столяренко. Я готовий.

Бережна (до Люди). Може, й ви з нами?

Люда. Незручно... Адже я ще...

Бережна. Добре, ми швидко повернемось.

Бережна і Столяренко йдуть до хвіртки, але зупиняються і деякий час дивляться на вулицю. Вбігає Воронов, за ним швидко входить Середя.

Воронов. Поїхав! Розумієте — поїхав!

Бережна. Хто поїхав?

Воронов. Та професор Божко!

Столяренко. Куди поїхав?

Воронов. Мабуть, до Києва — куди ж інакше?

Бережна. І що ж він сказав?

Воронов. Нічого. Сів у машину і навіть не озирнувся.

Бережна. Дивно...

Серед а. А може, згадав про щось... Справ у нього немало.

Столяренко. Боюся, що не в цьому річ. *(До Воронова)*. А що саме він оглядав?

Воронов. Та все, здається. Заходив у палати, розмовляв з хворими. Веселий був, сміявся...

Столяренко. Веселий! Значить, щось не так.

Серед а. Він оглядав дуже уважно...

Столяренко. Я добре знаю цю веселість. Коли його що-небудь зацікавить, він буває суворий, уважний, причіпливий... Але коли засміявся... Пробачте, я піду до лікарні. *(Швидко виходить)*.

Бережна *(після паузи)*. Дивно...

Довга пауза. На ганку з'являється Палажка.

Палажка. Що, можна подавати?

Серед а. Професор поїхав.

Палажка *(розчаровано)*. От тобі й маєш! Поїхав, значить... *(Іде в будинок)*.

Пауза.

Воронов. Так, так... Ну що ж, треба іти до лікарні.

Серед а. Заспокойте, будь ласка, Григорія Михайловича: схвилювався він.

Воронов. Тут і заспокоювати важко. Чекали від професора допомоги, поради... і раптом... Так, так! Що ж, до побачення.

Бережна. До побачення, Сергію Савичу.

Воронов виходить.

Серед а. Ех, коли б сьогодні не вихідний, з'їздив би я до Києва. Яка його муха вкусила?!

Бережна. Дивно. Незрозуміло.

Середа. Як на зло, у мене і завтра тяжкий день. Комбайни з ремонту придуть. Може б, ви з'їздили?

Бережна. Я саме збираюсь.

Середа. Ну от...

Бережна. Але до професора не дзвонитиму. Не треба поспішати.

Середа. Ви гадаєте — не треба?

Бережна (*іде до хвіртки, зупиняється*). А Григорій Михайлович просив же листа передати матері... (*Іде на вулицю, за нею — Середа*).

На ганку з'являються Криничний, Кринична і Палажка.
У Криничного в руках валіза.

Криничний (*вкрай розгублений*). Поїхав... От тобі й облігація! На одиницю номер не зійшовся...

Завіса

Дія друга

Картина друга.

Коридор на другому поверсі Мар'янівської семирічки, в якій міститься лікарня. Обіруч кілька дверей в палати. На дверях написи: «5 клас», «6 клас» і т. д.; на папері, приліпленому нижче, інші написи: «Палата № 1», «Перев'язочна», «Операційна».

Ліворуч — певеличкий столик чергового лікаря, біля нього канапка. Над столом — портрет Павлова. Ще одна канапка стоїть з другого боку, ближче до авансцени. Багато квітів. На стіні — плакат, який закликає розмовляти тільки пошепки. Тиша.

Біля столика сидить Воронов і перегортає журнал.

Санітарка тихенько наближається з глибини коридора. У неї кілька букетів у руках.

Воронов. Квіти, будь ласка, поставте в першій палаті — там тхне карболкою.

Санітарка. Добре придумав Григорій Михайлович: ідеш на роботу — нарви квітів! І хворим радість, і тобі...

Воронов. Тепер у нас не лікарня — курорт.

Санітарка. А правда, навіть здоровій людині приємно. *(Тихо зникає в першій палаті)*.

Пауза. Воронов заглиблюється в читання журналу. По коридору іде
Макогон, він у халаті.

Макогон *(зупиняється біля Воронова)*. Сергію Савичу, просила передати Степаніда Петрівна, що скоро їхнього чоловіка привезуть.

Воронов. Скажіть їй, що місце приготовлене.

Макогон. Ага, добре.

Макогон іде, назустріч йому — Ульяна,

Макогон *(придивляється до неї)*. Ви — новенька?
Ульяна *(ворожо)*. А вам чого?

Макогон. Нічого... Я тут усіх знаю.

Ульяна. Ну, і на здоров'я!

Макогон. Сувора яка!

Ульяна. Проходьте, громадянине, від вас бензином тхне. *(Швидко зникає)*.

Макогон *(захоплено дивиться їй услід)*. Ух ти! *(Виходить)*.

Пауза. Повертається санітарка.

Санітарка. Сергію Савичу, там у підлозі ще одна дошка рипить. Замінити б її.

Воронов. Так, так, я уже сказав завгоспові.

З перев'язочної чути голосний стогін. Воронов і санітарка тривожно прислухаються.

Санітарка. Бач, як скрикнув! Мабуть, не Григорій Михайлович перев'язує. Коли б він, не боліло б. *(Виходить)*.

З перев'язочної з'являється Ульяна з хворим, якого вона веде під руку.

Ульяна *(голосно)*. Тендітні занадто!.. Не мужчина, а молочний кисіль.

Зникає у глибині коридора. Воронов дивиться їй услід. Пауза.
З перев'язочної входить Люда, сідає біля Воронова.

Воронов. Людмило Іванівно, наша нова санітарка галаслива якась, різка... Треба пояснити їй принципи роботи в нашій лікарні.

Л ю д а. Гарзд. А втім, я й сама ще... *(Пауза)*. Де Григорій Михайлович? Операція скінчилася?

В о р о н о в. А ви зазирніть. Невже ваше хірургічне серце витримує?

Л ю д а. Я тут два тижні, а ще й скальпеля в руках не тримала. Сьогодні — одна перев'язка за цілий день і та...

В о р о н о в *(посміхається до неї)*. Що, бинт невдало зняли. *(Заспокійливо)*. Григорій Михайлович радить знімати пов'язку самому хворому. Власна рука чутливіша.

Л ю д а. Справді?

В о р о н о в. І потім — коли задалегідь ясно, що перев'язка буде тяжка, зробіть обезболювання. Один з основних принципів Григорія Михайловича — боротьба з болем.

З операційної виходить С т о л я р е н к о. Він щойно скінчив операцію.

В о р о н о в. Скінчили?

С т о л я р е н к о *(сідає поруч Люди)*. Так.

З ближньої палати з'являється хворий Г о л о в а ш, з коридора — хвора жінка, вона сідає у кутку.

Г о л о в а ш *(наближається до Столяренка)*. Дозвольте запитати, товаришу лікар?

С т о л я р е н к о *(садовить його на своє місце)*. Прошу, сідайте.

Г о л о в а ш. Чув я, що мені операцію мають робити...

С т о л я р е н к о. Що, боїтесь?

Г о л о в а ш. Та страшнувало...

С т о л я р е н к о. А хвороба якраз і любить боязких: їй би з вас побільше сили вимотати.

Г о л о в а ш. Та що ж подіеш: страшно. Якось я зазирнув до операційної, бачу — там верстат стоїть, гвинти на ньому, гайки... Значить, так людині болить, що прикручувати доводиться!

С т о л я р е н к о *(сміється)*. Ну, навіщо ж прикручувати?

Г о л о в а ш. Та, мабуть, щоб не втік або не дав здачі.

С т о л я р е н к о. Що ви! *(Пояснює)*. Хворий може випадково зачепити інструменти. А вони повинні бути чисті, стерильні. Значить, руки треба прив'язати.

Головаш. Хороша ви людина, Григорію Михайловичу, заспокоюєте...

Столяренко. Ні, я пояснюю. От, наприклад, деякі хворі лякаються маски, яку надіває на себе хірург... А її ж одягають для того...

Головаш. Та це ясно: щоб хворий не знав, кого йому після операції ляяти.

Столяренко. Недовірлива ви людина.

Головаш. А що вдієш, Григорію Михайловичу: вам різати, а мені стогнати.

Столяренко. А навіщо стогнати? Вам не болітиме.

Головаш (*посміхаючись*). Як вас послухати, виходить, що операція — радість велика.

Столяренко. А хіба видужати — не радість?

Головаш. Та воно, звісно, так...

Столяренко. А що не болітиме, це точно. Запитайте у сусідів по палаті.

Головаш. Та що у них! Апендицити всякі... Полоскотали ножиком, і крапка. А у мене хвороба тяжка...

Столяренко. Обіцяю: навіть не відчуєте.

Головаш (*недовірливо*). Правда?

Столяренко. Ручуся. (*Посміхається*). Що ж, будемо оперуватись?

Головаш. Та коли таке обіцяєте, хто ж не схоче!

Столяренко. Сергію Савичу, проведіть, будь ласка, хворого.

Воронов і Головаш виходять.
За мить Воронов повертається.

(*Після паузи, до Воронова*). Оперувати його будемо в п'ятницю. Але попереджати хворого не треба.

Люда. Ви хочете приховати від нього?

Столяренко. Якщо людина боїться, треба пожаліти її нерви. (*До Воронова*). Два дні вливатимете йому глюкозу, а в день операції — гексонал. Хворий мусить прокинутись тільки тоді, коли все минеться.

Воронов. Добре, Григорію Михайловичу. (*Записує в зошит*).

Столяренко (*наближається до хворої, яка сидить біля протилежної стіни*). Над чим задумалися, Галино Петрівно?

Хвора. Всякі думки лізуть у голову. Бачите, яка стала — скоро помру.

Столярєнко. Навіщо ви себе мучите? Собі ж гірше робите.

Хвора. Від цієї хвороби я вже не вилікуюсь. Дітей тільки шкода. Троє їх у мене.

Столярєнко. А ви повинні видужати. Зобов'язані! Заради дітей своїх. (Помовчав). Хороші вони у вас... Шурочка і тепер співає?

Хвора (повеселішала). Ви знаєте, зовсім маленька — три роки всього, — а співає, мов дзвіночок. Цілий день тільки й чути її.

Столярєнко. Жвава дівчинка, весела...

Хвора. І пісень співає, котрі веселіші... Все про Одарку з «Запорожця за Дунаєм»!

Столярєнко. Справді?! Мабуть, і ви добре співаєте?

Хвора. Сама не співаю, а слухати люблю. Молодість завжди згадую... У нашому селі дівчата гарно співали.

Столярєнко (замислено). Так... Приємно тепер згадувати... (Помовчав). Бачите, скільки у вас в житті хорошого! Навіщо ж ви пригнічуєте, розслаблюєте себе?

Хвора. Та коли ж самі вони лізуть у голову, думки оці!..

Столярєнко. А ви їх гонять. Вірте в світле, в хороше. Перемагайте сумніви... Ходіть по сонячній стороні життя, а не по затінку. Якщо схотіти, можна в усьому побачити холодний, темний бік... Але є ж і ясна, весняна, сонячна сторона!

Хвора. Сонячна... (Помовчала). Правда. Навіть коли вулицею йдеш, і то на сонячному боці веселіше: душі тепло.

Столярєнко. От бачите. Подумайте про це. Добре?

Хвора. Дякую, Григорію Михайловичу. (Виходить).

Столярєнко (до Воронова). Цій хворій шкодить сонна терапія. Хвора пригнічена. У таких випадках треба створювати обставини, які збуджували б, а не усипляли її. (Подумавши). Чи не можна дістати платівки «Запорожця за Дунаєм»?

Воронов. У клубі є. Я чув — грали.

Столярєнко. Хворій вони подобаються, викликають приємні спогади, радують її...

Воронов. Я завтра ж дістану.

Столярєнко. Крім того, прогулянки, повітря і, го-

ловне,— музика. І обов'язково — побачення з дітьми. Особливо з донькою.

Воронов. Гарзд. (*Записує*).

Пауза. З глибини коридора входить Уляна.

Уляна (*голосно*). Сергію Савичу, вас хворий Головаш кличе.

Воронов. Іду. (*Виходить*).

Столяренко. Уляно, я вас не раз просив розмовляти тихо.

Уляна. У мене ж голос такий!

Столяренко. Ви не на вулиці. Навкруги — хворі.

Уляна іде. Її черевики риплять, вона скидає їх і йде босоніж. Пауза. Повертається Воронов, сідає біля столика.

Люда. Григорію Михайловичу, я б хотіла з вами поговорити.

Столяренко (*сідає біля неї*). З радістю, Людочко!

Люда. Ви не поспішаєте? Розмова довга...

Столяренко (*злякано глянувши на неї*). Справді? Я слухаю.

Вбірає Уляна.

Уляна (*пошепки*). Там ходить професор Божко!

Воронов (*рвучко підводиться*). Де ходить?

Уляна. По палатах... Приїхав, надів халат і пішов.

Столяренко (*радісно*). От бачите! (*До Уляни*).

А в якій він палаті?

Уляна. У третій.

Воронов (*до Столяренка*). Ви до нього пройдете, чи, може, краще мені піти?

Столяренко. Не треба заважати. Якщо вже приїхав удруге, значить, наша робота зацікавила його. (*До Уляни*). Ідіть, Уляно.

Уляна швидко виходить. Пауза.

Столяренко (*знову сідає біля Люди*). Ви хотіли зі мною поговорити?

Люда. Може, зараз не час?

Столяренко. Ні, чому ж! Адже ми однаково чекатимемо.

Люда (*помовчавши*). Григорію Михайловичу, я хотіла б поїхати звідси.

Столяренко. Поїхати? Куди?

Люда. Ну, взагалі... до Києва.

Столяренко. До Києва? Навіщо?

Люда. Ну, зовсім поїхати! Невже ви не розумієте?

Воронов відкладає журнал, прислухається до розмови.

Столяренко. Поїхати зовсім?!

Люда. Виявилось, що я тут непотрібна. Роблю якісь перев'язки, уколи...

Столяренко. Дозвольте... Адже з цього складається вся наша робота!

Люда. Зрозумійте, Григорію Михайловичу... Я повинна була працювати в клініці хірургом... Сталось так, що я опинилася тут...

Столяренко. Чому ж — опинилися? Вас призначили.

Люда. Але моєї згоди ніхто не питав.

Столяренко. Ваш обов'язок бути там, де ви потрібні.

Люда. То дайте мені справжню роботу. Ваш принцип — уникати хірургічного втручання. Але якщо операція все-таки неминуча, ви її робите самі. А що ж лишається мені?

Столяренко. Це щастя, що лишається мало, зрозумійте! Адже хірургія для вас не самоціль.

Люда (*обурена*). Та я тут швидко забуду навіть те, що знаю. Невже ви на моєму місці погодилися б цілі дні байдики бити... сидіти без діла?

Столяренко (*із запалом*). Зрозумійте, Людочко, наша робота не тільки біля операційного стола. Вона починається раніше, і це головне.

Люда (*крізь сльози*). Коли б ви були уважною людиною, ви б...

Столяренко (*підводиться*). Я розумію вас.

Люда. І чудово. Значить, і ви повинні визнати, що мені тут робити нічого.

Якусь мить Столяренко стоїть мовчки, потім швидко, схвильовано виходить.

Воронов (*після паузи*). Не розумію — чому він з вами так м'яко розмовляв? Як він може терпіти?! Адже це казна-що! (*Ступив кілька кроків, зупинився*). Коли б

ви знали, як я починав... Скінчив курс, приїхав на село, а навкруги — бруд, темнота, злидні... Інструментів немає, ліків мало, страшні епідемії. До того ж я один на цілу волость! Жінка вагітна, кличуть мене; п'яні порізалися— знову ж до Сергія Савича... Всі болі, всі муки цілої волості збігалися до мене одного. І всім я повинен був допомогти... (*Знову збуджено пройшовся*). А ви — щаслива людина! З інституту потрапити до такої лікарні, до такого керівника, як Григорій Михайлович! Які тут народжуються ідеї, які можливості! Коли б, скажімо, Боткін чи Павлов побачили...

Л ю д а. Та я ж не кажу, що в селі не цікаво працювати. Але зрозумійте: мені, мені тут робити нічого!

В о р о н о в (*обурено*). Як це — нічого?! У нашій лікарні робити нічого?!

З-за штори виходить У л я н а.

У л я н а. Сергію Савичу, будь ласка, тихше.

В о р о н о в (*розгублено*). Пробачте... пробачте, Ульяно...

Уляна зникає.

(*Тихо сів поруч із Людою*). Та ви подумайте, що це значить,— створити довкола хворого захисний режим, встановити атмосферу, яка сама повинна сприяти одужанню. Візьміть хоча б наші стосунки з хворими... Ми хочемо зробити їх самих учасниками лікувального процесу. Для цього ж треба кожному зокрема пояснити, в чому полягає його хвороба, як вона проходить і як самому хворому боротися з нею... А нас же тільки двоє! Чому ж ви, молода, енергійна, не хочете нам допомогти?

Л ю д а. Чим? Уколами? Перев'язками?

В о р о н о в. А якщо дивитись на укол як на засіб боротьби з болем...

Л ю д а (*з гіркотою*). Ах, обліште!

В о р о н о в (*знову обурився*). Та ви вдумайтеся тільки: адже Григорій Михайлович збирає в одне всі досягнення радянської медицини — її гуманність, демократизм, її віру в моральні сили людини. Скільки він винайшов нових засобів допомагати хворому! Візьміть для прикладу — ну хоча б наше лікування сном... В усіх лікарнях дають величезні дози снотворних — тобто просто

отрують організм. А Григорій Михайлович пускає свій штучний дощ, і під його шум у хворого виробляється звичка, і він спить без усяких наркотиків. Скільки це зберігає сил! А вас ніщо не цікавить, відгородились від усього... Ніякого інтересу.

Л ю д а. Це не так, Сергію Савичу. Я намагалася...

В о р о н о в. Я чув, як ви намагалися. Та як ви смієте розмовляти з Григорієм Михайловичем в такому тоні?! З такою людиною! Я старший від нього вдвічі, а вчуся у нього.

Входить дід О м е л ь к о — хворий, у піжамах. Він худорлявий, жиланий, з бородою,

Л ю д а. Чого вам, діду?

О м е л ь к о. Випишіть, бо втечу.

В о р о н о в (*пробує заспокоїти його*). Ви ж хворі. Ідіть до палати.

О м е л ь к о. Досить. Не піду.

Л ю д а. Чим ви не вдоволені? Заспокойтеся...

О м е л ь к о. Хіба це лікарня? Ну, ніякого тобі лікування. Спи та їж. Чи ви таке бачили?!

Л ю д а. А що у вас?

О м е л ь к о. Та, кажуть, виразка якась у шлунку.

Л ю д а. Вам не можна хвилюватись. Хвороба тяжка.

О м е л ь к о. Коли тяжка, то лікувати треба. Банки поставити, гірчичники чи ліків приписати... А то як же: спи, та й годі! Та що я, прогульник, чи як? Не можу я заснути. У нашому колгоспі сіно перестоює.

В о р о н о в. Треба спати. Сон — прекрасне лікування. Місяць поспите — одужаєте.

О м е л ь к о. Місяць? Та чи ви словна розуму?! У нас є такі, котрі поспати люблять... Тільки одвернись, а воно вже у борозні й хропе. То їх і забирайте. Нехай тут у вас одсипаються. А у мене робота, мені ніколи.

Входить С т о л я р е н к о, прислухається.

Л ю д а (*до Омелька*). Будемо лікувати. Ідіть на місце.

О м е л ь к о. Знову на бокову? Не піду!

Л ю д а. Чому ж на бокову? Ліків дамо, лікувати будемо.

С т о л я р е н к о. Сергію Савичу, одведіть хворого на місце. (*До Омелька*). А ви заспокойтесь — я прийду, поговоримо.

Омелько. Про що говорити, Григорію Михайловичу?! Ну, не можу я спати... не засинаю. Сіно он у березі перестоює...

Воронов бере Омелька під руку, старий щось мимрить і неохоче виходить з Вороновим.

Пауза.

Люда (*щиро радіючи*). Як добре, що ви швидко повернулися! Справді, чому він не може спати? Усі ж так легко засинають під штучний дощ!

Столяренко (*не відповідаючи*). Коли ви збираєтесь їхати?

Люда (*спалахнувши*). Ах, ви образилися!

Столяренко. Ні, я обурений. Мені боляче за себе, за наш колектив і, більше скажу,— за науку. Я читав ваші праці в інституті. Коли побачив вас тут, зрадив. Ось, подумав я, розумна, добра, мила людина, яка зрозуміє, оцінить... З якою буде легко... Вона підтримає в найтяжчі хвилини шукань і сумнівів... Коли ви приїхали, я написав мамі такого листа, що вона телеграфувала мені: «Гришо, що з тобою?» І я відповів їй: «Вона тут... Вона приїхала!» І от тепер... (*Опанувавши себе*). Що ж, коли я помилився,— будь ласка, можете сьогодні ж їхати до Києва.

Люда пригнічено мовчить. По коридору швидко йде професор Божко.

Божко (*протягаючи руку Столяренкові*). Не сподівалися?

Столяренко. Ні, чому ж. Ми чекали...

Божко. Здрастуйте. (*Глянувши на Люду*). Моя студентка? Кринична?

Люда. Так, Аркадію Цезаровичу, Кринична.

Божко (*подає руку і їй*). А ви що тут робите?

Люда. Мене сюди призначили.

Божко. Так, так... (*До Столяренка*). Ну, милий мій, нам треба серйозно поговорити. Для початку скажіть, будь ласка, чому у вас усі шепочуться? Похрипли?

Столяренко. Протягів у нас не буває.

Божко. То, може, у вас якісь таємниці? Ви нагадуєте змовників. (*Сміється*). Почуваєш себе, як на конспіративній квартирі.

Столяренко. Але ж тиша...

Божко. Розумію, розумію. Ну, а що ви робите з хворим, якщо він порушить тишу? Ну, скажімо, застогне. Штрафуете?

Столяренко. А хворий не стогнатиме. Застогнати в тишині — все одно, що кинути цигарку на чисту підлогу. От і доводиться брати себе в руки і хворому. А це значить стати значно сильнішим у боротьбі з хворобою.

Божко. Поетично. Ви не пробували писати вірші?

Столяренко. Бог милував.

Божко. Спробуйте. Ви — поет.

Входить Серед а.

Серед а. Здрастуйте... (До Столяренка). Пробачте, Григорію Михайловичу, я Олексія привіз... Бережного.

Столяренко. А Степанида Петрівна тут?

Серед а. Ні, вона на бюро обкому.

Столяренко (до Божка). Пробачте, Аркадію Цезаровичу, я на хвилинку.

Божко. Будь ласка, будь ласка.

Столяренко (до Воронова). Ходімо, Сергію Савичу. (До Божка). Познайомтеся — це голова нашого колгоспу товариш Серед а: хазяїн усієї Мар'янівки.

Серед а. А ми знайомилися, коли професор минулого разу приїздив.

Божко (подає руку Середі). Радий бачити.

Столяренко і Воронов виходять. Люда хвилинку вагається, але потім теж виходить слідом.

Серед а. Дозвольте вас попросити, професоре... Я привіз хворого — дуже тяжкого. Чи не могли б ви оглянути його?

Божко. Оглядати хворих — наш обов'язок.

Серед а. Дуже вдячний.

Божко (помовчавши). Так от, хазяїне усієї Мар'янівки, я прибув.

Серед а. Добре, що приїхали. Ваша думка для нас дуже важлива. Ви, напевно, знаєте, що лікарня розширюється, будується нове приміщення... Нам необхідна ваша підтримка. От ми й чекали...

Божко. А я ж був і минулого тижня...

Серед а. Але ви поїхали і нічого не сказали.

Божко. Цікаво: як ви це витлумачили?

Серед а (посміхаючись). Одверто кажучи, це важко було зрозуміти.

Божко. Я вас не міг порадувати.

Серед а. Справді?

Божко. І не хотілося починати розмову на підставі першого враження. Треба було порадитись, подумати...

Входить Столяренко.

Що у вас тут робиться? (До Столяренка). Шепіт... Квіточки... Музика... Все це дуже приємні речі, але яке вони мають відношення до лікування?! Розкажіть краще, як у вас поставлена справа. Ви ж хірург: розкажіть мені про операції, якими ви можете пишатись.

Столяренко. Я можу розповісти... Але ми більше пишаємось тими операціями, яких нам пощастило уникнути.

Повертаються Воронов і Люда.

Божко. Е, любий, рано ви здаєте до архіву свій скальпель. Поки що операція — радикальна допомога. Якщо, звісно, ви лікуєте не малярію чи мігрень. (До Люди). Скажіть, Кринична, адже ви — хірург?

Люда. Так, Аркадію Цезаровичу.

Божко. І ви теж вважаєте, що наша професія віджила свій вік?

Люда. Ні, не вважаю.

Божко (до Столяренка). Еге! Не помічаю едності у ваших лавах.

Столяренко. Так, Людмила Іванівна сьогодні навіть повідомила, що хоче поїхати звідси. Вона збирається поговорити з вами про роботу у вашій клініці.

Люда (спалахнувши). Я можу про це поговорити сама. Мені не потрібні адвокати.

Серед а (до Люди). Ви хочете поїхати? Що ж сталося?

Люда (не відповідаючи). Не розумію — до чого ця розмова?

Божко. Ні, чому ж, розмова доречна. (До Столяренка). Виходить, що колектив лікарні по-різному оцінює ваші винаходи?

Люда. Пробачте, Аркадію Цезаровичу, я нічого не оцінюю. Я тут нова людина і ще не встигла розібратись.

Божко. Проте ви добре відчували, що не все тут саме так, як здається декому.

Люда. Я відчула тільки одне — що мене тут не використовують.

Божко. Роботу ми для вас знайдемо. *(До Столяренка)*. Що ж, розповідайте. Тільки, будь ласка, точною, ясною,— як я вас учив,— науковою мовою: що тут у вас робиться?

Столяренко *(зосереджується)*. Так от... Наш колектив...

Божко. Пробачте, кого ви маєте на увазі?

Столяренко. Я маю на увазі лікарів, санітарів, весь персонал лікарні.

Божко. Припустимо. Далі?

Столяренко. Отже... Наш колектив намагається запровадити в лікарні захисний режим.

Божко. Цікаво. І кого ж ви маєте намір захищати?

Столяренко. Хворих, звісно.

Божко. Ну, ясно: хворих. А від кого, від лікарів?

Столяренко *(стримуючись)*. Від зайвих психічних травм, від мук, яких можна уникнути.

Божко. А хіба досі медицина домагалася протилежного?

Столяренко. Ми вважаємо, що час уже не на словах, а на практиці винаходить методи досягання цього.

Божко. Згоден. Та як саме?

Столяренко. А я поясню. Павлов учить, що всі форми людського життя,— в тому числі і психічна діяльність,— залежать від умов існування. Отже, якщо ми створимо потрібні зовнішні умови...

Божко. Але ж не квіточками, не музикою, не дощиком! Ви не могли прочитати у Павлова нічого схожого.

Столяренко. Ми цього не читали. Це — наш висновок.

Божко *(сміється)*. Оригінальний висновок! *(До Середи)*. Держава витрачає мільярди на охорону здоров'я трудящих, ми не шкодуємо сил на боротьбу за дійове та ефективне лікування, а тут, бачите, вигадують всілякі фокуси... *(До Столяренка)*. Гришо, друже, та чи ви розумієте, що в лікарні треба лікувати, а не робити досліди?

Воронов. Але якщо Григорій Михайлович пробує створити систему нового ставлення до хворої людини... Адже всяку справу можна посувати вперед...

Божко. Виходить, ви за прогрес, за рух уперед, а я — проти? Цікаво!

Воронов. Та я ж не мав на увазі...

Божко (*сміється до Воронова*). Я розумію. Але не в цьому справа. Дозвольте вам нагадати, милий колего, що в медицині існують істини, які утвердилися ще з далеких часів Гіппократа. Так, істини старі, але це зовсім не означає, що вони застарілі. А коли так, навіщо ж їх повергати? Заради самого акту поверження? І потім, яким способом? (*До Середи*). Скопіювали в театрі машинку і пускають штучний дощик! Завели магніфони, патефони. (*До Столяренка*). Ви хочете замінити аспірин арією з «Руслана і Людмили»?

Серед а. Пробачте, професоре, я не фахівець, але те, чого досяг Мічурін, показує, що навіть для рослини зовнішнє середовище...

Божко (*щиро здивований*). Звідки ви це знаєте?

Серед а. А чому мені цього не знати?

Божко. У такому разі вам слід знати й те, що людина має психіку, а рослина її не має.

Серед а. Але ж і психіка є відбитком зовнішнього середовища...

Божко. Знову те саме! Та, на жаль, середовище у вас тут магніфонно-патефонне — от у чім біда! (*До Столяренка*). Ви хочете ним впливати на психіку? Та у людини ж просто почне боліти голова! Невже ви не розумієте, що вся ваша техніка принижує хворого? Це — механістичний, бездушний підхід. Нормальна людина повинна протестувати проти такого лікування. Ну, Гришо, скажіть правду, невже всі просто кидаються в обійми до ваших всесильних рефлексів? Невже не було жодного промаху?

Столяренко. На жаль, були. От і сьогодні — не розумію, чому хворий не спить... Я навіть хотів з вами...

Божко (*посміхаючись до Середи*). От бачите! (*До Столяренка*). У чому ж причина? Створюєте ваші ідеальні умови існування — тиша, дощик, квіточки пахнуть... А хворий не підкоряється! У чому ж справа? (*Поблажливо*). А річ, милий, в тому, що це звичайні робочі люди. Одлежуватись — не в характері такої людини. Коли б дали снотворне, — спав би. А добровільно не спатиме. Зрозуміли? Не можна всіх стригти під одну макітру.

Столяренко (*ніби завагався*). Справді, тут щось не так... Тут ми чогось не додумали.

Божко. Щось... Чогось... І взагалі незрозуміло, при чому тут ви? Ви — хірург, а не терапевт, і це не має ніякого відношення до теми вашої дисертації.

Л ю д а (*обережно*). Аркадію Цезаровичу, ви ж завжди учили нас дерзати... шукати...

Б о ж к о. Не там шукаєте, мила дівчино. (*До Столяренка*). Треба було спочатку порадитись зі мною. Даремно старого обійшли, даремно! Все-таки поки що я ваш професор. А тепер це розголосилося — я, здається, навіть щось у газеті читав. Кажуть, у вас навіть є послідовники! От бачите, Гришо, як усе погано вийшло...

С е р е д а (*до Божка*). Значить, ваша думка зводиться до того...

Б о ж к о. Так. Моя думка зводиться до того, що все це несерйозно. (*До Столяренка*). Ви не виправдали моїх надій. Вам ще рано працювати самостійно. Вам потрібний керівник, тверда рука. Треба повернутись до клініки, інакше ви загинете для науки назавжди. (*До Люди*). Якщо хочете працювати у мене, будь ласка. Мені потрібні люди, які уміють критично мислити. (*Помовчавши*). От — усе. До побачення (*Виходить*).

Довга пауза.

С е р е д а. Сергію Савичу, треба провести гостя. Ми — хазяїни.

В о р о н о в (*неуважно*). Так, так...

Середа і Воронов виходять.

Л ю д а (*після паузи*). Не розумію, навіщо ви почали цю розмову?!

С то л я р е н к о (*махнувши рукою*). Ет, не в цьому річ.

Л ю д а. Але в яке становище ви поставили мене? Виходить так, що я іду проти всього колективу, я — одна!

С то л я р е н к о (*пригнічено*). Хто його зна — може, завтра до вас приєднаються інші. Після того, що тут сталося...

Л ю д а. Та що ж, власне, сталося?! Ви знаєте — професор добра людина. Врешті він сам і допоможе.

С то л я р е н к о. Ні, ні, сталося щось дуже важливе. Що робити тепер? З чого починати завтра?

Л ю д а. Невже вас так легко переконати в тому, що ви помиляєтесь?

С то л я р е н к о. Мене переконувала не випадкова людина. Думка професора завжди для мене багато важлила. І якщо він сьогодні отак... (*Спалахнув*). Та що,

власне, вам до того? Судити легко... А самі завтра — на станцію і як у воду впали!

Л ю д а (*у гніві*). Здається, мені тут з вами справді робити нічого. (*Швидко виходить*).

С то л я р е н к о. Все не так!.. Все, все складається не так, як хотілося...

Повертаються Воронов і Серед а.

В о р о н о в. Поїхав...

С е р е д а. І Олексія забув оглянути. Шкода!

В о р о н о в. Що ж робити?.. Порадьте, Пилипе Калениковичу.

С е р е д а (*помовчавши*). Мені здається, перш за все вам слід знову й знову продумати те, що говорив професор.

С то л я р е н к о. Невже ми пішли не тією дорогою?.. Невже ми занадто прямолінійно зрозуміли Павлова?

С е р е д а. Ех, люди добрі, як хочеться розібратися в усьому! (*До Столяренка*). Григорію Михайловичу, не можна розгублюватись. У вас надійні товариші — в тяжку хвилину вони вас не покинуть... А з друзями — і горе не біда! (*Пауза. Він наближається до Столяренка, який мовчки сидить на канані*). Що, тяжко?

С то л я р е н к о. Так, як у той день, коли я скінчив інститут і вперше лишився без професора. Але тоді він десь був, а тепер його вже зовсім не стало. Навіть гірше: він є, але він — проти.

З а в і с а

Дія третя

Картина третя.

Простора кімната голови правління колгоспу імені 1-го Травня. Праворуч, біля вікна, — стіл голови. Поруч, на стіні, — телефон. Напроти — стіл рахівника колгоспу. Уздовж кімнати розстелено вузький килимок з народним орнаментом. Стіни прикрашені свіжим зіллям, як це буває влітку в українських хатах.

Над столом голови — перехідний червоний прапор райвиконкому, яким нагороджено колгосп.

Біля свого столу сидить Куріпка — цокає на рахівниці й зрідка записує. На лаві біля телефону — Тетя.

Т е т я (співає).

Ми наставили споруд,
Аж горять з-під черепиці...
Ще збудуємо колбуд,
А тоді вже — до столиці!
Збудували — і в селі
Од руїн немає сліду.
Мабуть, звідси взагалі
Я нікуди не поїду!

(Знімає телефонну трубку, крутить ручку). Марійко! Марійко! З'єднай з третьою бригадою. Хто? Та чергова ж говорить — Науменко. Зайнято? (Співає). «Мабуть, звідси взагалі я нікуди не поїду!» (Знову знімає трубку). Марійко, як там третя? Чого? Професор? Розкритикував, проклятий! А Григорій Михайлович працює. Ну, годі, давай третю. Ага, третя? Диктуй: скільки пропололи? Алло, алло! (Спересердя кидає трубку, знову співає).

К у р і п к а (відриваючись од роботи). А чи не можна тихше, товаришко чергова по правлінню? Я звіт готую, а ти весь час аллокаєш та пісеньками розважаєшся. Призначають дітей — працювати не можна...

Пауза. Входить У л я н а.

У л я н а (шепоче). Здрастуйте... (Ніхто не чує). Іване Івановичу, проса мені треба...

К у р і п к а. Чого, чого?

У л я н а (так само шепоче). Проса дайте для нашого дощу.

К у р і п к а. Та що ж це за таємниця?!

Тетя сміється.

У л я н а (громовим голосом). Тьху! Звикла я в лікарні. Проса, кажу, дайте.

К у р і п к а. О боже! (Одвертається, заглиблюється в цифри).

У л я н а (терпляче). То як же, товаришу Куріпко?

К у р і п к а. Чого? А-а, проса... Та що ви, хворих просом годуєте, чи як?

У л я н а. Для дощу, кажу. Дощ у нас із проса. Пересипається воно з коробочки в коробочку, а хворим і здається, що дощик шумить.

К у р і п к а. Та я ж виписував.

У л я н а. Миші поїли. Все чисто просо з'їли. Я ранком прийшла, а дощу немає.

Т е т я. Ой Улю, а хворі ж як? Мабуть, заснути не можуть?

У л я н а. Отож-бо й воно, що не можуть.

К у р і п к а. Не дам. Вас, чого доброго, порозганяють скоро, а я просо роздаватиму.

Т е т я. Як вам не соромно, Іване Івановичу!

У л я н а. А де голова?

К у р і п к а. Нема голови і скоро не буде.

Входить С е р е д а.

Т е т я (*глянувши на Куріпку*). У-у, бухгалтерія!..

К у р і п к а. А ти не ображай людини. Я на варті колгоспного майна стою. Ви б давно колгосп розтягли, якби...

С е р е д а. Що сталося?

К у р і п к а (*до Середи*). Що ж це, справді? Сьогодні їм проса подавай, а завтра переведуть свої вигадки і на пшеницю?

У л я н а. Та дайте слово сказати!..

С е р е д а. Заждіть, Іване Івановичу. (*До Уляни*). Чого вам, Уляно?

У л я н а. Проса. Дощ у нас миші з'їли. Хворі не можуть спати.

С е р е д а (*сміється*). Миші з'їли... Дощ! (*До Куріпки*). Випишіть, скільки треба, з фонду лікарні. Це ж для наших колгоспників.

К у р і п к а (*іде до дверей*). Ходімо вже.

Т е т я. Іди, Улю, швидше, бо передумає. (*До Середи*). Пилипе Калениковичу, ось пошту принесли.

Середа сідає до столу, перечитує пошту. Входить М а к о г о н.

М а к о г о н (*зустрівся з Уляною в дверях*). Здрастуйте, Улясю!

У л я н а. Чи ти ба! Давно не бачились.

М а к о г о н. Улясю, підемо сьогодні в кіно?

У л я н а. Пхи! Кавалер знайшовся. Пустіть, ніколи мені.

М а к о г о н. Чому ви зі мною отак?..

У л я н а. Пустіть, кажу. (*Відштовхує Макогона від дверей і виходить*).

М а к о г о н. Улясю! (*Захоплено, їй услід*). Характер...

Серед а (одкладає листи). Ну, чергова, доповідай. Тет я (зазираючи у писульку). Значить, перше: дзвонив директор МТС з приводу ремонту комбайнів. Казав — завтра заїде. Друге: Пріська приходила, казала, що Лиса от-от має отелитись. Просила, щоб ви на третю ферму зайшли.

Серед а (сміючись). Хто просив — Лиса?

Тет я. Не Лиса, а Пріська!

Серед а. Це інша річ. (До Макогона). А ти, Стьопо, не до мене?

Макогон. Степанида Петрівна надіслали. (Передає Середі великого пакунка). Книжка.

Серед а. А ти звідки знаєш? Зазирив?

Макогон. Не встояв. Я знав, що книга про Павлова. Казали Степанида Петрівна, щоб не затримували.

Серед а. Добре. Почитаю вночі.

Макогон виходить.

Серед а. Що, все?

Тет я (зазираючи в писульку). Значить, третє: інспектор облнаросвіти дзвонив. Казав — заїде. Мабуть, з приводу восьмого класу...

Входить Куріпка.

Серед а. Це добре — можливо, інспектор допоможе нам.

Куріпка. Доведеться-таки лікарню в старе приміщення переселяти.

Серед а. В оту хату?

Куріпка. А то куди ж? Новий будинок і на той рік не буде готовий. Теж будівельники!

Серед а. Ні, в старе приміщення лікарня тепер не влізе. А згортати її не можна.

Тет я. А школа ж як? І знову ж таки — восьмий клас?..

Серед а. Треба вихід знайти. Хто його знає — може, в нашій лікарні важлива справа народжується.

Куріпка. Краще б Столяренко її народжував у столиці.

Серед а. Мальцев на такому ж хуторі починав, а тепер його весь світ знає.

Куріпка. Коли так, нехай тисне на міністерство. Якщо важлива справа, нехай би робітників давали будувати приміщення.

Середа. А в нас у колгоспі і муляри є, і тесляри знайдуться. Навіщо нам натискати на міністерство? На себе треба тиснути.

Куріпка. Та що ви, Пилипе Калениковичу, де ви бачили, щоб колгосп лікарню будував?

Середа. Отож-бо й воно, що не бачив. А ми передовий колгосп, от і збудуємо.

Куріпка. Потрапите ви у відсталі, згадаєте мої слова. Почнете будувати — от і потрапите. За двома зайцями не встигнете.

Середа. Треба встигнути. Такий час, Іване Івановичу. Великими інтересами живемо. Широкими.

Куріпка. Та воно, звісно, так...

Середа (до Теті). Збігай, скажи Сергієві Савичу, щоб зайшов після обіду.

Тетя. Добре. (Швидко виходить).

Середа. Збирайте на вечір правління. Багато питань, а доведеться і про лікарню поговорити. Треба взяти на буксир будівництво.

Куріпка. Зібрати можна... а тільки правління не дозволить такої справи.

Середа. Побачимо.

Куріпка. Та вже побачимо...

Куріпка невдоволено сідає до столу, заглиблюється в свої папери. Середа перечитгує листи. Входить Люда.

Люда. Здрастуйте.

Середа (підводиться їй назустріч). Привіт, Людо-мило Іванівно, привіт! Сідайте, будь ласка. (Люда сідає). З чим прийшли? Чим порадуєте?

Люда. У мене до вас прохання, Пилипе Калениковичу.

Середа. Я з дорогою душею.

Люда. Мені підвода потрібна, речі підвезти.

Середа. Що, вирішили адресу міняти?

Люда. Доводиться міняти...

Середа. Що ж, давно пора! В Будинку для приїжджих хоч і затишно, а все-таки не дома. Час улаштуватися фундаментально. (До Куріпки). А що, коли б нам Людмилу Іванівну вселити в один з наших нових будинків?

Куріпка (відривається від паперів). Та вони ж для знатних колгоспників!

Середа. Правда, незручно... (До Люди). А знаєте, що я придумав? Переїздить ви до мене. Дружина завжди сама, дітей немає... Вільно і спокійно! Га?

Люда (ображено). Пилипе Калениковичу, до чого ці жарти?

Середа. Я не жартую.

Люда. Ви ж добре знаєте, навіщо мені підвода.

Середа (помовчав). Значить, все-таки вирішили їхати...

Люда (із запалом). Зрозумійте мене... Відколи стало питання про мій від'їзд, я опинилася осторонь від усього. Колектив бореться за свої ідеї, намагається довести, що робота його потрібна... Всі такі зосереджені, кожен робить свою важливу справу... А я чужа.

Середа. Але ж ви самі в цьому винні.

Люда. Так, сама.

Середа. А ви рукава засукайте, візьміться як слід до роботи...

Люда. Та на мене ж усі дивляться, як на сторонню людину! І потім — мені ніхто в лікарні не пропонує лишитись. Зрозумійте... Не можу ж я сама... після всього...

Середа. Можете. Зобов'язані! Ну, нарубали дров, наламали трісок... що ж із того? Ви ж цим тільки поглиблюєте свою помилку.

Люда. Я розумію.

Середа. Значить, треба піти до Григорія Михайловича і поговорити про все одверто.

Люда. Не можу я... Він просто уникає мене.

Середа. Вже й уникає! Ой, мало ще ви знаєте людей, Людмила Іванівно. Та я певен — якби ви до нього прийшли, він би...

Люда. Коли подумаю про те, як я тоді образила Григорія Михайловича, мені...

Середа. Та не їхати ж вам через це звідси! (Помовчавши). Візьму я, здається, у свої руки цю справу. Працює Григорій Михайлович, не хочеться його відривати, але доведеться.

Входить Столяренко.

(Схоплюється йому назустріч). Григорію Михайловичу! Давненько не заходили, давненько...

Столяренко (вітається з усіма). Все ніколи. (До Люди). А ви й досі не поїхали?

Середа. Оце добре! Настільки зайняті, що навіть не знаєте, чи ваші співробітники на місці?

Столяренко. Так, за останній тиждень я майже не бував у лікарні. Тільки Бережного відвідував. Закопався в книги, писав.

Люда (до Середи). Я не бачила Григорія Михайловича, либонь, відколи він виїхав з Будинку для приїжджих. (До Столяренка). Один раз, правда...

Столяренко (жваво). Де, в лікарні?

Люда. Ні, я зазирнула до вас у вікно.

Столяренко (сміється). Чому ж ви не зайшли?

Середа. Я теж, грішним ділом, кілька разів зазірав. Бачу — сидить, пише. (До Столяренка). Ну, як посувається?

Столяренко. Сподіваюсь відповісти професорові по всіх пунктах. (До Люди). Уявіть собі, докопався я на решті, чому дід Омелько не міг заснути під наш дощик!

Люда. Правда?

Столяренко. У старого ревматизм. А ми цього не врахували. Дощ завжди викликає у нього біль у суглобах. От і виходило: як тільки ми пускали свій штучний дощ, так у нього й починалися ревматичні болі і старий не міг спати.

Люда. То дощ просто виявився невідходящим збудником?

Столяренко. Звичайно. Як тільки я його припинив і застосував монотонний зумер, хворий почав спати по двадцять годин на добу.

Середа. От вам і ствердження сили умовних рефлексів!

Столяренко. Так, аргументи професора повертаються проти нього самого.

Куріпка (одриваючись від своїх паперів). Значить, я так зрозумів, що від свого дощу ви тепер... того... відмовляєтесь?

Столяренко. Навпаки. Він не підходить тільки у виключних випадках.

Куріпка (розчаровано). А я, грішним ділом, подумав... того... надто багато проса витрачаєте. От і миші — теж користуються.

Середа (сміється). Покиньте, Іване Івановичу. (До всіх). От іще борець за колгоспну власність!

Люда. До речі, сьогоднішній випадок з просом на штовхнув мене на одну думку...

Куріпка (*жваво*). Котів, котів завести!

Люда. Ні, я про інше. Я подумала: чи не записати нам на плівку справжній дощ? Коли настає час, можна передавати цей дощ до палат через радіомережу. Наша театральна машина занадто примітивна, і потім, як бачите, всякі випадкові пригоди...

Столяренко (*сідаючи поруч з Людою*). Прекрасно! Дуже добре! Просто, надійно, і головне — справжній дощ.

Серед а (*до Люди*). А батько ваш турбувався — діла, мовляв, для вас не знайдеться.

Столяренко (*гаряче хапає Людину руку*). Дякую, Людмилу Іванівно, це дуже корисна пропозиція. (*Злякано випускає руку. До Середи*). А я теж... У мене прохання до вас.

Серед а. Допомогати вам — наша справа.

Столяренко. Мені кролі потрібні. Я хочу перевірити одну ідею. Але у нас кролів мало — всього п'ять штук. А потрібно штук тридцять.

Куріпка (*скрикує*). Штук тридцять! Ого!

Серед а. Кролі у нас є.

Куріпка. Так породисті ж, на розплід же!

Серед а (*до Столяренка*). А що саме ви хочете перевіряти? Звичайно, коли не таємниця.

Столяренко. Я помітив, що рани — післяопераційні, скажімо, чи всякі інші, — значно швидше гояться, коли організм спить. А особливо швидко, якщо сон — умовнорефлекторного характеру, тобто якщо організм не отруений снотворним. Але щоб сказати це напевно, треба перевірити на великій кількості прикладів. Для цього потрібні тварини. Ми їх поранимо і змусимо спати — частину під впливом снотворного, а решту під впливом рефлексу.

Серед а. Цікаво.

Куріпка. Та кролів же перекалічите, повиздыхають вони...

Столяренко (*жваво*). Наука без жертв не обходиться.

Куріпка. Звісно, діло наукове... А тільки ж і кролів шкода. Плодяться як! Восени ціле багатство було б...

Серед а. Ех, Куріпко, не були ви на війні, не знаєте, що таке рана. (*До Столяренка*). Дамо тридцять штук. Для такої справи не пожаліємо.

Столяренко. Дякую, Пилипе Калениковичу.

Куріпка. Тільки щоб правління затвердило. Без правління не дам.

Серед а. Звісно. Як же без правління!

Столяренко бере у Середи папірець, передає Куріпці.

Люда. Григорію Михайловичу, ви самі провадитимете цей дослід?

Столяренко. Та доведеться. Сергій Савич у лікарні дуже зайнятий, я йому майже не допомагаю.

Люда. А ви не могли б доручити це мені?

Столяренко. Вам?

Люда. Я б дуже хотіла.

Столяренко. Що ж, коли ви справді цікавитесь...

Люда *(пильно дивиться на нього)*. Мені цікаво... Я вас не підведу.

Столяренко. Гарзд!.. Тобто чудово!.. У нас тепер з вами буде багато діла, Людочко! Давайте працювати по-справжньому. Я сьогодні ж напишу мамі, що все знову дуже, дуже добре.

Люда *(зашарілася)*. То я забіжу додому, а потім — по кролі. *(Вибігає)*.

Серед а *(визираючи у вікно)*. Значить, про квартиру домовились?

Люда *(біля вікна)*. Не знаю, як бути... Коли Віра Антонівна не буде перечити.

Серед а. Дружина дуже зрадіє.

Люда. Дякую, Пилипе Калениковичу. *(Тисне йому руку, потім рвучко цілує його і біжить геть)*.

Серед а *(після паузи)*. Григорію Михайловичу, як Олексій? Не сподобався він мені вчора.

Столяренко. Так, погано. Слід було оперувати раніше. Він тепер дуже виснажився.

Серед а. Значить, надії немає...

Столяренко. Що ви! Ми робимо все. Набереться сил, спробуємо оперувати.

Серед а. Хороша він людина. Кращий мій друг.

Столяренко. Медицина сильна.

Серед а. Будемо сподіватись.

Столяренко. Ну, я пішов. Заходьте, Пилипе Калениковичу, почитаю вам дещо.

Серед а. З охотою. Обов'язково зайду.

Столяренко виходить.

Заспокоївся наш Григорій Михайлович. Завагався був після приїзду професора, а тепер знову ожив.

Куріпка. Чи не занадто швидко оклигав? Мабуть же, професор розуміє не менше за нього.

Серед а. Розуміє не менше, та не в тому столітті живе. *(Глянув у вікно)*. Ого! Кого це несе?

Куріпка *(так само)*. Оце так! Не інакше — начальство.

Входить Бугай.

Бугай *(іде до столу голови, кладе портфель і картуз, витирає хусткою спітнілу потилицю)*. Ви що собі думаєте? Га? Що собі думаєте, питаю?

Серед а. Не розумію вас, товаришу.

Бугай. Не розумієте? А от я вам мозок упорядкую, — зрозумієте. Хто дозволив анархію розводити?

Серед а. Та ви не хвилюйтеся... Присядьте.

Бугай. Ви не садовіть мене. Не я, а ви сядете. Хто дозволив лікарню переселяти до школи?!

Куріпка. Так, бачите, самі ж, можна сказати, захопили. І дозвольте доповісти — з кожним днем набирають масштабу...

Серед а. Помовчіть, товаришу Куріпко. *(До Бугая)*. А можна поцікавитися — з ким маю честь?

Бугай. Гм... *(Дістає червоненьку книжечку і багатозначно кидає її на стіл)*. Будь ласка! Інспектор облнар-освіти Бугай. *(Уважно стежить за тим, яке враження це справило на Середу)*. Що, дійшло?

Серед а. Сідайте, товаришу Бугай.

Бугай. Ви мені памороки не забивайте! Хто дозволив школу займати? Хто, питаю?

Серед а. А що було робити, коли хворих дівати нікуди?

Бугай. А мені яке діло? Я сам хворий. У мене тиск — двісті. А державного інтересу забувати не слід. Та чи розумієте ви, що лікарня — це відомство Міністерства охорони здоров'я, а школа — навпаки: Міністерства освіти?

Серед а. Так хворі ж люди, товаришу Бугай!

Куріпка *(чухає потилицю)*. І знав же я, що рахуба з отією лікарнею вийде... Куди її тепер подіти?

Бугай. Куди хочете. Діло не мое.

Серед а. Ні, товаришу Бугай, цього ми не зробимо. Хворі — наші колгоспники, а школярі їхні діти. Виходить так, що відомство у нас одне. Через це ми й не повинні рубати з плеча.

Бугай *(зиркнувши на Середу)*. З плеча, кажете? *(Дістає з портфеля папір і подає Середі)*. Так от. Наказ облнаросвіти. Протягом двадцяти чотирьох годин виселити. Щоб і скипидаром не смерділо. Дійшло?

Середа. А я гадаю, що це неправильно.

Бугай. Ви комуніст?

Середа. Аякже, комуніст.

Бугай. Партквиток у надійному місці ховаєте?

Середа. Та сумніватись не доводиться.

Бугай. Помиляєтесь. Дійшло?

Середа. Слушайте, товаришу, ви зі мною так не розмовляйте. Ви хоч і з області, а я цього тону не припушу. До вас дійшло?

Бугай. Ах, так? *(Хапає картуз і портфель)*. У такому разі я поговорю з вами в іншому місці.

Бугай широко розкриває двері, майже налітає на Бережну, що саме входить, і, не зупиняючись, біжить геть.

Бережна *(дивиться йому вслід)*. Що це за птиця?

Середа. Скотина.

Куріпка *(сміється)*. І прізвище повністю відповідне: Бугай! Ха! Здрастуйте, Степанидо Петрівно.

Бережна. Здрастуйте. Що сталося?

Середа *(показує папір, залишений Бугаєм)*. Та от... Протягом двадцяти чотирьох годин...

Куріпка *(поки Бережна читає папір)*. А ви, Пилипе Калениковичу, таки трохи того... Начальство ж усе-таки... До того ж з області. Сальдо може вийти непідходяще. Хто зна, як повернеться справа.

Середа *(намагається заспокоїтись)*. Хай з'явиться ще раз; так повернеться, що й дверей не знайде.

Бережна *(відкладає папір)*. А інспектор удруге не приїде. Тут у вас дорога така, що він собі неодмінно в'язи скрутить. Я звикла їздити, і то щоразу усю душу витрушує.

Куріпка. Доріжка у нас таки справді того...

Бережна. Чортзна-що. Кращий колгосп у районі! *(Помовчавши, до Куріпки)*. Чи не можна запросити сюди Людмилу Іванівну і Воронова?

Куріпка. Людмила Іванівна оце тільки додому пішла.

Бережна. То покличте її.

Середа. Воронов знайде. Я посилав.

Куріпка. А де ж це Тетя? *(Одхиливши двері, гукає)*. Тетю!! *(До Бережної)*. А Столяренко потрібний?

Бережна. Ні, поговоримо без нього.

Серед а *(жваво)*. Що це ви надумали?

Бережна. А от почуєте.

Куріпка *(розчаровано)*. Доведеться, мабуть, мені піти по Людмилу Іванівну...

Бережна. Будь ласка.

Куріпка неохоче виходить. Пауза.

Погано сьогодні Олексієві... Зовсім погано. Кажуть, усю минулу ніч Григорій Михайлович біля нього просидів.

Серед а. Покращає. Все роблять, повинно допомогти.

Бережна *(зітхнувши)*. Будемо сподіватись. *(Знову бере папір, залишений Бугаєм, читає)*. Бездушна, значить, людина інспектор? Бюрократ?

Серед а *(обурений)*. Та що ж це, справді? Столяренко робить важливу справу — оце тільки приходив, розповідав про нові досліди. А цей — протягом двадцяти чотирьох годин!

Бережна. Ваше обурення зрозуміле. Але що робити зі школою?

Серед а. Степанидо Петрівно, ми хочемо самі далі будувати. Сьогодні зберу правління: створимо бригаду мулярів і бригаду теслярів.

Бережна. Добре, що ви до цього беретесь. Але мені здається, будувати лікарню повинні всі навколишні колгоспи, а не тільки ваш.

Серед а. Боїтесь, що не потягнемо?

Бережна. По-перше, буде важко. А головне — будівництву треба надати ширшого громадського значення. Це — не звичайна лікарня.

Серед а. Розумію. Така справа може зробити честь цілому району.

Бережна. А вам би хотілося, щоб ця честь належала тільки вам?

Серед а. Чому ж мені? Колгоспові.

Бережна. Пилипе Калениковичу!

Серед а. Не бачу нічого поганого в тому, що вболіваю за свій колгосп. Мабуть, ви за свій район теж уболіваєте?

Бережна. Звичайно, але тільки як за маленьку частку чогось значно більшого. Сподіваюся, ви це добре і самі розумієте.

Середа (*помовчав*). Дякую, Степанидо Петрівно, чогось я справді не додумав.

Бережна. От і добре. Питання про будівництво лікарні я вже поставила на бюро. Райком вирішив підтримати Столяренка, значить, робитиме це серйозно. А ви, якщо у вас багато вільних людей, полагодьте шосе біля правління.

Середа (*посміхаючись*). Полагодимо. Боюсь тільки, що тоді інспекторові ніде буде собі в'язи скрутити.

Бережна. Не хвилюйтеся, скрутить.

Входить Люда.

(*Підводиться їй назустріч*). Здрастуйте, Людмילו Іванівно.

Люда. Здрастуйте.

Бережна. Хотіла до вас у лікарню заїхати, але там така тиша, що гріх зайвий раз порушувати.

Середа. Сідайте, Людмילו Іванівно.

Люда. Дякую.

Середа. Степанидо Петрівно, можна піти? У мене діла багато...

Бережна. Ви будете потрібні, коли прийде Сергій Савич.

Середа. Я недалеко. Покличуть. (*Виходить*).

Пауза.

Бережна. Знаєте, Людмילו Іванівно, я часто тепер відвідую свого чоловіка в лікарні і все придивляюся до вас. Ну, як би сказати, щоб не дуже пишно звучало?.. Просто ви мені сподобались. От я й вирішила звернутись до вас.

Люда. Дякую, Степанидо Петрівно. Мені дуже приємно це чути.

Бережна. Пригадую, ви розповідали якось про своїх друзів і називали таке прізвище — Хорунжий... Я не помиляюсь?

Люда. Так, я називала це прізвище.

Бережна. Здається, ви говорили про нього дуже тепло.

Люда (*зняковівши*). Звичайно. Це талановитий учений, хороший лікар.

Бережна. Я хочу вас порадувати: він повинен приїхати сюди.

Люда (*скрикнувши*). Сюди?!

Бережна (*розгортає якогось папірця, читає*). Так. Хорунжий Василь Йосипович, кандидат медичних наук.

Люда. Він кандидат... Але звідки вам відомо, що він має приїхати?

Бережна (*посміхається*). Така у мене посада. Недаремно ж Семенівна називає мене секретарем усього району.

Люда. А що він тут робитиме — читатиме лекції?

Бережна. Ні, він приїде на роботу.

Люда. До нас?

Бережна. Вам це не подобається?

Люда. Ні, чому ж...

Бережна (*подає їй папір*). Прочитайте, будь ласка.

Люда (*бере папір, читає*). «Проخورівському райвідділові охорони здоров'я. У зв'язку з тим, що кандидат медичних наук Столяренко Григорій Михайлович зараз потрібний у клініці, сповіщаємо вас, що дирекція відкликає його з Мар'янівської лікарні. Для продовження роботи в лікарні виділено асистента професора Божка — кандидата медичних наук Хорунжого Василя Йосиповича. Дирекція». (*Помовчала*). Значить, Григорій Михайлович не зможе закінчити свою роботу? Ні, Степанідо Петрівно, це несправедливо. Він працює над такими цікавими питаннями... Я не беруся вирішувати, чи правий він, але отак переривати його роботу... Невже це справа професора Божка?!

Бережна. Не знаю. От ви добре знайомі з Хорунжим. Як ви гадаєте, чи не міг він сам попроситись? Ну, може, це нетактовно з мого боку... чи не міг він попроситися до Мар'янівки для того, щоб працювати поруч з вами?

Люда (*спалахнувши*). Він повинен був поцікавитись, чи хочу цього я. Крім того, йому відомо, що тут Столяренко. Вони ж друзі!

Бережна. Не хвилюйтесь, я тільки запитую.

Люда. Я сьогодні ж напишу йому. Він не повинен приїздити. Навіть якщо його змушують — все одно.

Бережна (*подумавши*). Ні, Людмило Іванівно, писати не треба. Адже нам невідомо, що сталося. Я завтра поїду до облвідділу охорони здоров'я і спробую улаштувати так, щоб Хорунжого поки що не надсилали. Як би там не було, а ми зобов'язані забезпечити Григорію Михайловичу можливість захищати свої позиції.

Л ю д а. Безперечно.

Стук у двері.

В о р о н о в (зазирає). Дозвольте?

Б е р е ж н а. Так, так, будь ласка.

В о р о н о в (входить). Здрастуйте. А Пилипа Калениковича нема?

Б е р е ж н а. Він тут. Сідайте.

Л ю д а (прочиняє двері, гукає). Товаришу Середа!

С е р е д а (за дверима). Іду, іду! (З'являється). Мое шанування, Сергію Савичу!

Б е р е ж н а (до всіх). Розміщайтесь, товариші, зручніше. Я мушу з вами поговорити.

Усі сідають. Пауза.

(Помовчавши). Протягом останніх днів я не раз думала про нашу лікарню. Після від'їзду професора Божка я двічі була в Києві, радилася з фахівцями... Хотілось розібратися в поглядах професора Божка та Григорія Михайловича. Не знаю, чи все мені пощастило зрозуміти, але здається, що професор помиляється. Я не раз у житті хворіла. Режим наших лікувальних закладів я вивчила на власному досвіді. Звичайно ж, ставлення Григорія Михайловича до хворого — зовсім нове. Воно м'якше, я б сказала — людяніше. Крім того, я пізнаю в ньому те піклування, ту дбайливість, з якою наше радянське суспільство взагалі підходить до людини.

С е р е д а. Але чому ж цього не бачить Божко? Не сліпий же!

Б е р е ж н а. Мені здається, він просто не в силі спуститися з висоти своєї бібліотечної полиці. А там, нагорі, серед шкіряних обкладинок, важко зрозуміти — що потрібно в житті простій людині. Книга — свята, прекрасна річ, але якщо ти через свою короткозорість занадто наблизиш її до очей, вона затулить тобі весь світ і ти вже нічого не побачиш круг себе.

Л ю д а (дуже схвильовано). Як це правильно! (Наближається до Бережної). Що ж нам робити? Як захистити справу Григорія Михайловича? Адже ми повинні її захистити!

Б е р е ж н а. Це наш обов'язок.

С е р е д а (до Бережної). Що ж ви пропонуєте?

Б е р е ж н а. Я приїхала, щоб почути вашу думку.

Л ю д а. Ми зобов'язані просити міністерство надіслати до нас комісію: саме комісію, а не одну людину.

Б е р е ж н а. Правильно.

Л ю д а. Такі питання не в праві вирішувати одна людина, навіть така досвідчена, як професор Божко.

Б е р е ж н а. Цілком справедливо!

В о р о н о в (до Люди). А як ви пропонуєте звернутись — через райком чи...

Л ю д а. Ні, я гадаю, що звертатись повинні ми самі. Сподіваюся, що нас підтримають.

Вбігає Тетя.

Т е т я (дуже схвильовано). Там приїхав лікар з Києва: замість Григорія Михайловича призначений...

С е р е д а (схоплюється з місця). Який лікар?

Т е т я. Та я ж кажу: приїхав до нас замість Григорія Михайловича. Ось прізвище — я записала, щоб ви кімнату дали.

С е р е д а. Ану, покажи. (Бере у Теті папірця, читає). Хорунжий Василь Йосипович...

Бережна і Люда перезирнулися.

(До Теті). А ти звідки знаєш, що замість Григорія Михайловича?

Т е т я. Та сам же він мамі сказав.

С е р е д а (пише записку). Візьми...

Т е т я (мало не плаче). А як же тепер Григорій Михайлович?

С е р е д а. Неси записку.

Тетя виходить. Довга пауза.

В о р о н о в. Ось вам і перший удар... Так, так!

С е р е д а. Виходить, що професор Божко проворніший за нас. Потрапляє в самісіньке яблучко.

Б е р е ж н а. Тепер ваш лист ні до чого. Ми повинні звернутись туди, де зрозуміють нас і допоможуть. (Знімає телефонну трубку, крутить ручку). Це Бережна. Замовте мені розмову з першим секретарем обкому. Найкраще на вечір. Так, так, на восьму. Дякую. (Вішає трубку. Пауза).

Люда якусь мить стоїть серед кімнати, потім рвучко вибігає.

Завіса

Картина четверта

Подвір'я біля Будинку для приїжджих. Декорація першої картини. Біля столу сидить Хорунжий, долі коло нього стоїть його чемодан. На ганку — Палажка.

Середина червня. Вечоріє. Здалеку чути пісню.

Хорунжий (*прислухається*). Гарно співають! (*Знову прислухається*). Чудові голоси.

Палажка (*стримано*). А чом не співати? Співають.

Хорунжий (*помовчав*). Довго ваша дочка ходить...

Палажка. Пішки ж таки, не на машині... (*Мовчить*). Може, ви їсти хочете?

Хорунжий. Ні, дякую.

Пауза. Повільно входить Тетя.

Тетя. Ось записка.

Хорунжий. Дякую, дівчино.

Тетя (*з викликом*). Нема за що!

Палажка. Заходьте. (*Іде до хати*).

Хорунжий бере чемодан, іде до ганку.

Тетя (*після паузи*). Громадянинне!

Хорунжий (*повертається*). Це ти до мене?

Тетя. А то ж до кого?

Хорунжий (*посміхається*). Сувора яка!

Тетя. Така, як є. Ви чого до нас приїхали?

Хорунжий (*поставив чемодан*). Людей лікуватиму.

Я лікар.

Тетя. З нас і своїх лікарів досить.

Хорунжий. А може, кому з них тут набридло?

Тетя. Кому ж саме?

Хорунжий (*сміється*). А от і не скажу.

Тетя. Думаєте, я не знаю, чого ви сюди приїхали?

Все знаю! І хто надіслав вас — теж знаю.

Хорунжий. Звідки ж ти знаєш?

Тетя. А звідти.

Хорунжий. Ну, хто ж надіслав мене?

Тетя. Професор Божко, ось хто. Хоче він Григорія Михайловича нашого вижити звідси, от і знаходить отаких...

Хорунжий (*сердито*). Ну, це вже занадто. Молода ще в такі справи втручатись.

Тетя (*вибігає на ганок, стає у дверях*). А я вам кажу — їдьте звідси! Повертайтеся туди, звідки приїхали. У вас однаково ніхто лікуватись не буде. Зрозуміли?

Хорунжий. Подумаєш!

Палажка (*з'являється біля вікна*). Громадянине, кімната готова.

Хорунжий бере чемодан і мовчки зникає в будинку.

(*Швидко*). Сказала, що приїхав оцей?

Тетя. Сказала.

Палажка. І Григорію Михайловичу сказала?

Тетя. Не було його в правлінні.

Палажка. А ти збігай на квартиру.

Тетя. Не піду. Не буду хвилювати його. Треба спочатку цього спровадити звідси.

Палажка. Дурненька, що ж ми можемо вдіяти!

Пауза. З вулиці входить Люда.

Люда. Де новий лікар?

Тетя. В будинку. А ви його знаєте... оцього?..

Люда. Знаю.

Тетя (*палко*). Поговоріть з ним. Нехай їде звідси. Може, він вас послухає.

Люда. Зачекай, Тетю. Скажи йому, що я тут.

Тетя іде до хати, повертається з Хорунжим.

(*Кидається до нього*). Васю! Ти чого приїхав?

Хорунжий. Людочко, спочатку привітаємось...

Люда (*посміхається*). Ну, здрастуй. (*До Теті*). Тетю, залиши нас, нам треба поговорити.

Тетя кидає на Хорунжого недобрый погляд і виходить лворуч.

Скажи нарешті — чого ти приїхав?

Хорунжий. Чому ви всі так мене зустрічаєте? Столяренко поїде до Києва, а я буду замість нього тут.

Люда. Тебе призначили, чи ти сам попросився?

Хорунжий. Що за допит?! Чим ти невдоволена?

Люда. Усім, Васю. Ти приїхав невчасно і зовсім не до речі. >

Хорунжий. Чому? Що сталося?

Люда. Тебе надіслали сюди люди, які хочуть перешкодити Григорію Михайловичу.

Хорунжий. Дивна річ! Кілька хвилин тому оце дівча говорило щось подібне... Невже ти можеш серйозно

повторювати її слова? Хто ці люди і чому вони хочуть перешкодити Столяренкові?

Л ю д а. Ти добре знаєш, хто тебе надіслав.

Х о р у н ж и й. Мене надіслав професор Божко, який вважає, що Гриші краще бути в клініці. Пробач, Людо, але твій запал звучить дуже дивно.

Л ю д а. Дивно? Григорій Михайлович працює над важливими проблемами. Пройди по палатах нашої лікарні і ти переконаєшся.

Х о р у н ж и й. Не знаю, Аркадій Цезарович іншої думки про все це. Він взагалі вважає, що в сільських умовах безглуздо займатись експериментами. Тут не науково-дослідний інститут, а лікарня.

Л ю д а. Значить, він доручив тобі згорнути все, що тут робиться?

Х о р у н ж и й. Але ж, Людочко, тут немає ніяких умов для справжніх досліджень.

Л ю д а. Послухай, Васю, те, що я тобі зараз скажу, дуже серйозно. Ти мусиш негайно поїхати звідси. Столяренкові навіть не треба знати, що ти тут був.

Х о р у н ж и й. Жартуєш, Людо!

Л ю д а. Та зрозумій, нарешті, що твій приїзд виб'є його з робочого настрою. А ти не маєш права цього припустити. Григорій Михайлович робить зараз дуже і дуже важливу справу.

Х о р у н ж и й. Та що з тобою сталося? Ти сама хотіла повернутись до Києва! Мама там клопочеться...

Л ю д а. Так, я хотіла. Я навіть просила Григорія Михайловича відпустити мене. Але потім я зрозуміла, що помилялася. Я тут потрібна. Мені доручили важливі дослідження. Мені цікаво продовжувати цю роботу. Чому ж ти хочеш перешкодити? Ти повинен поїхати сьогодні ж.

Х о р у н ж и й (*стримується*). Тепер вислухай мене, Людо. Те, що я скажу тобі, теж дуже серйозно. Мене сюди надіслав керівник кафедри. І я не можу поставити наші з тобою стосунки вище обов'язку.

Л ю д а. Значить, ти хочеш стати поперек дороги своєму товаришеві? Я була про тебе кращої думки.

Х о р у н ж и й. Людо!

Л ю д а. Добре, облишмо це. У мене є до тебе тільки одне прохання. Зможеш його виконати?

Х о р у н ж и й. Не знаю. Кажі.

Л ю д а. Я прошу тебе почекати, доки вирішиться питання про нашу лікарню в міністерстві. Днями нас по-

винні прийняти. Ми звертаємося з проханням надіслати до нас авторитетну комісію.

Хорунжий. Значить, думка професора Божка не авторитетна для тутешніх учених?

Люда (*ледь перемагаючи гнів*). Ти можеш виконати моє прохання?

Хорунжий. Пробач, Людочко, але мені здається, що всі ви тут занадто самостійні. Давай краще поговоримо про щось інше.

Люда (*гнівно*). Ні про що інше я з тобою не говоритиму. (*Різко повертається і зникає в будинку*).

Пауза. Хорунжий збуджено ходить по стежці. З вулиці входить Столяренко.

Столяренко (*радісно скрикує*). Кого я бачу! Васю!

Хорунжий. Здрастуй, Григорію Михайловичу.

Столяренко (*тисне йому руку*). Давно з Києва?

Хорунжий (*дещо розгублено*). Сьогодні вранці.

На ганку з'являється Люда.

Столяренко. Ну що там новенького?

Хорунжий. Спека. Жахлива спека!

Столяренко. Так, у місті сьогодні, мабуть, жарко. Навіть тут важко дихати. (*Нічого не підозрює*). І як це тебе занесло до нас?

Люда (*жваво втручається*). Хороші товариші ніколи не забувають своїх друзів.

Столяренко (*зрадив*). То ти приїхав до мене?

Хорунжий (*розгублено*). Ну... звичайно...

Люда (*весело перебиває*). Ні, Григорію Михайловичу, Вася приїхав до мене. Він... як це називали колись... мій наречений. Ми заручені.

Хорунжий (*розгублено*). Лвжеж... звісно... ми...

Столяренко (*знітився*). Он як? А я не знав. Вітаю вас.

Хорунжий. Дякую... Дякую...

Столяренко (*помовчав*). Ну що ж, я пішов. На все добре.

Люда (*кидаючись до Столяренка*). Куди ж ви, Григорію Михайловичу? Побудьте з нами. До речі, я хочу вам дещо розповісти.

Столяренко (*неуважно*). Я слухаю.

Люда (*помовчала*). Ви знаєте, сьогодні я спала в садку і прокинулась удосвіта. Мене розбудила якась пташка — защебетала на дереві. Потім у лісочку заспівав

соловей, за ним — ще один. І почалася чудова симфонія ранку. Я весь день під впливом цього пробудження. Така свіжість, легкість... І подумала я ось про що: хворі сплять у нас по п'ятнадцять годин, а коли надходить час годувати, санітарка будить їх. Дуже часто хворий лякається і різко зіскакує з ліжка. Це тяжко відбивається на самовідчутті. А що, коли б записати на плівку музику ранку — пробудження птахів, трель солов'я, шелест дерев, по яких пробігає перше дихання вітерця,— і по радіомережі передавати в палати, коли настає час будити хворих? Григорію Михайловичу, як ви гадаєте — чи не приємніше прокинутись хворому під тиху музику природи, аніж від дотику необережної руки? Таке пробудження могло б і його самовідчуття обарвити у радісний колір, чи не правда? Він почував би себе бадьорим, свіжим, веселим...

Столяренко. На мою думку, це розумно.

Люда. Правда?

Столяренко. Так, так, спробуємо зробити й це.

Люда. Дуже рада, що вам сподобалося!

Столяренко (до Хорунжого). Знаєш, Васю, приємно те, що майже щодня ми винаходимо нові засоби викликати позитивні емоції у хворого. (Помовчав). Ну, не заважатиму вам. (Хоче йти).

Хорунжий. Почекай, Гришо, я теж хотів би тобі дещо сказати.

Столяренко (повертається). Будь ласка.

Хорунжий. Думаю, що тобі слід знати про це. Річ у тім, що днями відбулося засідання кафедри. Аркадій Цезарович розповів про свою поїздку до вашої лікарні. Він поділився враженнями від того, що бачив тут.

Столяренко. А чому на засідання не викликали мене?

Хорунжий. Не знаю.

Столяренко. Дивно.

Хорунжий. Власне, твоя присутність нічого не змінила б.

Столяренко. Але я міг би з ним не погодитись, міг би висловити свої міркування...

Хорунжий (глянувши на Люду). Я вже помітив, що всі ви тут занадто самостійні.

Столяренко. Що ж говорив професор? Засуджував?

Хорунжий. Він був дуже різкий.

Столяренко. І це звучало переконливо?

Хорунжий. Для багатьох — так.

Люда (*іронічно*). Навіть для тих, хто ще не побував у нашій лікарні?

Хорунжий (*до Люди*). Навіть для тих. А що в цьому дивного? Обговорювали принциповий підхід до хворого, а не окремі вдалі чи невдалі випадки. Для цього не обов'язково бачити все особисто. А підхід якраз і здався багатьом занадто простим, я б сказав — лобовим, і через це — ти вже пробач, Гришо, за одвертість — дещо примітивним.

Люда. Цікаво, як виглядають ідеї Григорія Михайловича в академічному викладі професора Божка!

Хорунжий. Мушу сказати, виглядають погано. Всі ці засоби нормування зовнішнього середовища, всі ці методи регулювання впливу його на організм хворої людини... погодься — це виглядає дуже механістично.

Столяренко (*посміхаючись*). І всі учасники засідання зрозуміли мене саме так?

Хорунжий. Не знаю. Думаю, що так і зрозуміли.

Люда. А хто був на засіданні?

Хорунжий. Вчена рада: професор Климов, доцент Прокоф'єв, професор Гаращенко...

Столяренко. І всі висловились одноставно?

Хорунжий. Загалом так.

Люда. Нехай би спробували в присутності професора Божка висловитись неодностайно!

Хорунжий (*до Люди*). Що ж, по-твоєму, професор нав'язує комусь свою думку? Кожен міг вільно висловлюватись, професор нікому рота не затуляв.

Столяренко. Чому ж мені затулили? І потім — чому ти, як мій хороший товариш, не сказав, що слід вислухати і підсудного? Невже і ти зрозумів мене так, як Аркадій Цезарович?

Хорунжий (*співчутливо*). Гришо, милий, я б дуже хотів зрозуміти тебе інакше. Але якщо ти твердиш, що духовне життя людини — це, по суті, та сама фізіологія...

Столяренко (*обурений*). Невже можна було так викривити мене?! А втім, тут не місце для філософської дискусії. Облишмо це. (*Помовчавши*). Учена рада прийняла яке-небудь рішення?

Хорунжий. Звичайно.

Столяренко (*твердо*). Що ж, значить — боротьба. Але мушу тобі сказати, Васю: я переконаний у тому,

що правда на нашому боці. Ми стоїмо на правильному шляху і не зійдемо з нього. Ми продовжуватимемо свою роботу і зуміємо довести своє. Колектив у нас міцний і головне — твердий у своїх переконаннях.

Л ю д а. Це безперечно так. *(До Хорунжого)*. Але коли вже ти, не зважаючи ні на що, розпочав цю розмову, то май мужність її закінчити. *(До Столяренка)*. Учена рада ухвалила відкликати вас і призначила на ваше місце іншу людину.

Столяренко. Он як! *(Сідає на лаву. Пауза. До Хорунжого)*. Ця нова людина — ти?

Хорунжий. На жаль, Гришо.

Столяренко. Так. Виходить, що ти приїхав не тільки до Людмили Іванівни...

Л ю д а *(ледве стримуючи хвилювання)*. Ні, він приїхав до вас... Він приїхав тільки до вас! *(Швидко зникає в будинку)*.

Пауза.

Столяренко *(глухо)*. Коли ж ти приймеш лікарню? Зараз?

Хорунжий. Встигнемо... Куди нам поспішати!

Столяренко. Як хочеш. *(Опанував себе. Іде до хвіртки)*.

Хорунжий *(наздоганяє його)*. Гришо! Почекай!

Як тільки вони зникають за будинком, з куців вибігає Тетя.

В той же час на ганку з'являється П а л а ж к а.

П а л а ж к а. Пішли?

Тетя. Пішли. У-у, противний!

Зліва вбігає У л я н а.

У л я н а. Григорія Михайловича не було?

П а л а ж к а. Щойно пішов. А що сталося?

У л я н а. Бережному погано... Помирає.

Тетя *(скрикує)*. Ой!

У л я н а. Де ж його шукати? У правлінні немає, тут немає.

П а л а ж к а *(вказуючи на шлях)*. Ондечки іде з новим лікарем.

Уляна вибігає на вулицю.

Ну, й день! Що воно буде...

З а в і с а

Дія четверта

Картина п'ята

Приймальня міністра охорони здоров'я УРСР. Біля столу — секретарка. Напроти велика канапа. Уздовж стіни — ряд м'яких стільців. Ліворуч — двері у коридор; праворуч — великі двері до кабінету міністра.

Дзвонить телефон.

Секретарка (*знімає трубку*). Приймальня міністра охорони здоров'я. Слухаю вас. У міністра засідання. Вчена рада міністерства обговорює питання про Мар'янівську лікарню. Подзвоніть, будь ласка, пізніше. (*Кладе трубку*).

Входить Серед а.

(*До Середи*). Одну хвилинку, товаришу. Посидьте, будь ласка.

Серед а сідає на канапу.

(*Знову знімає трубку, набирає номер*). Клініка професора Божка? Говорить секретар міністра. Професор виїхав до міністерства? Його ще немає. Чекаємо. (*Кладе трубку. До Середи*). Ви в якій справі, товаришу?

Серед а. Скажіть, будь ласка, засідання почалося?

Секретарка. Так.

Серед а. Я хотів би взяти участь.

Секретарка. А вас викликали?

Серед а. На жаль, ні.

Секретарка. На засіданні присутні товариші, яких особисто викликав міністр.

Серед а. Але у мене важливі міркування... В інтересах справи я хотів би їх викласти.

Секретарка. А звідки ви?

Серед а. Я голова мар'янівського колгоспу. Не стороння людина.

Секретарка. Добре, я доповім міністрові.

Серед а. Будь ласка.

Входять Б о ж к о.

Секретарка (*підводиться йому назустріч*). Здрастуйте, Аркадію Цезаровичу! Плащ можна отут повісити. Б о ж к о. Що, почали?

Секретарка. Півгодини тому.

Божко. Шкода.

Секретарка. На вас чекали.

Божко швидко іде до кабінету. Пауза. Чути дзвінок.

Як про вас доповісти?

Середа. Агроном Середа, голова колгоспу імені 1-го Травня.

Секретарка зникає в кабінеті. Пауза. Дзвонить телефон. Середа довго не підходить, нарешті бере трубку.

(У трубку). Так, так. Міністр у себе. А хто питає? А-а-а! Заходьте, спробуйте. (Кладе трубку).

Повертається секретарка.

Ну як?

Секретарка. Міністр просив почекати.

Середа. Добре. Тут дзвонили, то я за вас працював.

Секретарка. Звідки, не питали?

Середа. По цьому телефону...

Секретарка. Це внутрішній. Спасибі.

Середа. А що, перерва не скоро?

Секретарка. Мабуть, скоро. Столяренко уже закінчує.

Середа. Що ж, міністр за лікарню?

Секретарка. Не знаю. Він з'ясовує загальну картину.

Чути дзвінок. Секретарка знову зникає в кабінеті. Деякий час Середа сам. Входить Бугай.

Бугай. Міністр у себе?

Середа. У себе.

Бугай. Скажіть — інспектор облнаросвіти Бугай.

Середа. А от зайде секретарка, звернетесь.

Бугай (помічає свою помилку). Гм... Гм... (Придивляється до Середи). Заждіть, де я вас бачив?

Середа. Не пам'ятаєте?

Бугай. А-а!..

Середа. Що, дійшло?

Бугай. Гм... гм...

Повертається секретарка.

Секретарка (до Бугая). Ви до кого, товаришу?

Бугай (показує свою книжечку). До міністра. У невідкладній справі.

Секретарка. Зараз засідання, посидьте.
Бугай. Угу... (*Сідає біля дверей*).

Дзвінок. Секретарка іде до кабінету.

Серед а (*після паузи*). Що, скаржитись?

Бугай. То справа моя.

Серед а. Ну, дай боже нашому теляті вовка з'їсти!

Повертається секретарка.

Секретарка. Товаришу Серед а, вас просить міністр.

Серед а (*бере свою папку*). Іду, іду. (*Проходячи повз Бугая*). Що, дійшло?

Бугай. Іди, іди...

Серед а зникає в кабінеті, за ним — секретарка. Деякий час Бугай на сцені сам. Входить Кринична.

Кринична. Пробачте, ви міністр?

Бугай. Міністр? Ні... поки що ні...

Кринична. А де можна побачити міністра?

Бугай. Сам чекаю.

Кринична. То я за вами. (*Сідає поруч*). А черга посувається швидко?

Бугай. Посидьте, побачите.

Входить секретарка.

Секретарка (*до Криничної*). Ви, громадяно, до міністра?

Кринична. Так... Я за оцим товаришем.

Секретарка. Звідки ви?

Кринична. Я? А я тутешня.

Секретарка. Я розумію. Але з якої ви організації?

Кринична. Я — мати. Я в справі своєї дочки. Її за-
слали до сільської лікарні. Вона — молода лікарка.

Секретарка. Не знаю, чи зможе міністр зайнятись
вашою справою.

Кринична. Я згодна чекати скільки хочете.

Секретарка. Добре, посидьте. Але думаю, що це
даремно.

Кринична сідає поруч із Бугаєм.

Кринична (*до секретарки*). Чи немає у вас валер'янки?

Секретарка. Ви нездужаєте?

Кринична. Серце... Нерви...

Секретарка. Одну хвилинку... (*Шукає в аптечці*).

Кринична. Я так хвилююсь, так хвилююсь... У мене талановита дочка, це питання всього її майбутнього... Скажіть, будь ласка, міністр добра людина? Він зрозуміє мене?

Секретарка. Звичайно. Але вам треба звернутись до обласного відділу охорони здоров'я.

Кринична (*зітхнула*). Я там була вже...

Секретарка. Все-таки я вам раджу — відпочиньте трохи і підіть до відділу кадрів. Думаю, що міністр вас не зможе прийняти.

Кринична. Мені погано...

Секретарка (*подає ліки*). Треба лікуватись. Обов'язково треба.

Кринична. Щороку ж до Кисловодська їжджу...

Секретарка. І даремно! Хочете, я вам дам пораду. (*До Бугая*). Усі ми, знаєте, надзвичайно любимо голосні слова. Кисловодськ! Сочі! Гагри!.. А от, кажуть, у нас під боком є місце, де прекрасно лікують. Навіть міністр цим зацікавився.

Бугай. Де ж це таке? У мене теж от... тиск...

Секретарка. У Мар'янівці.

Бугай (*рвучко підводиться*). Де, де?

Секретарка. У Мар'янівці. Зовсім близько.

Кринична (*пробує підвестись*). У якій Мар'янівці? В отій дірі?

Секретарка. Ні, вже сидіть, будь ласка, спокійно. В якій же? Прохорівського району. Щоправда, у них комфорту, кажуть, ніякого немає. Приміщення навіть чуже, шкільне, здається. Та лікують добре. Але приміщення там будують, восени буде готове.

Бугай. Будують, кажете?

Секретарка. Авжеж. Колгоспи нам дуже допомагають. Відразу справа пішла.

Бугай. Гм... Значить, будують... А від мене приховав! Ну-ну! Тоді я пішов.

Секретарка. Не чекатимете?

Бугай. Я іншим разом. У мене справи. (*Виходить*).

Кринична (*підводиться*). Мені краще...

Пауза. Прочиняються двері кабінету, засідання скінчилося. Першою входить Люда.

Кринична (*побачивши Люду, вражена*). Людо...

Люда. Мамо! Що ви тут робите? Ви чекаєте на мене?

Кринична. А чому ти тут?

Люда. Пробачте, що не заїхала спочатку додому: у мене було важливе засідання.

Кринична. Тут? У міністра?!

Люда. Так. Вирішується питання про нашу лікарню. Я так хвилююсь... Ходімо, я розповім вам. *(Бере матір під руку, веде до виходу).*

Секретарка *(посміхаючись, до Криничної)*. Що ж, доповідати міністрові?

Кринична. От уже й не знаю...

Люда. Про що доповідати? Ах, он що! *(До секретарки)*. Ні, не доповідайте. *(До Криничної)*. Пішли, мамо, пішли! *(Виходить разом з матір'ю)*.

Секретарка іде до кабінету. Пауза. З кабінету виходить Божко.

Божко. Подумаєш, переворот! Я в своєму житті був свідком такої кількості переворотів у медицині, що коли б вони справді відбулися, медицина давно перевернулася б.

З кабінету виходить Хорунжий.

Послухайте, Васю, що це все означає? Чому ви не попросили слова? Ви повинні були виступити проти цієї балаканини. Вам би повірили: ви особисто були в Мар'янівці.

Хорунжий. Я гадав, що ви зрозумієте моє мовчання.

Божко. Тобто як?

Хорунжий. Те, що я бачив у Мар'янівці, вразило мене.

Божко. Ви збожеволіли! Я завжди вважав вас найкращим своїм учнем, найвірнішим... От як ви віддячили мені!

Хорунжий. Що ж робити, Аркадію Цезаровичу, я не можу в оману вводити ні себе, ні інших.

Божко. А мене — змогли! Я вам дав офіційне доручення. Чому ви не прийняли лікарню? Чому не почали роботу в Мар'янівці?

Хорунжий. Адже міністерство ще не винесло свого рішення...

Божко. При чому тут міністерство? Мар'янівка — база нашої кафедри, я її керівник, я сам визначаю, хто

нею керуватиме. Коли б ви діяли рішуче тиждень тому, можливо, справа взагалі не дійшла б до міністерства!

Хорунжий. Я намагався виконати вашу пораду. Спочатку я був упереджений, потім обережний, потім причіпливий... Але факти перемагали мене, і я змушений був відступити.

Божко. То ви відмовляєтесь виконати мое доручення?

Хорунжий. Аркадію Цезаровичу, давайте розберемося в тому, що сталося... Ви — наш найбільший авторитет, ви — гордість нашої клініки... Я вірив у кожне ваше слово, коли вчився у вас. Я слухав ваші лекції і завжди захоплено думав: ось він — блискучий розум, ось — неосяжні знання, ось — неперевершена ерудиція! Як же могло статися, що саме ви не помітили того нового, того дорогоцінного, що народилося в Мар'янівці? Ви ж завжди нас учили: «Дерзайте!», «Шукайте!». Що ж, це були порожні фрази? Голосні слова?

Божко (*ледве стримуючись*). Я лишаю на вашій совісті образи, які щойно вислухав. Мене цікавить інше: невже і ви пояснюєте всі психічні явища умовними рефлексами?! Всі, всі без винятку?

Хорунжий. А коли б я вам сказав, що винятки трапляються, невже вас улаштувала б ця крапелька ідеалізму?!

Божко. Хлопчисько...

Хорунжий (*з щирою гіркотою*). Не зрозуміли мене... (*На мить затримався, пішов*).

Божко. Він сміє вчити мене!.. (*Деякий час стоїть, заглиблений у свої думки*).

З кабінету виходить Столяренко. Божко намагається заспокоїтись.

Що ви там говорили?! Я розумію: можна помилятись... Але ж ви свідомо перекручуєте Павлова!

Столяренко (*сухо*). Ви сьогодні вже намагались обвинуватити мене в цьому.

Божко. Але я ще не сказав усього, що думаю.

Столяренко. Я слухаю.

Божко. От ви уперто твердите, що за допомогою відповідних умов впливаєте на хворобу людини... Так, нам відомо, що апарат сприймання у живої істоти — очі, вуха, органи відчуттів — відбиває зовнішній світ.

З кабінету виходять Серед а і Бережна.

Але якщо матерія, що оточує нас, може викликати відчуття, то самі ми — наш мозок, серце, шлунок — теж матерія. Значить, частина відчуттів походить від нас самих, зароджується в нас, як у першопричині. Так от: на цю частину психічної активності, яку породжуємо ми самі, ви не можете впливати, скільки б не міняли умов існування! А саме в нас формується наш внутрішній світ — усе, що робить нас людьми і — головне — відрізняє одне від одного.

Столяренко. Цікаво! Виходить, що внутрішній світ існує в нас окремо від зовнішнього?

Божко. Вони пов'язані, згоден. Але ж механізм їхнього зв'язку науці не відомий.

Столяренко. Ви хочете сказати — поки що не повністю відомий? Але і того, що відомо, досить, щоб уцентрувати розбити ваші докази. Ви вже їх вичерпали?

Божко (*спалахнувши*). Я сказав те, що хотів сказати.

Столяренко. Здається, навіть більше, ніж хотіли. Ви прийшли до абсурду. Звичайно, сама людина і, зокрема, її мозок, як і всяка інша матерія, є теж причиною відчуттів. Ну, і що з того? Чи значить це, що вона може видобувати ідеї з самої себе, відгородившись від світу, від життя, від дійсності?

Середа (*до Божка*). А Григорій Михайлович правий. Та отак недалеко вже і до господа бога!

Божко (*скипівши*). А ви яке маєте до цього відношення?! Чому ви весь час втручаєтесь?

Середа. Я — агроном.

Божко (*з іронією*). У такому разі ваше втручання в справу медичної науки має особливе значення!

Середа. А я вам скажу по-простому: справа тут не в науці. Те, що робить Григорій Михайлович, — воно і здоровій людині потрібне, як хліб і сіль. Здоровий теж може розквітнути, а може й занепасти духом. Зіграйте своєю увагою, подбайте, щоб марно душа не боліла, і він покаже, на що здатний, — гори переверне, злетить до самісіньких зір.

Божко (*саркастично*). Дуже дотепно. Та, на жаль, не має відношення до справи. (*До Бережної*). Чому ви мовчите? У вас начебто є що сказати. Поки наш новатор лікував хворих дощиком та квіточками, у нього в лікарні помер ваш чоловік!

Серед а (*обурений*). Як ви смієте! Григорій Михайлович рятував його!

Божко. Але людина загинула на операційному столі. Чи, може, це неправда?

Бережна (*в тиші*). Так. Три дні тому помер мій чоловік. Це для мене тяжке горе. Та Олексія убила не спроба врятувати його, а війна: осколок, який лишився у нього в тілі.

Божко. Значить, не зважаючи ні на що, ви захищаєте...

Бережна. Облишмо мое горе. Ви даремно шукаєте в мені спільницю. Я захищатиму Григорія Михайловича, чого б це не коштувало мені особисто. Він любить людей. Він вірить в моральні сили радянського суспільства. Подумайте: якщо ви заперечуєте вплив зовнішнього середовища на психіку, то, по-вашому, ми не можемо формувати особу, впливати на її свідомість... Значить, не визнаєте і ролі колективу, і його здатності виховувати людей.

Божко. Та це ж кричуще вульгаризаторство! Як ви можете механічно переносити питання соціології в медичну науку?! При чому тут усе це? Ні, ви зовсім заплутались... (*До Столяренка*). Коли людям бракує наукової аргументації, вони завжди вдаються до демагогії.

З кабінету виходить академік Іванов.

Іванов. Ага, ви ще тут! Дуже добре. Можу повідомити, що міністр доручив мені, на чолі офіційної комісії, оглянути вашу лікарню і зробити відповідні висновки. Що ж, подивимось, подивимось!..

Божко. Дуже радий, Прокопе, що це будеш саме ти. Пора вигнати з науки парубчаків, які прикривають своє нецтво сучасною фразеологією.

Іванов. Ходім, Аркадію.

Божко. Ходімо, друже мій, ходімо.

Іванов та Божко виходять.

Завіса

Картина шоста

Мар'янівська семирічка, в якій і досі міститься лікарня.
Декорація другої картини.

Біля столика сидить Люда, поруч, на канапці,— Макогон.

Макогон. Довго вони як — комісія!

Люда. Години три вже. Всі документи переглянули, в хворими розмовляли, всі методи лікування вивчають...

Макогон. А правда, що і оцей тут — професор Божко?

Люда. Приїхав. Ходить з комісією, підказує...

Макогон. Цікава ситуація.

Пауза.

Люда. Тихо як... А на душі неспокійно.

Макогон. Так... (Помовчав). Що, батьки ваші не по вас приїхали?

Люда. Ні. Батько у відпустці. А чому ви запитуєте?

Макогон. Та от часто я думаю: звичайно, місто не порівняєш із селом. Культура не та і все інше... Але працювати в місті я не хотів би. Не цікаво.

Люда (глянувши на нього). Справді?

Макогон. Візьміть, для прикладу, нас, шоферів. У місті — що? Зіпсувалося динамо — у гаражі є електрик, він полагодить. Мотор забарахлив — тут тобі підскочив механік і навів порядок. А я, виходить, тільки бублика крути і озирайся на сюрчки міліціонерів? Та хіба це робота для справжнього шофера? А на селі ти сам собі і електрик, і механік... І крило треба уміти вирихтувати, і камеру залатати... Тут до всього доводиться докопуватись самому.

Люда. Ви знаєте, Стьоно, я теж про це часто думаю. У місті знаєш свою вузьку спеціальність, та й годі. Адже до тебе не прийдуть з хворим оком, якщо ти невропатолог? Для цього є поруч окуліст. А тут усе треба знати, в усьому розбиратись. Важко, але почесно.

Макогон. Аякже, тут ви — головний спеціаліст.

Люда. І не тільки це... У місті виписався хворий і потонув у морі людському. А тут він завжди у тебе на очах. Тут видно — зуміла ти йому допомогти чи ні.

Макогон (посміхаючись). Виходить, що у нас з вами дуже схожі спеціальності: зробити капітальний ремонт людині — все одно, що вилікувати мотор.

Л ю д а (*сміється*). От бачите!

На сходах з'являється У л я н а, вона кидає ревновий погляд на Макогона, який захоплений розмовою з Людою.

У л я н а. Людмила Іванівно, вас Григорій Михайлович кличуть.

Л ю д а (*швидко підводиться*). Іду. (*Зникає в лікарні*).

Макогон (*ніжно*). Улясю...

У л я н а. Чого вам?

Макогон. Зійдіть униз.

У л я н а. Ніколи. Можуть гукнути.

Макогон. Обійдуться. Не до вас їм сьогодні.

У л я н а (*сходить униз*). Ну чого вам?

Макогон (*зітхнувши*). Ех, жіноча ваша натура! От прикриють лікарню, зберете ви свої манатки — і гайда в іншу. Підете, а тут людина залишиться та й буде переживати...

У л я н а. Мабуть же, не піду: підвезете?

Макогон (*хоче її обняти*). Улясю!

Уляна раптом починає схлипувати.

Та що це з вами? Улясю...

У л я н а. Смієтесь ви з мене...

Макогон. Та що ви?!

У л я н а. Некрасива я... А ви смієтесь тільки... Я знаю...

Макогон (*гаряче*). Що ви, Улясю! Ви красива, навіть дуже...

У л я н а (*посміхається йому крізь сльози*). Правда?

Макогон. Ви — найкраща!

У л я н а. Стьопочко... (*Цілує його в щоку*).

З вулиці входить Куріпка. Уляна швидко витирає обличчя.

Куріпка. Ще не виходили?

У л я н а. Ні...

Куріпка. Гукни Григорія Михайловича.

У л я н а. Зараз.

Макогон. Уляно Микитівно!

У л я н а. Я зараз... (*Виходить*).

Куріпка (*сідає*). Не знаєш — професор отой... як його... він там?

Макогон (*неуважно*). Га?.. Що?..

Куріпка (*придивляється до нього*). Що це ти... ніби того...

Макогон. Пробачте, Іване Івановичу. Слухаю вас...

Входять Люда і Воронов.

Воронов (до Люди). Дайте також відомості про лікування виразки шлунка умовнорефлекторним сном.

Люда (знаходить папку). Ось вони.

Воронов. Дякую. (Виходить).

Куріпка. Скоро Григорій Михайлович звільниться?..

Люда. Не думаю.

Куріпка. А може, ви скажете — комісія поїде на будівництво?

Люда. Напевно, поцікавиться...

Куріпка. Поцікавиться!.. Значить, треба бути готовим. Стьопко, проскочили на будівництво.

Макогон. Зараз?

Куріпка. Звісно, зараз!

Макогон (невдоволений). Ну що ж... (До Люди). Людмило Іванівно, якщо мене питатимуть, скажіть, що я незабаром.

Люда (багатозначно посміхається). Добре.

Куріпка і Макогон виходять. Пауза. Люда самотньо сидить біля столу. З лівого боку входить Хорунжий.

Хорунжий. Ти нічого не хочеш передати до Києва? Я сьогодні їду.

Люда. Справді? Чому ж ти поспішаєш? Якщо комісія буде проти Григорія Михайловича, тобі доведеться лишитися тут.

Хорунжий. Ні, я подав заяву і поїду незалежно від цього.

Люда. Чому?

Хорунжий. По-перше, я справді не повинен завжати Столяренкові. По-друге, у мене є причини особистого характеру. Ти знаєш які...

Люда. Не треба про це...

Хорунжий. Чому, Людо? Поясни все-таки... Адже я не зробив нічого такого, що могло б...

Люда. Так, правда.

Хорунжий. Чому ж усе це так несподівано звалилось на мене? Чому ти до мене... отак раптом...

Люда. Все це сталося не тепер. І ти зовсім не винен.

Хорунжий. Он як! (Гірко посміхається). Значить, ти в Столяренкові оцінила людину раніше, ніж ученого!

Л ю д а. Ця іронія тебе не варта. Я завжди поважала тебе за те, що ти здатний розуміти...

Х о р у н ж и й (*опанувавши себе*). Я й тепер усе розумію. Гірко тільки. Адже я люблю тебе.

Л ю д а. Що ж поробиш, Васю!

Х о р у н ж и й. Мабуть, і це треба зрозуміти. Столяренко прекрасна людина: на жаль, я не можу цього заперечувати. Але я прошу тебе, Людо, якщо коли-небудь у житті тобі буде тяжко...

Л ю д а. Дякую, Васю. Зичу тобі щастя.

Х о р у н ж и й (*на мить затримується*). Так, так. Прощай!

Л ю д а. Ні, Васю, до побачення.

Хорунжий виходить. Деякий час Люда сама. Входить Столяренко.

Столяренко. Людмила Іванівно, я хотів би доповісти комісії про ваші досліди над кролями. Ви перевірили — відомості точні?

Л ю д а (*шукає зошит, але не знаходить*). Звичайно.

Столяренко (*помітив зошит, показує Люді*). Ось.

Л ю д а (*розгублено посміхається*). Дякую... (*Розгортає зошит*). Отут позначені кролі, яких я лікувала за допомогою звичайного сну... Бачите? Рани гоїлись на восьмий день. А отут — умовнорефлекторний сон: на п'ятий.

Столяренко. Чудові наслідки. Може б, ви самі доповіли про це комісії?

Л ю д а. Я гадаю, вам зручніше.

Столяренко іде до виходу.

(*Люда зупиняє його*). А якщо комісія зацікавиться...

Столяренко. Добре, я пришлю по вас.

Л ю д а. Дякую.

Столяренко знову іде до дверей.

Григорію Михайловичу! (*Наближається до Столяренка, тихо*). Ви умієте забувати?

Столяренко (*глянувши на неї*). Дивлячись що...

Л ю д а. Ну, скажімо, зло.

Столяренко. Здається, я не злобивий.

Л ю д а. Мені б дуже хотілося, щоб ви забули одну нашу розмову... Пригадуєте? В лікарні...

Столяренко (*посміхаючись*). Ах, оту? Я вже давно звик до того, що ви наша...

Люда. Правда?

Столяренко (*тримаючи руку Люди в своїй руці*). Якщо комісія вирішить, що я мушу їхати звідси, мені тяжко буде з вами розлучатись... (*Злякано випускає її руку*). Я маю на увазі колектив. Прекрасний колектив! Можна позаздрити Хорунжому — він працюватиме з надійними людьми.

Люда. Хорунжий сьогодні поїхав...

Столяренко. Як, зовсім?

Люда. Зовсім...

Столяренко. Дивно... Він не попрощався зі мною.

Люда (*дивиться йому в очі*). А зі мною він попрощався.

Столяренко (*перемагає хвилювання*). Так, так... Мабуть, він просто мене не знайшов...

Люда (*посміхається*). Я теж так гадаю...

По коридору ідуть Іванов, Божко, Бережна, Середя, слідом — Уляна, Воронов, кілька хворих.

Всі оточують Іванова.

Пауза.

Бережна. Що ж, кажіть, Прокопе Павловичу.

Божко. Так, так, ти повинен сказати все.

Іванов (*помовчав*). Важко говорити. Знаєте, коли я ходив по вашій лікарні, пригадався мені цікавий випадок. Це було літ п'ятнадцять тому. Одному важкохворому зробили дуже складну операцію. На той час йому було вже під вісімдесят і він дуже ослаб. І от якось під час чергування заходжу я до нього в палату і бачу дивну картину: стоїть перед ліжком миска з водою, і хворий повільно, ритмічно полоще у воді свою руку... Сам такий зосереджений, блідий. Нахилився я до нього та й запитую: «Що це ви робите?» А він тихо, ледве чутно каже: «Позичаю...» Одверто кажучи, така відповідь мене занепокоїла. Людина, думаю, літня, перенесла тяжку операцію... Підсів я до нього на ліжко і отак обережненько запитую: «Як накажете зрозуміти ваші слова?» Він зібрав сили та й каже: «Воду я люблю... з дитинства люблю... Плавати я навчився змалечку. Юність у мене теж біля річки минула. Багато приємного, радісного, щасливого, молодого зв'язано у мене з річкою. От я й

позиचाю радість у свого минулого! Адже мені сили потрібні, операція була тяжка...»

Божко. І хто ж був цей наївний чудій?

Іванов. Це був наш з тобою вчитель — Іван Петрович Павлов. (*Пауза. До всіх*). Ходив я по вашій лікарні та й думав: от я, літня людина, старий учений, чув ці слова від самого великого Павлова і не зрозумів їх. А ви своїм розумом, своєю щирою душею самі дійшли до цього. Адже використовуєте ви саме те, про що він мені говорив тоді!

Божко. Ну, а коли облишити поетичні алегорії й опуститись на землю?

Іванов. На землю? Вони більше як на третину скорочують перебування хворого в лікарні. Скільки це зберігає людині часу для життя, для праці! І яким благородним, гуманним способом! Спробуй помножити це на кількість наших лікарень і ти зрозумієш, що це означає. (*Мить помовчав*). А проте, коли б навіть практичних наслідків ще й не було?.. Та саме намагання шукати нові шляхи до людської душі варте гарячого схвалення! Адже воно таке співзвучне з характером нашого суспільства, з духом сучасності... з стремлінням кожного до чуйності та доброти!

Божко. По-твоему, я...

Іванов (*перебиває*). По-моему, не можна стояти впоперек дороги, коли люди шукають. Не можна перетворюватися на камінь, через який перечіпаються ті, що по дорозі йдуть.

Божко. Ну що ж...

Іванов (*протягає руку Столяренкові*). Вітаю вас, юначе. Заздрю вам, по-товариському заздрю.

Столяренко (*дуже схвильований*). Дякую... Дякую...

Божко. Що ж, поїдемо?

Іванов. Ні, ні, я не поїду. Мені ще на будівництво треба.

Божко. Що ж, прощай! (*Саркастично*). Feci quod potui, faciant meliora potentes!

Божко виходить. Усі проводжають його поглядами.

Палажка. За що це він отак нас?

Іванов. Зробив, каже, що міг, нехай, хто може, зробить більше. А ми зробимо. (*До Столяренка*). Мушу

визнати: їхав я до вас із недовір'ям. Думав — практики, аматори... Що вони могли винайти?! Каюсь, друже мій, широко каюсь.

Бережна. А буває ж так, що нові шляхи прокладають не відомі люди, а зовсім не знані... Аби жили духом сучасності, аби знали й любили людей!

Іванов. Так, так, так... Іменно! От і виявилось, що їхав я до вас як учитель, а поїду звідси як учень.

Бережна. От тобі й Мар'янівка!

Середа. Народився тут, виріс, а ніколи не думав, що стануться в ній отакі діла!

Кінець

*Київ,
1951 рік*

ДАЛЬНЯ ЛУНА

Драма на три дії

Д І Ю Т Ь:

Доценко Федір Карпович, агроном.
Ольга — його дружина, вчителька.
Марія — її подруга.
Сергій — син Доценка від першого шлюбу.
Петрик — син Доценка від другого шлюбу.
Степанюк Іван Петрович — садівник.
Орися — його онука.

Дія відбувається протягом одного дня.

Дія перша

Картина перша

Сквер біля станції у великому районному центрі. Довкола обеліска, що стоїть у глибині на низькому постаменті, зеленіють густі кущі жасмину та бузку. Ще глибше, поміж кронами високих кленів та осик, ледь-ледь вкритих осінньою жовтизною, видніють освітлені ранішнім сонцем контури двоповерхового будинку вокзалу. На першому плані кілька дерев'яних лавок, таких, які можна побачити в міських парках. Доріжки розходяться в усі сторони і з'єднуються довкола обеліска. Вони посипані свіжим піском, і це показує, що за порядком тут стежать.

Обеліск яскраво освітлений. Біля його підніжжя лежить свіжий вінок з осінніх квітів. На обеліску вибито кілька прізвищ, але сонячний промінь вихоплює одне з них, і ми можемо легко прочитати: «Марія...» Коли завіса піднімається, з репродуктора чути голос: «Поїзд Брест — Київ відходить за одну хвилину. Просимо пасажирів зайняти свої місця».

У сквері з'являється Марія. Їй сорок три роки, вона середня на зріст. На ній сірий жакет і темна спідниця. Рухи її стримані, та в кожному почувається внутрішня впевненість. Вона повільно йде стежкою. Тим часом чути, як поїзд рушає, як він набирає ходу. Марія ставить валізку на лавочку праворуч від обеліска. Потім помічає обеліск і підходить до нього майже впритул.

Марія *(неголосно, але чутно читає імена, вибиті на камені)*. «Григорій Клочко, Степан Орлов, Петро Вернидуб, Марія Доценко...» *(Замовкла)*. І мене поховали... *(Стоїть, схиливши голову в задумі)*. Живій поставили пам'ятник.

З глибини сцени з'являється Орися. Їй сімнадцять років, вона тоненька, білява. Одягнена в простеньке ситцеве платтячко, на голові косинка, в руках лійка.

Орися (помітивши Марію, поставила лійку на стежку і злякано скрикує). Ой громадяночко, на постамент не можна ставати!

Марія (тільки тепер помітила свою необережність). Вибачте. (Відходить на крок, але все ще пильно дивиться наobelіск, нє звертаючи уваги на дівчину).

Орися тим часом наближається до постаменту і ретельно витирає ганчіркою те місце, де Марія наслідила ногами. З лівого боку з'являється Іван Петрович Степанюк. Це літній чоловік з охайно підстриженою бородою та невеликими вусами. Одна нога — дерев'янка. В руках у нього садові ножиці і кошик з квітами. Помітивши Марію, з цікавістю придивляється.

Степанюк (помовчавши). Здрастуйте, громадяночко.

Марія (не одриваючи погляду від пам'ятника). Здрастуйте.

Степанюк. Ви, мабуть, не тутешня?

Марія. Не знаю, як і відповісти...

Степанюк (посміхаючись). Що ж це — виходить, і тутешня, і приїжджа?

Марія (наближається до нього). Мабуть, це найвірніше. (Дивиться на кошик з квітами). Можна взяти одну?

Степанюк подає кошик, вона вибирає квітку, іде доobelіска, мовчки кладе до підніжжя.

Степанюк (пильно стежить за нею). Родичі тут ваші поховані чи знайомі?

Марія (замислено). Родичі... (Степанюку). Навіть більше ніж родичі.

Степанюк (раптом онімівши від несподіваної здогадки). Марія!!

Марія. Чому ж ви злякались?

Степанюк (робить рух у бік пам'ятника). Як же це?! Свят-свят... (Ставить кошик. Пошепки до Ориси). Іди, іди...

Орися, озираючись, виходить.

Марія (раптом впізнає старого, радісно подає йому руку). Степанюк!..

Степанюк (все ще не може відірвати від неї очей). Звідки ви взялися?

Марія. Не віряться, правда?

Степанюк. Не віриться, вибачайте... Давно ви прибули?

Марія. Шойно, брестським.

Степанюк. Брестським! Значить, здалеку...

Марія. Здалеку, Іване Петровичу, з чужих країв.

Степанюк. А вас давно вже вважали загиблою. Ось і на пам'ятнику — ваше ім'я.

Марія. Так... бачу... (*Знову підходить до обеліска, неголосно читає*). «Григорій Ключко, Степан Орлов, Петро Вернидуб, Марія...» Давно вже стоїть цей пам'ятник?

Степанюк. Недавно. У позаминулу неділю відкрили. Народу було сила-силенна. З усього району поз'їжджалися. (*Ніби пояснюючи*). Ви ж у сорок третьому концтабір звільняли, а в ньому тутешніх людей чимало було. Всі той день пам'ятають... Ви, Маріє, тоді звільняли і мене.

Марія. Правда? (*Дивиться навкруги*). Концтабір був саме на цьому місці. Троє з нас підповзли до колючого дроту і прорізали прохід. Я була з тими, що їх прикривали. Потім почалася стрілянина. Тих трьох вбили відразу. Решту — пізніш. Більше я нічого не пам'ятаю.

Степанюк. Пішли ви тоді на ризиковане діло...

Марія. Я знала, що, може, не повернусь. Але потрібний був лікар — для поранених і для тих, що втечуть з концтабору.

Степанюк. Значить, ви все-таки врятувались...

Марія (*дивиться навкруги*). А як тут все змінилося! Важко впізнати.

Степанюк. Потроху рани залікували. Вокзал збудували, школу, дитбудинок... А в село підете — там усе нове.

Марія (*сіла на лавочку*). Мабуть, і люди... Нікого не впізнаю...

Степанюк. Зате вас упізнають!

Марія (*з надією*). Ви гадаєте?

Степанюк (*простодушню*). Я ж вас відразу впізнав! Ви тільки трошки змінилися.

Марія (*гірко посміхнулась*). Трошки... (*Помовчала, зважилась*). Чоловік мій, Федір, живий?

Степанюк. Живий, аякже. У райвиконкомі працює. Старший агроном. (*Пригадує*). Ми з ним попоміряли землю ногами! Я ж, коли із концтабору втік, до нього у батальйон потрапив. Разом були, аж поки мені ногу не покалічило.

Марія. Так, так... Значить, живий... (З хвилюванням дивиться на Степанюка). А хлопчик... Сергійко... не знаєте?

Степанюк. Ого, Сергій уже парубок! Разом з моєю Орисею десятирічку закінчив. Нещодавно іспити до інституту склали. Подруга ваша Ольга виховала хлопця як слід.

Марія. Значить, усі живі. І я теж — повернулась...

Степанюк (сідаючи біля неї на лавці). А вони знають, що ви живі? Писали ви їм, що приїдете?

Марія. Ні. Стільки років минуло! Хто знає, як вони тепер живуть? Поки що піду до Ольги, а там побачу.

Степанюк (захвилювався). Хороша людина Ольга Павлівна! (Загадково). А тільки життя, мов гора, — через нього не перескочиш...

Марія. Гора. Висока гора. (Зважується запитати). Ну, а Федір мій як?

Степанюк. Та як же! Живе...

Марія. Коли ми з ним пішли на фронт, Сергійко ще був немовлятком. Отже, кажете — парубок вже? Та звісно — сімнадцять, не жарт.

Степанюк. Ольга Павлівна добре виховала його. Була йому як мати рідна. Хороша вона людина! (Мовчить). Маріє, Федір Карпович одружений з нею.

Марія (злякано скрикує). З Ольгою?

Степанюк. Так сталося, Маріє, — нічого не вдієш. Вона вже має і свого сина, Петрика.

Марія (підвелась). Як добре, що я вас зустріла, Іване Петровичу. Тепер я піду до них, знаючи все.

Степанюк (теж підводиться). Підете до них? Та як же можна?! Краще перебули б у мене — я в радгоспі живу, на хуторі. Спочили б, отямилися... У нас там ліс, тиша.

Марія. Ні, ні, я повинна з ними побачитись. Я не можу піти отак звідси. У мене не вистачить сили.

Степанюк (суворо). На більше вистачило. З кількома бійцями пройшли у ворожий тил. Вночі біля кулемета отут лежали. Стільки років поневірялися хто-зна-де.

Марія. Я ж мати, зрозумійте мене, Іване Петровичу. Знати, що Сергійко живий... що він десь тут, недалеко... Я повинна побачити його. Хоч здалеку.

Степанюк. Потерпіть. Я схожу до них, розвідаю, як і що, може, підготую до зустрічі. Самі знаєте: впадеш

отак, ніби сніг на голову,— зопалу, буває, і дурниць наробиш.

Марія. Не чужі вони мені — син, подруга... Та й Федір Карпович розсудлива і розумна людина. Не виженуть вони мене. *(Не володіючи собою, хапає плащ і валізку і хоче вже бігти, але раптом зупиняється і неголосно крикує. Вона завмирає, побачивши щось таке, що вразило і злякало її).*

Степанюк помічає, як вона розгубилась, і мимоволі теж дивиться ліворуч.

Марія швидко опановує себе, різко відходить убік і сідає на дальній лавочці праворуч.

З лівого боку з'являється Ольга. Їй сорок один рік, одягнена в легке квітчасте плаття. Біляве волосся трошки розвіяв вітерець. Ольга тримає під пахвою пачку зошитів. Вона входить легко і швидко. Відразу помічає Степанюка, який розгублено хапається за свій кошик з квітами.

Ольга. Доброго ранку, Іване Петровичу!

Степанюк *(мимоволі боязко озирнувся на Марію)*. Здрастуйте, Ольго Павлівно! Що це ви рано так?..

Ольга *(по-юнацькому бадьоро)*. Я пташка досвітня: сонечко тільки благословляється, а я вже — пурх із гнізда.

Степанюк *(посміхається, вказуючи на зошити)*. А література?

Ольга. Це я в дитбудинку взяла. В гнізді ж у мене пташенята залишилися, а одне з них схопило трійку з історії. Треба попрацювати, поки не скінчились канікули.

Степанюк *(непомітно наступає, змушує її відійти подалі)*. То, мабуть, воно чекає на вас... оте пташеня?..

Ольга. Нічого, пожде. *(Сідає, блаженно примружується проти сонечка)*. Тихо... І квітів скільки!.. Гарно як!

Степанюк. Квітів чимало, то правда. Та от не знаю, чи ті саме квіти...

Ольга. Чи ті саме? Які, Іване Петровичу?

Степанюк. Я так розумію; пам'ятник — то не тільки граніт. Граніт — камінь, хоч він і красивий. Пам'ятник — то повага до подвигу загиблих людей. Знати б, наприклад, які вони квіти любили, та насадити їх навкруги!

Ольга. Так, це було б добре.

Степанюк. Щоб той дух був довкола, який подобався їм, щоб інші люди дихали цих духом... *(Помов-*

чав). Ольго Павлівно, а які квіти любила Марія Доценко? Не пам'ятаєте?

Ольга. Пам'ятаю, Іване Петровичу. Марія дуже любила червону ромашку. Така невеличка яскрава квітка. І пахне вона легко, приємно. Той запах я відчуваю, здається, навіть тепер.

Степанюк. Значить, пам'ятаєте?

Ольга. Звичайно. Мені завжди подобалося те, що й їй.

Степанюк (*непомітно глянув у бік Марії*). Це добре. (*Помовчав*). А Сергійко — він як, знає правду?

Ольга. Ні. (*Рвучко підводиться*). Але ж він уже дорослий хлопець, він повинен знати її!

В цю мить Марія не витримує і теж підводиться. Ольга мимоволі помічає, скрикує від несподіванки, на мить застигає на місці, потім починає поволі відступати назад. Раптом вона різко повертається і, не озираючись, біжить геть, залишивши на лаві свої зошити. Марія робить рух, ніби хоче зупинити її, але теж застигає на місці і напружено дивиться вслід. Степанюк розгублено хапає зошити, але не зважується гукнути Ольгу і застигає, тримаючи їх у руці.

В цей час із правого боку входить Орися, вона вражено зупиняється, дивиться на Марію, яка обома руками затулила обличчя.

Степанюк (*до Ориси*). Візьми валізку, Орисю, однеси до нас. (*Обережно торкається Марійного плеча*). Ходім. Пішли, Маріє.

Орися мовчки бере валізку, ще раз кидає на Марію погляд, сповнений неспокою і співчуття, і виходить праворуч. Марія і Степанюк ідуть слідом.

Деякий час на сцені немає нікого. Чути, як на станції зупиняється поїзд. Потім з репродуктора лунає голос: «Громадяни пасажири, поїзд Київ — Одеса відходить за одну хвилину. Просимо пасажирів зайняти свої місця». Чути, як рушає поїзд, набирає швидкість. З лівого боку вбігає Ольга і з жахом бачить, що біля пам'ятника нікого нема.

Ольга. Маріє! (*Безпорадно опускається на лаву*). Де ж ти, Маріє?

Довга пауза.

Картина друга

Простора кімната у будинку Федора Карповича Доценка. З правого боку — біля дверей, що ведуть до спальні, — канапа і два глибоких крісла з низеньким круглим столиком. Посередині невеликий чотирикутний стіл та чотири стільці. З лівого боку двері до кухні, через які треба пройти, щоб вийти на подвір'я.

Коли завіса відкривається, Петрик стоїть на драбині, приставленій до стіни, і забиває цвях. Сергій тримає в руках великий портрет Марії в дерев'яній рамі, готуючись подати Петрику, щоб той повісив його. Портрет дещо сіруватий і не зовсім виразний — він збільшений з невеликої картки. Марія виглядає на ньому ще зовсім молодою, вона одягнена у військову форму з вузькими погонами фронтального лікаря. Петрик — жвавий чотирнадцятилітній хлопець з темною скуповдженою головою. Сергію ще немає вісімнадцяти. Він стрункий, з блідим гарним обличчям.

Петрик *(несамовито гатить молотком по цвяху)*.
Раз! Два! Три! Чотири!

Сергій. Ти що, здурів? Стіну проб'єш наскрізь.

Петрик. Солдат повинен бити наповал. Ясно?

Сергій. «Солдат! Солдат!» Поки ти виростеш, солдати, мабуть, вже будуть непотрібні.

Петрик *(з жартівливим пафосом)*. У роззброєння капіталізму не вірю. *(Знову гатить молотком)*. П'ять! Шість! Сім!

Сергій *(сміється)*. Годі, злазь. Не залишиться на що й повісити.

Петрик *(злазить додола, раптом серйозно)*. А може, не треба вішати, га?

Сергій. Чому? Мама просила. *(Лізе вгору, тримаючи портрет у руках, вішає)*. Краще подивися, чи рівно.

Петрик *(не дивиться на портрет)*. Лівіше. *(Причісує непокірного чуба своїм власним гребінцем)*.

Сергій *(посуває раму)*. Так?

Петрик. Правіше.

Сергій. А тепер?

Петрик *(продовжує гру)*. Трошки лівіше. Трошки правіше. Лівіше! Правіше! Лівіше!

Сергій. Ой дограєшся... *(Злазить додола, милується своєю роботою)*. Ну, мамина мрія здійснилася. *(Виносить драбину, за мить повертається)*.

Петрик. Сергію, а я знаю щось.

Сергій. Що?

Петрик. Знаю про тебе таємницю.

Сергій. Яка ж це таємниця, коли вона відома навіть тобі?

Петрик. А я самої таємниці не знаю. А тільки, що вона є.

Сергій. Вигадай!

Петрик. Чесне піонерське. *(Тихо)*. Я вночі прокинувся, чую — тато з мамою про тебе говорять.

Сергій. Подумаеш! Адже я незабаром маю поїхати в дому...

Петрик. І зовсім не про це. Я прислухався, чую — мама каже: «Треба Сергієві правду сказати, він уже дорослий і повинен знати. Він скоро поїде вчитись». А тато відповідає: «Нащо ти себе мучиш? Спи».

Сергій (*зацікавився*). А далі що?

Петрик. Потім вони почали розмовляти тихіше, а мені спати схотілося, і я заснув.

Сергій. Може, це тобі приснилося?

Петрик. Мені ніколи нічого не сниться: у мене рівний чорний сон. (*Помовчав*). Сергію, а що мама хоче тобі сказати?

Сергій (*гортає книгу*). Звідки я знаю?

Петрик. А ти запитай. Скажи, що почув випадково...

Сергій. Ну годі, не заважай читати.

Петрик. Сергійку, але ж виходить — у нашому домі є тайна!

Сергій. Не заважай, кажу! Оряся от-от має прийти по книжку.

Петрик (*з чудернацьким вихлясом*). Ах, Оряся! Дайте ручку і пожалуйте до загсу...

Сергій схопився, мовчки жбурнув у нього книжкою, але Петрик вислизнув з-під удару і зник у спальні.

Сергій. Ще раз почую — голову відірву! (*Сідає в крісло, підбгавши під себе ноги, і заглиблюється у свої думки*).

У снігах голосно грюкають двері. В кімнату входить Ольга — вона бліда і надзвичайно схвильована.

(*Злякано схоплюється з місця, підбігає до неї*). Мамочко, що з тобою?

Ольга не відповідає.

Мамочко!

Ольга (*ледве чутно*). Нічого, синочку... нічого.

Сергій (*гукає*). Петрику, швидше! (*Обережно бере її під руку*). Посидь, мамочко, спочинь.

З'являється Петрик. Він стоїть серед кімнати, нічого не розуміючи.

(*До Петрика*). Принеси води.

Петрик не рухається. Лише коли Ольга відходить від дверей, він злякано біжить до кухні. Сергій тим часом обережно веде Ольгу до

крісла. Вона сідає. Вбігає Петрик з кухлем у руці, віддає його Сергієві.

Петрик (до Сергія). Що з мамою? Їй погано?

Сергій не відповідає, і Петрик розгублено дивиться на матір. Ольга мовчки п'є. Довга пауза.

Ольга (повільно підводиться). Я полежу трошки. Мені треба спочити. (Похитуючись, іде до спальні).

Сергій. Мамочко, я допоможу тобі.

Ольга. Ні, ні, синочку, не треба... (Зникає в спальні).

Петрик (після довгої паузи). Що з мамою?

Сергій (розгублено). Не знаю.

Петрик. Я піду до неї.

Сергій. Не смій!

Раптом із спальні долинає глухе ридання. Сергій робить крок до дверей, але, надзвичайно збентежений, не наважується переступити поріг.

Петрик (після довгої паузи). Ніколи не чув, щоб мама плакала.

Сергій. Може, сталося щось у дитбудинку?

У спальні змовкло ридання, рипнуло ліжко: напевне, Ольга підвелась. Хлопці стоять, затамувавши подих. Швидко входить Ольга. На її обличчі вже не видно сліз, твердим енергійним рухом накидає вона на голову косинку. Петрик тим часом стає в дверях, ніби намагаючись перетнути дорогу матері.

Петрик. Мамо, не йди зараз нікуди...

Ольга (поспішно зав'язує косинку). Я незабаром повернуся. Пусти.

Сергій. Мамуню, куди ж ти?

Ольга. Я забула біля пам'ятника зошити. Зараз повернусь.

Сергій. Зошити і я можу принести.

Ольга (рішуче одпихає Петрика). Мені ніколи. Пусти. (Швидко виходить).

Петрик (помовчав, рішуче). Я піду з мамою.

Сергій (розгнівився). Не треба. Їй легше самій.

Петрик. А що з нею? Що?

Сергій. Не твоє діло. Мама доросла.

Петрик (ледве стримуючись, щоб не заплакати). Доросла! Доросла! Тільки й чую, що всі дорослі. Ми з тобою теж не маленькі. Чому я повинен мовчати, коли маму хтось ображає? А я не хочу мовчати! Ясно? Не хочу!

Сергі́й (*заспокоює його*). Ну, годі, годі. Якщо ти дорослий, то зрозумій, що тебе все одно ніхто не послухається.

Петрик. Зараз батько прийде снідати — хай скаже, про що він з мамою уночі говорив.

Сергі́й (*зверхньо посміхається*). От чудій!

Петрик. І чому він не хоче, щоб мама тобі сказала правду?

Сергі́й. Відчепися.

Петрик. А я чув! Сам чув!

З кухні чути кроки. Входить Федір Карпович Доценко. Йому сорок п'ять років, високий на зріст, чорнявий, одягнений у добре випрасуваний темно-синій костюм з сірою краваткою. Обличчя виголене, гарне.

Доценко. А, козаки! Вітаю, вітаю! (*Вішає капелюха на стілець*). Мама дома?

Сергі́й. Пішла.

Доценко. Куди?

Петрик. Вона десь забула зошити. А нам з нею треба ліквідувати мою трійку з історії. Мама каже, що я ходжу з історичним хвостом.

Доценко (*знімає піджак*). З хвостом... Повзаєш, мов ящірка...

Сергі́й. Коли ящірку як слід налякати, вона сама ліквідує свій хвіст! Одлущувати б разок...

Доценко. А ти... теж... Мамі не даєте відпочити. Міг би і сам братові допомогти.

Петрик (*ехидно*). А йому ніколи! От і зараз Орися має прийти... по книжку!..

Доценко. Чи не по ту, що долі валяється? (*Піднімає книгу*). Підручник з фізики. Для десятого класу. Логічно. Десять класів закінчено, книжку можна і додолу жбурнути. (*До Сергія*). Ех ти, студент... (*Кладає книгу на стілик*).

Петрик. Сергі́й кинув її замість далекобійного снаряда. У відкриту ціль...

Доценко. Ах, он що!

Петрик. ...прямою наводкою — по моїй голові.

Доценко. Судячи з твоїх дотепів, він поцілів. (*Іде до кухні*).

Петрик (*сміється*). От і неправда! От і не поцілів! (*Коли батько вийшов*). А знаєш, Сергі́йку, ми з хлопцями знайшли на вигоні міну.

Сергі́й. Та ну! Справді?

Петри́к. А ти не бійся,— вона не вибухне. Ми її обгородили колючим дротом і написали на фанері: «Обережно, тут міна!»

Сергі́й. Треба райвоенкому сказати.

Петри́к. Я доповів. Порядок!

Доце́нко (*повертається, витирає рушником щойно вимиті руки*). А що мені мама лишила на сніданок?

Сергі́й. Не знаю, зараз подивлюсь. (*Виходить до кухні*).

Доце́нко. Взагалі, хлопці, не завадило б вам себе потроху до порядку привчати. Нехлюї — ось хто ви такі.

Сергі́й вносить тарілки та хлібину і розставляє на обідньому столі.

(*Добродушно до Сергія*). Нічого, переїдеш до інститутського гуртожитку, там порядку навчать. (*Сідає до столу*).

Петри́к (*сідаючи поруч з батьком*). Ще невідомо, чи його приймуть.

Доце́нко (*їсть*). А коли має прийти повідомлення?

Сергі́й. Не знаю, Оріся обіцяла зайти на пошту.

Петри́к. Даремно бігає.

Сергі́й. Чому даремно?

Петри́к. Побачить вона інститут, як власні вуха.

Сергі́й. Що ти базікаєш?

Петри́к. А от і не базікаю. Не приймуть її.

Доце́нко. А тобі все відомо! Все ти знаєш! (*Помовчавши, лагідно до Сергія*). Ти, синку, дружиш з Орісею, і в цьому немає нічого поганого. Дівчина вона хороша. Іспити теж склала прекрасно.

Петри́к. І все одно не приймуть. Сергія приймуть, а Орісю — ні.

Сергі́й. Чому? Вона має двадцять чотири бали, а я двадцять три.

Петри́к. А в інституті відомо, що її батько окупант?

Доце́нко (*сердито*). Не повторюй дурниць! (*Помовчав*). А проте всяке буває.

Сергі́й (*вражений тим, що почув*). Ти віриш, що Орісю не приймуть?

Доце́нко (*сердито мимрить*). «Віриш! Віриш!»... Я вірю в те, що повинно бути. Але... (*Помовчав, м'яко*). Бувають, синку, обставини, на які ще дехто зважає. Я ж кажу — на жаль.

Сергі́й (*збуджено*). Які, які обставини?

Доце́нко. Нащо ж гарячкувати?! (*Глянув на нього снідлоба, помітив, що Сергі́й схвилюваний*). Обставини, синку, бувають різні. А здружишся з людиною, звикнеш до неї... а вони... оті обставини... ухоплять раптом за горло і змусять роз'їхатися в різні кінці. А розлучатися з друзями важко. Дуже важко.

Сергі́й. Нічого не розумію. Оріся хороша дівчина — це ти сам кажеш... І вона склала іспити краще за мене...

Петри́к. А дівчат взагалі не варто приймати. Вчить-ся, вчиться, а потім — «дайте ручку і пожалуйте до загсу!».

Сергі́й. Сказав я тобі — голову одірву!

Доце́нко. Ну-ну-ну... Нащо ж зразу одривати?!

Петри́к (*до батька*). Та він просто закоханий в Орісю — ти ж знаєш сам.

Сергі́й (*підводиться*). Дурень. (*Виходить до спальні*).

Петри́к (*жартівливо націлюється на нього виделкою*). Пух! Пух! Пу-ух!

Доце́нко (*до Петрика*). Ну як тобі не соромно! Навіщо ти дратуєш його?

Петри́к (*простодушно*). А це у нас в школі всім відомо.

Доце́нко. Який же ти невихований, хлопче! (*Любовно смикає його за чуба*). Так не можна. Ясно?

Петри́к. У принципі ясно.

Доце́нко. От і домовились. (*До Сергі́я, який саме повертається з спальні*). А ти на нього не гнівайся. Знаємо цих жононенависників! Самі були такими. З часом це і у нього пройде. (*Випроваджує Петрика до кухні, сідає поруч з Сергі́єм*). Хороша вона дівчина: стримана, щира. Я розумію тебе: мені колись теж було вісімнадцять років.

Сергі́й. А ти ще не старий і зараз.

Доце́нко. Не старий... Правда... (*Підводиться, ступає кілька кроків уздовж кімнати, помічає на стіні портрет Марії*). Ага, повісили! А раму де взяв?

Сергі́й. Сам змайстрував. Трошки допомогли в майстерні.

Доце́нко (*придивляється до портрета*). Ось яких людей забрала війна!

Сергі́й. Шкода, знімок трошки сіруватий.

Доценко. Ні, чому ж. *(Знову наближається до Сергія)*. Значить, збираєшся в далеку дорогу. Починаєш самостійне життя... Ти якось раптом змужнів... *(Мовчки дивиться на сина)*. Так ми з тобою ні разу й не поговорили як мужчина з мужчиною. А треба було б, Сергію, ох, треба...

Сергі й. Про що?

Доценко. Та мало про що!

Сергі й. То давай поговоримо.

Доценко *(не відповідаючи)*. Життя наше, сину, було складне і цікаве. Є про що розповісти. Були в нашому житті і радість і горе... *(Помовчав)*. Не хотілося раніше, ніж слід... Та й не зміг би ти зрозуміти!

Сергі й *(весь час напружено прислухався)*. А тепер?

Доценко. Ми обов'язково поговоримо, Сергіюку. До твого від'їзду — обов'язково. *(Помовчав)*. На полювання б з'їздити удвох, чи що!

Сергі й. Поїдемо, тату, тільки удвох. Більше нікого не запрошуй. Добре?

Доценко. Добре. Обіцяю. У неділю поїдемо. *(Глянув на годинник)*. Пів на першу. Я, мабуть, трошки полежу. О першій мені треба до райвиконкому.

Сергі й. Полеж, тату, відпочинь. *(Виходить до спальні)*.

Доценко лягає на канапу. Деякий час він лежить не рухаючись. Грюкнули вхідні двері. До кімнати зазирає Степанюк.

Степанюк. Чи можна ввійти?

Доценко. Будь ласка. *(Підводиться)*. А, Іван Петрович!

Степанюк. Здрастуйте, Федоре Карповичу.

Доценко *(подає йому руку)*. Привіт старому солдатові.

Степанюк. Старому — це правда. А от щодо солдата... Копати грядки — не те, що окопи!

Доценко. Боротьба з природою теж війна.

Степанюк *(вимушено посміхається)*. Старшому агрономові воно видніше... *(Озираючись)*. А Ольга Павлівна дома?

Доценко. Нема. *(Підсовує крісло)*. Будь ласка.

Степанюк. Закурити можна?

Доценко. Ось цигарки.

Степанюк. Я краще свого... Міцніший.

Доценко (*помічає, як у старого тремтять руки, коли він скручує цигарку*). З вами щось сталося?

Степанюк. Зі мною? Та ніби нічого особливого. (*Закурює*). Значить, нема вдома?

Доценко. Ольга незабаром повернеться. Здається, пішла кудись по зошити.

Степанюк. Ага... І, значить, не поверталася...

Доценко. Здається, ні.

Степанюк (*намагається виглядати спокійним*). Та я, власне, до вас. Порада мені потрібна. (*Помовчав*). Федоре Карповичу, чули ви коли-небудь про червону ромашку?

Доценко. Щось не пригадую.

Степанюк. Значить, забули... Шкода!

Доценко. Червона ромашка... А навіщо вам саме червона?

Степанюк. Думав я, признатися, що ви...

Доценко (*виправдуючись*). Квіти — самі ж знаєте — не мій фах. Жито, пшениця — то інша річ. Тут би я вам дав яку загодно пораду.

Степанюк. Жито — це ясно. Насущний хліб. Але його ж не посієш у парку чи, скажімо, біля пам'ятника. Тут треба сіяти не користь, а красу.

Доценко. А чому ж саме червону ромашку? Пахне вона чи виглядає якимось особливо?

Степанюк. Люди кажуть, що особливий цвіт. Сам я, признатися, ніколи не бачив. А так розповідають, що хочеться посадити і собі. Клумбу біля пам'ятника знаєте? Отам би її... (*Помовчав*). Значить, забули... Шкода, Федоре Карповичу! Хоч, правда, минуло стільки часу!..

Доценко. Час справді минає — це вірно. (*Глянув на годинник*). Ось і зараз: мені вже треба до райвиконкому. Вибачте, Іване Петровичу, служба.

Степанюк (*захвилювався*). Вам треба йти?

Доценко. Підемо, по дорозі й поговоримо.

Степанюк. А я вам хотів новину розповісти...

Доценко. Що ж, розповідайте. (*Зав'язує краватку*).

Степанюк. Не знаю, з чого й почати...

Доценко. Що сталося?

Степанюк. Ви людина мужня... сильна...

Доценко (*з цікавістю дивиться на нього*). Та в чому річ?

Степанюк. Марія...

Доценко. Що?

Степанюк. Жива, Федоре Карповичу.

Доценко *(застиг)*. Та чи ви сповна розуму?

Степанюк. При розумі, Федоре Карповичу.

Доценко. З таким не жартують.

Степанюк. Я правду кажу.

Доценко. Іване Петровичу...

Степанюк. Кажу вам — жива. Сьогодні приїхала. *(Наближається до нього)*. Щастя яке! Яка людина виявилася живою! Скільки їх не повернулося і не повернеться назад... А Марія жива... Врятувалася! Повернулася додому, у свій рідний край!

Доценко *(хрипко)*. Де вона?

Степанюк. У мене, в радгоспі.

Доценко. Де ж вона була стільки літ?

Степанюк. Далеко. Довго поневірялася по чужих краях... *(Мовчить)*. Ішов я до вас, а її ледве утримав: думав, підготують вас краще сам. Адже несподіванка іноді і наскрізь пробиває. *(Знову мовчить)*. Повернулася, а що робити, не зна. Радіти б, та смуток стає впоперек радості. Никає ще по землі, виходить, оте лихо... *(Довго гасить цигарку в тарілці)*. От, значить, і до вас докотилася дальня луна! Коли ще тії гармати гули, а коли до вас докотилося... Так-то, Федоре Карповичу. *(Іде до Доценка, кладе йому руку на плече)*. Ну, я пішов. *(Постоявши, йде до дверей, зупиняється)*. Тримайтеся, Федоре Карповичу! Бажаю вам сили... Сили!.. *(Виходить)*.

Доценко *(деякий час стоїть серед хати мов кам'яний. Потім повільно йде до телефону, знімає трубку. Підупалим голосом)*. Дитбудинок, будь ласка. *(Чекає)*. Ольга Павлівна є? Пробачте. *(Кладе трубку. З хвилину нерухомо стоїть серед кімнати)*.

З кухні входить Оріся.

Оріся. Здрастуйте, Федоре Карповичу.

Доценко не відповідає.

Дома Сергій?

Доценко. А... Оріся? *(Раптом втрачає над собою владу)*. Немає! Сергія немає вдома!

Оріся *(здивована несподіваним вибухом)*. Вибачте... *(З тривогою дивиться на Доценка)*.

Зі спальні входить Сергій.

Сергій *(повільно наближається до батька)*. Чому ти кричав на Орісю?

Орися (*відчуваючи недобре*). Не треба, Сергійчику...

Сергій (*не звертаючи уваги на її слова*). Чому ти сказав, що мене немає?! Ти ж знав, що я дома і сиджу в спальні?

Доценко (*глухо*). Вибач. Я не хотів її образити. Не до того зараз мені... (*Виходить до спальні*).

Сергій (*проводжаючи його гнівним поглядом*). Чому він на тебе кричав?

Орися. А ти не гнівайся. Не треба. З людиною всяке буває — може, і з ним щось... (*Ніжно*). Не гнівайся...

Сергій. А я нікому не дозволю на тебе кричати. Нікому!

Орися (*милується ним*). Ти хороший... Ти дуже хороший, Сергійчику!

Сергій. І клянуся — якщо тебе не приймуть до інституту, я теж учинися не буду. Клянусь — не буду!

Орися (*зворушена, вдячно доторкується до його руки*). Милый ти мій, Сергійчику! Ти такий... Такий... За це у тебе сьогодні буде така радість... Така велика, що і словами не скажеш!

На порозі з'являється Доценко.

(*Орися знітилася*). Я піду. (*Швидко виходить*).

Сергій (*батькові*). Так от... знай... Якщо її не приймуть до інституту, я теж не поїду вчитись. Не хочу. Все одно не буду.

Доценко (*мало не благаючи*). Облиш мене... Я зараз не можу думати про це. Іди, Сергію.

Сергій. Май на увазі: я сказав. (*Вибігає слідом за Орисею, хряпнувши дверима*).

Пауза.

Доценко (*знову йде до телефону, знімає трубку*). Райвиконком. (*Чекає*). Це Доценко. Я сьогодні не прийду на роботу. Дуже болить голова. Ні, дякую, лікаря не треба. (*Сідає у крісло, сидить мов неживий*).

З вулиці тихо входить Ольга, відразу помічає, в якому стані Доценко. Наближається до столу, бачить на тарілці недокурену самозкрутку.

Ольга. Хто тут був?

Доценко (*хрипким голосом*). Степанюк.

Ольга. Значить, ти знаєш?

Доценко. Знаю.

Ольга (*припадає до його грудей*). Що тепер буде, Федю?

Доценко (*розгублений*). Просто не віриться... Минуло стільки років...

Ольга. Федю, я бачила її, бачила сама. Я не повірила власним очам і втекла звідти. Розмовляла з Степанюком і не помітила, що поблизу на лавочці хтось сидить... Раптом вона озирнулася.

Доценко (*з докором*). І ти не підійшла.

Ольга. Я не знаю, що зі мною сталося. Мабуть, я втратила розум. Всередині все похололо від несподіванки. Я навіть крикнути не змогла. І я побігла, побігла, ніби хтось мене наздоганяв. А коли схаменулася і прийшла вдруге, біля пам'ятника вже нікого не було.

Доценко. Вона в радгоспі, у Степанюка.

Ольга. У Степанюка! Значить, подумала, що я її не хочу прийняти. Не хочу бачити! Я так безглуздо від неї втекла... (*Злякано відходить від чоловіка*). Тепер вона вже ніколи не прийде.

Доценко (*замислено*). Можливо... Можливо...

Ольга. Я повинна побачити її. Як я житиму, коли знаю, що сама її відштовхнула?! (*Рішуче йде до дверей*).

Доценко. Олю, зупинись!

Ольга зупиняється.

Дай мені отямиться... дай збагнути.

Ольга (*повільно відходить від дверей, зовсім розгублена*). Де Сергійко? (*Поривчасто кидається до чоловіка*). Що ж тепер буде, Федю!

Довга пауза. Чути, як рипнули сінешні двері. Доценко та Ольга озирються — в очах у обох тривога. Чути спокійні і тверді кроки у кухні. В дверях з'являється Марія. На ній легкий плащ. Вона зупиняється на порозі, ніби не наважується переступити через нього.

Ольга і Доценко стоять серед кімнати приголомшені.

Завіса

Дія друга

Картина третя

Та ж сама кімната. Від закінчення другої картини минула одна мить. Марія ще стоїть у дверях. Ольга та Доценко мовчки застигли, вражені й приголомшені її несподіваною появою. Деякий час ніхто не рухається. Першою отямилася Марія — вона ступає крок від дверей.

Марія (тихо, простягаючи руки до Ольги). Олю...
Ольга (рвучко кидається до неї). Маріє!..

Вони застигають, гаряче обнявши одна одну, і мовчать, ніби нікого довкола нема.

(Нарешті піднімає голову і дивиться їй в очі. Майже пошепки). Жива...

Марія відповідає їй тільки зворушеною усмішкою.

(Раптом метушливо). Роздягайся... Чого ж ми стоїмо біля дверей? (Безпорадно посміхається). А Федю ти не впізнала?

Марія (теж всміхається). Впізнала, звичайно. (Подає йому руку). Здрастуй, Федю.

Доценко (розгублено). Здрастуй... Проходь же... (Хапається за стілець). Будь ласка, сідай...

Марія. Дякую. Спочатку роздягнусь. (Скидає плащ, віддає йому). Тільки не клади в кімнаті — на ньому стільки шлюкки!

Доценко. А вішалка в сінях. Я повішу там.

Марія. У сінях — добре.

Доценко хоче вийти.

(Зупиняє його). Пробач, будь ласка, я забула в кишені хустку.

Ольга. Я дам тобі чисту, нехай несе.

Марія. Дякую, Олю. Це ще краще.

Ольга виходить до спальні. Доценко виносить у сіни плащ. Обое не повертаються занадто довго.

(Оглядає кімнату, бачить на маленькому столику книжку, бере її в руки, розгортає, пошепки читає). Підручник з фізики. Для десятого класу. (Раптом притискає книжку

до грудей, але швидко опановує себе, кладе її назад на стовп, ступає кілька кроків уздовж кімнати).

Повертається О л ь г а.

О л ь г а (дає хустку). Ось, Маріє, візьми.

М а р і я. Дякую. (Витирає обличчя). Як вона пахне затишком, домом!

О л ь г а. А де ж Федя? (Гукає). Федю!

Доценко (з кухні). Я тут. (Входить, винувато посміхається). На плащі й справді було багато пилюки.

М а р і я. Не дивно — весь час у дорозі. (Помічає на стіні свій портрет). Боже! Хто це?

Доценко. Не пізнаєш?

О л ь г а (ніби виправдується). У нас зберігався невеличкий знімок. Ще з війни Федя привіз. І уяви собі — я поклала кудись і зовсім забула, де він! Нещодавно розкриваю книжку, а фотокартка там. Ну от — я віддала збільшити.

М а р і я (весь час дивиться на портрет). Здається, це було так недавно...

Доценко. Я знімав тебе біля Ромодана, в госпіталі, пам'ятаєш? У великому коридорі.

М а р і я (різко озирвається, пильно дивиться на нього, ніби вперше побачила). Біля Ромодана... так, так... Пригадую.

О л ь г а. А чому ж ми стоїмо? Маріє, сідай. Ти ж, мабуть, дуже стомилася.

М а р і я. Стомилась. Не гріх відпочити. Та хіба ж раз до того! (Дивиться на Ольгу і ніжно посміхається. Потім підходить, обнімає її. Голос ледь-ледь тремтить). Ну, Олю, ось ми знову всі разом. Знову всі разом... (Відчуває, що Ольга от-от заплаче, несподівано весело вигукує і посміхається). Олю, а можна мені поцілувати Федю?

О л ь г а (теж посміхається, кризь слюзи). Ну, звичайно ж!

М а р і я (раптом серйозно Доценкові). Поцілуймось?.. Доценко не в силі відповісти і дивиться на неї вкрай розгублений.

О л ь г а (поки Марія обіймає Доценка). Знову всі разом... Яке щастя!

М а р і я (схвильована, відходить від Доценка). Випити б чарочку, чи що? Така нагода!

Доценко (ще не оговтався). Справді... відзначимо нашу зустріч?..

Ольга (заметушилась). А у нас є вино?

Доценко. Здається, є. (До Марії, намагаючись приховати своє хвилювання). Минулої неділі збирався на полювання з своїми співробітниками... Але з самого ранку переїшив дощ. Так ми і не виїхали. А вино лишилося. (Вибігає до кухні).

Марія. Федя завжди любив полювання. Іноді до гурту брали й мене. Я з насолодою лежала на копиці сіна і довго чекала, поки чоловіки повернуться з дичиною...

Ольга (ставить на стіл тарілки, чарки). Або зовсім без дичини.

Марія (сміється). Найчастіше так і було. (Ніжно дивиться на Ольгу). У сорок першому тобі було двадцять років. Але ти зовсім не змінилася. Там, біля станції, я відразу пізнала тебе... Навіть здалеку. А ти?

Ольга. Мені здалося, що це... Я не була певна. Важко повірити...

Марія. Любонько, чому ж ти втекла?

Ольга (повільно хитає головою). Не знаю. Це було так неймовірно. Я навіть злякалася. І потім...

Марія (майже суворо). Я дуже змінилась?

Ольга (винувато дивиться вниз). Так.

Марія. У Північній Америці я ще якимось трималася. Але коли нас перевезли до Південної Америки... Там я вже втратила останні сили, останню надію.

Ольга (вражена). Ти була так далеко?

Марія. Дуже далеко.

Входить Доценко з відкоркованою пляшкою.

Ольга (Доценкові). Федю, чуєш, Марія була навіть у Південній Америці!

Доценко (зупиняється). Невже?! (До Марії). Значить, таки покидало тебе по світу?

Марія. Будь він проклятий, той світ. Спочатку полонена, потім переміщена особа... Безконечна, нелюдська боротьба за існування... Скільки я перенесла, поки дістала право повернутися на Батьківщину!

Ольга. Який жах!

Доценко. Як же тобі пощастило?

Марія. Тільки у п'ятдесятому я змогла написати листи нашому консулу і вам — і передала потай з одним товаришем, якого відправляли на Батьківщину.

Ольга. Ми не одержали жодного листа.

Марія. Ще б пак! При виході з табору товариша обшукали і знайшли мої листи. Йому це коштувало життя, мені — стількох років жорстоких мук.

Ольга. Що ж вони... що вони зробили з тобою?

Марія. Мене відправили у Південну Америку, до Огненної Землі. Загнали глибоко під землю — у сірчані шахти.

Ольга (з жахом). А той товариш... помер?

Марія. Він не міг витримати — він був зовсім хворий. Через це і погодились відправити його сюди. (Помовчала). Прекрасна людина... Справжній товариш... Старий комуніст. Він умів боротись навіть там. Навіть там!.. Він помер під час допиту.

Ольга. Страшно...

Доценко. Котиться ще по світі те лихо... Скільки крові пролито, а воно котиться!

Марія (раптом посміхається). Та ви ще встигнете наслухатись від мене всякої всячини. Краще розкажіть мені — як ви?

Доценко (звільняючись від важкого враження). А що ми!

Ольга. Федя їздить по полях, по колгоспах. Я — в дитбудинку. Навіть незручно говорити про нас.

Марія. Що ти, що ти! (Помовчала). Дитбудинок я бачила. (До Ольги). Він для сиріт фронтовиків?

Доценко. Тепер там уже різні діти.

Марія. Правда — сироти фронтовиків уже зовсім дорослі. Минуло стільки років...

До кімнати вбігає Петрик. В руках у нього плакат, скручений трубою. Побачивши сторонню людину, він несподівано зупиняється в дверях. Тихо зойкнувши, Марія хапається за серце.

Ольга (помітила, як знітився хлопець). Петрику, чому ж ти не привітався?

Марія (з полегшенням). Петрик... Це твій синок... (Наближається до хлопця). Здрастуй, Петрику! (Подає йому руку).

Петрик неохоче подає свою руку.

Доценко. Ти знаєш, хто це?

Ольга. Це тьотя Марія.

Петрик (спідлоба дивиться на Марію, потім недовірко посміхається до Ольги). От сказала!

Ольга. Не віриш?

Петрик. Не вірю. Йй у сквері пам'ятник стоїть: вона героїня.

Марія. А я не схожа?

Петрик (*хмикнув*). Живим пам'ятників не ставлять.

Доценко (*нервово сміється*). Подумаєш, який герой!

Петрик (*теж сміється*). Герой, а пам'ятника мені не поставили.

Марія (*притисла його до себе*). Милий хлопчику! Як ти гарно сказав. (*Замислена*). Пам'ятник у сквері... (*Посміхається*). Пам'ятник живій! (*До Петрика*). Посидь біля мене. (*Вказуючи на плакат, з яким Петрик не розлучається весь час*). Що це?

Петрик. Це...

Ольга. Ану, покажи. (*Відбирає плакат, розгортає. Читає заголовок*). «Засоби розмінування та знешкодження протитанкових і протипіхотних мін». Де ти це взяв?

Петрик (*набирає собі їжі*). У райвійськкоматі. Капітан Сокіл дав.

Марія. Ти збираєшся стати сапером?

Петрик (*їсть*). Угу.

Марія. Благородна професія. (*Дивиться на хлопця. До Ольги*). Схожий на тебе. Носик маленький... І очі — задерикуваті. Ти теж була така... колюча, гостра на язик... Пам'ятаєш?

Ольга (*сміється*). Ну, вже й гостра!

Марія. Язичок — як бритва. А які страшні казки вигадувала для малят! А вони жахалися, потім почали не спати.

Ольга. Це я пригадую.

Петрик. Я б такого не стерпів.

Марія (*напружено*). З тобою... старший... такого не виробляв?

Петрик. Хіба ж це правильно — знущатися з менших?

Ольга (*до Марії*). Не дискредитуй матір в очах дітей.

Доценко. Ми в його віці ще не мали таких твердих переконань.

В цю мить до кімнати майже вривається Орся. Вона надзвичайно схвильована, обличчя її наленіє від гніву.

Ольга (*підводиться*). Що з тобою?

Орися. Федір Карпович сказали, що мене не приймуть до інституту.

Ольга. Що ти! Заспокойся, Орисю...

Орися. Чому мене не приймуть, чому? (*Доценкові*). Ви щось знаєте, Федоре Карповичу?

Доценко. Звідки ж я можу знати?!

Орися. Ви одержали моє повідомлення. Ви знаєте, що мене не прийняли!

Доценко. Які дурниці!

Ольга. Як же Федір Карпович міг одержати твоє повідомлення? Орисю, подумай сама!

Орися (*дивиться просто на Доценка*). Чому ж ви це сказали, чому?.. Я знаю, ви так думаєте через те, що мій батько... мій батько... (*Ридаючи, вибігає з хати*).

Ольга (*з докором, Доценкові*). Федю, ти це сказав?!

Доценко. Ну як ти можеш повірити!? Я висловив тільки побоювання, що...

Ольга. Погодься — Орисі це боляче.

Марія (*після довгої паузи*). А що з її батьком?

Петрик (*крізь зуби*). У-у, німецька...

Ольга. Як тобі не соромно!

Доценко (*ледве стримуючись, до Петрика*). Геть звідси. Іди!

Петрик (*повільно підводиться*). А що я сказав?

Ольга. Петрику!

Доценко. Я сказав тобі: геть!

Знизавши плечима, Петрик повільно виходить до спальні.

Марія (*після паузи*). Що з її батьком?

Доценко (*намагаючись заспокоїти*). Не треба говорити про це зараз. (*Зустрічаючи упертий погляд Марії*). Під час війни німець згвалтував дівчину і лишив її з дітям. Ну, дитина виросла і... тепер...

Марія. Її не приймуть до інституту?

Доценко (*підводиться, з гіркотою*). Як це все неприємно! Я не хотів її образити, я нічого поганого на увазі не мав. Та коли згадую про ті часи... Можливо, і зірвалось якесь недоречне слово.

Ольга. Дивно — ти завжди був такий стриманий, такий... Як ти міг припустити?!

Доценко. Ну, годі, прошу тебе. Бувають дні, коли все перевертається, все летить шкереберть. Не дивно, коли скажеш якусь дурницю. Вибач мені, Маріє, я кра-

ще піду. (*Нервово посміхається*). А ви побудьте вдвох, погомоніть, поплачте... Я незабаром повернусь.

Ольга. Добре, Федю.

Доценко. Я зайду до директора дитбудинку або в лікарню. Все-таки треба подумати про роботу для Марії і про всяке таке.

Марія (*підкреслено*). А мене на роботу приймуть?

Ольга. Маріє, як ти можеш таке запитувати?!

Доценко (*наближається до Марії*). Ми ж умовились більше не говорити про це.

Марія. Ну що ж, гаразд.

Доценко виходить. Пауза.

Ольга (*ніжно*). Ну?

Марія (*так само*). Люба моя, мила подружко! (*Обіймає Ольгу*). Скільки я думала про тебе! Скільки разів бачила тебе вві сні! (*Раптом випускає її з обіймів*). Олю, я більше не можу: поклич Сергійка.

Ольга (*заметушилася*). Звісно! (*Гукає*). Петрику! Айди-но сюди, любий!

Петрик (*входить*). Ну чого?

Ольга. Збігай, синочку, гукни Сергійка.

Петрик (*мимрить кризь зуби*). То виганяєте, то «збігай».

Ольга (*ніжно підштовхує його*). Ну-ну, не гнівайся!

Марія (*напружено*). Швидше, Петрику. Дуже прошу тебе.

Петрик виходить.

(*Схвильована*). Вибач, Олю. Ти повинна мене зрозуміти. Я лишила його зовсім малим. Він тільки-тільки почав белькотати... вимовляти перші слова... Я не годна більше терпіти.

Ольга (*розгублено*). Як я цього не зрозуміла сама? Просто зустріч була такою несподіваною... Яюсь я не подумала. Вибач мені.

Марія (*продовжує*). Всі ті роки... за колючим дротом... прокинешся, було, вночі... і зразу бачиш маленьке личко, чуєш тихе, нерозбірливе белькотіння... Я не вірила, що Федір повернеться з фронту живим,— я лишила його, коли він був командиром батальйону. А це жорстока посада — рідко хто повертається... І сама я... З пекла, в якому я побувала, не часто повертаються. Вірила я тільки в Сергійка — він виросте, стане дорослим, стане

людною... Він житиме в кращий, щасливий час. Не розумію чому, але я була певна, що з ним нічого не станеться. З тобою і з ним. Тільки це мене й тримало на ногах. Тільки віра в його майбутнє, в його життя.

Ольга (*гаряче обнімає подругу*). Бідна, бідна Маріє!

Марія (*ледь посміхається*). А чому бідна, Олю? Хіба мало блукає по світу таких, як я? І всі вони вірять і сподіваються. І у кожного тільки одна надія — хоч коли-небудь, хоч перед самою смертю повернутися додому, на рідну землю... Нещасні? Хіба ж той, хто сподівається, може бути нещасним? Ні, Ні...

Входить Петрик. Ще тільки почувши його кроки у кухні, Марія затремтіла.

Петрик. Мамо, а Сергійко лежить під яблунею і плаче.

Ольга. Що з ним?

Петрик. Ориська сказала йому... (*Знітився*).

Марія. Що вона йому сказала?

Петрик (*звертається тільки до Ольги*). ...що ти... що ти йому не мама!

Марія (*до Ольги, яка раптом зблідла*). Піди, Олю... піди сама.

Ольга мовчки виходить.

(*Після паузи*). А що йому ще сказала Орися?

Петрик (*пригнічений*). Що ви... ви його мама!

Марія (*намагається приховати свою радість*). Сказала...

Петрик (*раптом з несподіваним жаром*). Нашо вона це сказала? Неправда! Вона бреше!

Марія (*майже пошепки*). Правда, Петрику...

Петрик (*приголомшений*). Правда? (*Підбігає до Марії*). То Сергійко — ваш?!

Марія (*притиснула його до себе*). Мій, хлопчику! Мій єдиний. Більше у мене нікого немає. (*Дивиться йому в обличчя, говорить з пристрасстю, ніби він може зрозуміти її*). А хіба я не маю права? Хіба можна, щоб у людини нікого не було? Тобі боляче, що у тебе відбирають брата? Я розумію — це твій перший біль... А у мене вже не раз усе відбирали. Мені серце боліло не раз.

Петрик (*раптом виривається, майже істерично*). Це неправда! Це Ориська на зло набрехала! Німецька...

Марія (не дозволяє йому закінчити). Не треба, Петрику. Не смій! Вона ні в чому не винна.

Обоє застигають, почувши кроки у кухні. Повільно входять Сергій та Ольга. Хлопець зовсім блідий, він ледве-ледве ступає, зупиняється біля дверей. Довга пауза.

(Марія мов зачарована дивиться на Сергія). Сину... (Цілує його в лоб. Відходить на крок і ще довго дивиться на Сергія завороженими очима).

Сергій (після довгої паузи, звертається до Ольги). Мамо, мені сильно болить голова... Дозволь, я піду.

Ольга (що весь час напружено чекала, тепер підбігає, не в силі приховати своєї радості). Звичайно, синочку, звичайно... (До Марії). Пробач, будь ласка. (Метушливо бере його під руку, веде до спальні).

Петрик, який теж напружено чекав під час усієї цієї сцени, поспішає за ними. Сергій, Ольга та Петрик виходять. З хвилину Марія стоїть серед кімнати. Потім безсило опускається на стілець, важко схиляє голову на руки. Вона довго сидить мовчки, застигнувши, і можна ясно відчутися, який тягар лежить на її серці. Вона не помічає, як з кухні входить Степанюк з пачкою зошитів у руці, довго стоїть серед кімнати, не сміючи підійти ближче. Раптом Марія відчуває, що в кімнаті хтось є, опановує себе, хоче витерти очі хусткою, але, глянувши на неї, відкладає вбік. Пауза.

Степанюк (кладає на стіл зошити). Я був біля пам'ятника — бачу, Федір Карпович пройшов... Вибачте, не міг не заглянути. (Помовчав, скрутив цигарку, гірко посміхнувся). Пам'ятаєте, як у пісні співається: «Ой не лети, горлице, до того гнізда, бо у тому гнізді голуб'ята чужі!»

Марія (майже пошепки). Так, я в цьому гнізді — зайва.

Степанюк (зітхнув). Казав я вам, Маріє, казав...

Марія (як і раніше). Ваша була правда.

Степанюк. Значить, чоловік не признав.

Марія (гаряче). Хіба ж я за тим приходила! Хіба я збиралася руйнувати їхнє щастя — щастя рідних людей!

Степанюк. Виходить, не признав і синок...

Марія (кам'яним голосом). Так.

Степанюк. Недарма ж люди кажуть: не той тобі батько, хто народив на світ, а той батько, хто у люди вивів.

Марія. Говорити легко...

Степанюк. То так, аби язик. А тільки є в цьому і правда, Маріє. Мало — народити, треба ще з отим дитям зростись, зростися думкою і душею... *(Помовчав)*. Не гнівайтесь, коли запитаю: а ви б зростися змогли?

Марія *(тихо)*. Не знаю.

Степанюк. Діло не просте... От я — не зміг. Не зрісся з дитиною, не зрозумів її... *(Помовчав, затягнувся цигаркою)*. Ви про дочку мою — про Тетяну — чули?

Марія. Ні. А що?

Степанюк *(помовчав)*. Люди наші якими з війни повернулися? Суворими. Кам'яними. Таким і я був. Злий. Запеклий. Муки ж я переніс — на тисячу мучеників вистачило б! Повернувся, а дома лихо: у дочки моєї, у Тетяни, німецька дитина на руках... Коли б і не німецька, то байстра, а це ж — подумайте лишень: ворожа! Це тепер воно — так, перегоріло, та й часу скільки пройшло. А тоді, ви тільки уявіть — щойно ж криваве море перебрів, а до рідної хати прибився, й отаке лихо! Одне — що ганьба ж яка, а друге... Та що й казати!.. Ошалів я, розуму одбіг... Ну, й звісно — злість у душі заворушилася.

Марія. І що ж вона — ваша Тетяна?

Степанюк. Ех, Тетяно, Тетяно! Нема моєї Тетяни, нема...

Марія *(не розуміючи)*. Нема?

Степанюк. Померла, бідолаха, немає...

Марія. Давно?

Степанюк *(не відповідає)*. Змучена вона була, слаба... голодна... А я... Так, ніби сама вона того схотіла! Мабуть же, змусив її, отой каїн, згвалтував! Знав же я, що вони на нашій землі коїли!.. А я побив, зрікся, прокляв... Не подумав, що, може, вона більше горе за мене перетерпіла... *(З гіркотою)*. От вам і батько, і рідна кров! Не знав я, не розумів своєї дитини...

Марія. Відтоді Орися у вас?

Степанюк. Як побачив, що Тетяна вмерла, аж тоді отямився. Зрозумів, що буває на світі горе і тяжче за мое. Іншими очима на людей подивився — усією душею їхнє лихо відчув. Узяв я тоді на руки оте немовля, до грудей притиснув і вже нікому не віддавав. Зрісся, мов рідний батько, з нею. Отак вона і виросла на моїх руках. *(Поволі йде до столу, довго гасить недокурок у попільничці)*. То що, Маріє, гайда чи зостанетесь тут?

Марія *(після паузи, рішуче підводиться)*. Ходім.

Степанюк. А плащ ваш де?

Марія. Там, у сніях.

Степанюк виходить до кухні. Марія на мить залишається сама, мовчки стоїть серед хати. Степанюк повертається з плащем у руках.

Степанюк *(помовчавши)*. Важко?

Марія. Важко.

Степанюк. Що й казати — нелегко!..

Марія. Не тому мені важко, що я знову на світі самотня. Люди знайдуться, люди розрадіть. А от я з'явилась у цей дім і щось таке з собою принесла... Раніше я мучилася сама, а тепер ніхто з них не буде щасливим.

Степанюк. Не ваша провина. Війна з'явилась у цей дім. Не ви принесли нещастя — вона, клята.

Марія *(продовжує)*. Бідний Сергійко — збурила я йому душу... А Ольга... А Федір... вони вже не знатимуть спокою ніколи...

Із спальні виходить Ольга.

Ольга. Заснув малий...

Марія. А Сергій?

Ольга. Лежить із заплющеними очима... *(Раптом помічає в руках у Степанюка плащ)*. Що це, Маріє? Куди ти зібралася?

Марія. Я така стомлена... така розбита...

Ольга. Куди ж ти хочеш іти?

Марія. Мені треба відпочити.

Ольга. І ти хочеш відпочивати десь?!

Марія *(шукаючи виправдання)*. Речі ж мої у Івана Петровича.

Ольга. Можна їх зараз принести. Та й без них обійдешся — я дам тобі все, що потрібно.

Марія *(безсило опускається на стілець)*. Не знаю... не знаю, що сказати!

Ольга *(збентежено кидається до неї)*. Люба, куди ж ти підеш?! Як ти можеш лишити мене? Треба ще подумати, обміркувати... Ми ж навіть ні про що не поговорили! Куди ти підеш? Куди ти підеш від нас?

Марія *(з гіркотою)*. Краще б я, Олю, не приходила зовсім.

Ольга *(широко обурена)*. Як ти можеш говорити таке? Візьми себе в руки, Маріє, чуєш?

Степанюк розуміє, що він зайвий, непомітно виходить.

Хіба у тебе на всьому світі є хтось рідніший за нас? Де ж ти шукатимеш розради, коли не в оцьому домі?

Марія. Розради... Не принесла я втіхи і вам.

Ольга. Ну нащо ти так говориш?! І однаково ж — тепер уже нічого не зміниш.

Марія (*пригнічено*). Так, тепер уже не зміню.

Ольга. Ось бачиш, ти і сама згодна. Прокинеться Сергійко, поговоримо з ним... Його все це так приголомшило! Він спочине, заспокоїться.... І Федір повернеться — ми гуртом обміркуємо все...

Марія (*розгублено підводиться*). Ти не знаєш, коли поїд на Мінськ?

Ольга. Схаменися, Маріє! Я тебе нікуди не пушу.

Марія (*захвилювалась*). А де ж Іван Петрович?

Ольга (*не відповідаючи, рішуче*). Ти нікуди не підеш.

Марія (*майже благаючи*). Повір, так буде краще.

Ольга (*заступає їй дорогу*). Я тебе нікуди не пушу, Маріє! (*Стоїть у дверях, сповнена рішучості*).

В снігах чути кроки, швидко входить Доценко. Він радісно збуджений.

Доценко. Ну, милі мої, був я у директора дитбудинку. Він обіцяв, що зразу ж візьме тебе на роботу. Уяви — йому саме потрібний хороший лікар.

Ольга. Федю, це чудово!

Доценко. Я сказав, що у тебе досвід військового часу. Ну, і... На жаль, я не знаю, чи ти займалася лікарською практикою останнім часом.

Ольга (*до Марії, щаслива*). Ми будемо працювати поруч! Подумай — завжди разом!

Марія. Дякую, Федю, але протягом усіх цих років...

Доценко (*зрозумів її побоювання*). Пусте! Ну, які там у дітей хвороби? Ангіна чи подряпини! З твоїми здібностями...

Ольга. Ти швидко пригадаєш те, що забула. Запевняю — за тиждень усе наздоженеш.

Доценко. Крім того, директор — прекрасна людина, він з радістю допоможе тобі. Ти і не відчуєш, що мала таку перерву.

Ольга. І дома — стільки місця. Сергійко, напевне, поїде незабаром учитись, у нас буде зовсім порожньо...

Марія. Я не можу залишитись у вас.

Ольга. Чому?! Адже у нас цілий будинок!

Марія. Мила Олю, це неможливо...

Доценко. Та хіба справа в квартирі? (До Марії). Ти будеш з нами — подумай; з нами! Адже це головне.

Марія (помовчала, зважилась). Федю, я зайва. Тут я лишитись не можу. (Швидко виходить).

Доценко (не відразу). Маріє!

Ольга (наближається до чоловіка, ніжно торкається пальцями його обличчя). Бідний, за що тобі така мука?!

Доценко. А тобі!.. А тобі!..

Ольга. Так. І мені.

Доценко. Повір, Олю, я ні в чому не винен.

Ольга (виходить від нього). В цьому ніхто невинен. Ніхто.

Доценко (дуже збуджений). Я не можу її відпустити... Я повинен повернути її.

Ольга (майже пошепки) Зупини... Зупини її, Федю!..

Доценко швидко виходить. Ольга деякий час стоїть серед кімнати і поволі тре собі лоба, наче з болем намагається усвідомити щось хвилююче і страшне.

Завіса

Дія третя

Картина четверта

Подвір'я біля будинку Доценка. Дерев'яний паркан, пофарбований у зелений колір. На першому плані — велика веранда і двері до сіней. З лівого боку — стежка до саду, ближче до веранди — великий крислатий клен, в сутіні якого стоїть садовий стіл та два ослони. З правого боку в зеленій стіні паркана щільно причипена хвіртка.

Від часу, коли скінчилася друга дія, минула одна мить.

Марія швидко виходить з будинку, зупиняється на веранді, стоїть у задумі; потім рішуче сходить униз і прямує до хвіртки.

Доценко з'являється на веранді в той час, коли Марія вже взялася за клямку.

Доценко. Маріє!

Здрігнувшись від несподіванки, Марія зупиняється.

Куди ж ти? (Сходить униз, наближається до неї).

Марія. Так буде краще.

Доценко. Кому краще?! Кому?

Марія. Тобі... Сергієві... Всім вам.

Доценко. Всім нам! А тобі?

Марія (*глухо*). Мені теж.

Доценко (*майже силоміць тягне її до осла*). Самотній... одинокий... тобі буде краще без нас! Без людей, яким ти дорога, які тебе люблять!

Марія. Бувають хвилини, коли не можна думати про це.

Доценко. Про що — про це?

Марія (*підводить на нього очі*). Федю, я зараз не повинна думати про себе.

Доценко. То подумай про нас... Про мене!

Марія (*в розпачі, важко опускається на лаву*). Не муч мене. Не муч... Минулому немає вороття.

Доценко. І я завжди думав отак. Навіть сьогодні ранком.

Марія. Відтоді дещо змінилось...

Доценко. Дещо!

Марія. Пожалій, Федю... Себе і мене... Не треба. (*Рішуче підводиться*). Однаково минулому немає вороття.

Доценко. Воно повернулося.

Марія. Ні!

Доценко (*ледь посміхається*). Невже ти, невже ти сама не бачиш?!

Марія (*заметушилась*). Ти не знаєш, скоро поїзд на Мінськ?

Доценко. Навіщо ти запитуєш мене про поїзд? Він не допоможе. Хіба щось зміниться від того, що ти поїдеш? Адже я однаково знатиму, що ти є! Тепер навіть портрет на стіні для мене буде живою Марією.

Марія. Ти не повинен мені цього казати, Федю. У тебе дружина, діти... Двое синів! Ти не маєш права нічого ламати.

Доценко (*похмуро*). Цей будинок, Маріє, я склав із руїн. (*Гірко всміхається*). У сорок п'ятому ми ще не мали іншого будівельного матеріалу. Попіл та руїни — більше нічого не було. З них ми складали свої напівтемні землянки. Потім у людей з'явився інший матеріал, і вони переселилися в нові будинки. (*Помовчав*). Я нового не будував. Головешки, з яких була складена моя оселя, лишалися для мене священними. Я їх зачіпати не смів. (*Підводиться*). Але сьогодні, Маріє, я дістав це право.

Марія (*дивиться йому прямо в очі*). Ні!

Доценко (з запалом). Чому? Чому?

Марія (майже суворо). Ти не смієш думати тільки про себе.

Доценко. Я думаю про тих, хто найбільше страждав. Це ти і я.

Марія. І тільки?

Доценко. Діти... Для них це вихід: у кожного тепер є своя рідна мати.

Марія. Як ти... як ти все розраховував?!

Доценко. У моєму становищі люди не бувають черствими. Але розраховують вони швидко, бо роздумувати не мають часу.

Марія (з боєм посміхнулася). І все-таки ти не врахував ще однієї людини. (Ніжно кладе йому руку на плече). Ні, Федю, це не схоже на тебе. Ти маєш чисте серце, а говориш не те... не те... (Відходить). А втім, коли душа розривається... (Гаряче). Я знаю, ти мене щиро любиш. Коли я зникла, ти багато втратив. Твої почуття мені зрозумілі. Але повір, на них сліпо не можна покладатись. Існує ще й обов'язок — обов'язок перед людьми. Через нього ніхто не має права переступати. Це тяжко, я знаю. Але це життя. (Рішуче, але м'яко). Я зараз піду попрощаюся з дітьми. Попрощаюся і поїду. Не назавжди. Я влаштуюся, а потім напишу вам... Ми ще не раз зустрінемося, але вже зовсім не так. Час залікує і сьогоднішню рану. Я вірю в життя — воно виліковує швидко. (Помовчала). А тобі я вдячна. За все... За все... (Іде до веранди).

Доценко. Почекай!

Марія зупиняється, повертає обличчя до нього. В цей час на веранді з'являється Ольга, яку вони не помічають.

Якщо ти поїдеш, я без тебе не зможу. Я цього не перенесу.

Ольга (спокійно, до Марії). Ти повинна залишитись.

Марія (її не здивувала присутність Ольги). Ні. Я вже сказала.

Ольга. Це нічого не змінить. Я чула все. І я розумію Федю; розумію і не звинувачую. Ти повинна залишитись.

Марія (захвилювалася, шукаючи виходу). В такому разі я змушена вам сказати ще дещо... (У повній тиші, після нової паузи). Я любила іншого. Там, у неволі.

Ольга (вражена). Неправда!

Марія. Правда.

Ольга (несамовито). Ні! Ні!

М а р і я. Чому — ні? Хіба це неможливо?

О л ь г а. Ти навмисне це вигадала, щоб захистити нас. Захистити від того, що тепер неминуче.

М а р і я. Неминуче... Не треба цього, не кажи. А коли я й хочу вас захистити? Хіба я не маю права на це? Хіба не за це я весь час боролася? (*Наближається до Ольги*). О, життя непоборне! Навіть у пеклі воно долає перепони, бере своє. І люди починають тягнутись одне до одного, ділити радість і горе... (*Бачить, що Ольга не вірить їй. Майже суворо*). А ти мені вір, вір! Я поклялась — ніколи, ніколи більше не думати про власне щастя. Не можу! Не смію! Я бачила стільки людського горя, стільки розбитих сердець, стільки сиріт без батьків та без батьківщини, що не заспокоюся, поки не знайду більшого... значно більшого щастя.

О л ь г а (*вражена*). Для себе?

М а р і я. Для всіх. І для вас. (*З жаром, майже благає*). Не збільшуйте отих нещасть! Ви не маєте права цього робити. (*До Федора*). Час ваші рани залікував, навіщо ж ти ятриш їх знову?

О л ь г а. Жити, як досі, я вже не зможу...

Доценко, ніби пригнутий до землі, мовчки повільно йде в бік саду.

М а р і я (*бачить його пригніченість*). Федю! Федю!

Доценко не зупиняється і зникає в саду.

О л ь г а. Він змучився зовсім... Мені його дуже шкода...

М а р і я (*у розпачі опускається на лаву*). Навіщо, навіщо я прийшла? Як я сміла завдати вам стільки горя?!

О л ь г а. Ти не могла до нас не прийти.

М а р і я. Все одно ж я повинна піти звідси!

О л ь г а (*глухо*). Ти повинна. І я повинна.

М а р і я (*з болем подивилася на неї*). Олю!

О л ь г а. Я знаю — Федір мене любив. Але він полюбив у мені тільки тебе, Маріє. Твою чистоту, твою красу, твоє шире серце. Дозволь мені сказати, не перебивай. Тепер це мені так ясно! Іноді я почувала це і раніш. Але тебе не було, і я звільнялася від болючої думки. Тепер ти є. Ти така ж, якою була завжди. Тепер я вже не зможу...

М а р і я. А діти... діти! Подумай про них.

О л ь г а. Правда, діти... (*Із запалом*). Зрозумій — адже він покохав мене тільки з вдячності... тільки за те, що я врятувала, виховала його дитину... твою дитину,

Маріє! Може, він тоді ще сам того не розумів... Але ж це так — тепер я бачу.

Марія не наважується заперечувати.

Я не звинувачую нікого. У тому, Маріє, не винен ніхто.

Марія (*розпачливо*). Нащо, нащо я прийшла!

Ольга (*обіймає її*). Нащо прийшла! Люба моя, адже в думках ти завжди була з нами. Твоє лихо, твої муки — хіба я сама їх не пережила? З малою дитиною на руках, з твоєю дитиною, Маріє! Три роки по лісах, по льохах, по ямах... Голодна, обірвана... І отой постійний страх перед катом — зустрине, і просто так, без будь-якої причини, наче граючись, вистрелить, і вб'є тебе разом з дитиною... Обох однією кулею... Три роки — в спеку і в стужу, вдень і вночі! Як я могла не думати про тебе щодня, щомиті? Адже мое горе було тільки продовженням твого. І воно для нас ні на мить не вщухало!..

Марія. Тепер усе те скінчилося. І ти маєш право, ти повинна бути щаслива.

Ольга. А ти?

Марія (*не відповідає*). Ти стільки пережила, тепер виховуєш сиріт, виховуєш власних дітей...

Ольга. Виховую... Як я їх виховую! Навіть своїй дитині — твоєму синові — побоялася сказати правду... Побоялася збаламутити його юне серце... А правда зробила б його, може, й не такою спокійною, зате справжньою людиною. Навчила б широко дивитись на світ, розуміти свою відповідальність перед світом. Хіба над Сергійковим щастям вже немає хмар? Хіба воно — забезпечене? (*Помовчала*). Я хочу тільки на прощання поговорити з Федором. Піду. (*Йде до саду*).

Марія стоїть, важко прихилившись до дерева, яке вкрило її своєю густою тінню. Довга пауза. На веранді з'являється Сергій. Обличчя його зосереджене й суворе. Марія швидко опановує себе, йде назустріч.

Марія (*довго дивиться на сина*). Сергійку... (*Сум'ятливо всміхається*). Посидимо?

Сергій. Гарзд.

Марія (*веде його до осла, садовить, але сама не сідає*). Я привезла тобі подарунок — бамбуковий пенал з перами та олівцями. Він у чемодані.

Сергій. Дякую.

Марія. Я трошки не розрахувала: ти вже скінчив десятирічку! Але олівці здадуться, правда?

Сергій. Звичайно.

Марія. Добре, що так. Було б дуже прикро, якби подарунок зовсім не згодився.

Сергій не відповідає.

Я так мріяла встигнути на твій день народження! Але...

Сергій. Спасибі.

Марія. От мій подарунок і запізнився. А я його тягаю з собою з самісінької Африки.

Сергій. Я винесу вам стілець...

Марія. Навіщо, не треба. *(Сідає поруч, бере його за руку).*

Сергій *(помічає, як вона розглядає його, ніяковіє)*. Ви були в Африці?

Марія. Так, була. Три роки. Три довгих, довгих роки...

Сергій. Ви там жили?

Марія. Жила? Ні, це непідходяще слово. Життя — це коли ти вільний і рідні люди люблять тебе. А там не було ні волі, ні близьких людей. *(Посміхнулася)*. Ти, мабуть, уявляєш собі Африку зовсім не такою?

Сергій *(теж посміхається)*. Таку, як в підручнику з географії.

Марія. Яке це щастя — уявляти світ отаким! *(Мовчить)*. Ти щось сказав?

Сергій. Ні.

Марія. Мені здалося.

Сергій *(після паузи)*. Ви збираєтесь їхати?..

Марія. Так, Сергійку. Треба їхати.

Сергій. Далеко?

Марія. Поки що до Мінська.

Сергій *(ледве знаходить слова)*. А ви не могли б... ну... не їхати... залишитися тут?

Марія. Не можу, хлопчику.

Сергій. Чому?

Марія. Чи в силі ти це зрозуміти?

Сергій *(рішуче підводиться)*. То я поїду теж.

Марія. Куди?

Сергій. Я хочу бути з вами.

Марія *(зворушена, підводиться)*. Дякую, хлопчику. Дякую, мій милий.

Сергі́й. Я не хочу, щоб ви знову самі лишилися. Орися мені все розповіла. Я не хочу, щоб все знову повторилося для вас. Не хочу.

Ма́рія (*зосереджено дивиться на нього*). За це треба боротися, Сергі́йку. Це не повинно повторитись ні для кого, ніде. (*Помовчала. Ніжно*). А їхати зі мною тобі не треба. Ти пойдеш до інституту, будеш вчитися, станеш людиною... борцем!

Сергі́й (*з похмурою рішучістю*). Я не поїду вчитись.

Ма́рія. Чому?

Сергі́й. Я поклявся Орисі: якщо її не приймуть, то не поїду вчитись і я.

Ма́рія. Чому ж її не приймуть?!

Сергі́й (*уникаючи відповіді*). Але ви не турбуйтеся— вона мене зрозуміє, якщо я поїду з вами. Орися хороша — вона зрозуміє все.

Ма́рія (*дуже схвильована*). Ти не повинен їхати зі мною. Не повинен!

Сергі́й. Хіба це не справедливо? Ви стільки пережили... А я ваш син.

Ма́рія. Ти син і тієї матері, яка виховала... зростила... любила тебе змалечку. Було б несправедливо кинути її. Ти вже дорослий — я говоритиму з тобою одверто. Якби ти поїхав зі мною, це могло б зруйнувати вашу сім'ю. Коли із стіни випадає цеглина, можуть почати вивалюватися й інші... Адже ти розумієш мене?

Сергі́й. Розумію.

Ма́рія. Не можна, щоб розпалася стіна. Вона збудована і повинна стояти. Досить, досить на світі руїн! Допоможи мені підтримати її, Сергі́йку. Ми зобов'язані — і ти, і я.

Сергі́й. Коли б ви могли залишитися тут!

Ма́рія. Не можу. І не повинна.

Сергі́й. Не повинні...

На веранді з'являється Пе́трик. У нього заспане обличчя.

Пе́трик. Сергію, котра година?

Ма́рія (*до Петрика*). Ти і досі спав?

Сергі́й (*глянув на свій годинник*). Чверть на шосту.

Пе́трик. Спізвився! (*Біжить до воріт*).

Ма́рія. Куди ж ти?

Пе́трик. Я умовився з хлопцями — буду на вигоні. (*Вибігає на вулицю*).

Марія (милується ним). Який він у вас міцний, який жвавий!

З вулиці з'являється Оріся. В руках у неї два конверти. Вона кидається до Сергія, але, помітивши сувору зосередженість на Маріїному обличчі, розгублено зупиняється.

Оріся (після паузи, до Марії). Там дідусь чекає на вас. Біля пам'ятника.

Марія. Так, так... Я прийду пізніше. Я ще повинна... (Глянула на Сергія). Ми ще повинні тут зробити щось дуже важливе.

Оріся. То сказати, щоб він почекав?

Сергій (помітив конверти, які тримає в руці Оріся). Ти була на пошті?

Оріся. Була. (Віддає йому один конверт). Ось твій. Це з інституту.

Марія (з цікавістю). Ну що?

Оріся. Не знаю... Я боюся відкрити...

Марія. Що ти, люба! (Майже вихоплює конверт з її рук, швидко розриває, пробігає очима). Прийнята!

Оріся (до Сергія, очі її щасливо сяють). А ти?

Сергій (прочитав своє повідомлення). Ні.

Оріся. Ти — ні? Жартуєш, Сергійку! (Дивиться на нього і переконується, що він сказав правду). Я прийнята, а ти — ні?

Марія. Чому ж це тебе дивує? Ти склала іспити краще.

Оріся (мало не перелякано). Але я однаково не поїду сама. Ми одне одному поклялися.

Сергій. Якщо не приймуть до інституту тебе!

Оріся. А це все одно, Сергійку. Яка різниця — що ти, що я?! (До Марії). Ми з ним вирішили і... поклялися.

Марія (дивиться на них із захопленням). Я знаю.

Оріся. Ми на схід поїдемо. Там широкі степи: куди не глянеш, навкруги простір! (Раптом з захопленням, до Марії). Ідьмо з нами!

Сергій (її запал передався і йому). Правда, їдьмо! Там сподобається і вам. Я певен — з вами нам буде добре, їдьмо!

Марія (обнімає обох). Які ви світлі... Які чисті...

З саду входять Ольга та Доценко.

Орися (розгубилася). Я піду. (Робить крок до хвіртки).

Сергій (хапає її за руку). Ні, ні! (Майже силоміць тягне Орису до хати).

Марія (услід йому, до Ольги). Спасибі, Олю, за те, що ти виховала його таким.

Довга пауза.

Ольга. Я ходила тільки що між деревами... Ти не бачила — у нас за будинком виріс молодий садок. (До чоловіка). Коли ми його посадили?

Доценко. У сорок п'ятому. Коли будувалися.

Ольга. Так, у сорок п'ятому... (До Марії). Дерева так розрослися — уже кілька років, як родять. Я ходила поміж цими свіжими, кучерявими деревами, які сама посадила... (подивилась на чоловіка)... які ми посадили удвох. Удвох з Федором. (Продовжує). Ходила і думала... (Замовкає).

Марія (продовжує замість неї). Важко виростити деревце. І як боляче, як страшно кинути його напризволяще... щоб його забив бур'ян... щоб воно всохло і перестало родити.

Ольга. Так. Я думала саме про це.

Марія. Кидати напризволяще деревце — злочин.

Доценко (посміхнувся, до Ольги). Пам'ятаєш, коли ми щепили яблуньки, раптом насунула хмара і вдарив грім. Ти так перелякалася, що упала на грядки. А коли я тебе підвів, лице твоє було чорне — воно геть облипло землею. Я довго вибирив з волосся грудочки.

Марія. Ольга з дитинства боялася грому.

Ольга (винувато всміхається). Знаю, що страшна тільки блискавка, але, коли чую грім, нічого не можу вдіяти з собою. (Раптом одвертається і, припавши обличчям до стовбура, починає тихо плакати).

Марія (наближається до неї, кладе їй ніжно руку на плече). Любонько, ну чого ж ти плачеш? Заспокойся... Не горюй... Не тобі одній так боляче і гірко. Добре, що ти маєш молоденьке, зелене деревце. Заради нього треба жити... Воно змусить тебе забути про все — про болі, муки... Ти поливатимеш його, а воно буде рости і заповнить болючу прогалину в твоєму серці. Не треба плакати. (Доценкові). Федю, скажи їй сам.

Доценко (*наближається до Ольги, голос його тремтить*). Ну, годі, Олю... Годі...

Ольга (*повертає до нього обличчя, всміхається кризь сльози*). Вибач... Не буду...

Раптом поблизу чути сильний вибух. Повільними хвилями котиться важка луна. Всі на мить застигають, прислухаючись до її глухого, зловісного звучання.

Марія (*збентежена*). Що це?

Ольга. Який сильний вибух!

Марія. Так близько.. Ніби за ворітьми...

Доценко (*теж схвилювався*). Коли б не на станції — мабуть, у паровозі казан розірвало. (*Поспішає до веранди*). Я зараз подзвоню на вокзал.

На веранді з'являються Оріся та Сергій.

Оріся. Що це?

Ольга (*Доценкові*). Мерщій дзвони!

Сергій (*раптом здогадавшись*). Тату, це міна!

Доценко (*зупиняється*). Яка міна?

Сергій. Та, що хлопці на вигоні відкопали...

Ольга (*схопилась за серце*). Петрик!.. Петрик!..

Оріся. Швидше, Сергію! (*Хапає за руку Сергія*).

Вони біжать до хвіртки, але зупиняються, почувши голос Петрика, що вбігає на подвір'я.

Петрик (*ще по той бік паркана*). Підірвали! Підірвали її! (*Вбігає на подвір'я*). Чули, як тарарахнула?

Доценко (*наближається до нього*). Що підірвали?

Петрик. Міну! Ту, що на вигоні відкопали!

З вулиці вбігає Степанюк.

Степанюк. Чули, як луна покотилась? Хто це її рвонув?

Петрик (*з жартівливою урочистістю*). Я!

Доценко. Ти?!

Петрик. Тату, а ти не турбуйся: все в порядку. Її не можна було розрядити — вона вся проіржавіла. От капітан Сокіл і підклав під неї детонатор і далеко-далеко дротину протягнув... А мені дозволив покрутити індуктор. Я як крутону, а вона — ба-бах!

Степанюк. Скільки в землі лежала — чекала своєї миті...

Ольга (*обнімає Петрика, щасливо притискує до грудей*). Мила моя, одчайдушна голівко!

Орися (*захоплено до Петрика*). Ну й молодець!

Степанюк (*наближається до Марії*). Що, Маріє, маршруту не змінили?

Марія (*вказує на Сергія та Орису*). Я вибрала їхній.

Орися. А ми, дідуню, куди не поїдемо, скрізь буде добре. Всюди своя земля, скрізь люди.

Марія (*виходить на авансцену, тихо*). Здрастуй, земле моя! Здрастуйте, люди!

Завіса

Київ,
1959,

ТІНЬ МИНУЛОГО ДНЯ

Драма на три дії

ДІЮТЬ:

Марія.	Ріхтер.
Сергій.	Клаус.
Орися.	Чоботаревська.
Маргарита	Іванівна.

Дія відбувається в квартирі Марії Доценко.

Дія перша

Простора кімната у новому будинку на третьому поверсі. Двоє дверей: праворуч — до передпокою, ліворуч — до другої кімнати. На сцені майже порожньо — зараз сюди перебирається родина Марії Доценко. Щойно винесено меблі Маргарити Іванівни, котра жила тут раніше, і вже можна вносити речі нових мешканців. Проте лишилося ще кілька її стільців, і вона саме забирає їх до свого нового приміщення в цьому ж під'їзді. Обом жінкам приблизно по п'ятдесят років. Маргарита Іванівна, можливо, на рік чи два старша, але виглядає краще за Марію Степанівну: вона зовсім сива, та щоки рожеві, майже немає зморшок. У Марії теж пробилася сивина, хоча голова ще чорна, але життя наклало помітний слід на вираз очей і на саме обличчя, котре колись було гарним і енергійним.

Маргарита Іванівна щойно винесла щось і повертається, щоб забрати свої стільці. Марія замітає підлогу.

Маргарита Іванівна. Покладіть віник! Я здаю вам приміщення, і воно повинно бути, як лялечка.

Марія (*випросталася*). Не знаю, як вам дякувати.

Маргарита Іванівна (*з докором*). Хіба я міняюся з вами квартирами для того, щоб ви дякували мені?

Марія. Ви зробили для нас таке, що, скільки житиму...

Маргарита Іванівна (*не дає їй скінчити*). Облиште. Як-не-як, а все-таки ви лікарка, мое пряме начальство!

Марія. Ви помінялися зі мною через це?!

Маргарита Іванівна. А коли б і через це, то що? Люди приходять, а вам доводиться сина та невістку виганяти на кухню, щоб не заважали... Куди це годиться?

Марія (*знову замітає*). А я саме за Сергія та Орисю радію найбільше. Я — що: і не в такій тісноті звикла. А у них малятко народиться — важко в тісноті. Та й

з друзями хочеться зустрітись, посидіти в просторій кімнаті біля столу...

Маргарита Іванівна. Вибачайте, Маріє Степанівно,— забагато ви піклуєтесь про них. Молодь тепер метка, сама про себе подбає. Ні, я більше думаю про вас! Скільки ви пережили!.. Іноді просто соромно ставало раювати одній в отаких хоромах. Совість мучила.

Марія. Те, що я пережила, пройшло.

Маргарита Іванівна. Таке ніколи не проходить.

Марія (зітхнула). І то правда.

Маргарита Іванівна. Отож-бо й воно.

Ненадовго замовкають. Кожна робить своє. З'являється Оріся з повним відром у руці. Йй двадцять три. Тоненька й струнка. Сині трикотажні штани та біла майка личать їй і дуже пасують до білявого волосся, що спадає з лоба.

Оріся. Давайте мити вікна.

Марія. Збожеволіла... Постав відро. Тобі ж не можна!

Оріся. На даному етапі — не страшно.

Марія. Ні, ви тільки послухайте... Постав, кажу!

Оріся (швидко підбігає до вікна, становить відро на підвіконня й сама теж легко вистрибує нагору). Дайте ганчірку.

Марія (з жахом). Злізь! Негайно ж злізь!

Оріся (пританцьовує на підвіконні). Тру-ля-ля! Тру-ля-ля!

Маргарита Іванівна. Як тобі не соромно? Хочеш, щоб у Марії Степанівни стався інфаркт?

Оріся (зіскакує на підлогу, рвучко обіймає Марію). Люба моя свекрушечко... Злякались?

Марія (доброзичливо відсторонює її). Відчепись.

Маргарита Іванівна (до Марії). Отакі вони всі...

Оріся (до Марії). Вибачте. Клянусь, не буду.

Марія. Ну, гаразд, гаразд:

Оріся. І даремно ви схвилювались — у моєму стані навіть корисно трошки пострибати.

Марія. Не говори дурниць.

Оріся. Чесне слово — так усі кажуть.

Марія (щоб покінчити з цим). Давайте вносити меблі.

Маргарита Іванівна (*обурена*). Вносити меблі? Ви з хворим серцем або вона з дитинкою під грудьми?.. Прийде Сергій, внесе.

Орися. Це робота не для чоловіки.

Маргарита Іванівна. А ти ще й йому про це скажи. І так, мабуть, десь сидить, пиво п'є: чекає, поки ви з Марією Степанівною упораєтесь.

Орися. Ви що вигадуете?! Зараз тільки п'ять годин: Сергій ще навіть не встиг вийти з заводу.

Маргарита Іванівна. Ну, робіть як знаєте. (*Сердито виходить*).

Орися. Свинство.

Марія. Не смій так говорити.

Орися. А хіба те, що вона каже, правда? Сергій ніде пива не п'є і не чекає, поки ми самі управимось. У всякому разі, судити про це не їй.

Марія. І все-таки нечемно. Маргарита Іванівна для нас так багато зробила.

Орися. Одне до одного не має ніякого відношення. Та й зробила вона це...

Марія. Що?

Орися. Чула я вашу розмову: «Ви така лікарка! Ви стільки пережили!» Розчулилася... Пожаліла... А коли б не «така» лікарка, коли б ви нічого такого не пережили? Тоді що — жила б собі одна-однісінька в двох кімнатах, а ми — троє дорослих — в одній? Справедливість — ось що повинно було нею керувати. Те, що нас троє, а вона одна.

Марія. Справедливість теж поняття відносне.

Орися. Не хочу я цього чути від вас. Не можете ви так думати.

Марія (*всмінулася*). Думаю, значить, можу.

Орися. А я не хочу! Чуєте, не хочу!

Входить Маргарита Іванівна, вносить два інші стільці.

Марія (*до неї*). Ми ж вирішили чекати, поки прийде Сергій!

Маргарита Іванівна. Стільці легенькі.

Марія. Боже, як мені перед вами незручно!.. (*Бере з її рук стільці, становить у дальньому кутку*). Орисю, сьогодні увечері — банкет на честь великого переселення народів.

Орися (*досить холодно*). Банкет — це ідея. (*Не без іронії, до Маргарити Іванівни*). Хоча вам слід за життя пам'ятник поставити, а не влаштовувати банкет.

Маргарита Іванівна (ображена). Не треба мені ані пам'ятника, ані банкету.

Орися. Чому? Пам'ятник за те, що людина робить по-людськи.

Маргарита Іванівна. Бачили ми, як ставлять декому пам'ятники за життя... Поставлять, а потім — бульдозером... (Виходить).

Орися (услід їй). Слава богу — хоч це розуміє.

В передпокої дзвонять.

Марія. Ну, ось і Сергій!

Орися вибігає в передпокій. За мить повертається.

Орися. Мамо, це до вас.

Марія. Боже, а в хаті таке робиться! (Іде до дверей і мало не налітає на невідому дівчину, що саме з'являється в дверях. Здивована, відступає).

Входить Чоботаревська. Їй двадцять п'ять. Чорнява, з високою модною зачіскою, яка виглядає трохи штучною поряд із кирпатеньким носиком. Очі досить яскраво підмальовані, губи — теж. Маргарита Іванівна — у дверях, з цікавістю слухає.

Чоботаревська. Який гармидер! У вас тут бомба вибухнула, чи що?

Марія. Ми саме переселяємось. Заходьте.

Чоботаревська. Переселяєтесь? Куди?

Марія. Сюди.

Чоботаревська. Слава богу! А я подумала — звідси.

Марія. Вибачте — я вас і посидіти не можу запросити...

Чоботаревська (досить безпосередньо). Нічого, на новосіллі насидимось.

Марія. Будь ласка, приходьте: банкет сьогодні о восьмій.

Чоботаревська. Прийду. І, якщо дозволите, не сама. (Дивиться по черзі — на Марію та на Маргариту Іванівну, котра все ще стоїть у дверях). А Марія Степанівна Доценко — ви чи ви?

Марія. Я Марія Доценко.

Чоботаревська. У мене до вас справа.

Маргарита Іванівна. Коли з приводу обміну житлоплощі, то в райраді домовлено: ордери обіцяли переписати.

Чоботаревська (*напівжартома*). Хіба я схожа на бюрократку з райради?

Маргарита Іванівна. Тепер і бюрократи носять такі зачіски, що від піжонів не відрізниш. (*Зникає*).

Чоботаревська (*образилася*). Що це, дотеп?

Марія. Не ображайтесь, вона жартує.

Чоботаревська. Дивний жарт. (*Причиняє двері щільніше, повертається до Марії*). Скажіть, будь ласка, ви знаєте таку людину — Рудольф Ріхтер?

Марія. Ріхтер? Хто це такий?

Чоботаревська. Чесно кажучи, я була певна, що ви це знаєте краще за мене.

Марія (*намагається згадати*). Ріхтер... Щось не пригадаю.

Чоботаревська. Дивно. Він дуже просить влаштувати йому побачення з вами, а ви навіть не знаєте, хто це такий!

Марія. Як ви кажете — Рудольф...

Чоботаревська. Рудольф фон Ріхтер.

Марія. А в чому, власне, справа?

Чоботаревська. Звідки ж мені знати? Іноземець просить, я повинна влаштувати. Я з «Інтуриста». (*Бачить, що Марія не знає, що сказати*). Рудольф Ріхтер, громадянин Федеративної Республіки Німеччини. Він розшукує вас.

Марія (*майже злякалася*). Розшукує мене? А що йому потрібно?

Чоботаревська. У нас немає такої звички — розпитувати іноземців.

Марія. При чому ж тут я?!

Чоботаревська. Ви якось дивно ставите питання. Адже він розшукує не будь-кого іншого, а саме вас.

Марія. Не розумію, що йому від мене потрібно.

Чоботаревська. Це дуже легко з'ясувати при зустрічі. А проте, може, сталася якась помилка: в Києві, мабуть, не одна Марія Доценко.

Марія. Ні, не сталося ніякої помилки. На жаль!

Чоботаревська. Чому на жаль?

Марія (*зважилася*). Бачите, я досить довгий час жила за кордоном...

Чоботаревська (*це для неї несподіванка*). Ось як! І у Федеративній Німеччині теж?

Марія. Тоді вона ще не називалася Федеративною...

Чоботаревська. Скільки ж ви там прожили?

Марія. В Німеччині — недовго, а взагалі за кордоном — сімнадцять років.

Чоботаревська. Сімнадцять років! Де ж ви були ще?

Марія. І в Конго, і в Бразилії... Навіть на Вогненній Землі.

Чоботаревська. Цікаво... А ви емігрували чи були переміщеною особою?

Марія. Я не хотіла б говорити про це.

Чоботаревська (*спохватилася*). Ви не подумайте — я нічого такого не мала на увазі.

Марія. Не знаю, як ви називаєте в'язнів із концтаборів — емігранти чи переміщені особи?

Чоботаревська. І у вас усі документи на руках?

Марія (*засукує рукав, показує*). Так, саме на руках.

Чоботаревська (*вражена*). Боже!.. І оце на руці... назавжди?

Марія. Вони все робили так, щоб лишилось навіки. (*Відкочує рукав*). Та й прикро було б, якби воно змилось колись.

Чоботаревська (*розмірковує вголос*). Це, звісно, міняє справу. (*До Марії*). А ви все-таки спробуйте пригадати: Ріхтер... Рудольф Ріхтер. Може, вам доводилось десь зустрічатися з ним?

Марія. Може, й доводилось. За сімнадцять років я їх перебачила багато. Але я не хочу з ними мати нічого спільного зараз, зрозумійте мене!

Чоботаревська (*знову бере тон, який уже перед цим образив Марію*). Отже, колись мали спільне? Я маю на увазі — там.

Марія. Не пам'ятаю ніякого Ріхтера, я вже вам сказала.

Чоботаревська. Та він же міг тоді мати з вами справу зовсім під іншим прізвиськом. Хіба це неможливо?

Марія (*стомлено*). Все можливо.

Чоботаревська (*зраділа*). Ось бачите! Мабуть, за сімнадцять років вони не раз пробували... ну, як це сказати...

Марія (*зрозуміла. Трохи зверхньо всміхається*). Пробували, пробували. Не раз намагалися повернути на свій бік.

Чоботаревська (*вдоволена тим, що виявилася завбачливою*). От-от-от!

Марія (з раптовою суворою). Можете не сумніватись: коли б це їм удалося, вони б мене не тримали так довго в сірчаних шахтах.

Чоботаревська. І все-таки: там у оцього пана Ріхтера могло бути інше прізвище? Могло. Логічно? Логічно. Тепер він прибув і просить влаштувати йому побачення з вами... Нащо відмовляти?

Марія. Мене зовсім не цікавить, про що він просить.

Чоботаревська. Даремно. А мені здається, дуже цікаво з'ясувати, що йому потрібно від вас.

Марія. То запитайте в нього самі. При чому ж тут я?

Чоботаревська. Не розумію, чого ви злякались. Вам довіряють, просять з людиною поговорити... Вислухайте. Це вас ні до чого не зобов'язує.

Марія. Ой, не лежить у мене душа...

Чоботаревська. Але ж у вас немає ніяких підстав відмовитись. Звісно, я можу сказати, що ви хворі чи виїхали кудись...

Марія. Ні, ні, цього я не люблю. Брехати не треба.

Чоботаревська. Отже, домовились?

Марія (завагалася). Ви справді вважаєте, що я повинна зустрітись з ним?

Чоботаревська. А чого боятись? Коли хочете, я теж з ним прийду. Посидимо, порозмовляємо, і все буде в порядку.

Марія. Що ж, якщо ви будете присутні...

Чоботаревська (оглядає кімнату). От тільки гармидер у вас... Приберіть, наведіть порядок. Поставте на стіл квіти.

Марія. Коли вони мене «приймали» у себе, то квітів на стіл не ставили.

Чоботаревська. Це зовсім інше. І потім — коли це було! Сьогодні пан Ріхтер — наш гість.

Марія. І все-таки особливої гостинності від мене не вимагайте.

Чоботаревська. Як знаєте. Але, сподіваюсь, ви нас не підведете?

В передпокої дзвонять.

Ну, я пішла. Наводьте порядок, а ми приїдемо незабаром.

Марія (зітхнула). Що ж, спробую.

Входить Сергій. Йому двадцять сім. Поставний, чорняве волосся зачесане набік. Він повернувся з заводу, та одягнений не лише охай-

но, а й досить елегантно. Обличчям дуже схожий на Марію, але вищий за неї.

Чоботаревська. Ваш син?

Марія. Так. *(Змушена познайомити. До Сергія)*. Це товаришка з «Інтуриста».

Сергій мовчки вклоняється й потискує руку Чоботаревській.

Чоботаревська *(раптом)*. Він був з вами? Я маю на увазі — там.

Марія *(зрозуміла)*. Ні.

Чоботаревська *(майже з жахом дивиться на Сергія)*. Та він же народився ще до війни! *(Не чекає ствердження своєму здогадові. До Марії)*. І ви стільки років його не бачили?..

Марія *(не відповідає. Помовчала)*. Сергійку, випроводи товаришку.

Сергій пропускає Чоботаревську поперед себе і входить слідом. Деякий час Марія стоїть на середній кімнаті сама, стривожена. Повертається Сергій.

Сергій. Щось сталося?

Марія *(повільно йде до стіни, біля якої стоять два стільці, стомлено сідає)*. Особливого — нічого...

Сергій. Щось ти мені не подобається.

Марія *(кволо всміхається)*. Справді? Чому?

Сергій. По-моєму, нервовий тиск у тебе вище норми.

Марія *(так само)*. Загалом діагноз правильний.

Сергій. Ну, доповідай.

Марія. Мене просять прийняти гостя.

Сергій. То в чому ж справа?

Марія. Приїхав якийсь іноземець — хоче мене побачити.

Сергій. Ну то й що ж? Популярність за межами батьківщини — не привід для переживань.

Марія. Дивлячись за якими межами і яка популярність...

Сергій. Сподіваюсь, він не шукає спільниці для нападу на державний банк?

Марія *(це її розсмішило)*. Сподіваюсь, що ні.

Сергій. То чого ж ти злякалася?

Марія. Наче й немає причини, а отут чомусь шкребе... *(Вказує на серце)*.

Сергій. Хіба ти мало бачила іноземців? Могла б уже звикнути мати з ними справу.

Марія. В тім річ...

Сергій. Що ж йому все-таки потрібно?

Марія. Не знаю. Сказав, що хоче побачитись.

Сергій. Мабуть, був у твоєї лікарні, і йому порадили зустрітись з кращою лікаркою. Ти ж там — знаменитість.

Марія. Не повторюй цього хоч ти. *(Помовчала)*. Мені це навіть не спало на думку.

Сергій. Бо ти завжди все ускладнюєш.

Марія. Може, й справді.

Входить Маргарита Іванівна, вносить ще два стільці.

Маргарита Іванівна *(до Сергія)*. Ти б стола вніс. Жінкам важко.

Марія. Та нехай трохи відпочине, щойно ж з роботи прийшов.

Сергій. Гаразд. *(Виходить)*.

Марія. Схуд, бідолаха, поблід...

Маргарита Іванівна. Квокчете ви над ним, наче... *(Не зважується договорити)*.

Марія. Кінець місяця — на заводі в них аврал.

Маргарита Іванівна. Бо напочатку не думають, що кінець настане...

У дверях з'являється Оріся.

Оріся. Мамо, Сергій каже — ви чекаєте когось...

Марія. Чекаю.

Оріся. А як же наш бал?

Марія. Бал доведеться відкласти.

Оріся. Маргарито Іванівно, чуєте — ні пам'ятника, ні банкету! *(Та не відповідає. До Марії)*. Можна накрити на стіл у тій кімнаті, а ви з ними поговорите тут.

Марія. Боюсь, що так не вийде. Маргарито Іванівно, ви не образитесь?

Маргарита Іванівна. Яюсь переживемо.

Оріся. А що це взагалі за персони, ради яких треба міняти всі наші плани?! *(Марія не відповідає)*.

У дверях з'являється Сергій — він несе поперед себе великого стола.

Сергій. Ліжко внесемо зараз чи коли гості підуть?

Марія. Нехай стоїть у кухні, внесемо пізніше.

Стіл встановлено на середині кімнати. Всі троє виходять у передпорок. За мить повертається Марія, застилає стіл скатеркою.

Сергій і Маргарита Іванівна вносять невеличкий сервантик, становлять його під стіною — біля других дверей. Входить Оріся — в одній руці досить великий портрет у рамі, в другій — молоток. Становить портрет біля серванта, бере стілець, піднімається і примірює портрет до стіни.

Марія. Сергію, це міг би й ти зробити.

Сергій. Пустя, Орісю.

Оріся. Ні, ні, я сама. (*Примірює портрет*). Так?

Сергій. Трохи вище і правіше.

Оріся (*посуває*). Так?

Сергій. Тепер добре.

Оріся забиває цвях у стіну, злазить додолу.

Маргарита Іванівна (*милюється портретом. До Орісі*). Твоя мати, мабуть, була дуже гарна дівчина. Шкода, що портрет такий певиразний — наче в тумані.

Оріся. Це я збільшила з довоєнного паспорта — іншого знімка не збереглося.

Маргарита Іванівна. Симпатичне обличчя.

Оріся. Тут їй менше на сім років, ніж зараз мені.

Марія. «Мертві лишаються молодими...» Ти читала таку книгу?

Оріся. Ні, не читала.

Марія. Прочитай.

Усі на мить замовкли, наче згадали щось хвилююче. Кімната зовсім змінилася, коли на свої місця стали меблі, — тепер уже важко уявити, як вона виглядала півгодини тому.

Оріся (*наче змахнула з себе зажуру*). Ну, все. Маргарито Іванівно, тепер на ваш фронт.

Маргарита Іванівна. А в мене вже все розставлено. Лишилися штору повісити.

Оріся. Пішли.

Оріся та Маргарита Іванівна виходять. Марія сідає до столу, засмучена.

Сергій (*кладає їй руку на плече. З раптовою ніжністю*). Та що з тобою, старенька?

Марія. Чомусь важко на душі.

Сергій. І все через отого іноземця? Які дурниці!

Марія (*міркує*). Може, він і справді був у нашій лікарні... Розумієш, усе сталося так несподівано, що я навіть не встигла розпитати. Треба було б кудись подзвонити, але сили немає.

Сергі́й. Я піду подзвоню.

Марі́я. Ні-ні.

Сергі́й. Чому?

Марі́я. Тобі в це не варто втручатись.

Сергі́й. Ну, що ти, справді,— хтось має прийти, а вже не знаходиш собі місця!

Марі́я. Знаєш, коли після всього тобою раптом цікавиться німець... та ще звідти... Це вже мимоволі турбує саме по собі...

Сергі́й. А хіба він німець?

Марі́я. В тім-бо й лихо.

Сергі́й. Та яка різниця, хто він такий? Чеські лікарі приходили? Приходили. Болгари були? Були. А тепер прийде німець.

Марі́я. Це у мене викликало надто багато спогадів, сину. Коли я почула, що хтось... такий... хоче до мене прийти... мені стало страшно, наче раптом побачила, що мене наздоганяє минуле... Те, від чого я чудом врятувалася і втекла. Останнім часом уже навіть снилося рідко. Так... іноді привидиться... кидає в холодний піт... І ось — знову...

Сергі́й. Послухай, старенька, так же не можна. Мало їх тепер тиняється по світу, в тому числі й німців теж! Може, й справді приїхав у лікарських справах, або якийсь журналіст шукає сенсацій. У вас — зразкова лікарня, а в тебе — цікава біографія...

Марі́я. Біографія... Оце мене й турбує.

Сергі́й (*підводиться*). Ну, це ти облиш. Візьми себе в руки. Те, що було, минуло, і лихо з ним. Хіба можна жити і весь час боятись того, що минуло?!

Марі́я. Нічого не вдієш: коли з'являються тіні, це страшно завжди.

Сергі́й. Що за термінологія — «з'являються тіні»? Ну, боляче згадувати... ну, важко, коли присниться вночі... Але боятися минулого, того, що пройшло!..

Марі́я. Ти так говориш, бо в тебе його немає.

Сергі́й. Ні, я просто проти забобонів — проти тіней та інших дурниць.

Марі́я. А коли вони живі? Коли вони приїздять з того кінця землі і приходять у гості?

Сергі́й. Ти мене дивуєш. Доки ж ти житимеш учорашнім днем?

Марі́я. Коли б же вони існували окремо — нинішні, вчорашні, майбутні! Все таке переплутане, синку, так

міцно зв'язане одне з одним... Завтра... сьогодні... вчора...
Фатальний ланцюг!

Сергій. Не бачу нічого фатального. Що було, не повернеться, а що має бути — буде, от і все. І нема про що говорити.

Марія. Коли б так, синочку.

Сергій. Ну, годі, старенька. Ти ж у мене герой!

Марія *(підводиться, ступає кілька кроків уздовж кімнати, дуже схвильована. Зупиняється навпроти)*. Я завжди страшилася, Сергію, що вони можуть прийти. Вони не забувають тих, хто побував у них в руках бодай одну хвилину.

Сергій *(обурений)*. Зараз, слава богу, не сорок третій рік. І ти не в Патагонії, де з тобою можуть зробити, що хочуть. Ти дома, і всі ми теж тут. Та нехай тільки спробує... запропонувати щось таке... *(Змовкає)*.

Марія *(зворушена)*. Дякую, синку.

Чути дзвінок. Обое насторожено завмирають. Вбігає О р и с я.

О р и с я. Це, мабуть, гості. Сергію, відчини.

Сергій ступає до дверей.

Марія. Ні, ні, не лишай мене!

О р и с я. Я не хочу показуватись їм... у такому вигляді.

Сергій. Та на тобі ще нічого не видно.

О р и с я. Все одно не хочу. І до гостей не кличте: мене дома нема. Я буду у Макаренків.

Дзвонять ще раз. О р и с я зникає.

Сергій. Ну, візьми себе в руки.

Виходить. Чути, як у передпокої відмикають двері, в кімнату доливають нерозбірливі голоси. Марія сидить біля столу ні жива ні мертва. В дверях з'являється Сергій.

Прошу сюди.

Входить Чоботаревська, слідом — Клаус та Ріхтер. Обидва в сірих костюмах та білих сорочках. У Клауса — темна краватка. У Ріхтера — «метелик». Клаусу двадцять сім років, Ріхтеру — під шістдесят. Він, як видно, не зовсім здоровий. Клаус, навпаки, енергійний блондин. Марія підводиться, але все ще стоїть біля столу.
Сергій — біля дверей.

Чоботаревська. Ну, ось і ми! *(До Марії)*. Дозвольте вам представити наших шановних гостей із Західної Німеччини — пан Ріхтер і його син.

Ріхтер (*тисне руку Марії*). Рудольф Ріхтер.

Клаус (*так само*). Клаус.

Чоботаревська (*до Ріхтера*). А це — син нашої сьогоднішньої господині. (*До Сергія*). Пробачте, я не знаю, як вас звать.

Сергій. Сергій.

Чоботаревська (*рекомендує його*). Пан Сергій Доценко.

Ріхтер (*тисне йому руку*). Дуже, дуже приємно.

Марія (*намагається бути уважною*). Сідайте, будь ласка.

Ріхтер. Дякуємо. Ми справді весь день на ногах. (*Іде до столу, зупиняється біля портрета, що висить на стіні*). Це хто така?

Марія. Це мати моєї невістки.

Ріхтер (*наче намагається зрозуміти*). Мати невістки?.. Ах, так, так... (*Затримується біля портрета*).

Клаус. Отже, син ваш уже одружений! (*До Сергія*). І давно?

Сергій. Третій рік.

Клаус. А ми побачимо вашу дружину?

Сергій. На жаль, вона на вечірній зміні.

Клаус. Ах, так! А де вона працює?

Сергій. Вона інженер. Текстильник.

Клаус. Цікаво. Ви теж інженер?

Марія (*замість сина*). Ні, мій син звичайний робітник. Електрозварник.

Клаус. Цікава ситуація! А це не заважає вам бути хорошим подружжям?

Сергій. Не розумію.

Клаус. Бачте, коли дружина заробляє більше за чоловіка, страждає його амбіція як глави сім'ї.

Сергій (*всміхається*). У нас електрозварник заробляє більше за інженера. Так що все в порядку.

Клаус. Більше за інженера?! (*До Чоботаревської*). Фройляйн Тамаро, ви нам про це нічого не говорили.

Чоботаревська. Це не система. (*До Сергія*). Мабуть, так стоїть справа тільки у вас? (*До всіх*). Пан Клаус взагалі дуже цікавиться всім, що бачить довкола себе в нашій країні.

Клаус. Бо те, що бачиш, коли мандруєш, часто дуже відрізняється від того, про що довідуєшся з книг та газет.

Чоботаревська. Отже, нехай живе туризм як найкращий засіб взаємопізнання!

Клаус. Цілком з вами згоден — хоч це й занадто пиш-но звучить.

Марія (скористалася з короткої паузи, аби повернутись до того, що її турбує). А ви, пане Ріхтер, часом не лікар?

Ріхтер (він весь час стояв немовби осторонь, на-решті приєднується до всіх). О ні. Щоправда, останнім часом мені доводиться мати справу з лікарями дуже часто.

Марія (придивляється до нього). У вас хворе серце?

Ріхтер. Так.

Марія. Ангіни? Ревматизм?

Ріхтер. На жаль, ви вгадали.

Марія. Сердечні хвороби — мій фах. (Раптом схопи-лася). А ви чудово знаєте нашу мову!

Ріхтер. В наш час багато німців знають її.

Чоботаревська (пояснює). Пан Ріхтер воював, а потім був у нас в полоні.

Марія. Ось як! (Помічає, що бракує одного стільця). Сергію, внеси ще один стілець.

Сергій. Зараз.

Сергій виходить. Тим часом усі сідають довкола столу. Сергій вно-сить стілець, але не сідає, а стає позаду Марії.

Чоботаревська (досить невимушено). Маріє Сте-панівно, може, почастувати гостей чаєм?

Марія (це її застало зненацька). Вибачте, ми щойно перебралися в це приміщення, і я...

Чоботаревська. Ах так, я зовсім забула! (До Ріх-тера). Марія Степанівна лише сьогодні одержала квар-тиру.

Ріхтер. Чудове приміщення.

Клаус. І скільки у вас кімнат?

Сергій. Дві. Ця і отут — ще одна.

Клаус. Трохи тіснувато.

Сергій. Для нас трьох — досить.

Клаус. Краще, коли кожен член родини має свій окремий куток.

Ріхтер. Ти забуваєш, Клаус, про війну. Тут усе було зруйновано.

Клаус (жартома). Ти мені про це так часто нага-дуєш, що важко забути.

Ріхтер *(до Марії)*. Ось вона — наша молодь! Для неї наш гіркий досвід не існує. Все починається з них і кінчається ними, наче перед цим нічого й не було.

Клаус *(так само до Марії)*. У мого батька «комплекс минулого», його треба лікувати.

Ріхтер. Ну, не будемо сперечатись. *(До Марії)*. Вибачте, фрау Маріє, я не знав і не прихопив з собою подарунка. У нас такий звичай: коли люди переселяються в нову квартиру, гості повинні щось принести.

Марія. Нічого, пане Ріхтер, це не обов'язково.

Ріхтер. В такий день у господині стільки турбот — треба хоч подарунком пом'якшити її серце.

Чоботаревська. Ми люди гостинні: для нас подарунок — сам гість.

Клаус. Це вже справді схоже на девіз туристської фірми!

Чоботаревська. Хіба наша фірма не гостинно вас прийняла?

Ріхтер. О ні! Все, що ми хотіли побачити, нам показали. Навіть вас, фрау Маріє, навіть вас!

Марія. Чесно кажучи, я не зовсім розумію, чим могла вас зацікавити? Коли ви зробили мені честь не як колега, то, може, як пацієнт?

Ріхтер *(жартома)*. Якщо ви не дуже дорого берете за візити...

Марія *(на деякий час забуває про те, що турбує її, захоплена загальною невимушеною розмовою)*. Я дома не приймаю хворих, але коли часом доводиться, плати не беру.

Ріхтер. Дарма! За увагу до своїх болячок люди люблять добре платити.

Клаус *(до Марії)*. Особливо мій батько! Коли в людини єдиний спадкоємець, приємно пускати гроші на вітер, як робить мій старий.

Ріхтер *(не реагує на слова сина)*. Я тяжко хворий, фрау Маріє. Хоч-не-хоч, а до лікарів доводиться звертатись.

Марія. Вибачте за пряме запитання: а що вас привело сюди?

Клаус. Батькові просто не терпілося — весь час мріяв вас побачити.

Марія. Весь час? І давно таке бажання з'явилося?

Клаус. З дня, коли ми побували в отому селі... Тату, як воно зветься?

Ріхтер. Дмитрівка.

Марія. Ви були в Дмитрівці?

Ріхтер. Так. І неодноразово. Стояв там під час війни від осені сорок другого до осені сорок третього року. І ось тепер — схотілося побувати знов у знайомих місцях.

Клаус. Батька весь час тягло туди, де його лупцювали. На мій погляд, значно цікавіше побувати там, де ти перемагав.

Ріхтер. Коли війну програно, важко знайти місця, де ти здобував перемоги.

Клаус. То треба було їхати до Франції, а не сюди.

Ріхтер. Ти ніяк не можеш зрозуміти: те, що почалося там, скінчилося тут.

Клаус. Так кінчається завжди, коли напочатку поведуться занадто легковажно. В Парижі було багато вина і гарних жінок. Дехто тішив себе, напевне, тим, що так буде скрізь.

Ріхтер (*невдоволений*). Про це не варто говорити. Навіть згадувати.

Марія (*до Ріхтера. Після гнітючої паузи*). А ми з вами у Дмитрівці не зустрічались? Я маю на увазі — тоді. Ну, хоча б у бою за концтабір.

Ріхтер. Ви брали участь у тому бою?

Марія. В'язням міг знадобитись лікар. Звичайно, якби нам пощастило звільнити їх.

Ріхтер (*вражений*). Отже, тієї ночі і ви нападали на концтабір?..

Марія. Так. І — потрапила в полон...

Чоботаревська (*захоплена*). Ні, земля таки, мабуть, справді кругла!

Марія (*поблажливо посміхається*). Я в цьому переконалася давно.

Ріхтер (*трохи розгублений*). На щастя, я до концтабору ніякого відношення не мав. Я служив у регулярній частині й не воював із в'язнями. Але проти партизанів нас іноді направляли. Тієї ночі мене тяжко поранили. То був для мене важливий урок.

Марія. І які ви з нього зробили висновки?

Ріхтер. Висновків я тоді ще не робив. Але після того випадку я вперше серйозно замислився.

Марія. Отже, сьогодні ми маємо що згадати, пане Ріхтер! Не так часто біля спільного столу зустрічаються прямі вороги.

Ріхтер (*багатозначно*). У нас із вами, фрау Маріє, знайдеться про що поговорити і без того.

Марія (*насторожилася*). Я готова.

Ріхтер. Мені б тільки хотілося... (*Глянувши на Чоботаревську та Сергія*). Сподіваюся, ніхто не образиться, якщо я попрошу, аби нас ненадовго залишили удвох?

Клаус. Ну, все! Старий вояка потрапив у відповідну атмосферу!

Марія (*глянула на Чоботаревську*). Я гадаю, присутність наших синів... і товаришки з «Інтуриста»... нам не завадить?

Ріхтер. І все-таки я попросив би... Ви не заперечуєте, пане Сергію?.. Фройляйн Тамаро?

Чоботаревська. О ні, ні! Коли хочете, я можу вас взагалі залишити. Сподіваюсь, до готелю ви потрапите й без мене. Авжеж?

Клаус (*до неї*). Не позбавляйте нас приємного товариства! (*Галантно бере її під руку*). Тату, ти не забудеш, що на світі існує молоде покоління?

Ріхтер (*в тон йому*). Ні, Клаус, ти не дозволиш про себе забути.

Марія (*до Сергія, котрий не знає, як вчинити*). Іди, любий, іди.

Сергій першуче йде до лівих дверей, пропускає поперед себе Чоботаревську та Клауса. Кидає ще раз погляд на матір і причиняє за собою двері.

Ріхтер. У цьому нема нічого нетактовного?

Марія не відповідає — вона дуже схвильована. Деякий час обоє стоять біля столу одне навпроти одного і мовчать. Довга пауза.

Марія (*голос її звучить глухо*). Я вас слухаю.

Ріхтер (*нервово добуває з кишені сигарети*). Ви палите?

Марія. Ні.

Ріхтер. Вибачте. (*Хоче сховати сигарети в кишеню*).

Марія. А ви паліть.

Ріхтер. Дякую. Може, вам неприємно?

Марія. Ні, ні, будь ласка.

Ріхтер запалює сигарету, затягується.

Ріхтер. Не знаю, з чого почати.

Марія. Адже ви для чогось шукали мене?

Ріхтер (*зважився*). Я шукав не вас.

Марія (здивована, піднімає на нього очі). Не мене?
А кого ж?

Ріхтер. Вашу невістку.

Марія. Орисю?!

Ріхтер. Так, у Дмитрівці я довідався, що її так звуть.

Марія (розуміючи все). Нащо вона вам?

Ріхтер. Орися — моя дочка.

Марія деякий час стоїть мовчки, потім повільно опускається на стілець.

Завіса

Дія друга

Та сама кімната. Від часу, коли закінчилася перша дія, минуло не більше однієї хвилини. Надворі почало смеркатись, але ще добре видно. Коли розкривається завіса, Марія все ще сидить біля столу в тій самій позі враженого здивування, в якій ми залишили її в кінці першої дії. Вона стисла голову руками, буцімто почула щось жахливе, і сидить завмерши, наче не в силі повірити в це. Ріхтер стоїть навпроти, спершись на стіл обома руками, але дивиться на неї спокійно: адже він розумів і раніше, яке враження може справити на неї те, що він має сказати. Чимдалі присмерк гущішає, проте ні Марія, ні Ріхтер не помічають цього.

Ріхтер. Вам важко повірити — я розумію...

Марія не відповідає і сидить так само непорушно.

Хіба те, що я сказав, неможливо?

Марія (глухо). На жаль, можливо.

Ріхтер. Ви раніше не знали, хто Орисин батько?

Марія (так само). Знала, що окупант.

Ріхтер. Що ж вас так вразило? Що його не вбито на війні? Що він живий і досі?

Марія (так само). Я ніколи не думала про це.

Ріхтер. На війні не всі загинули. Адже й ви — живі. Що ж вас так здивувало?

Марія (вперше відняла руки від голови і подивилася на нього). Те, що ви з'явилися більш як через двадцять років.

Ріхтер. Справді, це може здатися дивним. (Раптом нахмурився, повільно опускається на стілець). Перед тим, як ступити в розкрити могилу, людині іноді щастить

зробити крок, на який вона не в силі була спромогтися протягом усього життя... (*Одну мить замислено мовчить*). Але це нічого не міняє.

Марія (*з раптовим гнівом*). Ви так гадаєте?

Ріхтер. Що може змінити те, що я пізно прийшов? Батько не перестає бути батьком від того, що спізнився.

Марія. Для кого не перестає — для себе?

Ріхтер. І для своєї дитини теж. Все одно вона є плоть від його плоти.

Марія (*продовжує його фразу*)... яку він, проте, вирвав із свого серця і викинув геть. А потім через стільки часу чомусь схаменувся і раптом вирішив...

Ріхтер. Ви суворі, фрау Маріє. Може, це й робить вам честь. Але ж обставини іноді складаються так, що люди не вільні... хоч їхня совість...

Марія (*рвучко підводиться*). Коли совість так довго спить, то вона все проспала!

Ріхтер. Ви категоричні, фрау Маріє, і не зважаєте ні на що. Повторюю: може, ви й маєте на це право. І все-таки зважте: для того, щоб сьогодні сюди прийти, я повинен був чимало перебороти і в самому собі, і в своєму оточенні. В наш час такі вчинки не залежать від самих лише особистих бажань.

Марія. Орися вже доросла людина, зрозумійте. Вона перенесла стільки принижень через те, що батько її — окупант... Ви розумієте, що означало двадцять років тому бути дитиною ворожого солдата?

Ріхтер. Дитина не обирає собі батьків. Моя дочка не винна в тому, що я її батько.

Марія. Але ж ви винні в тому, що вона ваша дочка!

Ріхтер. Винен. Це — так.

Марія. Для чого ж ви прийшли сьогодні? Щоб у тисячу разів збільшити свою провину?

Ріхтер (*глухо*). Її неможливо збільшити, фрау Маріє... (*Довга пауза*). Ви про мене погані думки, розумію... Звісно, колись я був у формі ворожого солдата на вашій землі. Але ж з тієї пори вже минуло стільки часу!

Марія. І ви хотіли, щоб я забула?

Ріхтер. Час міг би пом'якшити ваше серце...

Марія (*недобре всміхається*). Пом'якшити? Ви справді сподівались на це?

Ріхтер. Хіба це злочин — сподіватись на краще?

Марія (*обурена*). То я ще й винна в тому, що ви коїли таке, чого я не можу забути?!

Ріхтер. Ви мене не так зрозуміли, фрау Маріє. Я й сам через те з'явився, що нічого не забув. Але так довго носити в серці...

Марія (*перебиває*). Краще подумайте про Орисине серце: вона ваша дочка!

Ріхтер (*з притиском*). Сьогодні я думаю тільки про неї... Тільки про неї!

Марія. Чи не так само широко, як думали про її матір колись?

Ріхтер (*це його зачепило*). Даремно ви мені говорите про це.

Марія (*з нестримною люттю*). Я бачила, що робили такі, як ви, щоб змусити себе любити. Гвалтували, плювали на людську гідність, а потім байдуже переступали через неї і йшли геть.

Ріхтер. Ви не маєте права мені цього говорити!

Марія. Маю! Все це я бачила на власні очі, бачила сама.

Ріхтер. Я любив ту дівчину.

Марія (*безжально всміхнулась*). А вона вас?

Ріхтер. І вона любила.

Марія. Не вірю!..

Ріхтер. Чому? Тільки через те, що тоді всюди лилася кров? Хіба не можливі людські почуття, коли довкола панує лихо?

Марія. Коли панує лихо, можлива тільки зненависть до тих, хто його завдає.

Ріхтер (*гаряче намагається її переконати*). Але вона любила мене! І то була справжня трагедія не лише для неї, а й для мене. (*Підводиться, йде до портрета, що висить на стіні, одну мить дивиться*). Ви не уявляєте, як мені доводилося ховати своє почуття... чим я ризикував, коли б хтось довідався, що це справжнє кохання... Окупант мав право на все — тільки не на любов до своїх ворогів!

Марія (*всміхається*). Може, ви хочете, щоб я вам поспівчувала?

Ріхтер. Я хочу, щоб ви зрозуміли мій постійний страх.

Марія (*це її знову розлютило*). Страх за себе! Тільки за себе!

Ріхтер. І за неї. За нашу любов.

Марія. Благаю, пане Ріхтер, не говоріть мені про це...

Ріхтер (*пройшовся вздовж кімнати. Різко зупиняється напроти Марії*). Невже ви гадаєте, що я зважився б приїхати навіть через тисячу років, якби був гвалтівником?

Марія. А чому б не приїхати? Адже зараз вам нічого не загрожує. Крім того, я зустрічала й гвалтівників, у яких через деякий час прокидалося щось схоже на почуття провини.

Ріхтер (*приголомшений її нещадністю. Не відразу*). Нехай так. Нехай я, по-вашому, гвалтівник. Нехай і в мені прокинулось тільки щось схоже на почуття провини. Але ж воно все-таки прокинулось. І ви не маєте права цього зневажати!

Марія (*стомлено сідає*). Про моє право, пане Ріхтер, не вам говорити...

Ріхтер (*теж сідає напроти*). Я розумію вас — ви багато пережили. Я бачив, що перетерпіли такі, як ви, в отому концтаборі, який ви намагалися зруйнувати. Можете не вірити, але і я не був байдужий до їхніх мук. Я любив, а любов не буває байдужа до людського лиха. До того ж я любив українську дівчину — за отим колючим дротом міг пропадати її батько чи брат. Я бачив, як це мучило її, й не міг бути байдужим!

Марія. І що ж ви зробили, аби полегшити долю тих, хто страждав?

Ріхтер. Що я міг вдіяти! Адже ви пробували, а чого домоглися?

Марія. Я все-таки пробувала!

Ріхтер. Хіба в'язням полегшало від того, що ви намагалися їх звільнити?

Марія. Мені полегшало. Я зробила все, що було в моїх силах. Я тоді виконала свій обов'язок перед людьми.

Ріхтер. А я хочу його виконати тепер.

Марія (*недобре всміхається*). Вам не здається, що ви трохи спізнились?

Ріхтер. Виконати обов'язок ніколи не пізно.

Марія (*так само*). Може, ви збираєтесь розкопати їхні могили і попросити, щоб вони пробачили вам?

Ріхтер (*з раптовим обуренням*). Ні, я не збираюся розкопувати могил!

Марія. То, може, ви маєте намір поставити на якійсь із них розкішний обеліск? Чи хочете виплачувати пенсію їхнім матерям та вдовам?

Ріхтер. Боже, яке безглуздя!

Марія (з одвертою зненавистю). То чого ж ви приїхали, чого?!
Ріхтер. Я приїхав, бо в цьому домі живе моя дочка. Як ви не можете цього зрозуміти? Я хочу побачити її!

Марія. А чи схоче вона побачити вас — про це ви подумали?

Ріхтер. Я — батько, і цим сказано все. Батько, розумієте, батько! Ви щойно самі говорили, що то злочин з мого боку — так пізно прийти. То знайте, що цуратися батька — то з боку дитини теж злочин. Це суперечить самій природі, самій людській суті, всьому, що відрізняє людей від тварин!

Збудження Ріхтера вичерпується, він пригнічено змовкає. Видно, що розмова дуже стомила його.

Пауза.

В дверях з'являється Сергій.

Марія (не відразу). Чого тобі, сину?

Сергій. Може, ввімкнути світло?

Марія. Світло? Не знаю.

Сергій. Я ввімкну. Гаразд?

Марія. Мабуть, все-таки не варто. Ще видно.

Сергій. Як хочеш.

Марія. Що ви там робите?

Сергій (чомусь зрадив, що мати поцікавилася). Пан Клаус розповідає про нічне життя в Гамбурзі. А ще кажуть, що у нас багато п'ють!

Марія (помовчала). Іди, сину, іди.

Сергій одну мить перішуче стоїть, потім повільно йде, але не до другої кімнати, а в передпокій. Перш ніж вийти, озирається на матір і псохоче причиняє за собою двері.

(Після довгої паузи). Послухайте, не чіпайте її. Не ка-ламутьте молоді душі, не піднімайте на поверхню того, що вже давно осіло. Надто багато пережила Орися через те, що вона ваша дочка. Вона і досі не може бачити німецьких вівчарок. Адже Дмитрівка село невеличке: там усі знали про все. Тепер вона заспокоїлась, і ви не смієте їй знову нагадувати про себе.

Ріхтер (кволо всміхається). Ви так говорите, наче знайти батька — то велика біда...

Марія. І все одно — сказавши зараз, ви завдали б їй тяжку травму.

Ріхтер. Хіба ваш син її не пережив? Коли ви повернулися з полону?

Марія. В п'ятдесят сьомому році.

Ріхтер. І скільки ж йому було?

Марія. Дев'ятнадцять літ.

Ріхтер (*вражений*). Дев'ятнадцять! Отже, й ви з'явилися, коли він уже був дорослий. І невже він не став щасливим, коли побачив вас?!

Марія. Ви смієте порівнювати!..

Ріхтер. Та в чому ж, власне, різниця?! Він — ваш син, а вона — моя дочка. Чому вона не має права на те, на що мала право ваша дитина?!

Марія (*мало не обеззброєна*). Не чіпайте її. Не калічте її душі. У вас є ще одна дитина — син.

Ріхтер (*з гіркотою*). Син! Якби це був ваш син, ви б мене зрозуміли... (*Помовчав*). Вони потребують допомоги, навіть порятунку. Не тільки він — багато таких. Коли я чую їхні промови, їхні пристрасні гасла... Я колись і сам їх виголошував, а потім побачив, до чого це призвело. Син! Такі, як він, саме й позбавляють мене певності, що все не повториться знову... Саме такі, як він.

Марія (*зрозуміла, про що мова*). При чому ж тут Орнся?! З цим слід боротися дома, а не тут. Ви переплутали адресу.

Ріхтер. Нічого я не переплутав... (*Помовчав*). У мене двоє дітей: тут і там. Я хочу, щоб вони про це знали.

Марія. Навіщо?

Ріхтер. Невже ви не можете цього зрозуміти?! Адже всі ми — я, син, дочка — ми одна родина! Нехай вони про це знають і відповідно з цим живуть. Перед своєю розкритою могилою я хочу, я повинен цього домогтися! (*Помовчав*). Ви тільки глянули на мене — і визначили все, як справжній фахівець. І вам стало ясно, що мені лишилося недовго. Мої лікарі таяться, але я розумію все. Стільки років я домагався права приїхати, побачити, обняти свою дочку. Нарешті це мені вдалося тепер — нехай навіть пізно. І я хочу зробити останній крок, який мені підказує моя совість. (*Помовчав. Зважився*). Я — власник невеликої фабрики, зовсім невеликої. Але я певен — вона може об'єднати моїх дітей, коли не стане мене. Я вірю в магічну силу спільних інтересів. Коли у двох людей один гаманець, вони змушені працювати гуртом.

Марія (наче продовжує його фразу). ...або перегризти один одному горло, щоб заволодіти ним неподільно!

Ріхтер. Ви говорите про розбійників, а я — про людей. А люди, які б вони погані не були, їх можна зробити кращими, в це я теж вірю. Я ще не бачив своєї дочки, але певен, що, працюючи поруч із нею, зміниться й мій син. Коли я помиляюсь, то це катастрофа. (Замовкає). Повірте — це не пусті слова. (Добуває з кишені піджака папір, розгортає й кладе на стіл перед Марією). Ось, прошу.

Марія. Що це таке?

Ріхтер (майже урочисто). Це нотаріальний акт. Він набере чинності на другий день після моєї смерті. Моїм підприємством, будинком та банківським рахунком мають володіти дочка і син. Як бачите, на правах цілковитої рівності. Вони не зможуть ні продати, ні поділити свого майна і повинні працювати удвох.

Марія (мало не злякалася). Де працювати? В Німеччині?! Та ми навіть житло поміняли, а з своєї квартири не пішли! І ви припускаєте, що Оріся поміняє Батьківщину?

Ріхтер. Я нічого не вимагаю. Це вирішує вона. Можна працювати удвох і жити в різних країнах. Це навіть ще краще, бо стане прикладом для всіх — для всіх, хто хоче, щоб лихо не повторилося!

Марія (проглянула папір). Ой пане Ріхтер, цим папером ви не врятуєте сучасного світу!..

Ріхтер. Ви тієї ночі теж не врятували полонених. Але ж самі кажете — зробили все, що змогли. Я подаю приклад: це все, що я можу.

Марія. Коли б же цей приклад наслідував ваш федеральний президент!..

Ріхтер. Океан складається з крапель, фрау Маріє.

Марія. Не вірю, що ця крапля перетвориться в океан...

Ріхтер (різко і переконано). Вибачте, але в даному випадку важливіше те, в що я вірю. Я роблю крок, а вас прошу тільки не заважати. Адже ви вірите в те, що люди кінець кінцем мають стати братами? Я б цього теж хотів. І я ловлю вас на слові: хай стануть братами! Ми скажемо моїм дітям, що вони — брат і сестра. І я зв'яжу їх оцим ланцюгом (вказує на папір), який згідно з моїм переконанням їх справді об'єднає.

Марія (після недовгого мовчання). А син ваш — він згоден?

Ріхтер (різко). Що значить «згоден»? Поки батько живий, він не цікавиться думкою тих, кому дає.

Марія. І все-таки вам доведеться зважити на думку Орисі.

Ріхтер. Проти чого їй заперечувати? Обоє — мої діти, і капітал свій я чесно ділю пополам.

Марія. А що, коли вона не прийме своєї половини?

Ріхтер. Дочки короля Ліра не відмовились від того, що батько їм дав, хоч королівство своє він поділив між ними і не нарівно!

Марія (всміхається). В наш час, пане Ріхтер, королі зустрічаються з безліччю інших проблем.

Ріхтер (щиро здивований). Та чому ж моя дочка має відмовитись?! Хіба я роблю це з якихось корисливих або нечесних міркувань?

Марія (намагається переконати). Оріся інакше вихована — зовсім інакше! Вона не схожа, зовсім не схожа на дочок злочасного короля!

Ріхтер (похмуро). Якщо й вона не зрозуміє мене, то між нею та Клаусом, по суті, різниці немає.

Марія (бачить, який Ріхтер засмучений, раптом пожаліла його). Гарзд, пане Ріхтер, з невісткою я поговорю. Крім того, вона має чоловіка — я мушу і з ним порадितись.

Ріхтер (нерішуче підводиться). Що ж, я у ваших руках... Пообіцяйте мені тільки, що ви не станете на перешкоді.

Марія. Чесно скажу, пане Ріхтер: я не на вашому боці. Але вирішити повинна вона, і тільки вона.

Ріхтер (вдоволений). Залишаю вам цей папір — дочка мусить побачити його на власні очі. І нехай знає, що у неї є батько, і він не хоче померти, не побачивши її. Краще за вас цього ніхто не зрозуміє — адже ви були в становищі матері, яка знає, що десь на світі у неї син. (Підводиться). Я завтра цілий день не виходитиму з готелю. Ось мій телефон.

Марія (бере картку готелю). Я подзвоню.

Ріхтер (помовчав). А тепер зробіть ласку — скажіть Клаусу, що час додому.

Марія йде до другої кімнати, потім повертається. Слідом входять Чоботаревська та Клаус. Ріхтер стоїть, спершись на свій ціпок, — він виглядає стомленим і постарілим.

Чоботаревська. Боже, як темно! Лампи перегоріли, чи що?

Клаус. А де ж пан Сергій? Він залишив мене з фройляйн Тамарою напризволяще.

Марія. Вибачте, я не розумію, куди він зник.

Чоботаревська (*намацує на стіні вмикач, світло заливає кімнату*). Цікаво, про що ви розмовляли, — не помітили навіть, що сидите в п'їтми!

Клаус (*їде до столу, біля якого стоїть батько*). Старий, що з тобою?

Ріхтер. Ходімо, Клаус, до готелю, я дуже стомився.

Чоботаревська (*занепокоєна, до Ріхтера*). Ви себе погано почуваете?

Марія (*так само*). Дати вам валідол чи кардіовален?

Ріхтер. Ні, ні, дякую, нічого не треба. (*Раптом згадує, робить різкий рух до паперу, що лежить на столі, але хапається за стілець*).

Клаус. Чекай, я тобі подам. (*Бере папір зі столу і враз помічає, що це*).

Ріхтер (*з несподіваним збудженням*). Віддай! Чуєш, віддай!

Клаус (*швидко читає*). Що це таке?..

Ріхтер. Віддай, кажу тобі!

Клаус. Ну, знаєш, все-таки в якійсь мірі це, здається, стосується і мене!

Ріхтер. Поки я живий, нічого тебе не стосується.

Клаус (*скінчив читати*). Що за безглуздя...

Чоботаревська (*наближається до Клауса*). Щось неприємне?..

Клаус (*різко*). Фройляйн Тамаро, відійдіть!

Чоботаревська (*занепокоєна, до Марії*). Що це значить? Що сталося?

Марія. Пан Ріхтер хоче їхати в готель.

Чоботаревська. Де у вас телефон? Я викличу машину.

Марія. Автомат за рогом.

Чоботаревська вибігає праворуч. Клаус, тепер уже вдруге, уважно перечитує папір.

Клаус. Яку ти маєш на увазі дочку?

Ріхтер. Я маю на увазі твою сестру, що живе в цьому домі.

Клаус. Фрау Маріє, рятуйте: мій старикан не при собі!

Марія. Ні, пане Клаус. Моя невістка — ваша сестра, це правда.

Клаус *(спантеличений)*. Ваша невістка?! *(Сардонічно, до батька)*. Що це — воєнний трофей?

Ріхтер *(різко підводиться)*. Клаус!

Клаус *(до батька)*. Виявляється, ти герой! Повернувся з війни переможцем! Не врятував батьківщини, то принаймні завоював серце якоїсь... якоїсь...

Ріхтер *(по-німецьки)*. Замовкни!

Клаус *(не вгамовується)*. Коли хочеш спокутувати свої гріхи, не роби дурниць, а ходи молитися в кірху.

Ріхтер *(піднімає ціпок)*. Я тебе уб'ю.

Клаус *(анітрохи не звертає уваги на цю загрозу)*. А тепер дивися, як я стираю з твоєї совісті нашу національну ганьбу. Зараз я розірву на дрібненькі клаптики акт про твоє божевільля, і ми зможемо спокійно піти до готелю і лягти спати. *(Починає повільно рвати папір)*.

Ріхтер *(несамовито замахується ціпком, але потрапляє не в Клауса, а в стіл. По-німецьки)*. Не смій!

Клаус *(спритно відскочив і розриває папір на дрібні клаптики)*. Ну, годі, старенький. Побережи свої нерви.

Ріхтер *(важко опускається на стілець)*. Вибачте, фрау Маріє. Яка ганьба! Цей хлопчисько навіть не знає, що нотаріальні папери складають у трьох примірниках.

Клаус *(кидається на батька)*. Негайно ж віддай!

Марія *(перелякана, біжить до дверей)*. Сергію! Сергію!

Поки між батьком та сином точиться боротьба, вбігають Сергій і Маргарита Іванівна.

Швидше! Він його уб'є!

Сергій і Маргарита Іванівна заходяться розбороняти. Нарешті відтягають Клауса від батька.

Ріхтер *(опускається на стілець. Дуже задихався)*. І він міг подумати, що я їх вожу з собою! *(До Клауса)*. Один примірник у Швейцарському банку, другий — зберігає мій гамбурзький адвокат.

Клаус *(він теж задихався, але кидає слова в обличчя батькові з несамовитою люттю)*. Спочатку ти зрадив Німеччину на полі бою, тепер віддаєш її національні багатства своїм учорашнім ворогам? *(По-німецьки)*. По-слідовно, нічого не скажеш!

Марія біля Ріхтера, вона намацує пульс.

Марія (до Сергія). Покладемо його там, на канапі. А ви, Маргарито Іванівно, приготуйте шприц і кордіамін.

Маргарита Іванівна вибігає праворуч. Марія і Сергій так-сяк становлять на ноги Ріхтера і повільно ведуть його до суміжної кімнати. Клаус поправляє краватку і відкочує рукави піджака, що збилися вище ліктів під час боротьби. Потім він деякий час стоїть розгублений, нарешті починає збирати клаптики розірваного паперу; не знає, що з ними робити, і кладе на стіл. Входить Маргарита Іванівна з шприцом у руці.

Маргарита Іванівна (на мить зупиняється). Сором який! Я думала, що за двадцять років ви чогось навчилися...

Клаус (збуджено осміхнувся). А виявляється?

Маргарита Іванівна. Спочатку наших дітей убивали, а тепер кидаєтесь на своїх батьків...

Клаус (так само). Що, невідповідно до принципів високої моралі?

Маргарита Іванівна. Як ви смієте?.. Такі, як ви, вбили двох моїх маленьких дітей!.. (Гнівно ступає геть і зникає за дверима).

Клаус дивиться їй услід, потім остаточно впорядковує свій одяг та зачіску. На порозі з'являється Сергій.

Клаус (дещо вимушено). Пане Сергію, можу вам зробити комплімент: у вас досить міцні руки.

Сергій. Вам було боляче?

Клаус. О ні! Хоча приємного, звісно, мало.

Сергій. Вибачте.

Клаус. Будь ласка, будь ласка... Ви, мабуть, спортсмен?

Сергій. На жаль, ні. На роботі, щоправда, весь час доводиться піднімати важкі деталі. Так що — тренаж...

Клаус (намагається виправдатись). Хоча не дивно: ви мене схопили удвох. У тієї дами руки теж — дай боже.

Сергій. Я вас не хочу ображати, пане Клаус, але не втрутитись, коли ви з батьком отак...

Клаус. Конфлікт у благородному сімействі — хіба у вас не буває?

Сергій. Для мене батько чи мати — поняття святі. Не лише мої рідні, а взагалі — батько та мати.

Клаус. Може, такий приплив фізичних сил викликаний у вас моральним піднесенням?

Сергій. Не розумію.

Клаус. Як! Ви не знаєте, що ви без п'яти хвилин багатій?

Сергій (*усміхається*). Чесно кажучи, не здогадуюсь. Клаус. А тим часом це правда. Проте зауважте: я сказав «без п'яти хвилин». Сподіваюсь дещо зробити, аби це були довгі хвилини. У всякому разі, я їх намагатимусь розтягнути до безмежної довжини. Щойно я пробував, але ви стали на перешкоді.

Сергій. Що ж, вдруге робіть це так, щоб я втрутитись не міг.

Клаус. Розумна порада. Саме так я й збираюся зробити.

Сергій. Бажаю успіху.

Клаус. Не ображайтеся, пане Сергію, мабуть, ви такі байдужі до грошей, бо не знаєте, що це таке. (*Добуває з кишені сигарети, закурює, потім пропонує Сергієві*). Прошу.

Сергій (*добуває свої*). Дякую, я звик палити інші.

Клаус (*веде далі*). Гроші — коли їх багато — о, це приємна річ! Звісно, у вас масштаби скромні: холодильник, телевізор, щонайбільше — мотоцикл або малолітражка. А в світі існує ще стільки чудових і дорогих дрібниць! (*Глибоко затягується*). Так от: коли ви справді не маєте уявлення про те, на що я натякаю, тим краще. Одним боком, так би мовити, це увійде в мій стратегічний план. (*Пройшовся*). А щодо конфлікту з батьком, то, звісно, прикро, що він стався у вашій присутності. Але ж, я гадаю, і у вас існує вічна проблема поколінь?

Сергій. У такій формі?

Клаус. Форма є лише одягом самої суті, пане Сергію. А суть наших незгод з батьком гостра, як ніж. Не дивно, що вона й вилилася у відповідну форму.

На порозі з'являється Марія.

(*До неї*). Ну як?

Марія (*не відповідає*). Сергію, допоможи, будь ласка, Маргариті Іванівні. (*Вказує на двері ліворуч*).

Клаус. Нащо вам турбувати свого сина? Коли треба, я сам допоможу.

Марія (*як і перед цим*). Иди, Сергію.

Сергій виходить у суміжну кімнату.

Клаус. Вибачте, фрау Маріє, все-таки в тій кімнаті перебуває не чий-небудь, а мій батько.

Марія. Послухайте, негайно ж ідіть звідси.

Клаус. Ось як! І залишити батька тут?

Марія. Я не люблю повторювати.

Клаус. Не знаю, які ви йому давали ліки. Може, впорснули щось, аби відняти у нього глузд. Я зараз же повідомлю про це кому слід — так і знайте.

Марія (*втрачає владу над собою*). Я сказала: ідіть геть!

Клаус. Гарзд. Але це не допоможе вам його обкрутити — майте на увазі.

Клаус швидко виходить праворуч. Як тільки він зникає, Марія йде до дверей суміжної кімнати, прочиняє їх і подає знак Сергієві. Входить Сергій.

Сергій. А де цей тип — пішов?

Марія (*не відповідає*). Послухай, сину, нам з тобою треба дещо вирішити. (*Веде його до столу. Помовчала*). Пригадай, коли я тоді з'явилася в Дмитрівці... через стільки років... І ти почув, що я твоя мати... це дуже вразило тебе?

Сергій. Чому ти рантом згадала?

Марія. Я про це часто думаю — повинна я була тоді з'явитись чи ні?

Сергій (*жартома*). Ну, стара! Хіба я такий поганий, що мене слід було покинути напризволяще?

Марія. Не називай мене так, Сергійку, — «стара».

Сергій. Чому? Я тебе завжди так називаю.

Марія. Після того, як цей... так звертався до батька...

Сергій. Вибач. (*Про Клауса*). Як ти гадаєш, не буде дипломатичних ускладнень через те, що я його трохи пом'яв?

Марія (*серйозно*). Він тільки тінь від тих, кого ми в свій час пом'яли значно дужче. Тоді ускладнень не було. (*Повертається до того, що її цікавить*). То скажи мені все-таки: мала я чи не мала права до тебе прийти? Адже виріс ти на руках у іншої матері, і для тебе, і для неї я давно загинула... (*Помовчала*). Ти хоч іноді згадував мене?

Сергій. Зрідка. Чесно кажучи, не дуже часто. В селі було кілька людей, які врятувалися з концтабору, коли ви на нього напали: вони іноді згадували й тебе.

Марія. А що я твоя мати — казали?

Сергій. Мабуть, казали, бо звідкілясь же я довідався про це! (*Наче виправдується*). Я ж тебе не пам'ятав, можна сказати, зроду не бачив...

Марія. Хіба я обвинувачую тебе! Мені хочеться тільки дещо зрозуміти. Уяви собі: живе на світі дитина, мати її загинула під час війни, виховали й виростили її інші люди... І раптом з'являється жінка, зовсім чужа, і каже, що вона — справжня мати! Чи мала вона право прийти і таке сказати?

Сергій (*дещо стривожений*). Але ж я твій син — хіба це не правда?

Марія. Буває правда жорстокіша за брехню.

Сергій. І все-таки вона правда!

Марія. Вона могла тебе зламати.

Сергій. Що з того? Нехай би ламала. Адже, крім мене, на світі існувала ще й ти. Ну, не прийшла б, не знав би я, що ти є... А як би жила ти? Солодко б тобі було чи гірко?

Марія. Мені було б погано самій...

Сергій. Ти молодець, що тоді не завагалася!

Марія. А пам'ятаєш, як ти вибіг з дому, коли побачив мене?

Сергій. Звісно, це раптом ускладнило моє життя. Я за той день знаєш як виріс, мабуть, років на десять чи й більше.

Марія (*з цікавістю та щирим захопленням дивиться на сина*). Ти був тоді такий розгублений, такий блідий... (*Деякий час мовчить. Нарешті зважується, наче враз зрозуміла, що саме час сказати*). Сергію, а що коли б раптом з'явився Орисин батько?

Сергій. Як то — Орисин?

Марія. А отак. Несподівано взяв і прийшов.

Сергій (*вражений*). Але ж то був... (*Раптом здогадався*). Жартуєш! Це — він?

Марія. Він.

Сергій. Неймовірно...

Марія. І все-таки це правда.

Сергій. Ніколи не думав, що він може бути живий.

Марія. Ти в свій час не думав, що і я жива, а, отже, раптом взяла й воскресла.

Сергій. Треба якось сказати Орисі...

Марія. Ми з тобою повинні все добре зважити, перше ніж сказати їй.

Сергій. Ми? А хіба він наш, а не її батько?

Марія. Ти ж сам сказав: життя твоє дуже ускладнилося, коли з'явилась я.

Сергій. Але ж ми з тобою вже з'ясували, що ти зобов'язана була з'явитись.

Марія: Ти забуваєш, сину, ким була я і ким був він.

Сергій. «Був»... «Була»... Сьогодні він для неї батько, а не ворожий солдат. Батько!

Марія. А «німецька вівчарка»? Хіба ти не бився у школі з дітьми за те, що вони так дражнили її?

Сергій. Я й зараз перегризу горло кожному, хто посміє заїкнутись.

Марія (*одну мить помовчала*). Отже, ти вважаєш, що треба сказати...

Сергій. А хіба це втаїш? І яке ми маємо право таїти? Згодом однаково довідається, та ще нас із тобою обвинуватить у тому, що обдурили її...

Марія. Може, колись і довідається. І, може, таки справді обвинуватить. Та все-таки саме тепер я б її від цього оберегла.

Сергій. Чому?

Марія. Ти забув, що зараз її не можна хвилювати.

Сергій. Я про це не подумав...

Марія. Ти повинен про це думати: без п'яти хвилин — батько!

Сергій (*сміється*). Без п'яти хвилин батько і без п'яти хвилин багатій! Нарешті я таки зрозумів, на що натякав пан Клаус...

Марія. Ах, ось як?! (*Сміється*). Виходить, ідеться про солідний капітал?

Сергій. Не знаю, він так сказав.

Марія. І все-таки, як бачиш, пан Ріхтер віддає його залюбки, щоб здобути право називатися батьком.

Сергій (*трохи образився*). Ти говориш так, наче я вагаюся — бути батьком чи стати багатієм...

Марія. Що ти, любий! Вибач, коли тобі так здалося. (*Підводиться, обнімає його*). Отже, зараз не скажемо. Візьмемо гріх на душу. Може, Орися нас колись і обвинуватить, але зараз ми її не будемо хвилювати.

У дверях з'являється Маргарита Іванівна.

Маргарита Іванівна (*обережно причиняє за собою двері*). Заснув, здається. Пульс наповнений і ритмічний.

Марія. Дякую, Маргарито Іванівно. Відпочивайте, а я догляну сама.

Маргарита Іванівна виходить праворуч.

Сергію, піди теж до Макарєнків — там десь примости-
тєсь удвох. А я прилаштуєсь у Маргарити Іванівни, бу-
демо по черзі хворого доглядати.

Сергі́й (*іде до дверей*). На добраніч, старєнька.

Марі́я (*враз нахмурилася*). Не треба мене так називати — я серйозно кажу.

Сергі́й. Вибач. Це з мого боку свинство.

Сергі́й у дверях. Назустріч — Орис́я.

Орис́я. Чому ж ви мені не сказали, що гості пішли? Я сиджу чекаю, Макарєнки вже полягали спати...

Марі́я. Тихіше... вони ще тут...

Орис́я. Я ж бачила з вікна — пішов молодий чоловік, а перед тим — дівчина...

Марі́я. Один ще лишився — йому стало недобре. Він лежить там... (*Вказує ліворуч*).

Орис́я (*притишила голос*). В кімнаті ж такий розгардіяш!

Марі́я. Нічого не вдієш, йому треба полежати...

Сергі́й (*з удаваною безпосередністю бере Орисю за руку*). Ходімо до Макарєнків. Мені о щостій вставати.

Орис́я. Та вони вже, мабуть, послули. Ляжемо у кухні.

Сергі́й (*тягне її до дверей праворуч*). Не ляжу я на підлозі. Мені ранком на роботу — я повинен виспатись як слід.

Орис́я (*вириває руку*). Почекай. (*До Марії*). Щось ви мені не подобаєтєсь. Обое.

Марі́я. Чому?

Орис́я. Якісь ви дивні.

Сергі́й. Не вигадуй.

Орис́я (*не зважає на нього. До Марії*). Що, свята брєхня?

Марі́я. Ну, звідки ти взяла?!

Орис́я (*так само*). В ім'я благородної мети, правда?

Сергі́й (*знову бере її за руку*). Та облиш ти свої дурниці! Пішли.

Орис́я (*несподівано покірно*). Пішли, то й пішли. На добраніч.

Орис́я робить крок до дверей слідом за Сергієм. У цей час з лівого боку тихо прочиняються двері — з'являється Ріхтер. Він блідий, тримається за одвірок, але погляд знаходить Орисю. Ріхтер дивить-

ся на неї довго, застигнувши, наче зачарований. Марія від несподіванки теж застигає біля столу.

Довга пауза.

Ріхтер. Я відразу пізнав по голосу... Голос її матері...

Повільно йде до Орсі, але на піддорозі зупиняється, пильно дивиться на неї, ледь помітно похитуючись на кволих ногах.

Так, так... Схожа... Отже, я не помилився...

Рвучко ступає до Орсі, хапає її за руку.

Дочка... Моя дочка!..

Лише тепер Орся щось відчула. Вона ще повністю не усвідомила його слів, але щось підказало їй те, що він мав на увазі. Орся м'яко відбирає руку, приголомшена раптовим здогадом — не словами, що їх прошепотів Ріхтер, а саме тим, що в ній самій несподівано постало. Вона затуляє руками обличчя, наче рангом побачила щось дивовижне.

Марія (до Ріхтера). Нащо ви це зробили? Ні вам, ні їй не можна хвилюватись.

Ріхтер (ніби нічого й не чує). Дочка... Дочка...

Завіса

Дія третя

Коли завіса відкривається, всі стоять у тих самих позах, у яких ми їх залишили в кінці другої дії. Відгоди знову ж таки минула, можливо, лише одна хвилинка, і всі четверо перебувають під впливом зустрічі, яка щойно тут відбулась. Тільки Ріхтер устиг схопитися однією рукою за стілець — він зовсім знесилів.

Марія (іде до Ріхтера, бере його під руку). Чуєте, пане Ріхтер, вам не можна хвилюватись. Ні вам, ні їй.

Ріхтер (майже безтямно). Авжеж... Авжеж...

Марія. Приляжте. Йй теж треба відпочити.

Орся (віднімає руки від обличчя). Що це?! (До Сергія). Що це таке?! (Припадає до нього).

Серій. Заспокойся, Орсю. Ходімо.

Марія. Покличте Маргариту Іванівну.

Голос Марії звучить упевнено. Мимоволі скоряючись, Орся ступає до правих дверей. Як тільки вона рушила з місця, скоряється й Ріхтер. Молоді виходять праворуч, Марія поволі виводить Ріхтера

ліворуч. Деякий час на сцені немає нікого, потім з'являється Маргарита Іванівна і проходить у другу кімнату. На сцені знову немає нікого. В передпокої дзвонять. З'являється Марія, швидко йде відчиняти. За хвилину вона повертається, слідом — Чоботаревська.

Чоботаревська (*здивовано озирає кімнату*).
А де ж усі?

Марія. Пан Ріхтер приліг. Він себе погано почуває.

Чоботаревська. Можна їхати. Машина внизу.
Я ледве додзвонилася. А Клаус біля батька?

Марія. Пан Клаус пішов.

Чоботаревська. Куди пішов?!

Марія. Не знаю. Мабуть, у готель.

Чоботаревська. І ви його відпустили самого? Та він і дороги не знайде!

Марія. Як то не знайде? Доросла людина — запитає когось.

Чоботаревська. Дивно — як він міг покинути батька, коли йому недобре?!

Марія. Так сталося... (*Раптом*). Мабуть, я вам повинна все-таки розповісти. Справа в тому, що моя невістка — Ріхтерова дочка.

Чоботаревська (*аж присіла*). Як то дочка? Ваша невістка?!

Марія. Це, мабуть, справді дуже дивно звучить...

Чоботаревська. Неправдоподібно...

Марія (*всміхається*). Ви говорите про життя, як газетний рецензент.

Чоботаревська (*не помічає іронії*). Чому ж ви мені про це не сказали раніше? Може, не варто було...

Марія. О, коли б я знала раніше!

Чоботаревська. Ну, і як же тепер?

Марія. Не знаю. Нічого не знаю.

Чоботаревська (*міркує вголос*). Дивно — звідки може взятись дочка тут, коли людина живе там?!

Марія. Боже мій, ви така, як усі!.. (*Помовчала*). У вас батько є?

Чоботаревська. Він загинув на фронті.

Марія (*з пристрастю*). То, може, ви хоч пригадаєте, що колись була війна... що все перемішалось... що світ став дибки?

Чоботаревська. Але ж то було бозна-коли! Яке це має значення сьогодні?! Краще давайте подумаємо, як бути тепер.

Марія (бачить, що дівчина не поділяє її хвилювання). Що ж, давайте подумаємо. (Помовчала). Я гадаю, вам краще піти.

Чоботаревська. Піти і залишити його тут?!

Марія. Покладіться на мене. Справа занадто делікатна. Сьогодні все з'ясується, а ви тим часом вирішите для себе, як краще в такому випадку поведистись.

Чоботаревська (подумала). Гаразд, я піду. О восьмій буду тут.

Марія. На добраніч.

Чоботаревська (стривожена, йде до дверей). Так, так, на добраніч. (Виходить. Чути, як за нею зачиняються надвірні двері).

З хвилину Марія на сцені сама. Вона виглядає зовсім спокійною. Нахиляється, піднімає з підлоги кілька клаптиків паперу, яких це помітив перед цим Клаус, і кладе на купку, що лежить на столі. Входить Сергій.

Сергій. Хоче побути сама. Лежить і плаче.

Марія. Я за неї дуже хвилююсь.

Сергій. І все-таки добре, що ми не змогли втаїти цього. Нехай вирішить сама. Буває таке, що ніхто за тебе вирішити не може, — сам повинен. Іноді від цього залежить увесь твій завтрашній день. (Не відразу). Мамо, а що, коли Орися вирішить...

Марія (швидко). Що? Кинутись йому в обійми? Стати хазяйкою якоїсь нікчемної фабрики?

Сергій. Ти говориш, наче певна, що вона вирішить тільки так, як хотілося б тобі!

Марія. Ні в чому я не певна. Іноді я вас просто не розумію. Ні тебе, ні Орисі, ні всіх вас гуртом. Коли мені було стільки, як зараз вам, я сиділа за колючим дротом і вибору не мала. А коли немає вибору, нема чого й міркувати: є одна мета, і в неї сліпо віриш.

Сергій. Невже було б краще, коли б і наша віра була сліпа?

Марія (пристрасно). Я хочу одного — щоб то була віра. Щоб у темному полі сяяв один вогник, до якого йдеш навпростець.

Сергій. Навпростець — не завжди найкоротша дорога.

Марія. Чому ви все ускладнюєте? Чому не розумієте того, що так ясно мені?.. «Навпростець — не найкоротша дорога...» А моя дорога завжди була рівна!

Сергі́й. Багато що змінилося, мамо, відтоді, коли ти йшла по ній...

Ма́рія (*в задумі*). Змінилося... Мабуть, і справді змінилось!.. Ось і ви обое вже зовсім дорослі, і важко вас зрозуміти... Що вирішить Оріся?

Сергі́й. І все-таки я хотів би, щоб Оріся не відштовхнула батька. Батька, розумієш — батька, який сам до неї прийшов! Відштовхнути людину, що має добрий намір, — то злочин.

Ма́рія. Хлопчику, невже ти віриш, що своїм наміром Ріхтер може чогось досягти?!

Сергі́й. У даному випадку — ні. В це я не вірю. Та хіба ніякої ролі не грає те, що він хоче цього? Світ повен людей, які бажать іншим добра, а вчинити його не вміють. Але ж вони його все-таки бажать і через це не чинять зла!

Ма́рія (*стривожено*). Ти мало вимагаєш від людей. А я надто багато пам'ятаю і не можу забути...

Сергі́й. Не треба забувати. Пам'ятай. Та нехай тобі пам'ять не заважає вперед дивитись. Коли я бачу на твоїй руці тавро...

Ма́рія (*перебиває*). ...коли я на нього дивлюсь, то стаю глухою до таких, як Ріхтер!

Сергі́й. І навіть не чуєш голосу Клауса?

Ма́рія. Не можу я їх розрізнити. Той, хто народив потвору, потвора й сам.

Сергі́й. Тобі легше говорити: ти свое зробила. А я не можу так просто: тепер моя черга. Смерть, що висить над головами всіх, до чогось мене зобов'язує. Не можу, щоб моя майбутня дитина побачила тавро на руці своєї матері, як бачу я.

Ма́рія. І для цього тобі потрібен Ріхтер?

Сергі́й. Кожен, хто проти Клауса. Ми всі!

Довга пауза.

Входить Оріся. Яскраве світло засліплює їй очі. Вона прикриває їх долонею — видно, весь час була в темноті. Марія не рушить з місця під враженням розмови з Сергієм.

Оріся. Що ви тут робите?

Сергі́й. Нічого. Розмовляємо.

Оріся. Про що?

Сергі́й. Так собі, про всяке.

Оріся (*дивиться в куток під стелею*). Обмітали, обмітали, а всього не обмели...

Марія (занепокоєна). Про що ти?

Орися (вказує). Бачите, павутиння лишилось.

Марія. Справді. (Ніжно доторкнулася до її плеча). Нічого, Орися, ранком обметемо.

Орися (присіла край столу. Не відразу). Чого він прийшов?

Сергій (зрозумів, кого вона має на увазі). Чого приїздить батько до своєї дочки!

Орися (глухо, в повній протрації). До своєї дочки... (Зронивши голову на стіл, ридає).

Марія (біля неї. В розпачі). Люба моя, ну що ж це ти!.. Побережи себе.

Орися (підводить заплакане обличчя. Одну мить мовчить). Що йому сказати, що?

Марія. Те, що совість підказує,— Сергій правий.

Орися (зрозуміла її по-своєму. З благанням дивиться на Сергія). Батько ж все-таки, Сергію! Все-таки ж батько!..

Сергій. Ти ніколи душею не кривила. Не криви й тепер.

Орися (так і не зрозуміла його). Та як же я вимовлю? Він же не витримає цього!..

Сергій (теж помилково витлумачивши її слова). Радість не вбиває. Не вірю.

Орися (помовчала). Сергійку, будь другом, постав чайник на плиту.

Сергій мовчки виходить у передпокій.

Марія (маючи на увазі Ріхтера). Поговори з ним. Тільки спокійно. Зможеш?

Орися (іде до серванта). Ось тільки чашки поставлю на стіл.

Марія. Не треба, я сама.

Орися (покірно повертається до столу. Присіла на краєчок стільця). Гарзд.

Одну мить Марія дивиться на Орися, наче вирішує, як бути, потім іде до другої кімнати. З хвилину Орися на сцені сама. Повертається

Марія. Ріхтер зупиняється в дверях у нерішучості.

Марія (не відразу). Сідайте, пане Ріхтер.

Ріхтер повільно йде до столу, майже боязко позираючи на Орися, котра все ще сидить на краєчку стільця. Видно, що він доконечно не знає, як повестись, і через це хвилюється.

Пауза.

О р и с я (до Марії). У нас є щось до чаю?

М а р і я. Не гурбуйся, люба, я подам.

О р и с я (після довгої паузи, до Ріхтера). У вас часом не збереглося маминої фотокартки? Хоч якої-небудь? Ніу, бодай зовсім маленької.

Р і х т е р (вкрай зніяковів). На жаль... на жаль...

О р и с я. Може, хоч групова, не окрема?

Р і х т е р. З ким вона могла тоді фотографуватись!.. І зі мною, звичайно, теж... Коли б хто-небудь побачив мене разом із нею на одній картці... Мене й так запідозрили і відразу ж відправили на інший фронт.

О р и с я. Хотілося б знати, яка вона була. Колір очей, вираз обличчя... І взагалі — як виглядала. Коли мама померла, я знайшла тільки оцю — з її першого паспорта. Згодом збільшила, і все розпливлось.

Р і х т е р. Ви дуже схожі на неї. І обличчям, і кольором волосся... І взагалі вона була майже така сама, як ви.

О р и с я. Прикро, що навіть у вас не збереглося жодного знімка... Я була мала, але пам'ятаю — іноді вона згадувала вас. А ви навіть фотокартки...

Р і х т е р. Ви ненавидите мене...

О р и с я. Чому ви так гадаєте?

Р і х т е р. Окупант. Бездушна і жорстока істота. Ворожий солдат.

О р и с я (замислилася). Не знаю, чи може людина ненавидіти того, хто дав їй життя. Навіть окупанта.

Р і х т е р. І все-таки позитивних емоцій це у вас не викликало. Я маю на увазі нашу зустріч. Те, що прийшов ваш батько. Що все-таки він є.

О р и с я (так само). Все-таки є!

Р і х т е р. А хіба не має значення сам факт, що батько існує?

О р и с я. У свій час це могло мати велике значення...

Р і х т е р. Отже, той час минув?..

О р и с я (з пристрасстю та болем). Де ви були, коли я лишилася на світі сама? Люди пожаліли, хоч наді мною весь час висіла тінь... тінь, яку всі проклинали. Ви розумієте, що для мене значило б, якби ви раптом з'явилися тоді? Ви були мені так потрібні, так потрібні! Коли б ви прийшли вчасно, може, прокляття було б зняте і з вас...

Р і х т е р. Це залежало не тільки від мене, повірте!

О р и с я. Але ж і від мене це не залежало теж.

Ріхтер (*після недовгого мовчання*). Я вас розумію — мене не було, а я був потрібен. Спробуйте ж зрозуміти того, кому потрібні ви. Адже те, що ви колись пережили, може тепер переживати...

Орися (*не дає йому скінчити*). Хто?

Ріхтер. Почуття помсти — недостойне почуття. Не треба мені мстити.

Марія (*порається біля серванта*). Це не повинно вас дивувати, пане Ріхтер. Тим більше — ображати. Коли батько повертається до дитини, якої ніколи не хотів побачити раніше...

Ріхтер. Не хотів? Тільки через те мені й не дозволяли приїхати, що я цього так хотів, фрау Маріє!

Сергій вносить чайник, обережно становить на сервант. Сам стає осторонь і уважно прислухається до розмови.

Орися. Але ж і зараз... Чоловік мені розповів... Ви приїхали не тільки ради мене самої. Ви щось пропонуєте, у вас є якийсь загальний план...

Ріхтер (*ображений, підводиться*). Вам здається, що я стою перед вами не тільки як батько?

Орися. ...Батько, який хотів би виконати свої плани з допомогою дочки!

Ріхтер (*щиро здивований*). Що ж поганого в тому, що в наші взаємини я вкладаю зміст ширший за наші родинні інтереси? Хіба те, що коїться в світі, не зобов'язує нас думати про долю всіх?

Орися (*з гіркотою*). «Ширший зміст», «родинні інтереси»! А про те, що я просто людина, ви подумали? Навіть зараз ви шукаєте в нашій зустрічі якихось абстракцій... якихось узагальнень!

Ріхтер (*дивиться по черзі на Марію та Сергія*). Може, вам щось не зовсім точно передали? Адже те, що я маю на увазі...

Сергій. Ти не права, Орисю. Можна не погоджуватись, можна не вірити в наслідки... Але особисті наміри пана Ріхтера...

Орися (*всміхається до Ріхтера*). Ну ось ви нарешті дістали несподівану підтримку!

Сергій. Бо коли вимагаєш справедливості від інших, то будь справедлива й сама.

Марія (*з гіркотою*). Краще б ти в даному випадку обійшовся без цього слова, Сергію.

Сергій. Чому я маю обходитись? Справедливим треба бути завжди.

Орися (з іронією). Вірно. Боже, як вірно! Навіть занадто вірно. (До Сергія). Чого ж ти вимагаєш від мене? Чого?

Сергій. Я хочу, щоб люди дивилися вперед — не лише в минуле. Навіть на машині — поверни фари назад, і станеться катастрофа.

Орися (про Ріхтера. Запекло). Ну як же, звісно, вперед! Хтось надумав подати людству приклад на старості літ... Після всього, в чому брав участь, раптом прокинулося почуття обов'язку... І ось він згадує, що десь є дочка, яка може прислужитися в тому... А я повинна забути всі приниження, всю зневагу, якими плямували мене, і кинутись на допомогу, наче німецькою вівчаркою мене ніколи й не називали.

Сергій. Ти говориш це батькові!

Орися (намагається заспокоїтись. До Ріхтера). Вибачте, це справді нечемно. Але — зрозумійте — я людина. Перше ніж прийняти вашу пропозицію, я повинна прийняти вас.

Ріхтер. А цього зробити не можете...

Орися. Пробачте.

Ріхтер (пригнічений, мало не вбитий). Так. Отже, лишається сні: дочки нема.

Сергій. Неправда! Вона є! Коли у вас залишаться тільки Клаус, то буде катастрофа для всіх.

Ріхтер. Добре, що хоч ви мене зрозуміли. Поки я живий, ще не страшно. Та, на жаль, люди смертні... Коли мене не стане, залишаться тільки Клаус і... ви.

Сергій (торгає Орисю за плече). Ти розумієш, що це значить? Скажи — розумієш?

Марія. Сергію, крім тверезого розсуду людина має ще й серце.

Сергій. У наш час — покладись тільки на нього, і воно далеко заведе...

Марія. І все-таки воно є, нікуди його не подінеш. (Налила чай, подала Ріхтеру). Прошу.

Ріхтер (неуважно). Дякую. (Розмішує чай. Деякий час чути лише брязкіт ложечки в склянці). Мій батько повернувся калікою зі світової війни. Мене його милиці нічого не навчили. Тепер-от я стою перед своїми дітьми, і вони не хочуть розуміти... (До Марії). Доки ж крутитиметься цей божевільний млин, доки? (До Сергія).

Пане Сергію, доки? Одні не хочуть пам'ятати, інші не хочуть забути... Чим же все це скінчиться? Чим скінчиться?!

Довга гнітюча пауза.

В передпокої дзвонять. Усі здивовано прислухаються. Дзвінок лунає вдруге — досить настійно. Сергій іде відчиняти. Ріхтер нервово сюрбає зі склянки. Входить Клаус. Сергій зупиняється в дверях.

Клаус (*сухо, але ввічливо*). Вибачте, фрау Маріє, я змушений був прийти, незважаючи на вашу заборону. (*До Ріхтера*). Тату, внизу чекає таксі — їдьмо в готель.

Ріхтер (*розгублено*). Котра година?

Клаус (*глянув на годинника*). За чверть одинадцят. З твоїм станом здоров'я — пора спати.

Ріхтер. Нічого страшного, Клаус. Тут є лікар. Дякую, за моє здоров'я непокоїть тебе.

Клаус. І все одно їдьмо.

Ріхтер. Я хотів би, Клаус, аби ми скористалися з того, що зібрались усі, і про дещо поговорили. (*Вказує на Орісю*). Ось твоя сестра. (*Клаус мовчки вклоняється*). Поки тебе не було, йшлося про те, що...

Клаус (*перебиває*). Уже пізно, тату. Ось текст телеграми, яку я щойно відіслав. (*Добуває з кишені папірець, дає батькові*).

Ріхтер (*метушливо шукає окуляри, читає. Приголомшений*). Ти це відіслав?!

Клаус. Так. У Гамбург і в Женеву.

Ріхтер. Ти розумієш, що станеться, коли про це довідаються наші конкуренти?!

Клаус (*досить висло*). Нічого не вдієш. З кожним може статись. Хіба наші конкуренти гарантовані від того, що у когось із них заїсть передача і мозок заскочить у кювет?

Ріхтер. Ти ж завтра залишишся без штанів!

Клаус (*враз робиться серйозним*). Я зобов'язаний був повідомити, що ти не відповідаєш за свої вчинки. Інакше двом примірникам отого безглуздового документа могли дати хід. Невже ти гадав, що я припушу щось подібне?

Ріхтер. Крах. Цілковитий крах. Завтра вранці буде надруковано в усіх газетах. Ми втратимо своїх клієнтів назавжди.

Клаус (*байдуже*). Німеччина легко переживе подібну катастрофу.

Ріхтер (*підводиться. З похмурою рішучістю*). Тепер я тебе справді уб'ю. Тепер — уб'ю.

Клаус (*сардонічно*). Не варто вбивати. Це — жорстоко.

Ріхтер (*замахується своїм цінком*). Негідник...

Клаус (*спритно відскакує*). Раджу тобі уважніше добирати слова!

Ріхтер (*безсило опускається на стілець*). Хоч би ти посоромився людей...

Клаус (*не стримуючи люті*). Йдеться про надто серйозні речі, щоб удаватись до сентиментів. Ти зрадив батьківщину на полі бою, а тепер хочеш її зрадити знову. Надаремно сподіваєшся, що я спостерігатиму збоку, як ти це робиш.

Ріхтер (*схопившись за голову*). Боже!.. Боже!..

Клаус (*зовсім розперезався*). Облиш, не драматизуй. Ти ж знаєш — театральні сцени на мене погано впливають. (*Помовчав*). Ну, давай, поїхали.

Ріхтер не рушить з місця.

То ти справді хотів, щоб твої гроші лишилися тут? А знаєш, на що вони пішли б? На літаки, на танки. На танки, які стріляли б і в тебе теж.

Ріхтер. Я не хотів, щоб вони стріляли... Чуєш, не хотів, щоб стріляли!

Клаус (*втрачає терпець*). Ну, гаразд, обирай. Ти лишаєшся тут або негайно ж їдеш зі мною.

Ріхтер. Я помру від сорому.

Клаус. Сподіваюсь, що ти цього не зробиш. Коли б сталася така неприємність, моя телеграма втратила б сенс, а твій легковажний заповіт набрав би чинності.

Ріхтер. Яка ганьба!..

Клаус. Поїхали. Я чекаю.

Ріхтер (*до Клауса*). Як ти смієш?! Я цілих двадцять років рвався сюди!

Клаус (*невмолимо*). Даю три хвилини.

Ріхтер (*наче виправдуючись*). Він загнав мене у безвихідь. Якщо його телеграма стане відома у Гамбурзі, а мене не буде в ту хвилину на місці...

Орися (*з іронією*). Звісно, треба негайно їхати. Коли йдеться про гаманець...

Клаус (*стежить за годинником*). Лишилося дві хвилини!

Ріхтер (*не слухає грізного попередження Клауса. З боєм дивиться на Орисю*). Ось як ви мене зрозуміли,

мила фрау! «Гаманець»... Коли б тільки це!.. На жаль, з цим гаманцем для мене гине щось значно більше. Я знаю — мій намір здається вам дуже наївним, особливо зараз, коли Клаусу вдалося його так легко зруйнувати. О, він знав, у яке місце вдарити, щоб я вже ніколи не підвіся! Коли б я навіть цієї ж миті з'явився в Гамбурзі, треба було б довго доводити, що у мене здоровий глузд. Клаус знав! Але ви... ви... *(Наближається до неї)*. Що зробили б ви, коли б ваші намагання вчинити щось добре потерпіли крах... коли б раптом побачили, що довкола порожнеча... коли б ви не мали змоги навіть спокутувати гріхи, які вчинили колись? Що зробили б ви?

О р и с я *(простодушню)*. Я не вчинила ніяких гріхів.

Р і х т е р *(важко спирається на стілець)*. Авжеж... Вам важко зрозуміти...

М а р і я. Як вона повелася б... Не запитуйте про це у неї. Я знала людей, пане Ріхтер, які вміли знаходити вихід завжди.

Р і х т е р *(глухо)*. В чому?

М а р і я. В боротьбі. В боротьбі до кінця. Вони не шкодували навіть життя, але перемагали.

Р і х т е р *(наче відсутній)*. Не шкодували життя... Так, так...

К л а у с *(стежить за годинником)*. Одна хвилина, старий! Лишилася одна хвилина!

Р і х т е р *(випростався)*. Гаразд, Клаус. Дозволь мені тільки трошки перепочити. Я вкрай знесилів. *(До Марії)*. Можна мені ще полежати на вашій канапі? Тільки одну хвилину — довше мені однаково не дозволяє мій син.

М а р і я. Звичайно, будь ласка.

Марія бере його під руку, виводить у суміжну кімнату. Деякий час на сцені всі мовчать.

С е р г і й. Я не хотів при вашому батькові... Але майте на увазі... я не дозволю в цьому домі...

К л а у с. Пардон, пане Сергію. Ми з батьком не обирали цього місця спеціально. Так сталося.

С е р г і й. То поважайте хоча б це місце, коли не поважаєте ні батька, ні себе.

К л а у с. Тисяча пробачень. Прошу тільки взяти до уваги, що наші з батьком взаємини найближче торкаються мене та його.

Сергій. Ми з вами вже сьогодні розмовляли на цю тему.

Клаус. І що ж?

Сергій. Ви мої м'язи мацали...

Клаус. Як це розуміти?

Сергій. Розумійте, як хочете.

Клаус. Що ви, пане Сергію, для цього ще час не настав.

Сергій. А як це розуміти?

Клаус (*всміхається*). Розумійте, як хочете.

Сергій (*до Ориси*). А ти зрозуміла, що він сказав?..

Орися (*стомлена*). Чого ти від мене хочеш?

Сергій. Невже ти й зараз не жалкуєш про те, що наговорила десять хвилин тому?!

Клаус. Виходить, моя сестричка теж наговорила нашому любому татусеві таке, що йому непременно було почути? Bravo! Може, він схаменеться хоч тепер.

Орися (*до Клауса*). Не радійте. Більше я вам цієї радості ніколи не подарую.

Клаус. Впадете на груди? Кинетесь у лоно сім'ї? Що ж, я не від того, аби мати сестричку. Хоч мушу попередити: братні почуття існують для мене лише після моїх переконань.

Сергій. Ваші переконання, пане Клаус, виключають будь-які братні почуття.

Клаус. А хіба для вас принципи не важливіші за прописні істини міщанської моралі?

Орися (*довго, із ненавистю дивиться на нього*). Фанатик... Сліпий фанатик!..

Клаус. Не біда. Переконання, доведені до фанатизму, це саме те, що нам зараз потрібно.

Орися. Страшно... Навіть слухати страшно...

Клаус. Може, й страшно, але цілком природно. Переможцем з того страхіття вийде сильний духом, — а це головне. Людина без сентиментів, без вагань та ілюзій.

Сергій (*всміхається*). Ось ми й порозумілися, пане Клаус. Ви ненавидите ілюзії, але майте на увазі: я їх ненавиджу теж.

Входить Марія — вона щільно причиняє за собою двері.

Марія. Задрімав. Поки що серце в порядку. Орисю, чай захолов, постав чайник на плиту.

Орися. Зараз. (*Бере чайник*).

К л а у с. Коли не заперечуєте, фрау Маріє, я з вами теж вип'ю чаю.

С е р г і й (*наздоганяє Орисю біля дверей*). Чекай, я сам. (*Відбирає в неї чайник, виходить праворуч*).

К л а у с. Може, вам неприємно, фрау Маріє? Але я все одно повинен чекати тут.

М а р і я (*порається біля серванта*). Мені байдуже.

Повертається С е р г і й з чайником у руці.

С е р г і й. Мамо, на жаль, не горить газ. Мабуть, припинили подачу.

К л а у с (*зрозумів. Помовчав*). Трапляється. Перебої, хоч і дуже рідко, а бувають і в нас.

Усі мовчать. Раптом з другої кімнати чути глухий гуркіт, схожий на падіння чогось важкого. Всі завмирають, але ніхто не рушить з місця.

Вбігає М а р г а р и т а І в а н і в н а.

М а р г а р и т а І в а н і в н а. Що це?

М а р і я (*дуже стривожена*). Не знаю. (*Робить ледь помітний рух головою ліворуч*). Здається, там.

Ще мить Маргарита Іванівна стоїть на місці, намагаючись зрозуміти, що сталося, потім швидко йде до другої кімнати. Відразу ж повертається, зблідла.

М а р г а р и т а І в а н і в н а. Мертвий...

Орися закриває обличчя руками. Марія рішуче виходить ліворуч. Поки її нема, всі мовчать. М а р і я повертається.

М а р і я. Ціанкалій.

К л а у с (*після довгої паузи*). Ось як повернув справу! Таки змусив набрати чинності свій проклятий документ... (*Сардонічно*). Вітаю, сестричко!

М а р і я. Вітати треба його: він переможець.

О р и с я (*до Клауса*). Краще б він убив вас... вас! Руку підняв, а опустити рішучості забракло.

К л а у с. Дурниці. (*Нервово всміхається*). Адам ніколи не вбивав своїх синів. Це Каїн убив свого брата Авеля.

О р и с я. Сьогодні він повинен був це зробити. Повинен!

К л а у с. Боїтеся, щоб не настав всесвітній потоп?

Марія (до Клауса). Ви добре знаєте стародавні міфи. Але шукати аналогії — небезпечна річ. Ваш батько довів.

Клаус одну мить мовчить і швидко виходить праворуч.
Довга пауза.

В тиші чути лише приглушене ридання Орісі. Марія нервово гладить її по голові.

Сергій (вражений, не може одірвати погляду від дверей, за якими зник Клаус). Сам себе так назвав... Каїн!

Завіса

Конча-Озерна,
1967

Onobigi

Грізний Дніпро

Рече та стогне Дніпр широкий...

Т. Шевченко

1

Гнівний та величний, наче сповнений відчуття власної сили та незвичайності, жив своїм казковим життям Дніпро. Протягом довгих сторіч котив він блакитні води до моря, і кожна крапля, чиста, як сльоза, вміщала в собі цілий світ і довгу історію.

Велике минуле однієї з найпрекрасніших країн пов'язувалося в нашій свідомості з обширом цієї многоводної ріки; буйна пристрасть, що клекотіла колись на її берегах, здавалося, була втілена в дикій невгамовності її кипучих порогів.

Дніпро — то була Україна.

Він і лишився її втіленням. Він був вірний землі, яку омивав. Разом з нею стогнав він колись, у новий час комуністичного розквіту вони теж увійшли удвох.

Над крутими берегами, над сивими гранітними кручами задзвеніло кайло, динаміт та амонал перегукнулися в тисячолітній тиші довгозвучним стогоном. Злетіли Крісло Катерини, Скеля Сагайдачного... Людина прийшла на високі дніпрові береги, аби спрямувати історію своєї Батьківщини в нове річище.

Схвильований подих тих літ овіяв нашу молодість дивною романтикою бетону й цементу. Як такти на-тхненного маршу, звучать і зараз у нашій пам'яті різногосі вигуки паровиків та підйомних кранів. І чи ж не в праві пишатися і почувати себе щасливою людина, чий піт, перемішаний з цементним пилом, перетворився на бетон дніпровського велетня!

Це почалося 1927 року. Майбутня гребля — одне з найвеличніших творінь людських рук — мала високо підняти рівень води і затопити десятки старих солом'яних сіл, тисячі хат, поїдених шашелем часу і перетворених на потерть.

І от із Харкова приїхала урядова комісія, що мала переселити людей на нові місця з низин, які треба було затопити дніпровою водою. Комісія наділяла родючими землями, давала переселенцям гроші та матеріали для побудови нових осель. Люди з радістю зустрічали щастя, яке посміхалося з вершин близького майбутнього. Вони лишали свої напівзотлілі гнізда, весь свій убогий скарб і переходили на Хортицю чи в навколишні запорозькі степи, щоб жити, йдучи в ногу з великими подіями.

Я пам'ятаю сільські збори в Кічкасі. Все містечко вирішило відгукнутись на заклик Радянської влади, і тільки один дід Юхим відмовився покинути своє насичене місце.

— Батько тут помер, дід і прадід. І мене поховують в оцій землі...— говорив він тихо, але владно.

Дід Юхим пам'ятав похорон Тараса Шевченка. Він часто перевозив через Дніпро художника Репіна. Перед його очима пройшло чудесне сторіччя, і сам він став втіленням минулих віків своєї великої України. Дід Юхим посивів, як Дніпро, і, як Дніпро, став непокірним. Його упертість доводилося перемагати так само, як перемагали клекіт вічно кипучого Ненаситця. Він чіплявся за своє минуле і тремтів перед часом своїх правнуків, що йшов назустріч і йому.

Та нащадки, котрі перемогли Дніпро, перемогли й діда Юхима. В ці дні вони здійснювали свій дивний переліт в майбутнє. Вони пішли з села, лишивши діда Юхима на майдані. Але, крадькома озираючись, всі побачили, як старий після довгої та тяжкої боротьби з самим собою, тремтячи від старечого хвилювання, повільно пішов за ними слідом.

— Ідоли! — сердито бурмотів він. — Ваша взяла!

Як тільки він ступив перші нерішучі кроки, від натовпу відділився його правнук Омелько і побіг назад. Він схопив свого прадіда під руку, посміхався, підбадьорював старого... Він був щасливий, що мудрість минулого пішла за ним...

Через п'ять літ завершили одну з найвеличніших споруд. То був не храм, який гнітить своєю величчю і перетворює людину на нікчемну пилинку. Дніпровська гребля звеличувала Омелька, бо сам і для себе створив він цей велетенський пам'ятник, бо хіба не є велетнем той, хто здатний сам створити подібну велич!

Важко було пізнати Дніпро. Наче барвиста веселка, в бризках та піні постала найбільша гребля на землі. Внизу, на розчищених берегах кипучої ріки, на Хортиці, прибраній у травневі смарагди, вирости прекрасні сонячні будинки. В них жили люди, переселені з затоплених сіл. Дід Юхим сидів на скляному ганку новенького котеджу і захоплено дивився на діло рук свого правнука. Його праця воздвигла новий світ і повергла на дніпрове дно спопеліле минуле, що тепер, здавалося, пірнуло в небуття назавжди...

2

Переді мною химерна людина. Молоде поблідле обличчя облямовано скуйовдженою рідкуватою бородою. Людина брудна та обірвана, пальці визирають із пошматованих чобіт.

В цій людині важко пізнати Омелька, якого я зустрічав колись у Кічкасі і потім майже щодня бачив у цементних блоках дніпровської греблі, коли вона ще будувалась.

Що сталося зі струнким, вродливим хлопцем? Яке горе одягло його в оці брудні лахи і посмутило жартівливий хлопчачий блиск сірих, майже прозорих очей?

Омелько прийшов з-за Дніпра. Він побував у полоні та неволі. Його кололи німецьким багнетом, били кулаками, на яких поблискували незграбні бюргерські персні.

Він прийшов до своїх. Він подолав сотні кілометрів по зруйнованій, спаленій та пограбованій країні. Він бачив горе і сльози земляків, що стогнуть під німецьким чоботом, але чекають і вірять у нашу перемогу.

Омелько обороняв Дніпрельстан. Грудьми намагався він захистити те, що створив у поті лиця і що становило зміст його існування. Він дивився на рівні вулиці прекрасного міста, по якому били крупівські гармати, і серце його обливалось кров'ю. Тут, на греблі, яка втілювала в собі його молоду мрію, в буйному водоспаді переможеної дніпрової води був видимий, вже відчутний соціалізм, якому він присвятив свою молодість.

Але німці натискали все дужче й дужче. Їм треба було будь-що форсувати ріку. Тут Дніпро був широкий. Блакитне озеро Леніна перетинало їм шлях — воно

стало неподоланною перепоною на шляху їхнього блискавичного просування.

Ім довелося звернути на Хортицю, де ріка хоча й вузька, та зате роздвоєна, і форсувати її доводилося двічі. Але радянські люди, які поклялися нічого не лишати своєму ворогові, висадили райдужні мости, що, мов павутиння, висіли над синіми глибинами. Сотні ворожих солдатів полетіли вниз. Фашисти кидали все нові й нові ватаги в Дніпро, закривавленими тілами гатили ріку, переходячи на Хортицю. Радянські воїни билися, мов леви. Історія не забуде імен захисників Хортиці. Пам'ятником їм буде перемога, славою — героїчна мужність, з якою вони зустрічали смерть. Та становище ускладнювалося щодня. Треба було затримати німців на правому березі, доки не вивезуть заводів, доки від смертельної загрози не врятують жінок та дітей, доки не відійдуть армії на нові оборонні рубежі.

І от удосвіта пролунав вибух. У старому Запоріжжі, на віддалі багатьох кілометрів, у будинках повилітали двері та вікна. Цілий прольот велетенської дніпрові греблі розлетівся вщент.

Вода ринула вниз. Вона бушувала й ламала німецькі переправи, перекидала важкі гармати і танки, перетворюючи й цей шлях через Дніпро на дорогу смерті. Мети було досягнуто: цілі батальйони німців знищено могутнім ураганом, розчавлено, потоплено в Дніпрі.

А вода рвалася далі. Вона ринула до маленьких будиночків, під схили оксамитної Хортиці. Вода заливала місця, де люди знайшли своє щастя, де жили ті, хто хазяйновито походжав по довгих скляних анфіладах турбінного залу, хто здійснив свою мрію, воздвигнувши цей чудовий пам'ятник часові й собі.

І чим більш мілішало озеро Леніна, чим паявніше зближувалися далекі береги, тим чіткіше виринали з глибин потворні рештки минулого, поховані колись під водою. Повільно, ніби з мукою народжуючись удруге, з'явилися з-під води руїни старої, обвитої підводними рослинами кічкаської церкви. Потім почали з'являтися сірі руїни замуленого селища... Це спливало саме минуле, — світ діда Юхима, який давно лежить в хортицькій землі, на старому козацькому цвинтарі. Це воскресали пройдені віки, що зловісно бряжчали каторжними кайданами та іржавими дзвонами зруйнованих

церков, розтинали повітря довгими арапниками кріпачтва та пригнічення, блимаючи з похмурого небуття запалими очима, повними удовиних сліз та сирітського горя. Це виринав старий світ, що, всупереч законам природи, знову поставав замість недавнього ладу свободи й людяності.

Змарнілий і пригнічений, правнук діда Юхима сидить переді мною. Він бачив, як народжувалося майбутнє і як воскресало минуле. На його очах відбулася страшна драма двадцятого сторіччя, глибину і трагізм якої ще важко осягнути. Та хіба минають непокарані святотатство і наруга над тим, у що вірить людина? Хіба може минуться злочин тих, хто намагається зупинити закономірний біг часу, повернути назад течію рік, обернути на раба того, хто скуштував волі? І хіба можна сумніватися в тому, що ми гідно помстимося за це насильство над часом, помстимося жорстоко і справедливо і поновимо в правах історичну і людську істину?

3

Омелько захищав Хортицю. Він мужньо бився з ворогом, і на його руках один по одному вмирили його друзі. Згодом, коли триматись уже бракувало сили, він ввімкнув струм. Власною рукою зруйнував те, ради чого жив на світі. Ворог не повинен був скористатися з його безцінного скарбу, з його втіленої мети. Омелько затамував біль, але затамував і гірку образу, почуття ненависті й рішучість будь-що боротися до кінця.

Він пішов у партизанський загін, мстився за зганьблену честь, за скривавлену Україну, за наругу над законами історії та часу.

Німці тремтіли перед самим іменем невідомого месника. Ніхто не знав, звідки з'являється він на чолі своїх товаришів, де переховується й набирається сили. Німці призначали велику винагороду людині, яка покінчить із ним. Спочатку призначили суму за живого Омелька, потім погодилися дістати бодай його голову. Згодом вони оголосили, що задовольняться, якщо їм викажуть місце, звідки він здійснював свої блискавичні наскоки.

Але тепер, коли Омелько сидить передо мною, коли після чергової вдалої операції він пройшов через всі перепони, щоб дістатися до своїх, я розкрию таємницю цієї незвичайної людини.

Коли з-під води з'явилися замулені рештки Кічкасу, Омелько пережив вічність, яка зістарила його. Він вирішив, що може надійно сховатися в цих руїнах, куди німець не поткнеться, боячись зустрітися віч-на-віч з дивовижною казкою про дніпрове дно,— де йому, Омелькові, знайомі кожна вулиця, кожен завулок. Світ символів, приступних ясній уяві цієї людини, розкрився на всю широчінь. Як тоді на майдані, після історичних зборів, де закладали підвалини майбутнього, так тепер, у мить, коли насильно воскресили дідів світ, Омелько склав угоду з минулим. Руїни поглинули й приховали його сліди. Страшні та потворні, вони відомстили за своє неприродне відродження, за протизаконне повернення до життя, яке за споконвічними законами часу повинне було належати Дніпрельстанові.

...Омелько сидить передо мною. Він не заспокоїться, доки живий бодай один із тих, хто змусив його висадити витвір своїх рук. Він мститиме, натхненний історією свого народу і своєю власною біографією. Він протягне до відповідальності готичні споруди німецьких міст. Він спокійно не засне, доки ворог не заплатить за біль і сльози його землі, доки вивернуте каміння міських бруківок не перестане волати про священну невтолиму помсту.

Він не заспокоїться доти, поки весна не розкує крижаного Дніпра, поки звільнені води не змиють з лица землі кричущого жаху, потворного сну, що став на хвилину дійсністю; поки знову не зникне під кипучими хвилями запліснявіле минуле, яке на мить ожило; поки час та історія не виборють свого права.

*1-й Український фронт,
1942*

Леся

Поруч із будинком, у якому я жив, на подвір'ї, майже цілком затіненому столітнім вітластим каштаном, стояла благоденська хатина. Коли зносили стару дерев'яну будівлю, від неї лишили один кут, розмістили в ньому

тимчасову контору будівництва нашого нового кварталу. Згодом її перекрили шифером, прилаштували невеличкий ганок і перетворили на квартиру для двірника Івана Копійки.

Прізвище це дуже пасувало до худорлявої, непоказної постаті Івана Микитовича, і, мабуть, саме через це він його не любляв, ба навіть соромився. Мешканці нашого будинку знали це і завжди називали старого лише на ім'я й по батькові. Так би кумедне прізвище, мабуть, і зовсім забулося й лишилось хіба що в двірниковому паспорті, коли б років за п'ять перед війною не приїхала його онука Леся. Ніби й не було причини називати тринадцятилітню дівчинку на прізвище, та, як відомо, діти,— особливо ж хлопчачі,— жорстокі і не схильні зважати на тонкощі внутрішніх переживань: вони не хотіли називати Лесю на ім'я й міцно приліпили до неї оте дідове прізвище. «Копійка, Копійка»,— тільки й чуто було на подвір'ї, коли з'являлася дівчинка. Дуже схожа на діда, така сама худорлявенька та маленька, вона, проте, не зважала на задирливі голоси. Сідала на приступку і розкривала книжку. Личко, вкрите ластовинням, ставало серйозним — вона заглиблювалася в читання. Хлопчачі ще деякий час тупцювали на віддалі, викрики їхні поступово втрачали в'їдливу гостроту і нарешті зовсім змовкали. Леся ніби цього й не помічала — читала, весь час повільно перебирала тоненьку солом'яну кіску, перехоплену блакитною стрічкою.

Якось, мало вже не перед самим початком війни, Іван Микитович попросив мене допомогти Лесі влаштуватися на якусь роботу. Виявилося, що дівчина вже скінчила десятилітку і готова була розпочати самостійне життя. Я порадив своєму приятелеві Вовкобою — секретареві райпарткому — взяти її до себе. Згодом він дуже хвалив Лесю і дякував мені: виявилося, що дівчина стала йому сумлінною та здібною помічницею й на неї можна було беззастережно звірити все паперове господарство секретаря райкому.

Під час війни я не раз згадував Лесю. Не тому, що сама вона яскраво запам'яталася мені: з нею чомусь пов'язувались мої спогади про наше тихе подвір'я, про вітластий каштан, що своїм гіллям сягав вікон моєї кімнати на четвертому поверсі, про спокійні вечори, коли, повертаючись із прогулянки по місту, я неодмінно

бачив Леся з книжкою в руках на дерев'яних приступках глиняної халупки.

Та ось учора нагадав мені про неї севастопольський моряк Дзюба — друг мого дитинства. Він пробивався крізь ворожий фронт і прийшов з наших країв, де довгий час партизанів у загоні Вовкобая. Від нього я довідався, що й Леся воювала разом із ним.

Партизанський загін утворився в перші тижні окупації. На чолі його став Вовкобой — людина, котру добре знали і поважали в районі. Загін швидко зростав і незабаром став значною й грізною силою. Опинився в загоні Вовкобая й Дзюба — тяжко поранений під Севастополем в перші місяці війни, відбув свій час у лікарні й приїхав на кілька днів до матері. Несподіваний німецький прорив відрізав його від своїх і позбавив можливості повернутись у свою частину.

Пішла в партизани і Леся. Хто зна — можливо, тільки тому, що не хотіла відстати від Вовкобая, позбутися його довір'я, за яке вдячна була; а може, й сама зважилася на сміливий крок і вирішила, що в тяжкий час її місце — у партизанському загоні.

Жив загін своїм звичним неспокойним життям — ночами нападав на німецькі колони, висаджував залізничні мости, пускав під укіс ешелони з німецьким спорядженням. Ворог не раз відчував на собі дошкульні удари партизанів Вовкобая, що їх вони завдавали з потаємних засідок. Не раз і німецьке командування вживало заходів, щоб ліквідувати його загін: влаштовували облави, під час яких ретельно прочісували навколишні ліси, просиджували цілі ночі в кущах, сподіваючись упіймати когось, щоб вивідати партизанську таємницю.. Та все було даремно. Вовкобой швидко маневрував, його загін, наче риба з дірявого ятера, вислизав з кругового оточення регулярних ворожих частин. У спілці з ним були дрімучі ліси та степові байраки, приозерні болота і спалені села. Про кожен ворожий крок повідомляли люди, котрі завжди знаходили спосіб дістатися вчасно туди, де чекав Вовкобой.

Та вже цього разу німці покладали собі будь-що покінчити і з самим Вовкобоем, і з його загоном. До лісу, де ховалися партизани, підійшли три батальйони з гарматами й танками. Почався запеклий, одчайдушний бій між небагатьма радянськими людьми й ворожою регулярною армією.

Під кінець першого дня важко поранило Вовкобая осколком міни. Осколок поранив голову, а під час вибуху його так підкинуло, що зламало ліву ногу й три ребра. Вовкобая перевезли на другий бік озера і поклали в глибокій землянці, перекритій двома накатами товстезних шпал. Він утрачав кров, а разом з нею й останні сили і керувати боєм уже не міг.

Тяжчого удару не можна було завдати партизанському загонові. Вовкобой був отією чудодійною силою, що об'єднувала й ставила на ноги виснажених і вкрай стомлених бійців. В оцій кремезній людині з ледь зіщуленими очима й непокірним русявим чубом начебто втілилася в живу плоть сама ідея, що живила їх у найтяжчі хвилини.

В загоні лишилося мало боєздатних людей; Леся була єдиною, кого можна було відірвати від гвинтівки, щоб доглядала пораненого командира. Всі знали, як довіряв їй Вовкобой, і всі надії покладали на її хвилюючу вірність і ніжне серце.

Вовкобой почував себе вкрай погано. Цілий день його палив жар, серце стріпувалося з перебоями від великої втрати крові. Надвечір поранений знепритомнів. Серед ночі він ненадовго отямився і розплющив очі.

— Як там? — запитав він майже нечутно і ледь помітно повів очима вгору.

— Все в порядку, — нахилилася до нього Леся. — Виб'ємо їх з лісу, адже не первина. Ви спочивайте, не хвилюйтеся.

— А просунулись вони до озера?

— Та що ви! — посміхнулася дівчина. — Та хто ж їм дозволить?!

Може, Вовкобой і повірив, а може, просто знесилів і розпитувати далі не міг. З хвилину полежав із заплющеними очима і знову впав у забуття.

Леся навшпиньках пішла до сходів і піднялася на гору. Над лісом нависла ніч, татакання кулеметів громко лунало і відгукувалося полохливим стогоном за горбом, порослим вільхою та молодими дубками.

Вона сіла на повалений стовбур і замислилася. І відразу ж із напівтемної гушавини з'явився Дзюба і підсів побіля Лесі.

— Живий?

Леся не відповіла і тільки кивнула головою. Дзюба скоса глянув на неї, пригасив недопалок і повільно

притоптав чоботом. Потім тяжко зітхнув, наче тільки тепер зробив висновок з мовчазної відповіді Лесі і висновок той був невтішний.

— Доповісти треба,— сказав він нарешті і видобув із кишені згорнутий учетверо папір.— Це останнє зведення.

— Не можна,— тихо, але твердо проказала дівчина.

— Як то — не можна? — так само тихо запитав і матрос.— Діло не жде.

Леся не відповіла, і в її мовчанні Дзюбі учулося щось тривожне.

— А коли можна буде? — перепитав він, наче мав на увазі: «А взагалі ще можна буде?»

— Зведення мені залиш, я командирові покажу,— сказала дівчина.— Через півгодини приходь по відповідь.

Більше Дзюба не заперечував і мовчки віддав папір. Ще з хвилину потупцяв перед поваленим стовбуром, на якому сиділа Леся, і пішов геть у гліб лісу. Звідти тепер долинали поодинокі постріли: схоже було, що війна, як і люди, стомилася і влягається на нічний відпочинок.

Як тільки матрос зник, Леся підвелася і пішла в землянку. Вона довго не виходила, а коли знову з'явилася на глиняних приступках, матрос уже чекав.

— Ну як? — запитав він, намагаючись не виказати хвилювання, що його поймало.

— Та як же! — вимушено посміхнулася Леся.— Командир звелів переказати...

— А сам він хіба не може...— перебив Дзюба, але теж не міг закінчити, бо й Леся перебила його.

— Коли командир вслить переказати, значить, нема чого турбувати його,— проговорила дівчина з притиском на кожному слові.

Матрос уважно глянув на неї — щось незвичне і дивне учулося йому і в ламкому голосі Лесі, в якому раптом з'явилася металева твердість, і в тому, що ось він уже вдруге приходить, а з Вовкобоем не може поговорити. Дзюба мовчав і лише пильно дивився на дівчину, що виголосила вже своє суворе попередження і раптом на мить поникла, неначе й сама злякалася його.

— Отже, товаришу Дзюбо,— повела вона знову, намагаючись дотримуватись того ж таки суворого тону,— патрони завтра витрачатимеш оті, що в балці лежать в ящиках. Котрі біля озера прикопані, не чіпай. Коли

часом німці притиснуть до води, нехай будуть напихваті. Так само і з людьми: поранених у бій не пускай, хай відлежуються і набираються сили. Усіх потемки перевези через озеро, хай займуть оборону на тому боці, у разі відступу з високого берега прикриватимуть ваш відхід.

Леся змовкла, ніби чекала, що Дзюба висловить свою думку. Але Дзюба мовчав. Тільки щоразу затягувався ядучим димом самокрутки з такою силою, що в легенях йому хрипіло.

— І не забудь: харчі теж треба варити на тому боці. Щоб, бува, кухні не намацали й не розбили, бо людей треба годувати як слід.

Дзюба жбурнув недопалок на землю і, як завжди, ретельно притоптав його чоботом.

— Так, так...— глянув він нарешті.— Значить, такий наказ?

— Може, ти з чимось не згоден?

— Ні, чому ж...

— І добре. Наказів не обговорюють.

— Ясно.

— Отже, виконуй.

Лесин голос вже не ламався, наче вона заспокоїлася нарешті і метал у ньому застиг. Дзюба пішов. Дівчина ще деякий час стояла, прислухаючись до шурхоту торішнього листя під чобітьми матроса, наче весь час чекала, що Дзюба здумає йти назад. Коли кроки зовсім стихли, вона повільно повернулася до землянки.

Всю ніч Леся не виходила. Часом звідти долинали неясні звуки, схожі на глухе гупання, до якого іноді долучався ледве чутний металевий дзвін. За озером зрідка пострілювали, і коли розкотистий гул громохкого відлуння завмирав, із землянки можна було знову почути ритмічне таємниче гупання.

Як тільки благословилося на світ, Леся вийшла з землянки. Зблідла, але незвично напружена, вона була буцімто змотана у тугий клубок. У цей час завжди приходив старий партизанський кашовар Пилип Галаган і приносив сніданок командирові загону. Невдовзі він з'явився, але до землянки Леся його не пустила. Старий здивувався — адже й учора Вовкобоеві було погано, а все-таки їсти він подавав командирові сам. Та коли Леся стала біля дверей і наказала віддати їй казанок, він скорився і лише болісно похитав головою:

— Отак-то йому, виходить, погіршало?

— Отак, дядьку Пилипе,— одвела дівчина погляд від старого.

— А що, коли...— Куховар не зважився домовити. З півхвилини помовчав, потім додав: — Не доведи, господи! В його житті і наше життя.

То була правда, і ніхто цього не знав краще за Лесю.

Ополудні, коли в розпалі бою побіля озера Пилип приніс командирові обід, він уже не запитував, чи можна йому внести казанок до землянки. І всі, хто приносив бойове зведення чи шифровку з Великої землі, покійно віддавали дівчині папір і терпляче дожидалися поблизу, поки Леся винесе з землянки відповідь. Навіть ті, хто приходив по усне розпорядження, змушені були бодай найкоротше викласти справу на папері — всі знали, що Леся нікого не пускає до землянки, бо лікаря ще в перший день німецького наступу вбито і єдиний лікар побіля Вовкобая — вона.

Лесю тепер важко було пізнати. Вона спохмурніла, але стала начебто дорослішою й ще більш діловитою. Відповіді, з якими вона виходила, були точні й вичерпні. Високий напівдитячий голос звучав так само дзвінко, як і раніш, але з'явилися в ньому і настійно бриніли якісь нові, не властиві йому перед тим струни. Навіть коли відповідь її кого-небудь не цілком вдовольняла чи могла б викликати невдоволення, ніхто не зважувався заперечити — не лише через те, що то була відповідь від імені Вовкобая, а й з якоїсь іншої причини, що полягала в самій дівчині, в її внутрішній волі, в потаємній силі її слів.

На третій день наступу німці вкрай оскаженіли. Виснажені бійці партизанського загону вже не мали сили стримувати озвірілу навалу, посилену кількома танками і десятком гармат. Вихід був один — перебратися через озеро, залишити ворогові партизанську планету — ліс.

Коли Дзюба вирнув з гушавини і швидко попростував до землянки, Леся була на своєму звичному місці — біля поваленого стовбура, але не сиділа, а походжала уздовж нього великими повільними кроками. Замислена, вона міцно зчепила за спиною свої тендітні тоненькі руки і навіть не помітила, коли матрос підійшов.

— Ти куди? — кинулась вона навперейми, коли побачила, що він прямує у бік землянки.

— До Вовкобая — куди ж іще!

— Стій! — крикнула вона раптом з такою силою, що голос її підломило.

Матрос зупинився і здивовано глянув на дівчину. Дзюбу вразив і сам викрик, якого він від Лесі не міг чекати, і рішучість її заборони в оцю тяжку хвилину, коли над загonom нависла загроза і конче потрібен був Вовкобой. Він не міг уявити, що командир, знаючи про трагічне становище загону, здатний поставити хоч і потрібний, але все-таки особистий спокій вище інтересів справи та безпеки всіх своїх товаришів.

Дзюба вже розкрив рота, щоб висловити цю думку, але дівчина випередила його. Вона всміхнулася, і очі її глузливо сяйнули.

— Та глянь на себе! — вигукнула вона. — Сам скис і Вовкобая уб'єш своєю кислою пикою!

Це був удар по матроській гідності Дзюби — Леся розуміла. Фактично вона звинувачувала севастопольського моряка в панічному боягузстві й свідомо розраховувала на те, що таке звинувачення мусить його образити й скорити. Та Дзюба не образився і лише болісно зітхнув:

— Однаково кінець... Німці вже обізвалися і з тилу...

— Так-таки вже й кінець! — вела дівчина своє. — Щось ти сьогодні дуже переполошився.

Дзюба зрозумів, що Вовкобая йому побачити зараз не пощастить. Він знову глянув на Лесю і знову ж таки зустрів погляд, сповнений глузливого сміху й спокійної рішучості.

— Ну гаразд, — сказав він, — тільки не змушуй писати. Перекажи, що до них свіжа рота підійшла, а наші хлопці вже так знеслились, що й мушок на гвинтівках не бачать.

— По тобі видно, що треба доповісти... — сердито глипнула дівчина й ступила на першу приступку. Потім знову повернулася до нього самим тільки обличчям — тепер воно було зосереджене й суворе. — Тільки ти відповіді не чекай. Спробуй їх стримувати як можна довше, а я відповідь сама принесу.

Вона зійшла вниз і зникла за благенькими дверцятами. Дзюба ще з хвилину потупцяв на місці, не знаючи, що робити. Раптом за озером розлігся тяжкий розкотистий вибух. Матрос різко повернувся в той бік, звідки валувала глуха луна. Мабуть, німці поцілили

у снаряди, прикопані біля самого берега. А може, так налягли, що довелося їх висадити самим? Дзюбу сполошило таке припущення. Він кинувся вниз, у гушавину, і за кілька хвилин уже спускав на воду утленького човна.

Він швидко загірбав воду правилом під широке днище, пильно вдивлявся у синюватий морок, що клубочився на протилежному березі, перемішаний з димом від недавнього вибуху. але думав про глузливі слова дівчини й дошукувався причини, котра змусила її глузувати. Звісно, становище тяжке, мабуть, і Леся розуміє, що стримати ворожу навалу навряд чи вдасться... Але ж недаремно вона кинула йому в очі оті образливі слова. Отже, Вовкбой має певні наміри, про які дівчині щось відомо... Вона весь час біля командира і не зважилася б глузувати, коли б точно не знала, що Вовкбой бачить якийсь вихід із важкого становища і через це не вважає його таким тяжким: отже, треба будь-що стримати ворожий натиск, зберегти більше людей та боєприпасів, і Леся принесе наказ, котрий врятує загін!

Коли Дзюба проповз ходом сполучення і нарешті дістався до свого окопу, становище було критичне. Німцям таки справді пощастило висадити склад боєприпасів, і тепер уже партизанам бракувало патронів для кулеметних дисків та стрічок. Мабуть, німці зразу відчували, що вогонь послабився, і почали заходити з флангів. Бійці поступово відходили до озера, ненадовго залягали в прибережній мокві і відстрілювались. Вкрай стомлені, вони схожі були на темні привиди, що раптом припадали до землі, схоплювались, притьмом перебігали на інше місце і знову завмирали, припавши до вогкого, порослого травами узбережжя.

Звістка про те, що тяжко поранений командир от-от має надіслати новий наказ, війнула подихом життя і підбадьорила навіть оті розкидані уздовж берега привиди. Значить, живий. Значить, здатний вирішувати і навіть керувати. Отже, вихід знайде, як знаходив не раз. Із останніх сил намагалися опанувати собою, подолати втому, що кидала у розпачливу байдужість безвиході, зачепитися ще за один клапоть приозерної землі, щоб хоч тимчасово затриматись у чеканні нового наказу. Минуло чверть години, може, трохи більше, і всі зрозуміли, що відступ таки припинився і партизанам

пощастило зачепитися за вогкий берег міцніш. Всі почували, що це напруження — останнє, що коли мине ще чверть години і німці натиснуть знову, жоден боєць вже не матиме сили. І всі мимоволі щораз позирали назад, де в прогалинах між вітластими деревами видніла сіра стрічка озерної води: звідти мала прийти рятівна звістка від Вовкобая...

Раптом з-за дальніх дерев майнула блакитна плямка, вона швидко наближалася, зростала, і невдовзі всі упізнали тоненьку постать знайомої дівчини. Леся бігла не пригинаючись, хоча простір наскрізь прострілювали. Бійці завмерли, навіть кулемети, що вряди-годи ще коротко строчили перед цим, захлинулися і змовкли, наче й вони розуміли, що наближається вісник. Леся бігла і враз ізникла з очей — її поглинув неглибокий хід сполучення. Тепер усі повернули обличчя у бік центрального окопу, в якому — все ще попереду всіх — був Дзюба. І справді, за мить вона з'явилася там — не сама лише дівоча голівка з солом'яними кісками, а вся, на повен зріст, у блакитному платтячку, що яскраво вимальовувалося на тлі лісової зелені. На мить вона повернулася обличчям до озера, уздовж якого залягли бійці, і крикнула:

— За наказом Вовкобая, вперед!

Леся побігла між деревами, високо здійнявши над головою дві гранати. Вона бігла й не озиралася, наче певна була, що всі підвелися й біжать слідом. І справді, відразу ж з окопу вискочив Дзюба, і зустрічний вітерець доніс його вигук:

— Вперед! Вперед!

Бійці піднімалися й бігли, тримаючи гвинтівки на переваги. І — дивно — стрілянина з ворожого боку чомусь раптом ущухла, наче й німці задивилися на тоненьку дівчину в блакитному платтячку, наче й їх вона вразила чи навіть зачарувала. Та скінчилися кілька хвилин заціпеніння, і з ворожих окопів озвався поодинокий постріл, потім розляглася коротка черга з ручного кулемета... Чари поступово спадали і розвіювалися, вогонь дужчав, лісову гущавінь сповнював громхкий гуркіт, схожий то на безперервний стогін, то на розкотистий рев, і за кілька хвилин уже не чути стало ні окремих голосів, ні окремих пострілів. Та кулі все-таки поціляли не часто: вікові стовбури захищали

бійців своїми широкими грудьми, здебільшого приймаючи на себе смертельні удари.

Атака тривала недовго. Несподівана і навальна, вона змусила німців закопатися у глевкі глиняні нори, сповнені болотяної твані. Через їхні голови били свої танки, але ні вони, ні снаряди, що їх вони випльовували раз по раз, на поле бою не могли проникнути. Ліс — партизанська фортеця — став наче стіна впоперек оскаженілого потоку розпеченого ворожого металу; воювати мусили тільки люди проти людей.

В такому становищі німці ніколи не перемагали. Не встояли вони й тут. Більшість із них лишилася назавжди в неглибоких, нашвидку викопаних окопах; тих, що зважилися висунутись і спробувати втекти, партизанські кулі наздоганяли поміж дубовими стовбурами вікового лісу.

...За годину Дзюба знову стояв біля землянки. Поранена ліва рука висіла на мотузку, зав'язаному вузлом на потилиці. Крізь марлю просоталася руда пляма запеченої крові. Рана ще боліла, але обличчя сяяло, наче ніякого болю матрос не відчував.

Леся стояла біля землянки теж. Змарніле, аж темне личко здавалося вкрай стомленим і невеселим, але матрос, поглинутий радістю щойно здобутої перемоги, нічого не помічав.

— Ну, тепер я, мабуть, не вб'ю Вовкобая своєю кислотою піркою! — засміявся він і, зійшовши вниз по слизьких глиняних приступках, узявся здоровою рукою за дерев'яну клямку.

Леся не заперечувала. Очі її дивилися в зелений простір, наче й не помічали, що Дзюба йшов туди, куди вона протягом трьох днів нікого не пускала.

Він обережно відхилив дверцята і зупинився приголомшений. В землянці нікого не було — ні самого Вовкобая, ні навіть в'язки свіжої осоки, яку Дзюба сам приніс, щоб можна було покласти пораненого командира. Посередині невисоко випинався прямокутний горбок, прикрашений уже прив'ялими лісовими квітами й травою, а над ним невелика фанерна зірка з написом: «Іван Вовкобой, командир партизанського загону ім. Леніна».

Дзюба зняв картуз і заціпенів.

Коли він вийшов із землянки, Леся не обернулася. Вона стояла спиною до Дзюби, і тоненька постать була

напружена й виструнчена. Матрос наблизився до неї ззаду, мовчки постояв і тихо запитав:

— Коли він помер?

— Позавчора.

Леся повернула обличчя до Дзюби — на матроса дивилися двоє круглих очей, сповнені сліз, наче просили за щось пробачення. Матрос помовчав, потім обережно пригорнув до себе однією рукою солом'яну голівку і поцілував дівчину в лоб.

1943

Спокута мужністю

Світанок палахкотів, і туман, що стелився над степом, схожий був на легкий рожевий міткаль. Поле німувало. Знизу, з Дону, тягнуло пронизливою вогкістю. Дихання осені відчувалося і в подуві передранішнього вітерця, і в ледве помітній жовтавості онімілого лісу, і в цьому вогкому тумані, що огортав усе рожевою запоною.

Боець Островський ішов на схід. Він був стомлений і голодний. Руки безсило висіли вздовж тіла, і йшов він — ніби починав сліпнути: то спотикався, то раптом, піймавши себе на цьому, занадто твердо ставив ногу на вологу ріллю. Наче пригнічений тяжким горем, ішов цей юнак, який ніколи раніше не знав, що таке горе і чи важке воно, якщо насяде на людину і осідає її.

Він підійшов до політрука своєї роти, що стояв біля штабного бліндажа над самим Доном, і зовсім не повійськовому, незвично мляво і майже пошепки сказав:

— Я, товаришу політрук, дуже... винен...

Політрук Новачонок уважно поглянув на Островського і нічого не відповів. Він зрозумів — сталося щось незвичайне. Все це не схоже було на Островського — хлопця незалежного і сміливого, не схильного скаржитись чи визнавати свої гріхи.

— Мій кулемет... там він зостався, — проказав боець, звівши очі і дивлячись просто на політрука. Йому полегшало від того, що найстрашніше слово нарешті вимовлене і совість хоча б у найменшому — чиста.

— Умри, а здобудь! — Новачонок помовчав і ступив до бліндажа.

— Всю ніч я шукав... Нема його...

Островський простягнув руку вслід політрукові, ніби благаючи не лишати його в безвиході.

— То, може, другий накажеш видати? — роздратовано запитав політрук, зупинившись, але не повертаючи обличчя до Островського. — Хочеш німцеві ще один однести?!

Політрук пішов. Островський лишився сам і стояв, опустивши безпорадні руки. Так, він зрозумів: «Умри, а здобудь!» Ці слова звучали у свідомості, не стихаючи.

На мить йому здалося, що не варто було доповідати політрукові про свою ганьбу. Але боець відразу ж відкинув цю думку. Ні, він вчинив так, як слід було вчинити. Зробивши один злочин, не можна було робити другого. Добре, що він знайшов у собі силу особисто про все доповісти; що не злякався ні кари, ні гніву і пішов до політрука, аби дістати по заслугі! «Я ще не зовсім пропадаю людина, якщо в таку хвилину можу тверезо міркувати і вирішувати правильно» — подумав.

Він відчув себе краще і попростував назад, туди, звідки прийшов. Ішов відомими йому стежками, повз знайомі кущі, між пагорбами, по яких учора ввечері повзав на животі, відступаючи без кулемета. Кожен камінець, кожен пеньок нагадував йому про вчорашнє гріхопадіння. Хотілося швидше минути ці місця, забути про своє лихо, відволікти увагу з допомогою сторонніх думок від того, що сталося.

Як, чому він покинув свою надійну зброю і почав відступати? Адже ніхто, крім нього, не злякався і не втік! Адже рота не відійшла, а, навпаки, вибила німців і зайняла їхню оборону! Він ставив собі запитання, на які була одна, проста й коротка відповідь: боягуз! Злякався німецьких танків, що йшли на роту, хоча з ними рота впоралася без нього і впоралася як слід.

Але де це сталося? Біля якого горбка? В якій вирві залишився цей злочасний кулемет? Островський знову почав згадувати і гарячково шукати. Не встиг він ступити і десяти кроків, як його обстріляли. Німці стояли близько і стежили пильно. Вдень шукати було неможливо, тим більш, що він демаскував позиції інших бійців, і за це на нього нарікали і голосно лаялись.

До свисту куль він спочатку був зовсім байдужим. Адже політрук сказав: «Умри, а знайди!» Що ж, хай убивають, це теж вирішить питання. Але раптом з'явилася розсудливість. «Кожен дурень зуміє вмерти. Треба спочатку відшукати кулемета»,— подумав він і поповз у ліс.

Островський вирішив почекати, доки німці заспокоються, а потім діяти обережніше, не полахати їх даремно і не викликати на себе стрільянини та мінометного вогню. Він пролежав у лісі до вечора, стомлений і голодний, але твердо переконаний в тому, що треба знайти кулемет. Навколо шумів ліс, віяло пронизливою прохолодою. Все це його ніби й не обходило. Зараз боєць жив серед своїх власних вчинків, не маючи сили вийти за їхню межу. Вперше в житті він мовчки їх обмірковував, уперше стало його життя перед судом власної совісті.

Колись Островський був безпритульним. Він рано зостався без батьків, і вулиця стала його вихователькою. Він умів побешкетувати і любив жартувати так, щоб іншому дошкулило. Якось його засудили і змусили відбувати кару в трудовій колонії. Він ходив з фінкою, якою ні разу нікого не підколов, але серед хлопців вона вважалася ознакою зухвальства й хоробрості. Так, він був хоробрий там, на вулиці, серед покірних йому хлопчиків. Але тут, де хоробрість мала інше призначення і була потрібна не лише його самолюбству, він виявився малодушною і низькою тварюкою. Він це розумів і ладен був плюнути собі в лице.

Ніч настала холодна і вітряна. Було зовсім темно, накрапала нудна мжичка, пробирало до кісток. Він був у розпачі: знайти кулемет в такій темноті майже не було ніякої надії. Але його втішало те, що вітер не вшухав,— ворог не чув нічого. В таку ніч можна лазити під носом у німців, не ризикуючи викрити себе.

Темінь стирала обриси кущів і дерев, робила все нерухомим і чорним. Вона позбавляла людину відчуття різноманітності, властивої речам, яка могла б відвернути думки самотньої людини від себе. Час минав повільно, ніч здавалася такою довгою, наче їй не було кінця. Боєць повз уперед, знаючи, що перебуває вже зовсім близько від ворога. Він не мав при собі ніякої зброї і добре знав, що коли нарветься на німців, то,

безперечно, загине. Але він повз далі, не озираючись, захоплений цілком.

І раптом на тлі скуйовджених хмар, що клекотали вгорі, він побачив чорну тінь,— вона майже зовсім зливалася з небом. Так, це була людина. Знизу, з землі, Островський бачив, як вона нерухомо стояла, наче боялася в цю ніч своїх власних рухів. Певне, то був німецький секрет. Помітити його можна було тільки з такої малої відстані і тільки знизу, з землі. Коли б одповзти на три кроки,— силует зник би в проваллі цієї чорнильної ночі.

Але Островський не одповзав. Він не боявся німця і бачив його зовсім виразно, вирізьбленого на фоні неба. Щось прикувало його, притисло до землі тягарем, якого він не в силі був подолати, хоч і розумів, що настала мить, коли можна спокутувати свою ганьбу: у вартового неодмінно є кулемет або автомат. І хоча його зброя — німецька, а не та, яку Островський кинув учора, все-таки здобич окупить втрату, все-таки — зброя, яка б не була.

Він почав вдивлятися в темінь, вибирати момент, коли найкраще напасти. Він лежав довго, не одводячи очей од вартового, а час минав ще повільніше, ніж перед цим. Нарешті слухна мить настала, він підвівся і стрибнув уперед.

Через кілька хвилин біля ніг лежав перший німець, задушений його руками. Островський повісив собі на шию здобутий кулемет і, не ховаючись, на увесь зріст, пішов на схід, до своїх. Він не радів з удачі і не боявся, що його помітять. Він ні про що не думав. Пальці впивалися в холодну сталь, як кілька хвилин тому в горлянку людини, в горлянку ворога. Він був ще цілком у владі того невимовного напруження, що охоплює людину, коли вона вперше зустрічається з ворогом і вбиває його. Островський ішов ніби в порожнечі — він не вибирав дороги, йшов навпростець, нічого не бачив і нічого не чув навколо, але, незважаючи на це, простував в тому напрямку, куди потрібно. Увійшов у бліндаж, показав кулемет політрукові і тихо буркнув:

— Ось...

— Та це ж не твій!..— придивившись, вигукнув політрук.— Де ти його взяв?

— Це німецький, я відібрав у німця.

— Німецький? — політрук здивовано звів очі на бійця і ледве помітно всміхнувся. — Який же це німецький?! Наш! Певне, такий герой, як ти, покинув...

Тільки тепер Островський глянув на свою здобич. Господи! Та кулемет справді радянський! Чи не задушив він свою людину, свого бійця? Адже він одповз так далеко, що своїх там бути не могло... Охопленний страшним передчуттям, він засунув руку в кишеню і витягнув документи вбитої ним людини. Руки тремтіли, він боявся кинути погляд на папір. Та нарешті поборов себе і почав читати. Документи були написані чужою мовою, це Островський зрозумів.

Од серця відлягло. Ні, звичайно, то був німець. Ось його солдатська книжка, ось фотографія, якийсь лист. Островський мовчки подав усе це політруківі.

— Що ж, ти свій гріх спокутував.

Островський спробував осміхнутись.

— Бридко було його душити. Слизький він, як гробак... Бачите який, з вусами! — засміявся він неприродно голосно і знову подивився на фотографію. Він хотів ще раз переконатися, що помилки не вчинив.

— Що задушив, то добре, — відповів політрук, сідаючи на ліжко. — А що бридко було — це тобі наука. Коли б зброї не покинув, міг би й кулю витратити, було б з чого стріляти. А так довелося руки бруднити. Шкода тільки, що був у нього радянський кулемет. Мабуть, багатьох він перебив таких, як ми з тобою, з нашої зброї. Напевно, якась падлюка покинула...

«Падлюка покинула...» — наче обухом ударило по голові Островського. Він з жахом подумав про те, що, можливо, і його ручний кулемет знайшов якийсь Фріц або Ганс і от тепер б'є з нього наших радянських людей. І Островський зрозумів: він ще не змив своєї ганьби. Йому навіть здалося, що не існує такого вчинку, яким можна було б спокутувати свій тяжкий злочин.

З тієї хвилини Островський почав жити особливим життям. Він не тільки стріляв, не тільки ходив в атаку і виконував усе, що покладено виконувати бійцеві, а й кожної ночі повзав по недавніх полях боїв, шукаючи зброю. Коли його частина після невдалої атаки лишала бодай одну гвинтівку, Островський незабаром приносив її. Він підбирав зброю вбитих, віднімав у ворожих дозорців, котрих зустрічав на путі. Забирався в тил до німців і приносив у свою частину зброю. Він став фа-

хівцем цієї справи, винаходив різні пристосування, що полегшували його труд, і на носив у частину стільки різного добра, що всі забули про його вчинок і говорили про Островського як про героя і хороброго молодця.

Він і сам відчував у собі якісь нові нахили, відзначав нові риси. Постійні удачі породили в ньому презирство до небезпеки. Він часто сам дивувався з себе і навіть не розумів, як може так завзято діяти: сміливо, навіть нахабно підповзати до німця, відбирати у нього гвинтівку чи автомат, а потім вести, загрожуючи його ж таки зброєю. Це була хоробрість, вихована в собі ним самим, вона дісталась йому ціною великої внутрішньої боротьби і велетенського напруження.

Якось, збираючи на недавньому полі бою покинуту зброю, Островський зустрів незнайомого йому лейтенанта з трьома бійцями.

— Ти чого тут тиняєшся?! — спитав його лейтенант.

Островський пояснив, чого він сюди прийшов. Але — чи то лейтенант не повірив, чи то йому потрібен був ще один боєць: він наказав Островському взяти побільше гранат і йти за ним у розвідку.

Вони йшли недовго. Село, куди треба було дістатися, лежало внизу, біля річки. Спустилися вузькою стежкою в хаші березняка, потім переправилися в човні на протилежний берег. Спочатку лейтенант хотів залишити Островського біля човна, а потім взяв його з собою, вирішив, певне, що не може довірити човен випадковій людині. Це образило Островського, але, подумавши, він зрозумів, що лейтенант інакше і не міг вчинити, бо довірити таку відповідальну річ на переправі людині, яка тинялася поза своєю частиною, було б не тільки необачно, а й нерозумно.

Всі четверо дісталися до села і увійшли в крайню хату, щоб розпитати, де німці. Раптом біля дверей свиснув вартовий, подаючи знак тривоги. Німці вломилися на подвір'я, розвідники опинилися в облозі ворогів.

Зав'язався нерівний бій. З хати одстрілювалися, але ворог навідав усе дужче.

Островський бив з вікон... Позираючи на нього, лейтенант весь час вигукував:

— Молодець! От молодець!

Спочатку німці хотіли взяти оточених живцем, та, втративши п'ять солдатів, відмовилися від свого наміру

і вирішили підпалити хату і таким чином знищити розвідників.

Островський побачив у п'ятмі огненні траси куль, направлені в солом'яну покрівлю їхньої фортеці. Він зрозумів, що настав кінець. Лейтенант був поранений, один боєць убитий. Островський допоміг другому бійцеві взяти на плечі пораненого лейтенанта і наказав іти. Сам він, озброєний гранатами і автоматом, повинен був прокласти дорогу.

Бійці вискочили у вікно. Знищивши гранатою кількох німців, Островський прорвався. Він наказав бійцеві бігти у ліс, а сам прикривав його відступ.

У ці хвилини він не думав про небезпеку, не думав про смерть. Він бачив, як боєць з пораненим лейтенантом дістався до лісу. Більше йому нічого не потрібного було. Перед очима власної совісті він був чистий. Хотілося тільки, щоб добре слово політрука було йому гідною, вистражданою нагородою.

*Воронезький фронт,
листопад 1942 р.*

Київські каштани

У Києві в цю пору саме зацвітають каштани. Над вулицею Леніна та бульваром Шевченка, над Володимирською гіркою та розкішними наддніпрянськими парками, наче п'янке марево, плывуть ніжні пахощі — солодкі й терпкі, немовби густо настояні на якомусь приворотному зіллі. Липи полито сріблом, шатроподібні вежі каштанів одяглися у пишне весняне вбрання, — схоже, що дерева зібралися йти гуртом на якесь урочисте свято.

Це, либонь, перша весна в моєму житті, коли я позбавлений змоги бути разом із ним. Широчезна смуга крові та вогню пролягла між мною та моїм рідним містом. Дим клубочиться над усім Лівобережжям, і пробитися крізь нього не можна навіть ціною життя.

Незвично виглядають цієї весни вулиці Києва. Пихатий обер-лейтенант, як відгодований гусак, простує Хрещатиком і байдуже хльоскає себе по наваксованих халявах гнучкою свіжозламанною гілкою, вкритою білими пелюстками. Вигляд у нього такий, буцімто йому

наплювати на весь білий світ. Та насправді він зовсім не байдужий до того, що його оточує. Недбале хизування своєю завойовницькою недоторканістю та міщанською величчю виказує дрібну істоту, яка полюбляє звертати на себе увагу і тішитися цим. Після кожного поруху білої випеченої руки на хіднику залишається новий слід від пахучої блідо-рожевої завірюхи: гілку, якою хльоскає себе по халяві цей напиндючений панок, щойно відлаmano від розквітлого каштана...

Никне і тане сумна молодість київських дерев. Ніжні пелюстки осипаються на незаметену бруківку. Цвітом каштанових свічників милуються в ці дні люди з запалими від голоду очима. Кияни, так зворушливо й вірно закохані в своє рідне місто, ходять по вулицях і боязко озираються — чи не видно поблизу отого пихатого баварського гусака, котрий може залюбки не лише гірко образити, а й просто вбити, переступивши через людську гідність як через каменюку, що лежить на дорозі й заважає йти.

Ще так недавно, зустрівши заїжджого мандрівника, ми збуджено вигукували:

— А бували ви в Києві навесні? Як! Ви ніколи не бачили київських каштанів у цвіті?

Тепер, при зустрічі зі своїм земляком, ми багато-значно посміхаємось:

— Чули? Як вам подобаються наші київські каштани?

* * *

Там, де місто найвище здійнялося над Дніпром, красуючись стародавніми дзвіницями Києво-Печерської лаври, під самісіньким муром колишньої фортеці, побудованої несамовитим царем Петром, буйно розрослася мальовнича купа дерев, посаджених невеличким, але правильним колом. Схоже, що столітні стовбури зійшлися погомоніти,— тісно притулившись один до одного, вони утворили круглу прозору стіну, вкриту зеленим шатром із шорсткого лапатого листя і схожу на чудову альтанку.

Цей старовинний куток, сповнений таємничої тиші й оповитий романтикою глибокої давнини, недаремно вважають одним із найгарніших у Києві. Звідси видно Дніпро та лівобережні степи, запнуті серпанком степового безмежжя, свіже повітря вологих низин долинає

сюди, сповнене пахощів Чернігівських лісів та полтавського чорнозему.

Справжній киянин не змарнує жодного свята чи вихідного дня — вирветься бодай на годинку, щоб посидіти на лавочці під отим зеленим шатром, подивитися в синю далину і подихати цілющим повітрям. У будень тут можна зустріти і заклопотаного урядовця, що поспішає на важливе засідання і зупинився лише на мить, і безвусого молодика зі своєю дівчиною, котрі повертаються з нічної зміни й втекли від товаришів, щоб посидіти удвох.

Так бувало колись. Нині кияни позбулися багатьох своїх звичок. Ворог відібрав у них все. Він перетворив місто на величезний концтабір, позбавивши киян всього, крім надій. Віри в майбутнє він не зміг відібрати в людей, котрі знають, що десь точиться кривавий бій за їхню волю та їхнє майбутнє.

Ось чому і в дні цієї страхітливої весни довкола улюблених місць раз у раз з'являються люди, котрі не зважають на голод і небезпеку і бодай на кілька хвилин приходять помилуватися краєвидом чи отією купкою дерев. Лавочка біля чудової групи каштанів не стоїть порожня — то знизу, то згори весь час надходять люди, виснажені вкрай, схожі на привиди, готові повалитися від найлегшого подуву вітерця.

Та цього ранку люди, котрі йшли до улюбленого місця, вражено зупинялися на віддалі. Всі вже давно звикли до жахливих картин, що траплялися щодня на кожному кроці, — тіло невідомого, розпластане на хіднику в самому центрі міста, чи група полонених, яку ведуть на розстріл... Випадки повторювалися надто часто, і вони вже вражали тільки на мить. Але те, що постало перед очима тут, змусило всіх застигнути від жаху і зупинитись. На кожному дереві — уздовж усього кола — висіли щойно страчені робітники. Вимашчені спецівки вказували на те, що цих людей схопили, коли вони поверталися з нічної зміни. На грудях у кожного біліла велика квадратна дошка з написом: «Партизан-саботажник».

Отже, не ті, котрі налітали на німецькі тили або підкладали вибухівку під рейки, по яких мали пройти військові ешелони. Не ті, що діяли по навколишніх лісах зі зброєю в руках, перерізаючи дорогу моторизованим колонам, що їх німецьке командування посилало в бік

фронту. Це були робітники, які несумлінно працювали на спеченому нашвидкуруч авторемонтному заводі. Провина, за яку можна було повісити всіх киян, усе окуповане місто.

Вражало ще й інше: смерть на деревах, геть укритих блідо-рожевою піною весняного цвітіння... Одне з найгарніших місць у Києві, що лишилося недоторканим навіть серед моря крові й вогню і так яскраво нагадувало про довоєнну красу рідного міста, і на кожному дереві труп, котрий так невблаганно і жорстоко повертав свідомість у цей огидний і жорстокий, але реальний світ.

Люди мовчки постояли, приголомшені диким видовищем, і поволі розійшлися. Вулиця спорожніла.

Чутка про трагедію, що сталася під стіною стародавньої фортеці, швидко набула розголосу. Місто зловісно завмерло. Тепер уже й на Хрещатинку можна було побачити лише штабних офіцерів та солдатів комендантського патруля. Киян не було — схоже, що місто вимерло. Навіть ті, хто конче мав би вийти з дому — чи то на роботу, чи то шукати якихось харчів, — навіть вони затаїлися, вступивши й собі у мовчазну змову загального обурення, що погрожувало вибухнути щоміті.

Минув день, а слідом і другий. Погрозливе мовчання сотень тисяч людей тривало. Його порушили німецькі патрулі, котрі почали силоміць виганяти на роботу тих, хто протягом двох діб її уникав. Звісно, не обійшлося й тепер без нагаїв і крові. Але люди змушені були вийти зі своїх потаємних сховищ. У спілці з окупантами лютував і голод, і він допомагав вигнати на вулиці старих і малих. Але тихий закуток, де стояли величезні каштани, прикрашені весняним цвітом і трупами невинних людей, був порожній. Навіть ті, кому дорога пролягала повз них, боязко обходили іншими вулицями, аби не побачити знову страхіття, яке вразило всіх.

Минув ще один день. Над містом висіла зловісна тиша, хоч люди вже так-сяк і виконували з-під нагая свої невеселі обов'язки. І раптом розголосилася нова чутка: замість написів на грудях страчених робітників з'явилися нові написи, зроблені кимось уночі і ще не помічені німцями! Найсміливіші кинулись туди. І справді, на дошках, що білили на фоні зелених крон, навіть здалеку можна було прочитати: «Помстимося за наших товаришів!»

Хто міг на таке зважитись? І чи могла це вчинити одна людина — у місті, де по вулицях нишпорять окупантські патрулі, а за появу в комендантський час розстрілюють на місці? Ні, либонь, сміливець не міг бути один, за подібних обставин таке можна вчинити, лише забезпечивши себе і з тилу, і з фронту, і з флангів!..

Звісно, побачити на власні очі отой заклик, написаний на грудях страчених товаришів, пощастило небагатьом. Німці теж швидко провідали про надзвичайну пригоду. Вони поновили старі написи й поставили вартових. Але люди йшли і йшли до місця недавньої страти, і, хоча написи вже красувалися німецькі, всі знали, що все-таки були й інші, що хтось їх зробив і цей таємничий «хтось» існує. І головне — виловити його, як видно, так і не пощастило, бо саме через те, що він живий, німці й змушені поставити вартових, аби зухвалство не повторювалось... Отже, побоюються, що заклик може з'явитися знову, хазяйнують, чинять суд і розправу, а побоюються!

Люди не змовлялися, але йшли і йшли, їхне намагання будь-що відвідати це місце схоже було на нову мовчазну змову. Німці не забороняли ходити сюди — адже й не знімали вони страчених з дерев саме для того, щоб їх побачило якомога більше людей! Скасувати свій дозвіл означало б для них привселюдно відступитися від себе самих; цього не дозволяла їм амбіція переможців, пиha, властива самому характерові знахабнілих завойовників.

Може, вони сподівалися, що сміливці, котрі зважились на такий одчайдушний вчинок минулої ночі, спробують повторити його й наступної і потраплять у руки вартових? Хто зна, що було у них на умі, але страчених не знімали і не ставали на перешкоді тисячам людей, котрі все йшли і йшли.

На схудлих обличчях вперше за багато часу можна було помітити ледь вловиму, але багатозначну посмішку. «Бачили? — начебто запитувала ота посмішка, коли погляди людей зустрічалися. — Як вам подобається така витівка? Німці повісили невинних, щоб нас настрахати, а тепер змушені вартових ставити — оберігають тіла наших товаришів!»

Вартові стояли струнко, наче охороняли прапор, — їх було точнісінько стільки, як і повішених робітників. На одного страченого — один блюститель. Сталеві шоломи

насунуто майже на очі, автомати на грудях — ліва рука зверху, права — на собачці, готова випустити чергу в першу-ліпшу мить. Схоже на почесну варту біля праху славетного генерала, а не на прозаїчну сторожу біля тіл своїх ворогів, котрі, як було оголошено, мають висіти доти, «поки їх не з'їдять круки та скажені собаки».

Все це було так неприродно для поведінки самозакоханих гусаків, що звикли зверхньо позирати на світ, як і для самого отого світу, осяяного потаємними по-смішками тіней.

Почувалося, що в обох таборах визріває щось несподіване, значуще: велеречива тиша може раптово вибухнути спалахом несподіваної бурі.

І справді, наступний ранок виявився ще приголомшливішим за попередні, він приготував киянам неабияке диво...

Всі розуміли й перед цим, що пригода не скінчиться отак просто, що невідомі месники не складуть зброї тільки через те, що побіля страчених стоять вартові. Звісно, десь вони та виринуть у ближчий час,— може, й не тут, а в якомусь іншому місці. Виринуть і дадуть про себе знати новим способом — напевне, ще дошкульніше вдарять.

Адже десь вони таки є,— не для того так почали, щоб на тому й скінчити. Проте коли б запитати будького із сотень тисяч киян, що саме станеться наступної ночі, навряд чи хто-небудь відгадав би напрямок подій, котрі невдовзі завершилися мало не з театральним ефектом.

Каштани все ще не скидали свого розкішного вбрання, хоча вже й час був рожевим свічадам осипати пахучі пелюстки на припорошені тротуари. Здавалося, що дерева теж беруть участь у мовчазній змові міста і беруть свою весняну красу, аби стала вона фоном для неймовірного зухвальства сміливців. Над містом плив терпкий п'янючий аромат, пересилюючи гіркоту димів від окремих пожеж, що вряди-годи спалахували на околицях. Як і раніше, сріблилася гостроверха покрівля каштанової альтанки, як завжди, люди вранці повільно простували туди, до схилів над Дніпром, де пахощі каштанових пелюсток п'янили ще дужче від домішки степового повітря, що віяло з Задніпров'я.

Перше, що впало в око тим, хто наблизився сюди,

була дивна відсутність вартових біля каштанової альтанки. Це дивувало й тривожило, бо могло означати, що німцям пощастило виловити одчайдушних сміливців, котрі змусили поставити вартових, і тепер уже нема кого особливо побоюватись. Та, наблизившись, люди остовпіли: замість скараних робітників на деревах висіли саме оті вартові, котрі так сумлінно їх охороняли. Дошки і тепер були на своїх місцях, але написи — інші, і навіть здалеку можна було прочитати: «Тремтять, недобитки ворожі!» Слова з відомої революційної пісні якнайкраще пасували до нової ситуації, бо були не лише проголошені як попередження й погроза, а й втілені у реальний месницький акт.

Тепер люди посміхалися один до одного не з виглядом змовників, а з діловитістю співучасників отого дивовижного акту. «Ого, весна в нашому місті почалася з реального діла!» — начебто промовляли вони.

Люди простували повз каштанову альтанку, удаючи, що нічого не бачать, боцімто їм і діла немає до того, що тут знову відбулось. Німці ще не знали про вчинок невідомих сміливців. Може, мине ще година чи й більше, поки з'явиться начальник варти з новою зміною вартових. Та поки що можна було безкарно всміхатися до тих, хто йшов напроти, і не ховати радісних поглядів, сповнених нової віри й нових надій. Каштани почали осипати своє святкове вбрання — пелюстки мовчазних змовників, що довершили свою справу і можуть спокійно опастися. Їх підхоплював вітерець, і вони повільно в'южились біля могутніх стовбурів, а потім зривалися з кручі й повільно летіли за Дніпро, як вісники надій і недалекої волі.

«Скінчилася пізня весна, — означав їхній лет, — наближається літо перемоги».

1942

Незгасиме полум'я

Іванові Кочерзі — авторові «Свічного весілля».

Люди з Глибокої Балки на Полтавщині твердять, що командир окупаційного загону, призначений водночас і комендантом у їхньому селі, був людиною освіченою

і, коли випадала вільна хвилинка, читав, до того ж не рідко саме українською. Прочитав чимало, а коли книга цікава, запам'ятовував надовго — пам'ять мав чудову. Якось потрапила до його рук і драма «Свіччине весілля». Вона зацікавила коменданта, але невдовзі чомусь забулася.

Але забуте часом оживає з особливою силою, коли несподівано натрапляєш у житті на щось схоже. Оце «щось» саме й сталося в Глибокій Балці, й сюжет відомої драми Івана Кочерги сплив у пам'яті, наче комендант її щойно прочитав.

Війна, як відомо, найчастіше чіпляється за яри та узгір'я: пересічена місцевість, хоч і обмежує маневрування, зате добре маскує й дає можливість непомітно підтягнути резерв. Але Глибоку Балку вона чомусь обминула стороною і не скористалася з вигід, що їй дає характер рельєфу, точно відбитий у назві, котра вказує і на наявність яру, і на його глибину.

Село збереглося майже неушкоджене. Тож німці в ньому й розташували свої продовольчі склади: в колгоспних коморах, у приміщенні молочної ферми, в напівзруйнованій церкві — скрізь нагромадили величезні гори ящиків, діжок та пакунків з армійським майном.

Місце було спокійне — фронт відійшов далеко, а людей мало: діти, жінки... Але варта побіля приміщень, звісно, стояла завжди і стежила пильно — німці люблять порядок, а Шульц командирських віжок не попускав. І все-таки однієї літньої ночі 1942 року село освітілося полум'ям величезної пожежі. Німці заметушилися, зігнали людей, швидко пороздавали відра, змусили носити воду із ставка бігцем, але пожежа ширилася. Її бачили навіть з Гоголева та Сорочинців, з Шишаків та станції Сагайдак. Люди потай визирали з вікон і, дивлячись на миготливу заграву, всміхалися: розуміли, що така пригода, до того ж у селі, де зосереджено стільки ворожого добра, сталася не випадково. Виходить, є сміливці, котрі спромоглися підпалити, е!

Наступного дня комендант оголосив наказ, за яким суворо заборонялося користуватися вогнем — топити в печах і навіть світити світло. І в Глибокій Балці, як і в усіх навколишніх селах, зацарювала пільма.

Та людина без вогню жити не може. Треба зварити, треба помитися... А коли завітає патруль або потяг-

нуть до комендатури, а, крім літепла, ніяких ліків нема, тільки ним і обмиєш та полікуєш рани... Та й без каганця не обійдешся довгими темними вечорами — чим звеселиш душу, коли в хаті не блимне й пломінець?

І люди часом порушували комендантський наказ — щільно завішували вікна ряднами й світили, а повертаючись із поля після каторжної роботи на німця, потай варили затірку чи пекли картоплю. Огонь брали з незгасимого каганця, що його свято берегли по черзі і з хати в хату переносили вдень, аби непомітніше було.

Але й потаємне робиться явним, та ще коли ворожі очі вдень і вночі стежать, прагнучи вивідати. І якось патруль, що походжав вулицею, помітив кілька іскор над комином. То була хата старої жінки — матері червоноармійця, що воював десь на фронті, разом з якою жила й невістка, вчителька, — жінка отого бійця. Хоч і пильнували вдвох, а не догледіли, — перегортали соломяний попіл у печі, а не подумали про те, що ніч темна — вирветься іскра з комина, а її видно на тлі ночі, як зірку на небі.

Німці забрали молодицю й повели до комендатури, що містилася в будинку колишньої школи. Стара плакала й благала, та хіба ворога вмилостивиш слізьми? Люди перелякано визирали з напівпрочинених дверей — розуміли, що молодиця пропала. Адже пам'ятали, що пообіцяв німець усім, хто наважиться порушити наказ!

До ранку жінка пробула в льоху, в якому колись зберігали продукти для учнівських сніданків, а тепер комендант обладнав свою буцегарню. Крізь душник уже й сонце пробилось, а на допит не викликали. А ополудні брязнула клямка, солдат наказав жінці виходити, й повів у недавнє кімнату педради, де тепер фельдфебель Шульц влаштував собі службовий кабінет. І тільки увійшла, побачила свою свекруху, що, похнюплена, стояла біля столу коменданта. Поруч, по-під вікнами, сиділо ще кілька німців, а за столом — сам Шульц, рожевощокий, добре поголений і чомусь навіть доброзичливо усміхнений.

— О пані вчителько! — вигукнув він і підвівся з-за столу. — Я потурбував вас, щоб вибачитися. Ми змусили вас пробути ніч у дуже незручному для нічного

відпочинку місці, а виявляється — ви ні в чому не винні. Оця жінка,— він вказав на свекруху,— сама прийшла і без будь-якого тиску з боку представників комендатури заявила, що винна вона і готова відповідати за порушення мого наказу.

— Мамо! — сплеснула руками молодиця.— Мамо! — Вона збагнула, що тепер вони пропали обое, її вжахнуло те, що стара не розуміла цього і тепер уже їй нічим не зарадиш. І все-таки заволатала: — Це неправда! Я затопила в печі, я!

— То, може, ви й недавню пожежу влаштували? — реготнув комендант.

Вчителька тільки заперечливо похитала головою, вголос вона сказати не могла — їй відібрало мову.

— Ні, ні, не лякайтеся,— заспокоїв її комендант.— В цьому я вас не звинувачую. Слідство ведеться досвідченими людьми, і, я певен, той злочин буде розкрито, і винних ми покараємо. Але хто ж з вас насправді порушив мій наказ? — І зареготав: — Може, ви один сірник підносили до печі вдвох?

Хтось переклав слова коменданта на німецьку, і всі засміялися.

— Ні, не вдвох: одна тримала коробку, а друга — сірник! — знайшовся серед присутніх ще один дотепник.

Ті, що сиділи під стіною, вільно спершись на спинки крісел або закинувши ногу на ногу, реготали, буцім на п'яній вечірці, а комендант лише всміхався — теж незлобиво, наче все це подобалося і йому. А інші захопилися так, що аж ляскали себе по колінах, щиро веселилися. Усмішка сяйнула навіть на обличчі старої, котра, либонь, повірила, що все обійдеться й її простосерде визнання не пропало дарма. Але молода розуміла, що сміхом не скінчиться і ворожі веселощі добра не віщують...

Регіт ще не влігся, коли комендант підняв руку. Настала тиша.

— Сміх сміхом,— проказав комендант,— але затопити в печі все-таки спало на думку комусь першому. Так я думаю? — Він обвів усіх все ще усміхненим поглядом і повів далі: — А коли двоє визнають себе винними в тому, в чому винна лише одна, це така сама неправда, як і твердження, скажімо, що не винна жодна з двох. Виходить, правди нам сказати не хочуть, і ми змушені її самі встановити.

Він помовчав, наче обдумував, як же йому встановити оту жадану правду. І раптом просяяв, удаючи, що рішення знайшов лише тепер.

— От що, матко,— звернувся він до старої.— Ми відпустимо додому і тебе, й її. Ми навіть дозволимо тобі ввечері засвітити каганчик. У тебе є дома каганець?

Стара швидко закивала головою.

— Гаразд. А вам, пані,— звернувся він до молодої,— я навіть дам ще один, щоб у кожної з вас був свій.— Комендант видобув із шафи біленьку баночку від якоїсь мазі з гнотиком і подав учительці.

— Ось, візьміть. А коли стемніє, ми попросимо вас запалити гнотики й підемо разом прогулятися до певного місця. Тепер ночі темні, гуляти без світла негаразд. От і будете світити собі каганчиками, щоб, бува, не спіткнутись. І в котрої з вас вітерець гнотик загасить, спершу ота й буде винна в тому, що не вміє поводитися з вогнем. Як бачите, ми не змушуємо силою будького з вас говорити правду. Ваша доля у ваших руках — вона й вирішить, котра з вас винна.

Німці повернулися до перекладача і з цікавістю дослухалися до його мурмотіння. А коли він скінчив, схвально загелготіли і захоплено аплодували комендантові, милуючись його винахідливістю. І лише вчителька стояла, приголомшена тим, що почула: вона добре знала драму, сцену з якої комендант замислив відтворити на нічній вулиці без гриму та переодягань — бачила ту виставу на театральній сцені, коли ще вчилася в педінституті й ходила з студентами в обласний театр... Добре пам'ятала бідолашну Меланку з ліхтарем у руці й оскаженілих жовнірів, котрі йшли назирці, чекаючи миті, коли вогонь погасне і вирішить долю її милого Івана Свічки.

— Ну от,— знову всміхнувся комендант уже до молодої.— А тепер можете йти: доки стемніє, ви вільні.

Додому жінки йшли мовчки. Молода не попрікала стару — хіба можна дорікати людині за її готовність врятувати іншу ціною свого життя? Та й пізно було — вчиненого не зміниш. Може, стара й тепер ще сподівалася на краще, адже все-таки відпустили, до того ж відпустили обох. Але перед очима молодої весь час стояв образ отієї Меланки, вона знала, чим кінчаються п'єси, в яких з одного боку — порив до світла, а з другого — сила, що сіє пітьму. Знала, що ті дві сили б'ю-

ться не на життя, а на смерть, і врешті-решт сіячі п'ятьми гинуть, перемагає світло. Але тут, де проти п'ятьми мають постати лише дві жінки, світло не важко загасити...

Того дня комендантський патруль не віддалявся від похиленої хати під солом'яною стріхою. Повільно проходив, потім повертався і знову — туди й назад. Позад неї, за вербовою лісою, що відділяла город від берега, теж походжали двоє. Наче й не вартували спеціально, а все-таки не полишали й на мить. Буцім побоювалися, що жінки можуть втекти, хоч вони й на умі того не мали. А може, остерігалися тих, що підпалили комори, хто зна... Хата німувала, наче в ній не було живої душі, і з сусідніх теж ніхто не виходив — усі повщухали, буцім і не дихали, буцім зацімлювали й затаїлися назавжди.

Вже сутеніло, коли на вулиці з'явився комендант у супроводі почту. Глянув на небо, що рожсвіло ще відблиском недавнього заходу сонця, мабуть, вирішив, що починати ще рано і, оточений десятком своїх поплічників, почав їм щось весело розповідати. Так вони стояли й невимушено розмовляли хвилин п'ятнадцять, а може, й більше, потім комендант подав команду і солдати почали вигонити людей з навколишніх хат. Невдовзі поблизу вже зібрався натовп. Тоді двоє солдатів увійшли до хати й вивели стару матір та її невістку — обидві тримали в руках по каганцю.

Село облягла темна жовтнева ніч, з низин тягнуло вологим холодком, хоч вітру майже не було. Тільки зрідка він оживав, наче несподівано прокидався, і тоді по верхівках дерев пробігав ледве чутний шелест. За мить він знову вщухав і навкіл наставала цілковита тиша. Солдати майже не подавали голосів, тільки підштовхували людей, змушуючи шикуватися в колону, наче йти вони мали далеко, і німцям хотілося, щоб у колоні був похідний лад. Стару та молодицю поставили попереду, а коли процесія вишикувалася й солдати зайняли місця по боках, комендант підійшов до винуватців цього спектаклю і, чиркнувши запальничкою, власноручно засвітив обидва каганці. Все відбувалося тихо та мирно, комендант світив гнотики з люб'язною усмішкою, схоже було, що збираються правити великодню всеношну і люди зараз підуть круг церкви зі свічками в руках.

Команди рушати не подавали — просто комендант ступив уперед і всі пішли слідом, як за пастирем. Але він ступив лише кілька кроків, потім трохи збочив і попростував поруч з жінками — мабуть, за їхньою поведінкою хотів стежити особисто. Поки йшли вулицею, повітря майже не дихало, жінки тримали каганці біля грудей, і вогненні племінці часом тільки припадали до каганців, а потім знову випростувалися. Але за крайньою хатою шлях круто повертав праворуч, у бік левади, і коли звідти враз дмухнуло, племінці затріпотіли, а люди аж притишили ходу, наче наразилися на перепону. Вітерець і тут віяв кволо, але вже не так лагідно, і, мабуть, саме тепер, відчувши його прохолодні доторки, всі вперше злякалися по-справжньому, наче після незвично спокійної поведінки солдатів та люб'язності коменданта тільки тепер усвідомили, що йдеться про людські життя.

Жінки йшли поруч — стара, нетвердо ступаючи і часом спотикаючись, а молода, хоч і певніше ступала, але хвилювалася дужче за стару. Вона розуміла, що зараз чи, може, за хвилину котрийсь із племінців загасне перший, і їй огидна була ця кривава гра катів, які знали, що так чи так, а по одній з них обов'язково справлятимуть блюзнірську тризну. Їй хотілося жити, але не ціною іншого життя, та й не могла припустити, щоб на догоду ворогам це вирішував сліпий випадок. Можна було злегка дмухнути на свій племінець, загасити його й припинити гру — ніхто б не помітив. Але гордість їй нічого не веліла робити потай. І вона високо підняла свій каганчик над головою — там вітерець гуляв вільніш, там людська стіна не стояла на його шляху, і він міг швидше покінчити справу.

Натовп сколихнувся, коли племінець звився вгорі. Хтось позаду застережливо зашикав і навіть смикнув жінку за кофтину. Комендант щось крикнув по-своєму, один із солдатів кинувся наперед, але, поки добіг, вже було пізно: саме війнув вітерець, сколихнув вогник, пригнув його і загасив.

Комендант не приховував свого роздратування, але не сказав і слова — тільки змахнув рукою. Два солдати підбігли до вчительки, схопили її під руки і, розштовхуючи натовп, потягли назад.

— Мамо! — тільки й скрикнула жінка. — Прощайте, люди!

Солдати поспішали, волокли її, і все-таки вона кілька разів озирнулася на прощання. А натовп стояв, завмерши, й болісно дивився вслід, поки жінка не зникла в глибині чорної ночі.

* * *

Я переповів те, що чув од людей, котрі нещодавно пробилися до нас із Полтавщини.

— А комендант отой — він і тепер у Глибокій Балці? — запитав.

— Там. А де ж йому бути? — осміхнувся найстарший серед них і, кинувши недопалок додолу, притоптав чоботом. — Там він. Полтавський чорнозем здобрує. Витягли його наші хлопці з ліжка, в землі доснає.

Авжеж, інакше бути й не могло — так і мусило статися з тим, хто наважився перетворити людське життя на криваве ігрище. Так воно станеться й з іншими — з усіма такими, як він. З усіма, скільки б їх не прийшло на нашу землю з вогнем та мечем: з одними сьогодні, а з іншими трохи згодом.

*Воронезький фронт,
1942*

Двоє в імлі

Трибунал судив Івана Кондратюка вночі. Миготливий каганець, змайстрований із артилерійської гільзи та товстого гнота, ледь освітлював облуплені стіни колишнього кабінету голови місцевої сільради. В кімнаті, сповненій мороку й кіптяви, було тільки шість душ: три члени дивізійного трибуналу, двоє вартових і він — Іван Кондратюк.

Вчора йому минуло двадцять сім. Лежачи на торішній соломі у повітці біля приміщення дивізійної прокуратури, він невесело справляв день свого народження. Що на нього чекає — розумів і добре знав, що сам у всьому винен. Покійний батько любив, бувало, повторювати: доля людини в її власних руках. Так воно і є — що посієш, те пожнеш, не інакше. Розгубився, коли танки посунули на його батальйон, покинув протитанкову рушницю, яку на нього звірили, сподіваючись, що

він надійна людина... Вискочив із піскуватого окопу і, немов очманілий, побіг назад, у ліс, а Степана Мельничука лишив самого... Степан — його перший номер — гранатою таки підбив ворожий танк, не розчавило німецьке залізо ні зброї, ні Мельничука. А він у той час лежав на лісовій галяві, тремтів усім тілом і, втрапивши людську подобу, ревів від жаху, наче звір.

Як це могло статись? Чому?!

Тепер, стоячи посередині напівтемної кімнати перед дивізійним трибуналом, Кондратюк уже сам ні про що не запитував себе. Широке вилицювате обличчя було бліде, але зовні він заспокоївся. Тільки іноді, коли голова трибуналу починав говорити, щось уривалося в грудях. Басовитий голос лунав і доходив до свідомості не зразу — наче випливав з морського дна і повільно коливав ослаблі перетинки у вухах. Тепер Кондратюкові вже було ясно і те, що саме він вчинив, і те, що покарання на нього чекає найсуворіше в світі. Та навіть готовий до всього, він все-таки ще не міг зрозуміти — чому саме він? Не інший хтось із сотень таких самих, а він, Іван Кондратюк, виявився боягузом, вчинив найтяжчий злочин для солдата, що захищає рідну землю, і тепер мусить відповідати перед військовим трибуналом і власною совістю, і самим життям?

— Ви себе визнаєте винним?

— Визнаю.

— Ви знаєте, як зветься те, що ви вчинили?

— Знаю.

— Точніше?

— Дезертирство.

— Саме так.

Він побоювався, що хтось із трьох запитає, чи розуміє він, яке чекає на нього покарання, але ніхто не запитав. Коли б це сталося, він мав би сам проголосити собі вирок.

Коли почало благословлятися на світ, Кондратюк уже знову лежав на тій самій соломі у блаженській повітці. Двері, давно вже зірвані з іржавих завісів, було підперто знадвору вербовим патиком, крізь великі щілини внизу з'являлися на мить кирзові чоботи вартового, коли він проходив уздовж стіни. Спочатку їх можна було лише з трудом розрізнити, згодом, коли надворі почало розвиднятися і на обрії з'явилося сіре пасмо, людині, що звикла до темноти, вже ясно було видно

чоботи вартового. Кондратюк мимоволі прислухався — ось вартовий минає стіну, тепер повертається назад, і нарешті халяви його з'являються по черзі в обох щілинах. Він ловив себе на тому, що думає чомусь не про те, про що слід, але за мить кроки вартового знову відвертали увагу від головного, він пильно дослухався і стежив, — сам не розумів, нащо й чому.

Раптом за стіною почулися інші кроки, а вартовий зупинився. За хвилину щось висмикнуло патик, що підпирав двері, і різке світло ударило в очі Кондратюка. Хтось увійшов, і двері знову затулили сліпучий отвір. Чути було, як знадвору прилаштовують патик, щоб певніше тримав.

Сяйво дня осліпило Кондратюка лише на мить, і коли двері стали на місце, він майже відразу звикся з пільмою, що знову сповнила похмуре приміщення. А той, що увійшов, стояв наче зовсім незрячий. Він не бачив ні соломи, ні того, хто на ній лежав, і стояв деякий час, широко розставивши ноги, наче боявся власти. Потім ступив уперед, обережно намагаючись дорогу чоботом, і ще обережніше опустився просто на Кондратюкову ногу. Іван спробував висмикнути її, новак злякано відсахнувся і вилаявся.

— Бий тебе сила божа! Ти — хто?

Кондратюк підвів голову і сперся на лікоть. Вся ця сцена його розсмішила.

— Хто ж я? Людина.

— Тьху, ірод! Злякав.

— Зразу видно — хоробрий, — засміявся Кондратюк. Але сміх його раптом урвався: не йому дорікати будь-кому за боягузтво!

Очі невідомого вже трохи привичаїлися до пільми, він тепер розрізняв невиразний обрис людини, що сиділа поруч. Простяг уперед руку, і коли Кондратюк простяг свою, потиснув її коротко і сильно.

— Безручко. Гришка. Горобець стріляний, а дурень набитий, — схарактеризував він себе. — А ти хто?

Кондратюк назвався.

— Що, теж у розход? — поцікавився Безручко, наче так собі, між іншим.

Кондратюк не відповів. Безручко помовчав і вів далі, ніби відповідь і не потрібна була, бо ясно і так:

— Гада можу простити, собаку на двох ногах теж, а дурень, то, я так гадаю, остання тварюка. Душити

його або стріляти — один йому суд. А от я справжній бовдур і є: міг, йолоп нещасний, втекти, а розуму забракло!

Виявилось, що він з тієї ж дивізії, що й Кондратюк, але служив у іншому полку. Три дні тому він витягнув пачку грошей із полкової каси, коли стояв біля неї на варті. Нестачу виявили не зразу, та коли почув, що це все-таки сталося, дезертирував із частини. Він хотів був утекти на Чернігівщину, додому, де хазяйнував німець. Перейшов лінію фронту, але вже в німецькому тилу нарвався на своїх розвідників. Зустріч була випадкова, розвідники його, мабуть, і не зачепили б. Та коли почали розпитувати, хто він і звідки є, Безручко чомусь страшенно злякався і несподівано вистрелив в одного з розвідників. Його скрутили і приволокли в штаб дивізії разом з ворожим «язиком».

Розповідь цього пройдисвіта зкрай схвилювала Кондратюка. Ось із ким його порівняла доля, ось із яким злодюгою він тепер стоїть на одній дощі!

Адже Безручко був зайдоголовою, мабуть, і перед війною; либонь, і народився з печаттю диявола на лобі! А він, Іван Кондратюк, виріс серед чесних людей, був сином порядних батьків, і самого його теж завжди вважали хорошим хлопцем... Як же це могло статися, щоб вони раптом потрапили в один і той самий сарай, під охорону одного і того самого вартового?!

Думати про це було тяжче, аніж стояти перед військовим трибуналом, страшніше, ніж почути оте фатальне слово в кінці короткого і сухого вироку, який вирішив усе.

Кондратюк повільно ліг на спину, і тепер схоже було, що він пливе голічерева. Долівка дрібно тремтіла під ним після кожного розриву німецького снаряда, що вибухали неподалік. Вчора гриміло далі. Тепер глухий гуркіт чути було і ліворуч, і праворуч, наче війна обережно обтікала довкола їхньої похмурої повітки, побудованої з крихкого лампачу. Він чув, як за стіною зупинявся вартовий, напевне, теж дослухаючись до отого бухання, потім знову починав повільно простувати туди й назад, і знову зупинявся, щоб послухати. Його кроки, наче й розмірені та повільні, виказували внутрішній неспокій. Поглинутий стеженням за темпом отієї ходи, Кондратюк відчував найменші зміни в самому її ритмі і, здавалося, ясно розумів, що у вартового на

душі. Довкола відбувалося щось тривожне — це ясно. Коли снаряд розривався праворуч, а вартовий у цей час був на лівому боці, кроки за стіною ледь вловимо прискорювались,— настільки непомітно, що відзначити це могли хіба що оголені нерви. Але Кондратюк помічав цю зміну, і коли вартовий досягав правого рогу і зупинявся на якусь мить, Кондратюк немовби ясно бачив, з якою потаємною тривогою людина за стіною придивляється і намагається уявити собі, де саме розірвався ворожий снаряд. Так повторювалось після кожного вибуху, і засуджений поступово і сам переймався уявленим сум'яттям вартового, буцімто йому було ще не байдуже, що відбувається навкруги і загине він від випадкового осколка снаряда чи від кулі під час розстрілу за вироком трибуналу.

Поглинутий оцим стеженням, Кондратюк на якийсь час навіть забув про Безручка. А тим часом і той не був байдужий до подій, що відбувалися по той бік стіни. Поведінка вартового його мало цікавила, але якесь підсвідоме почуття підказало, що ворожі кулемети забралися на схід уже надто далеко. А що лінію фронту від минулої ночі перейшов туди й назад і добре пам'ятав, де саме вона пролягала, то й розумів, що німці, як видно, просунулись досить далеко вперед,— тепер повітка стоїть уже не в дивізійному тилу, а, либонь, у німецькому. Адже зовсім не обов'язково, щоб їхні передові частини прорвалися саме тут, вони могли пробитися з лівого боку або з правого і лишити цей клопоть степу позаду, навіть не зачепивши його!

Утвердившись на цьому, наче враз переконавшись, що так воно і є, Безручко різко сів.

— Треба памілювати п'яти.

Кондратюк сів так само рвучко.

— Тобто як?

— А отак. Знімемо вартового і — в сосни.

— Ти що, здурів?!

— Ну і йолоп...— зневажливо просичав Безручко.— Німці вже ондечки,— він махнув рукою на схід.— Не чуєш?

— Коли б так, нас би тут не лишили,— заперечив Кондратюк. Стрілянину вже й справді чути було далеко на сході, схоже, що німці їх таки обійшли з обох боків, але те, що і вартовий, і самі вони ще тут, було для нього незаперечним свідченням протилежного.

— «Не лишили б!» — презирливо пирснув Безручко.— Весело б нам з тобою було, якби згадали про нас!

Якусь хвилину обидва мовчали. Стрілянина начебто вщухла. Тепер знадвору долинали тільки приглушені кроки вартового. Він ступав розмірено, але зупинявся частіше. Кондратюк улігся. Мимоволі він знову почав прислухатись до отих повільних кроків, проникати в потаємну суть коротких зупинок вартового, і його поведінка починала здаватися ще більш загадковою й тривожною. Снаряди вже не рвалися, а вартовий все-таки зупинявся все частіш і частіш — отже, когось виглядав або прислухався до чогось іншого. Може, чекав начальника, який от-от має з'явитися з новим вартовим, змінити його і дати змогу перепочити бодай в останні хвилини ночі? І не знати чому після останньої розмови з Безручком неспокійні кроки та короткочасні зупинки людини за стіною породжували ще дужчий неспокій.

Безручко теж мовчав. І раптом озвався. Тепер в його голосі не чути було ні владної зверхності, ні байдужої зневаги:

— Послухай, адже помирати один чорт. А не розгубимось, може, ще й поживемо на світі. Ну, нехай потвоєму: німці нас не обійшли. Значить, уранці, як тільки сонце зійде, нас виведуть у ті самі сосни і... А коли німець нас обійшов і наблизиться до хліва — цей нас постріляє, мов курчат.— Він знову махнув у бік вартового, наче розсікав морок, що сповнював повітку.— Адже він вартовий — і сам загине, а нас німцеві живими не віддасть.— Безручко говорив спокійно і розмірковував так, наче йшлося не про власне життя, а про щось другорядне.

Але Кондратюк мовчав. Удавав, що задрімав, чи просто не хотів відповідати. Безручко глянув на нього й зневажливо проказав:

— Ну й холера з тобою. Спи, коли життя не дороге. А мені плювати.— Ліг, поклав руки під голову й замовк.

Неподалік знов застрочив кулемет, потім кілька разів просвистіло над повіткою і вибухнуло десь на сході — теж недалеко. Ні Кондратюк, ні Безручко не поворухнулися. Обидва лежали, буцімто їх аж ніяк не обходить те, що відбувається навкруги, наче перебувають вони вже по той бік життя і смерті, змирилися з цим і не мають наміру пробувати щось змінити. Чули, як

рвучко зупинився вартовий, коли розляглися нові черги з кулемета, але тривожне сум'яття, що відчувалося в його поведінці, ніби зовсім не вплинуло на них. Потім стрілянина знов ущухла, і все принишкло, наче там, за стіною, життя не було. Тільки розмірені кроки вартового шаруділи по витовченій траві, що росла під стіною.

Повільний ритм кроків вартового заколисав, хвиля м'якої байдужості опанувала душу Кондратюка, і він задрімав. Коли прокинувся, в очі вдарило різке надвірне світло: двері лежали на землі, і з-під них долинали ледве чутний стогін. Відчувши недобре, Кондратюк скочив на ноги й озирнувся: поруч на соломі виднів прим'ятий слід від цибатого тіла Безручка, але самого його не було.

Кондратюк кинувся на приглушений стогін, вже цілком ясно розуміючи, що скоїлося за недовгі хвилини його блаженного сну. Вартовий лежав біля самого отвору, накритий дверима, що їх Безручкові, мабуть, вдалося виламати. Вартовий був живий, але з рани, що червоніла на скроні, цебеніла кров. Поруч лежав вербовий патик, що ним були перед тим підперті двері. Гвинтівка лежала теж. Побачивши її, Кондратюк мимоволі згадав про Безручка, схопив і відбіг до дальнього рогу повітки, за яким видно було клапоть пустельного степу і ліс вдалині. Сонце вже підбилося височенько, і, вгледівшись у ранішнє марево, він побачив Безручка, котрий ось-ось уже мав зникнути за деревами. Кондратюк двічі вистрелив, і йому здалося, що втікач на мить став і заточився. Більше він не стріляв. Швидко повернувся до пораненого вартового, все ще тримаючи гвинтівку в правій руці, лівою скинув двері, що придушили його, потім ускочив у повітку і схопив глечик з водою. Знову вибіг, поклав зброю поруч з пораненим і спробував його підвести. Вартовий розплющив очі.

Якусь мить вони дивилися безтямно, потім в них майнуло щось схоже на іскру життя, і уста ледь помітно поворухнулися.

— Зброя...— не почув, а відгадав Кондратюк.

— Ось вона,— відповів він уголос.

— Втік? — ворухнулися уста вдруге.

— Здається, раз я таки в нього поцілів.

Вартовий спробував стати на ноги, але спромігся лише сісти на прим'яту траву.

— Попий,— підніс Кондратюк глечик до його рота.

Вартовий кілька разів ковтнув, потім хлюпнув із гле-
чика собі на голову.

— От каїн...— промимрив.— У мене в кишені бинт...

Кондратюк видобув бинт, с'як-так перев'язав голову
вартовому і допоміг йому підвестись.

З хвилину він стояв мовчки на кволих ногах, наче
його похитував степовий вітер.

— Німці вже ондечки,— вказав вартовий рукою на
схід.— Обійшли нас, гади.

— А наші де?

— Де ж наші! Ясно — відійшли.

— А ми ж як?

— А отак.

Виходить, Безручко був правий — про них забули.

Вартовий повільно нахилився і взяв гвинтівку. Вона
виявилася надто важка, але все-таки він підняв її і
встояв на ногах. Якусь мить він стояв, спираючись на
неї, і мовчав.

— Ти — як? — запитав він, і неясно було, що він має
на увазі.

Але Кондратюк зрозумів.

— Треба якось пробиватись.

Вартовий теж зрозумів і спробував надіти гвинтівку
на плече, але не міг цього зробити і безпорадно опустив
її прикладом на землю.

— Тобі буде важко,— сказав Кондратюк.— Давай я
понесу.— І додав: — А ти не бійся.

— Непорядок...— промимрив вартовий, але гвинтівку
віддав.

Кондратюк надів її на праве плече, а ліве підставив
вартовому, щоб сперся на нього рукою. Той узявся за
мускулясту шию, і обидва повільно попростували на
схід.

*Воронезький фронт,
1942*

Стадіон

Ми сидимо вдвох на камінній брилі, вивернутій сна-
рядом із арки при вході на київський стадіон «Дина-
мо»,— відпочиваємо перед тим, як почати переправу че-
рез море руїн, котре було колись Хрещатиком. Про

свого випадкового сусіду я знаю мало — прийшов звідкілясь із-за Десни, партизанів десь в Остерських лісах і тепер наздоганяє свій підрозділ, до якого влилася його партизанська група після того, як наші війська переправилися через Дніпро на правий берег. Він ще в цивільному, події розвивалися останнім часом так швидко й навално, що обмундирування не підвозили — ледве управлялися з боепостачанням. Навіть автомат у нього на грудях — ворожий, німці покидали таку кількість обойм та касет, що, як висловлюється мій сусід, не було потреби призводити своєю армією до зайвих видатків, коли можна бити ворога його ж таки зброєю. Та й зник, правду кажучи, до німецького автомата, як-не-як, а майже два роки з його допомогою воював!..

— Ну, я пішов,— каже він раптом і різко підводиться.

Він спритно переступає через цегляні брили біля будинку, що стояв колись напроти вцілілого приміщення Бібліотеки імені ВКП(б), і схоже, що йти йому не заважають ні численні касети, котрі стирчать з-за юхтових халяв, ні досить велика торба на спині, з якої високо випнулися підшиті гумою старі валянци. Німецькі гранати з довгезезними дерев'яними ручками тліпаються на поясі і, мабуть, теж мусили б заважати йти, але, видно, не заважають: зник.

Сьогодні сьоме листопада 1943 року. Київ звільнено вчора. В передвоєнні роки в цей день навколо вирував святковий натовп демонстрантів, які на оцій площі шикувалися й наводили лад у своїх рядах перед тим, як організованими колонами вступити на Хрещатик. Зараз тут майже немає людей, поодинокі бійці форсують апокаліптичні руїни, намагаючись перейти через вулицю.

Мій випадковий знайомий зникає за уцілілим рогом, а я все ще сиджу. Те, що він мені оповів отут, біля стадіону, стоїть в очах, наче живе видиво: адже я колись вчашав на футбольні матчі, й мені легко уявити стадіон, заповнений людьми. Я знав до того ж і прізвища футболістів, що він їх називав, а де з ким був знайомий і особисто. Чому вони опинилися в Києві, коли місто захопив ворог? А проте хіба важко на це відповісти, якщо пригадати, що коїлося на Лівобережжі, коли ворог оточив і затиснув нас у болотах на межі Сумщини та Полтавщини.

Як сухий бур'ян, котилася тоді війна на схід пустельними степами. Як сухий бур'ян, затримувалася під степовими могилами та рештками спалених сіл і, підхоплена новим поривом несамовитого урагану, мчала далі — за межі України, на Дін, у приволзькі степи...

Війна вже гриміла далеко, до Києва не долинав ані гуркіт снарядів, ані сморід згарищ, а місто не оживало, вулиці були порожні. Люди, як і під час боїв, тулилися одне до одного в льохах та підвалах зруйнованих будинків, ховаючись від пильних очей окупантських патрулів.

Але зловісне мовчання великого міста окупанти аж ніяк не витлумачували як ознаку згоди. Та воно й справді було виявом затамованого невдоволення, хоч і в пасивній формі. А їм потрібні були робочі руки. Місто вже перебувало в глибокому тилу, мусили налагоджувати роботу бодай дрібних виробництв та майстерень, щоб не везти з коханого фатерлянду побутових дрібниць. А коли люди ховаються і їх важко вигнати зі сховищ, доводиться винаходити способи, аби виманити їх із потаємних нір.

Спочатку з репродукторів залунали попередження та погрози. Але це не дуже допомогло. Потім вдалися до преси — на сторінках єдиної газетки, що почала виходити українською мовою, з'явилися досить примирливі статті, смисл яких кінець кінцем теж зводився до загрозливих попереджень. Довелося навіть виписати з Берліна акторів та актрис: коли не допомагає батіг, можна спробувати пряник.

Але театральне приміщення зяло порожнечою, а в кінотеатрах, у яких демонстрували солоденькі мелодрами та жереб'ячі комедії, розважалася тилова солдатня: ображеним та голодним людям було не до мелодрам та низькопробних комедій.

Комендант міста осатанів. Він готовий був удатися до випробування засобів. Та цілком несподівано до комендатури завітав начальник концтабору, що містився на Сирці, з блискучою пропозицією.

Річ у тім, що, як йому пощастило з'ясувати, серед полонених, котрих не встигли розстріляти, в концтаборі перебувають знамениті київські футболісти Климченко, Тутчев, Кузьменко, а також непереможний воротар Тру-

севич. От, мовляв, якби випустити цих улюбленців міста на стадіон,— це розворушило б киян, і вони вивозили б зі своїх підземних схованок!

Пропозиція сподобалася. Армійські футбольні команди у німців були, отже, можна влаштувати матч за всіма спортивними правилами. Захоплені перспективою домогтися свого, і комендант міста, і повоспечений бургомістр вже готові були погодитись. Але виникло нове утруднення: адже такі майстри шкіряного м'яча, безперечно, виграють у армійських аматорів, а це може поставити у небажане становище представників переможного війська.

Що й казати, це були сумніви небезпідставні. Але начальник концтабору, виявившись винахідливим на початку, знайшов дотепний та безпрограшний вихід і тепер: навряд чи знайдеться людина, яка не погодиться пропустити м'яч у свої ворота, якщо їй за це обіцятимуть подарувати життя. Отже, полонених футболістів начальник концтабору взяв на себе, а всю організаційну сторону мусили владнати бургомістри і комендант.

Наступного дня на стінах будинків з'явилися кольорові афіші. Командування окупаційних військ повідомляло не лише про наступний матч, а й поіменний склад гравців, не забувши долучити до прізвища кожного радянського футболіста і його спортивне звання, а також перелік всіх нагород, одержаних кожним у передвоєнних чемпіонатах.

Важко сказати, як за часів окупації кияни довідувалися про те, що коїлося в місті. Як і перед цим, майже ніхто не з'являвся на вулицях, газет, звісно, теж не одержували. Всі сиділи в своїх сховищах, а коли й виходили, то здебільшого це були хлопчачки, яких послали з цеберкою по воду не далі, як до суміжного подвір'я. І все-таки довідалися про наступне футбольне змагання, і звістка вразила. Ні, не тим, що в такий час окупантам спало на думку влаштувати фізкультурну розвагу, хоч і не могли не розуміти, що зараз не до футболу навіть колишнім запеклим болільникам; вразило те, що спортсмени, імена яких знали навіть ті, хто ніколи в житті не ступив на стадіон, насмілилися грати з окупантами. Що це — зрада чи наслідок катувань, з допомогою яких нелюди змусили спортсменів погодитись? А може, звичайна провокація: люди опиняться

на стадіоні, немов у вовчій ямі, з котрої не зможе вибратися ніхто?

Того дня в концтаборі на Сирці не припинялися переговори з полоненими футболістами. Взяти участь у змаганні вони погодилися зразу, навіть повеселішали, почувши, що вийдуть знову на знайоме футбольне поле і спробують перевірити, чи здатні на щось після тяжких поневірянь. Та коли комендант оголосив умови гри, хлопці спохмурніли. Проте переконувати він їх не став, як не вдавався й до погроз: адже не міг сумніватися в кінцевих наслідках, коли обирати доводиться поміж життям та смертю! Йому, либонь, і на думку не спали міркування про спортивну честь чи професійну гордість. Не подумав він, звісно, і про людську гідність, котру, як на нього, взагалі ніхто не візьме до уваги в подібній ситуації. Програють з охотою і ніколи не заікнуться, що їх примусили. Та й хто повірить, адже всі бачили.

У неділю було жарко, сонце високо стояло над містом, і, різко окреслені тінями, руїни нагадували марсіанський краєвид. Тільки подеколи на Хрещатику з'являлася поодинокі постать, що повільно долала численні перепони на шляху до стадіону, перелазячи через безформні брили та обвуглені воронки від снарядів. Та чим ближче до четвертої години дня, коли мало розпочатися оголошене змагання, людей ставало більше, хоч і тепер вони губилися серед камінних кучугур.

Але Київ — місто велике, і хоч до стадіону пробиралися лише окремі сміливці, йшли вони з різних кінців, поступово людей набиралося, й амфітеатр сповнювався. Люди розсідалися, боязко озиралися навколо — після кількох місяців гнітючої самоти й страху в підвалі чи в льоху кожному було приємно бачити круг себе, хоч і потаємно, а все-таки збуджений натовп. Та й вітерець, що долинав сюди з-за Дніпра, відсвіжував своїми подувами і додавав сил після далеких переходів під палючим сонцем.

Перед тим як мав пролунати перший свисток судді, стадіон уже був майже на три чверті заповнений глядачами. Коменданта це не зовсім влаштовувало — він сподівався на більше. Але повний успіх його спортивний захід, як передбачалося, мав принести лише згодом, коли й ті, хто на змагання команд не прийшов, довідаються, що матч відбувся і з тими, хто відвідав стадіон, нічого страшного не сталося. Отже, комендант,

хоч і не цілком вдоволений кількістю глядачів, усміхався, його цибата постать з'являлася то там, то там на центральній трибуні, аж поки й він увівся серед старших офіцерів гарнізону та їхніх повнотілих дружин.

Коли грянув духовий оркестр і з-під арки головного входу один по одному з'явилися футболісти, стадіон сколихнувся і глухо зашумів. Багато хто пізнавав своїх улюбленців, і хоча мотиви їхньої дивної поведінки були неясні, сама зустріч з ними зворушувала. Схоже, що на якусь мить люди забули про те, що коїлося навкруги, і раптом опинилися в іншому часі,— в отому, ще такому не далекому, але вже уявному хіба що тільки тут, на стадіоні, де сонце освітлювало тисячі обличчя і всі вони сяяли, збуджені чеканням чогось захоплюючого. А вже вперше за весь час окупації ворог не забороняв ні всміхатися, ні навіть щось викрикувати, ні перемовлятися з сусідом, в якого, як і в тебе, на змарнілому обличчі з'явився хоч і не густий, а все-таки помітний рум'янець.

Оточений своїми помічниками та капітанами обох команд, головний суддя підкинув угору двадцятипфенігову алюмінієву монетку, і стадіон завмер. Всі помітили, як нахилилися обидва капітани, щоб побачити, кому які ворота випало захищати і хто виграв право першого удару. Суддя не утруднював себе, він не нахилився разом з капітанами, аби проконтролювати їх: нащо? Яка різниця, хто зробить перший удар, коли відомо наперед, чим скінчиться?

І змагання почалося.

Легко, навіть дещо недбало, німецький форвард навісив м'яч на правий край — удар був слабкий, і м'яч мало не перехопив Кузьменко. Але німець таки встиг і вже більш точно повернув м'яча наліво. Недбалий гравець уже, мабуть, зрозумів, що мусить грати уважніше і, відірвавшись від захисника, швидко повів уперед, але спіткнувся і впав, а поки підводився, шкіряна куля вже висіла над Клименком. Цей не дав їй торкнутися землі, точно ударив на льоту ліворуч — саме на те місце, куди за його розрахунком міг підоспіти Кузьменко. І коли Кузьменко підоспів, то вдарив по воротах так сильно і влучно, що м'яч пролетів між ногами воротаря і затріпався в сітці.

Приглушений гул і нерішучі оплески хвилями прокотилися по стадіону. Мабуть, глядачі ще стримува-

лися й не поспішали виявляти радість, не без підстав побоюючись, що німцям таке може не сподобатись. І справді — офіцери та їхні жінки, що сиділи на центральній трибуні разом з комендантом, аж ніяк не раділи з першого успіху киян. І дивувало те, що сам комендант голосно аплодував і схвально всміхався: розумів, либонь, що наступна перемога його команди виглядатиме значно переконливіше, якщо й суперник виявиться сильним, а не якимсь нікчемним слабаком.

А глядачі його усмішку та оплески витлумачували по-своєму. І хоч і не могли вірити в щирість його схвальної усмішки й демонстративних оплесків, а мимохіть смілишали й давали волю своїм почуттям. І поки команди збиралися в центрі поля, аби продовжити гру, шум та оплески поступово наростали й кінець кінцем перетворилися на бурхливу овацію.

Тепер більшість гравців зосередилися біля київських воріт. Німецькі футболісти ошаліли. Суддя не звертав уваги на те, що в намаганні будь-що відібрати м'яч вони били супротивників по ногах і хапали руками. Вся німецька команда навалилася на ворота супротивника, і їй, мабуть, таки пощастило б бодай силою домогтися свого, коли б центральний форвард, замахнувшись для удару, поцілів у м'яч. Та, на лихо, він знову посковзнувся і впав, а Клименко вибив м'яч з воротарського майданчика просто на Тутчева, котрий лишився далеко позаду, поруч з німецьким захисником. Той вирвався з-під опіки захисника і опинився сам на сам з німецьким воротарем, якому вже лишилося тільки видобути м'яча з сітки.

На стадіоні зчинилося бозна-що. Ще коли німецький форвард, замість удару по м'ячу, поцілів у повітря, по стадіону прокотився легкий смішок, який перетворився майже на суцільний регіт, коли невдаха повалився на землю. Тепер усі позскакували з місць, нестримно аплодували й вигукували. Масла в огонь загальних веселощів долив ще й оркестр, який зовсім недоречно ударив туш, а коли капельмейстер спохопився й опустив диригентську паличку, оркестранти розгубилися й не всі водночас перестали дмухати в свої труби, через що в повітрі зависли окремі пискливі голоси, схожі на жалісне мекання заблудлих кіз та овечок. І тільки ті, хто сидів неподалік від місць, що їх опосіли фашисти, стурбовано спостерігали, як до коменданта міста нахи-

лився опасистий комендант концтабору і обличчя його поступово буріло, наче наливалось буряковим квасом.

А на полі тривала гра. Тепер суддя вже взагалі не звертав жодної уваги на брутальні порушення правил. Форварди, не криючись, били киян по ногах, штовхали в спину, перечіпали, підставляючи ногу... Трое радянських футболістів уже шкандибали, але не залишали поля й грали, перемагаючи біль. Трималися з останніх сил, але волі собі не давали — не мали права припустити бодай найменшого порушення правил.

І все-таки суддя знайшов до чого причепитись і призначив пенальті у ворота Трусевича.

Стадіон завмер. При такому рахунку не страшно було б, якби німці оте пенальті й реалізували, але сталося чудо: Трусевич узяв м'яч!

Мабуть, неймовірний успіх команди не сп'янив глядачів, а отверезив: всі відчули, що запахло пещастям. Поступово ставало ясно, що на стадіоні відбувається щось значніше за футбольний матч. І якщо після першого гола люди зраділи, а після другого, майже не криючись, торжествували перемогу, то тепер, після взятого пенальті, примовкли і лише розгублено всміхалися, наче завмерши в нерішучості поміж радістю та страхом. Але в свідомості кожного роїлися неспокійні думки, вони породжували несподівані й хвилюючі співставлення, після яких напрошувалися висновки. Може, й зведення фашистського командування про їхнє неухильне просування на схід — ще не ознака доконечної катастрофи? Може, і на полі бою їх так само можна бити — оцих напіндючених індиків, що так хизуються своєю непереможністю? Можна, безперечно, можна, коли навіть отут, на стадіоні, одинадцяттеро хлопців начоно показують це всім! І в серцях тих, що занепали духом, спалахувала надія, а ті, хто не сумнівався й перед цим, ще дужче утверджувалися в своїй вірі й зятятості: ні, вороги не доможуться свого й на полі бою, це тепер ясно, як день!

Коли в німецькі ворота влетів п'ятий м'яч, над стадіоном загула сирена: повітряна тривога. До кінця гри ще лишилося хвилин двадцять п'ять, але гру було припинено. Люди не кинулися з трибун, як буває в таких випадках завжди, всі здогадувалися, що ніяких літаків поблизу немає. Комендант мусив припинити матч, повітряна тривога — тільки ширма, лише найменш га-

небний спосіб врятувати престиж німецької команди від ще більшої ганьби. Люди неохоче підводилися зі своїх місць, повільно протискалися до виходів. Але в проходах з'явилися солдати з автоматами напереваги, почали гнати й виштовхувати, і за чверть години на трибунах вже не було нікого.

І лише ті, що виходили останніми, бачили, як на середину поля, де стояли один біля одного одинадцятіро переможців змагання, оточені солдатами, підкотила велика тюремна машина. Футболісти по черзі зникали в її нутрі, й люди знали, що зникають вони назавжди.

Та найпевніше знали це полонені футболісти, яким комендант обіцяв дарувати життя за програш. Їх заштовхували недавні супротивники, лаялися і люто штурхали бутсами — то був для них єдиний спосіб виглядати переможцями.

*1-й Український фронт,
листопад 1943 р.*

*Бій за південне сонце**

1. Вчора і нині

В середині липня 1935 року на півночі Криму, поблизу Сиваша, було знайдено тіло червоноармійця в будьонівці та шинелі з червоними нашивками. По майже зотлілих документах, які були в кишені, пощастило встановити, що прізвище загиблого — Іванов і що він був бійцем знаменитої 44-ї Сиваської дивізії.

Іванов загинув темної ночі 7 листопада 1920 року, коли разом з прославленим командиром Фрунзе вброді переходив через Сиваш під вогнем білогвардійських кулеметів. На той час минуло вже п'ятнадцять років від дня його загибелі, але піскуватий солонець сиваського берега так зберіг обличчя червоного вояка, що його можна було пізнати. Чи не символічно це і чи не говорить про безсмертя всіх, що полягли, захищаючи волю та щастя своєї землі?

За сімдесят років перед тим в обложеному англо-французьким військом Севастополі воював героїчний

---

* Репортаж з поля бою.

матрос Кішка; тоді ж таки, захищаючи південну околицю того славного міста, загинув смертельно поранений у голову адмірал Нахімов; тисячі червоних бійців захищали місто матроської слави згодом, у тисяча дев'ятсот сорок другому... Нікого з них не забула і довіку не забуде рідна земля!

...Цього квітневого дня 1944 року з вершин Кримських гір я бачу далекі обрії Чорного моря. Повітря чисте й прозоре, погляд вільно сягає далини. І так ясно ввижаються прийдешні літа, коли й імена тих, що приносили сьогодні зі зброєю в руках на оцих осяяних сонцем пагорбах, теж увійдуть назавжди в людську пам'ять!

Їх багато. Безсмертні подвиги пов'язані з ними всіма. Сімдесятилітній Іван Оленчук, може, й не чув ніколи імені севастопольського матроса Кішки, та не дивно, що свій подвиг він здійснив 1920 року саме в Криму: кожна героїчна епоха цієї землі породжувала своїх героїв. Образ севастопольського матроса був поруч із Оленчуком, коли він проводив армію Фрунзе через Сиваш; так само образ великого полководця часів громадянської війни Фрунзе супроводжував нинішнього генерала Толбухіна, бо вся історія кримської землі — то суцільний ланцюг героїчних подвигів, у якому кожна ланка є прямим продовженням попередньої.

Під Перекопським валом я зустрічав чимало бійців, які ніколи ще не бували в Криму. Та не траплялися мені такі, що не чули про його героїчну славу. Їм не терпілося швидше перейти стародавній Турецький вал, швидше рушити з місця, щоб власними ногами і собі пройти по кримській землі. Спостерігаючи їхню благородну нетерпеливість, схожу на душевний порив, я не сумнівався, що й вони себе вкриють безсмертною славою.

Згодом, вже перед околицею охопленого полум'ям Сімферополя, я чув, як боець розповідав старшині:

— Отам, за тими горами,— бачиш, вершини біліють? Отам я в сороковому відпочивав. Не віриш? Навіть назву селища пам'ятаю: Алупка. Там є колишній Воронцовський палац, в ньому я...— Він, як видно, помітив недовірливу усмішку на обличчі старшини і обурився: — От же невіра! Ну, дійдемо, сам побачиш.

Оце синє високе південне небо багато хто знав. Тут ми відпочивали й всотували своїми засмаглими тілами

південне сонце після довгих місяців тяжкої праці, і нам надовго запам'ятався солодкий смак тутешнього винограду й терпкість лісового кизилу. Тут дехто з нас закохувався, а дехто створив свої краші вірші, сподіваючись, що вони увічнять його ім'я... Та, мабуть, найголовніше те, що звідси більшість із нас вивозила своє захоплення красою тутешніх місць, яскравістю сонця й теплотою лагідних чорноморських хвиль, аби потім цілий рік мріяти про повернення сюди бодай ненадовго. Мрія ця додавала сили, вселяла надію та була радістю, якої часом бракує в житті...

А проте зараз на цю землю обітовану ми прибули не на прогулянку. Десятки тисяч людей, що позасідали за скелями й у чагарниках, не мали ні путівок, ні плакатних квитків, та й земля, про яку вони мріяли, була спалена, потоптана ворожими чобітьми, пограбована й принижена. Кольорові листівки з мальовничими кримськими краєвидами, що колись висіли по стінах їхніх домівок і милували око, тепер не відповідали дійсності. І це не лише засмучувало — це обурювало.

Нині чудовий куток на землі перетворився на ворожу фортецю. Володіючи нею, фашисти хазяйнували на всьому Чорному морі. Через те й чіплялися за цей клопот, коли фронт уже гримів далеко на Заході. Замкнувшись у Криму на два, як їм здавалося, замки — Сиваш та Перекоп, — вони до того ж загрожували й тилам наших військ, які вже були так далеко. Це розумів кожен ворожий солдат, і від хвилювання стріпувалося нелюдське серце.

Але це розумів і кожен червоноармієць. А коли розумієш важливість поставленої перед тобою мети, потроюються сили. І якщо ворог знав, у чому полягає важливість Криму як твердині на Чорному морі й фортеці в нашому тилу, то ми були впевнені, що, замкнені на цьому півострові, вони водночас опинилися й у пастці, з якої вже не вийдуть.

Згодом мені довелося зустрітися з льотчиком Валентином Редьком, якого в кінці березня було збито над Джанкоєм. Схопивши його, гестапівці сподівалися добути відомості про наші війська, катували його й допитували:

— Та чого ви опираєтесь? Адже ви в полоні!

— Я? — дивувався Редько. — Не я в полоні, а ви!

І то була правда. Адже до кожного замка існують ключі. Ключем до Перекопу й Сиваша була радянська зброя, яка вже відімкнула не один залізний замок і му-сила відімкнути і цей — кримський.

2. Перед боями

Перекопський вал у XVII сторіччі спорудили татари, аби утруднити запорозьким козакам проникнення на Кримський півострів і захистити свою фортецю Ферх-Кермен, або Ор-Капі, як називали її турки, їхні союзники. Проте 1736 року російські війська під командуванням фельдмаршала Мініха взяли ці укріплення й зруйнували. Через вісімнадцять років ханові Крим-Гірею довелося їх відбудувати і споруджувати перед ними знаменитий вал удруге.

Згодом цей десятикілометровий перешийок між Каркінітською затокою та Сиваським (Гнилим) морем — єдине місце, де можна до Криму пройти суходолом, — різні армії долали не раз, і все-таки навіть у наш час цей глибокий рів та висока земляна стіна становлять серйозну перепону на шляху воєнного наступу.

На початку квітня 1944 року більша частина валу перебувала у ворожих руках. Лише в одному місці наші підрозділи захопили невеличкий клапоть — надто малий, щоб переправити на кримський бік потрібну кількість військ. Ворожі кулемети й гармати обстрілювали їх з вершини валу, снайпери мали змогу знімати кожного, хто наважувався підняти голову. До наших бійців, які закопалися в землю на захопленому перед наступом клапті, можна було дістатися лише глибоченим ходом сполучення — і то тільки поповзом, бо, спостерігаючи згори, снайпери його прострілювали майже до самого днища. Отже, пробиралися ним лише поодинокі бійці, здебільшого ті, хто мав будь-що доставити нагору харчі від похідних кухонь. І я сам двічі бачив, як кулі снайперів поцілили в термоси з борщем, і фонтани гарячої поживи виривалися з металевої оболонки термоса.

Отже, й нині, як і двісті років тому, Перекоп лишався твердим горішком. Тактичні заходи російських фельдмаршалів Мініха та Лассі застаріли і вже не могли зарадити, але стратегія Фрунзе, яка полягала в одночасному ударі і на Перекопі, і на Сиваші, видавалася

нашим генералам підходящою й сьогодні. Багато хто з них брав участь у штурмі Перекопу в двадцятому, хоч всі вони були тоді здебільшого рядовими бійцями, і на стратегії не розумілися. Згодом, у стінах військових академій, до їхнього досвіду додалося ширше уявлення про ту знамениту операцію.

Зараз головне полягало в тому, щоб якомога зменшити можливі людські втрати. Адже величезна кількість зброї, яку ворог мав у Криму і міг зосередити на двох невеликих фронтах Сиваша й Перекопу,— давала йому значні переваги, і наше командування бачило вихід лише у несподіваності, швидкості та приголомшливій навальності майбутнього удару. Виконання першої та третьої умов було забезпечене: відрізані від наших військ Перекопським валом, німці не мали змоги проникати в наш тил і стежити за нашою підготовкою, а від повітряних спостерігачів її можна було приховувати. Але темп нашого просування вперед залежав і від знання місцевості.

Ми теж були відрізані Перекопським валом від супротивника і могли вести розвідку лише з повітря, але в наших рядах було чимало людей, які знали тут кожен горбок і кожну западинку, і це давало нам перевагу, яку було використано як слід.

Важко сказати, кому спало на думку — створити в тилу полігон, який імітував би територію передової лінії ворожої оборони, щоб провести на ній серію учбових операцій, у яких взяли б участь бійці передових підрозділів. Наближення до реальних умов майбутніх боїв — на цьому завжди наполягали наші військові керівники під час маневрів, що їх практикували в Червоній Армії ще перед війною.

На північ від Перекопського валу бійці копали траншеї, насипали штучні пагорби, будували землянки та бліндажі. Проїжджаючи повз це будівництво в тилу діючої армії, новоприбулі офіцери виходили з машин і дивувались: чи не готують запасні рубежі для можливого відступу? — запитували. Їхню розгубленість не важко було зрозуміти: адже по всьому фронту від Білого до Чорного моря радянські армії швидко просуваються вперед, а тут, у глибокому тилу, начебто побоювалися, що німці можуть перейти в наступ!

Та будівництво тривало. Бійці працювали вдень і вночі, тяжка праця їх виснажувала, вони, звісно, взагалі

не знали, нащо все це, були невдоволені даремним, як їм здавалося, витрачанням сил. Але працювали, бо того вимагав наказ.

Згодом уже в Джанкої боєць Євлампієв мені розпо-відав:

— Нарікали ми, звісно: тільки й думали, щоб швидше рвонутися вперед, а нас змушували копати в тилу, куди німця однаково не пустимо. А коли через вал перебралися, згадали слова Суворова: важко під час навчання — легко в бою! І як пішли ми вперед, я мало не кожну западинку на своїй дільниці знав, кожен горбочок. Поту, що правда, пролили чимало, але скільки зберегли крози!

Полк Іванищева, що мав першим пробивати ворожу оборону, вивели на ці штучні позиції в повному складі. Він «штурмував» їх по кілька разів на день, після кожного «штурму» Іванищев збирав своїх офіцерів і розглядав наслідки операції. Виявляли помилки, домагалися, аби кожен боєць доцільніше використовував свою зброю, залягав і перечікував у безпечніших місцях. А парторг капітан Сироткін використовував кожну вільну хвилину, аби підбадьорити солдатів.

Тридцять днів підряд тривало навчання майбутніх штурмовиків Турецького валу. В кінці місяця кожен уже точно знав, де міститься ворожий бліндаж і як до нього краще дістатись, з якого місця доцільніше відкривати вогонь і де найзручніше вскочити у ворожу траншею. За цей місяць штучний Перекоп було «захоплено» п'ятдесят разів. Бійці та офіцери навчилися долати за три хвилини двохсотметрову відстань і сподівалися дотриматись такого ж темпу й під ворожим вогнем.

Але того ще не досить. Слід було вдосконалити й свої вихідні позиції. Адже те, чим закінчиш, часто залежить від того, з чого розпочав, а починати мали саме зі своїх власних позицій.

На командних пунктах частин удень і вночі перебували генерали Чанчібадзе та Коломієць. Загальний план знали тільки вони, і вони особисто інструктували своїх підлеглих. І, виконуючи їхні настанови, сапери темними ночами нечутно копали «вуса» — глибокі відгалуження від ходів сполучень, котрі все більше наближалися до ворожих траншей, — в деяких місцях вони

наблизилися мало не на вісімдесят метрів. Передбачено було все — навіть приступки, щоб легше вискочити з такого рівчака. Повикопували навіть «лисячі нори», з яких, не вилазячи на поверхню, можна жбурнути в'язку гранат. Десятки деталей, подробиць і навіть дрібниць намагалися передбачити заздалегідь, щоб випадково не сталося несподіванки, здатної бодай на хвилину затримати наступ.

А в цей час за схилами Турецького валу і в глибокому вибалку перед ним на нетривкому сніжку, що несподівано випав уночі й танув під скупими променями квітневого сонця, інші бійці набивали соломою лантухи, пришивали до них схожі на людські голови полотняні кулі, набіті соломою. Поступово кожен такий лантух починав скидатися на неоквиру людину. Навіть самі «скульптори», що зосереджено фабрикували ті опудала, не знали, нащо вони. Проте здогадувалися, що й їхні витвори мають чимось полегшити справу під час наступу.

Мабуть, жодного штурму за час війни не готували так старанно і ретельно, як цей, хоч перед тим їх уже здійснено багато. То була багатоденна, тяжка, виснажлива, але й захоплююча праця. А праця, як відомо, ніколи не гине даром,— особливо, коли розумієш, для чого стараєшся.

3. На Малій землі

За п'ять місяців перед цим — холодної дощової ночі 30 жовтня 1943 року,— переслідуючи ворога, що панічно відступав на південь з-під Мелітополя, війська генерала Неверова підійшли до Сиваша. Дув пронизливий вітер і наганяв воду з Чорного моря у мілку затоку. Води ставало все більше, але фашисти встигли переправитись на кримську землю ще по мілководдю, а коли переслідувачі підійшли до Сиваша, довелося зупинитись.

Генерал жалкував, що не вдалося переправитись у Крим слідом за деморалізованим ворогом. Але той тікав так швидко, що йому пощастило відірватись. Тепер — бідкався генерал — займе оборону, не обійдешся без зайвих людських втрат... І все-таки поки ворог як слід у землю закопатись не встиг, генерал вирішив зробити майже неможливе: переправити бодай кілька

підрозділів і захопити на кримській стороні хоч невеликий плацдарм.

Першого листопада ніч виявилася також темною й беззоряною, як і напередодні. Вгорі клубочилися важкі хмари, хоч дощу й не було. Коли прибув офіцер зв'язку з наказом розпочати переправу, загін уже стояв біля води. Плоти для гармат, бочки для кулеметів та невелику кількість човнів для іншого майна було приготовано заздалегідь. Люди мали переправлятися вброд.

Я не розписуватиму тієї нічної епопеї — її неважко уявити. Брести довелося по пояс, а часом і по шийку в холодній осінній ропі. Люди падали, захлиналися й підводились. І все-таки, коли ворог їх помітив, його вогонь був ще не організованим і через те не таким ефективним, яким міг стати згодом, — через день або два.

Вискочивши на берег, стомлені й наскрізь промоклі бійці з ходу пішли в наступ. Мабуть, фашисти подумали, що це лише передовий загін, за яким підуть у наступ значніші сили, бо досить швидко відійшли, і коли почало світати, плацдарм на південному березі Сиваша вже було закріплено.

Понад п'ять місяців утримували війська генерала Неверова цей невеличкий клапоть кримської землі за водами Гнилого моря. Фашисти безліч разів пробували ліквідувати плацдарм, але щоразу терпіли невдачу. Кінець кінцем вони змирилися з його існуванням і почали будувати укріплення, котрі, як вважали, знешкоднують його. Покінчивши з будівництвом, німецький генерал-полковник Енеке видав наказ, у якому говорилося: «В світі ще немає такої сили, яка спроможна прорвати нашу оборону на Сиваші. Хай солдати спокійно відпочивають в окопах — тут вони проживуть до перемоги. Шлях більшовикам до Криму відрізано назавжди».

Самовпевненості, як бачимо, генералові не бракувало. А проте, з погляду інженера-фортифікатора, він мав для того чимало формальних підстав: десятки ліній траншей пролягли між Кияцьким, Кирлеуцьким та Айгульським озерами, перед траншеями безліч рядів колючого дроту та замінованих полів, повсюди камінні бліндажі з гарматами та кулеметними гніздами... Аж із Німеччини через Румунію вони привезли сюди сотні своїх знаменитих «кравів» — спеціальних ковпаків з

товстої броні — і встановили їх у місцях, що здавалися вразливими. Кожен метр навколишньої землі прострілювався перехресним вогнем.

З інженерного боку все було гаразд, і все-таки певність генерала Еиеке виявилася перебільшеною. Адже тими ж словами її вже не раз висловлювали й інші фашистські генерали в інших місцях, і досвід постійних розчарувань міг би дечого й навчити. Але й нині, навесні сорок четвертого, ворог не міг відступитися від інерції традиційного мислення пруської воячини, яка вважала солдата тупим автоматом, хоч на практиці вже не раз переконався, що радянські солдати, котрі його лупцюють, автоматами не є. Ці солдати вже не раз руйнували й їхні фортеці, й їхні военні доктрини, бо втілювали не лише воєнну, а й моральну силу, проти якої не міг устояти бездушний людський механізм фашизму. Сила ота полягала в почутті правоти й справедливості, — відповідальності перед власним народом і перед трудовими людьми взагалі.

Самовпевненість фашистського хвалька не заважала нашим бійцям робити свою справу. Під безперервним артилерійським вогнем та бомбардуванням з повітря сапери будували переправи на плацдарм: одну через сиваські болота — від піскуватої коси до хутора Чигари і другу — від невеличкого півострівця до острова Руського і далі — знову ж таки через Сиваш — до кримського берега. Обидві, побудовані ще в листопаді сорок третього, фашисти в багатьох місцях пошкодили, але сапери весь час ремонтували, і потік боєпостачання для плацдарму не припинявся. Поступово темними ночами переходили туди нові підрозділи, а на спеціальних платформах тихцем перевозили і танки, й чимало артилерії. Поступово на маленькому п'ятачку накопичувалася військова сила.

Перед вирішальним квітневим наступом тут були вже значна кількість боєприпасів і навіть штаби деяких військових з'єднань, які опинилися попереду своїх солдатів. Але все це так старанно і майстерно було замасковано, що навіть кореспондент військової газети, якому довелося тут побувати кілька разів, не міг багато що помітити. І, лише пройшовши темними переходами й заплутаними відгалуженнями від них, можна було збагнути, що навіть тебе, стріляного вовка, введено в оману.

Минула зима, як на лихо, була мінлива. Після несподіваного морозу раптом починався дощ, на зміну цілоденній відлизі вночі здіймалася люта хурделиця. Такої незвичної зими в цих південних місцях не пам'ятали навіть літні люди, а старий Оленчук, якого я тут зустрів удруге, з досадою вигукнув: «Сімдесят літ прожив біля Сиваша, а такого, їй-право, не бачив!»

Мені самому довелося спостерігати наслідки жахливої трагедії, до якої спричинилася ця підступна зима, яка раптом навесні накоїла лиха. Це сталося неподалік від Перекопу — велика колона з боеприпасами йшла багнистою дорогою на фронт. Машини буксували, бійці весь час підштовхували їх. День був сонячний і теплий, і, коли смеркло, люди, мокрі й знесилені, повалилися й позасинали в кузовах своїх машин. А вночі несподівано вдарив мороз, і, коли вранці бійці попрочидалися, виявилось, що восьмеро замерзли...

Так поводитися ота дивна весна й побіля Сиваша. То замітало геть усі дороги, то тануло, й на грейдерах з'являлися залиті водою ковбані. Але повсюди можна було чути: «Дарма, переживемо. До купального сезону встигнемо і в Сімеїз, і в Ялту!»

Але до Ялти і Сімеїза дорога ще була довга.

Тут, на Сиваші, як і там, біля Перекопу, майбутній штурм все ще готували — ґрунтовно і всебічно. На початку квітня маленький п'ятачок, наїжачений стволами гармат, гвинтівок і кулеметів, принишк у мовчазному чеканні наказу, за яким вся ця сила вирветься з землі.

І ось наказ пролунав.

4. Артилерійський удар

Удосвіта 7 квітня на Перекопі розляглися перші гарматні залпи. Це була не звичайна артпідготовка перед наступом, яка мала б лише розладнати ворожу оборону, аби легше було просунутись вперед, перше ніж ворог отямиться. Ні, це був справжній артилерійський наступ, спрямований на докорінне знищення передових ліній ворожих укріплень і розрахований на те, щоб в них не уцілів жоден солдат.

Для такого наступу наші частини мали не лише досить гармат, а й точні відомості про ворожі споруди, одержані від кримських партизанів. Їхня копітка й небезпечна п'ятимісячна праця мала тепер особливе значення.

чення — наші артилеристи знали, з якого матеріалу споруджено той чи інший дот, знали сектор обстрілу кожного з них, систему взаємодії з суміжним дотом, калібр та кількість озброєння. Партизани працювали ретельно, передавали відомості вчасно і точно, і в записниках командирів батареї поступово накопичувалися потрібні відомості про дільниці, по яких їм доведеться вести вогонь.

Довкола стояло таке ревище, що не чути було й власного голосу. Повітря стрясалося, аж забивало дух. Перед стіпою Турецького валу артилерія стояла не окремими батареями, як звичайно, — гармати вишикувалися тут на віддалі метра одна від одної вздовж усього валу. Кожна біла, не чекаючи команди: мала свою ціль і посилала туди снаряди. Відстань до ворожих позицій була невелика, отже, траєкторії високі — тисячі снарядів разом досягали хмар, завихрювали і куйовдили їх: схоже було, що небо, мов люстро, відбиває жах, який коїться на землі, й спостерігати це було водночас і радісно, й страшно.

Фашисти отямилися лише ополудні. Отямилися, але ще не оклигали. В сорок четвертому році ворог уже знав, як зросла наша артилерія кількісно, але такої нищівної точності пострілу він, либонь, ще не зустрічав. І тепер, навіть трохи оклигавши, він просто не мав чим відповісти нашим артилеристам і викликав авіацію. А коли над нашими позиціями з'явилися тяжко навантажені «юнкерси» в супроводі цілої хмари «месершмітів», дехто, мабуть, згадав «купальний сезон» та Ялту — довелося ховатися у завбачливо викопані щілини.

Тим часом за тридцять кілометрів від Перекопу — на Сиваші — воїни генерала Крейзера з хвилюванням прислухалися до віддаленого гуркоту. Ясно було, що на Перекопі почався наступ.

А тут поки що панувала тиша. Але вночі було наказано зняти маскування, яким так ретельно прикривалися п'ять місяців. Гармати вивозили з-під землі й розвернулися жерлами на південь. З кишень своїх гімнастеров командирів видобули записники, в яких занотовували й креслили перед цим плани своїх дільниць. А ще за кілька хвилин луна перекопської канонади потонула в гулі своїх, сиваських, батареї.

Вранці я розмовляв з полоненим артилеристом, гармату якого прямою наводкою підбив сержант Сергій

Богомол. Полоненого звали Лео. Пам'ятав, як звали, а прізвища свого ніяк не міг згадати, хоч начебто й намагався.

Він був такий приголомшений, наче навіки втратив глузд. Цілу годину не міг вимовити й слова, а коли я вже облишив його й хотів іти, він раптом проказав:

— Це жахливо! Третій рік я на фронті, а такого не було.— І розпачливо додав: — Ні, так воювати не можна...

Канонада потроху слабшала — наші стрілецькі підрозділи переправлялися по насипаних дамбах і виривалися на степовий простір. Батарей знімалися зі своїх позицій і поспішали слідом. «Юнкерси» висіли над переправами, кидали тонни бомб, намагаючись їх зруйнувати, але кидати доводилося з великої висоти — опускалися наші зенітки їм не дозволяли.

З диким виттям бомби падали у воду Сиваша, глибоко занурювалися в багнисте дно і, вибухаючи там, здіймали величезні фонтани, обливаючи бійців чорним гірко-солоним мулом.

Але поцілити у вузьку насипну дамбу з такої висоти їм не пощастило. Принаймні я, перейшовши нею з одного боку на другий кілька разів, не бачив жодної воронки на її земляному кількакілометровому тілі.

5. Перекоп

«...Якою б сильною не була артилерійська підготовка, всіх ворожих вогневих точок вона не може знищити», — приблизно так говорив командувач 52-ї армії генерал Захаров своїм старшим офіцерам під час паради перед наступом. Це було попередження тим, хто, знаючи, яку величезну кількість гармат зосереджено на Перекопському напрямку, міг подумати, що після такої артпідготовки можна йти у наступ мало не церемоніальним маршем. Щось у передових ворожих укріпленнях повинно було лишитися, треба тільки виявити оте «щось» перед тим, як пустити вперед стрілецькі частини.

Для цього вирішили застосувати невеличку хитрість. Отож уранці, коли небо гриміло, а земля стрясалася від розривів тисяч снарядів, огонь було несподівано перенесено в глибину ворожої оборони. Водночас у ходах сполучень повитикалися сотні людських постатей —

отих самих солом'яних опудал, що їх сотворили перед наступом солдати.

Здалеку, мабуть, справді здавалося, що піхота готується до атаки — уцілілі німецькі вогневі точки заговорили і, звісно, виказали себе. Спостерігачі, спеціально для цього розташовані в зручних місцях, засікли їх.

Німці швидко второпали, що їх одурено, але вже було пізно. Наша артилерія знову перенесла свій вогонь на їхній передній край, стріляла по щойно виявлених позиціях ворога. Протягом наступної години було знищено майже всі кулеметні гнізда й гармати гітлерівців, які вціліли до цього обстрілу.

Коли наша артилерія змовкла, в небо злетіла зелена ракета — сигнал до справжньої атаки. З суміжних траншей вискакували бійці й, пробігши кільканадцять кроків, залягали. Потім знову підхоплювались, бігли далі й знову падали. До траншей гітлерівців треба було тричі отак пробігти й залягти, не припиняючи й на мить стрілянини з автоматів та гвинтівок.

За годину становище на фронті визначилося. Війська генерала Казарцева, взявши в лоб останні ворожі укріплення, опинилися перед Армянськом. Тепер стало ясно, що фашисти не змогли утриматись на жодному рубежі, розчавлені силою нашого вогню — павальним ударом. Ходами сполучень вони відходили в місто і займали позиції за руїнами будинків. З тилу поспішали їм на допомогу резервні частини, підвозили артилерію й кулемети.

Але їм не дали змоги закріпитися й на цьому рубежі, Війська швидко наближались до міських руїн. Бійців недаремно вчили протягом багатьох днів на учбових полігонах перед Турецьким валом: вони знали кожну вулицю й кожен завулок вцент потрошеного Армянська, і тепер це їм дуже допомагало. І коли на околиці несподівано з'явилися вісім ворожих танків, переправлених до Армянська з-під Ішуні, бронебійники їх зустріли із засідок.

Серед бронебійників був боєць Палій, якого щойно поранило. Та коли до нього підповз санінструктор, Палій відмовився евакуюватися в тил. Він дозволив лише перев'язати себе, потім заліг за бугорцем і принишк, чекаючи, поки танки наблизяться: побоювався, що, втративши багато крові, не зможе стріляти так само

влучно, як стріляв перед цим. І коли перший танк уже був просто перед ним, Палій вистрелив. Танк загорівся і припинив вогонь. Протягом ближчих кількох хвилин те саме сталося ще з двома ворожими танками. А неподалік, ліворуч, уже горіли дві машини, які підбили інші бійці.

Вцілілі три ворожих танки кинулися навтьоки, мчали на південь — по них били з гармат. Одним снарядом пощастило підбити передову машину. Зупинившись, вона перегородила вузьку дорогу, що пролягала між двома земляними насипами. Екіпажам двох інших машин довелося покинути свої броньовані фортеці й тікати геть.

Бій ще довго точився на вулицях Армянська. Рештки ворожих частин залишали південну околицю, але попереду лежав голий степ — вони ніде не могли сховатись. Їх наздоганяли снаряди з-за Перекопського валу, кулеметні черги з Армянська: мало кому з них пощастило проскочити крізь цей вогонь.

Завдання, поставлене командуючим 4-го Українського фронту генералом Толбухіним на перший день наступу, було виконане за кілька годин. Всі ворожі укріплення перед Армянськом і саме місто Армянськ захопили наші війська.

З перекопськими укріпленнями покінчено. Попереду була Ішунь.

6. Через пасмо озер

Сиваських саперів бійці жартома називають «бурлаками». Та й як їх можна назвати ще — невтомних трударів війни, — на котрих ворог силе своє розпечене залізо, а вони, замість того щоб відстрілюватись, орудують сокирами та шилками — будують, будують на війні!

Це вони, сапери, перетнули оці болотяні озера мережею земляних та дерев'яних переправ, позбавивши сотні тисяч людей необхідності перебродити їх і тягти на собі величезне господарство війни, без якого солдат не може виконувати свого основного призначення.

Переправи були постійно під обстрілом — і тоді, коли їх будували, і згодом, коли завершували роботу. І, ясна річ, — обстріл мав у сто крат посилитись, як тільки почнеться наступ і по насипах ринуть наші війська. Ось чому, коли пролунав наказ і артилерія почала обстрі-

лювати ворожі позиції, над Сивашем здійнялася величезна біла хмара — димова завіса, котра приховала дорогоцінні земляні та дерев'яні споруди від ворожих очей. Сапери, наче затяті рибалки, веслували по Гнилому морю, палили димові шашки й стежили, щоб димова стіна не мала жодної прогалини, крізь яку ворог помітить, що коїться на дамбах та мостах.

Звісно, димова завіса привернула увагу фашистів. Обстріл переправ посилювався, але стріляли вони наосліп і поціляли тільки випадково.

Армія генерала Крейзера йшла по насипах суцільним потоком. Це був не звичайний наступ військових угруповань. За насипами починалася ціла система озер, розділених вузькими смужками суходолу, що не давало змоги маневрувати, сковувало й змушувало просуватися по задалегідь пристріляних вузьких дорогах. Але наша артилерія перед цим зробила свою справу і набагато полегшила вихід військ на кримську землю з мінімальними втратами.

Головного удару гітлерівцям завдали війська генерала Бобракова. Їм випало штурмувати уцілілі ворожі укріплення в лоб. Не важко уявити, що такий штурм означає. Кожен метр землі перед ними прострілювався, брати їх доводилося ціною значних утрат. Це був жорстокий і кривавий бій.

Війська генерала Бобракова долали упертий опір. Цю дільницю ворог весь час посилював новими резервами, але вони швидко танули. Наступного дня гітлерівці кинули в бій польову жандармерію, а коли її теж винищили, в окопах з'явилися юнкери з офіцерської школи: це означало, що ворог виснажився цілком.

Я побував на дільниці генерала Станкевського. Його частини вели бій на правому березі Айгульського озера — біля найвужчого місця. Коли передові частини підійшли до води, вирішили переправляться убрід. Як на зло, ніч була місячна. Довелося просити артилеристів ударити димовими снарядами, щоб прикрити війська. Невдовзі снаряди почали рватися, і озеро вкрилося темним розкудланим димом. Троє розвідників поринули в оту хмару — вони мали дві рації й повинні були негайно передати те, що побачать на другому березі.

Їм пощастило виявити 17 ворожих гармат і понад два десятки кулеметних гнізд. Лежачи в чагарнику, вони з допомогою рацій дуже точно коригували вогонь арти-

леристів: майже всі кулеметні гнізда й артилерійські батареї було знищено. Вдосвіта через Айгульське озеро почали переправлятися головні сили генерала Станкевського.

Фашисти не сподівалися, що наші війська форсуватимуть озеро в такий спосіб — убрід. І коли наскрізь промоклі бійці вломилися в першу лінію оборони, понад п'ятсот ворожих трупів лишилося в укріпленнях — втекти пощастило небагатьом.

Успішний наступ через Айгульське озеро допоміг іншим частинам генерала Бобракова пройти вже й міжозерною сушею, куди тепер ворожі гармати вже дістати не могли. Здійснивши маневр, підрозділи Бобракова опинилися в тилу фашистів, де було знищено понад дві тисячі ворожих солдатів і офіцерів.

Протягом усього дня ці дві групи військ — Бобракова й Станкевського, — по черзі випереджали одна одну і змушували німців метатися, перекидати свої пошмотовані частини з одного флангу на другий, розпорошувати сили. Ця тактика взаємодії двох з'єднань розроблена, звісно, заздалегідь, виявилася надзвичайно ефективною і свідчила про те, що в галузі оперативної майстерності наші військові керівники дійшли високого рівня.

Фашистська газета, що її видавали в Сімферополі, в номері від 9 квітня повідомляла, що всі атаки на Сиваші відбито, і вихваляла командирів тридцяти своїх дивізій, які на той час уже були майже розгромлені. Проте в наступному номері вже про це не мовилося ні слова, бо вдосвіта 10 квітня дивізії Станкевського та Бобракова, захопивши Томашівку та хутір Кірк, рушили на Байсари та Новоолександрівку і вийшли в тил Ішунських позицій, де укріпилися ворожі війська, вибиті з Перекопу. Стиснуті з двох боків, вони втрачали єдиний вихід на Чонгарський міст, а це означало, що виходу в них взагалі вже не буде. Не дивно, що серед гітлерівців зчинилася страшна паніка. Залишаючи важке озброєння, вони метнулися в прогалини між нашими частинами, що поспішали замкнути коло, але прорватися на Чонгарський міст пощастило небагатьом...

Це вже була четверта ніч безперервного наступу, але я не бачив жодного бійця, котрий скаржився б на втому, волів перепочити. Мабуть, давалося взнаки внутрішнє збудження, викликане довгожданим наступом.

воно породжувало в кожному сили — втома не брала. Польові кухні ледь встигали — дарма що везли їх не коні, а ваговики. А коли вони з'являлися, бійці на мить зупинялися, підставляли котелки й рушали далі, сьорбаючи й розхлюпуючи гарячий борщ. Зупинялись ніколи, війська рухались вперед, боячись дати ворогові відігратись.

А коли сонце вигулькнуло з-за обрію, в наступ пішли моторизовані частини, які вже встигли підтягнутись за ніч.

Рухались танки, самохідна артилерія, мотоциклетні підрозділи.

Ворожий фронт в районі Сиваша було прорвано. Армія Крейзера вийшла на оперативний простір і розпочинала новий маневр у кримських степах.

7. Оперативний простір

Коли військо, яке перебуває в обороні, змушене залишити укріплення, відступити, давши змогу супротивникові вийти на оперативний простір, справи його безнадійні. Особливо в такій місцевості, як кримські степи, де нема за що зачепитися чи бодай на хвилину сховатися, коли в небі з'являються літаки.

Та зовсім інакше почувають себе в степу ті, що наступають. Неозорий простір степових рівнин дає їм багато переваг, — передовсім змогу маневрувати в залежності від потреби. Не казатиму вже про духовний занепад одних і піднесення інших: наздоганяти завжди приємніше, ніж тікати.

Стомлені вкрай, чорні від степової куряви та порохового диму, наші бійці й не думали про відпочинок: зупинка бодай на короткий час дала б перепочинок і ворогам. Досвід навчив користуватися своїми перевагами — адже нині по кримській землі йшла Червона Армія не першого року війни, а третього.

Аж до самісінького Джанкоя наступ не припинявся. Місто, що мало велику залізничну станцію, німці вже давно перетворили на фортецю. Адже через нього пролягає шлях до кримської столиці — Сімферополя, а довкола розташовано було до того ж величезні німецькі склади всеармійського значення — боєпостачання, продовольства і навіть кондитерських виробів. Коли б їм пощастило затримати наш наступ, вони могли б довго

тут пробути, маючи під руками все, що потрібно для тривалих боїв.

Але наступ Червоної Армії був такий швидкий, що закріпитися ворогам не пощастило і в Джанкої. Вони не встигли не лише зайняти давно вже обладнані позиції для оборони, а й прийняти бій, що його нав'язали їм наші війська: не встигли отямитись, як наші танки вже мчали по міських вулицях! Майже не зупиняючись, танки виривалися з передмість, не звертаючи уваги на ворожих солдатів, що позасідали в будинках: з ними кінчати мали стрілецькі підрозділи, котрі йшли слідом. Танкісти мчали вперед, наздоганяючи ворожі частини, що в паніці тікали на південь Сімферопольським шляхом.

Я був на командному пункті однієї з танкових бригад, коли підоспіли стрілецькі підрозділи. Розвідники доповіли капітанові Абрамовичу, який командував батареєю самохідних гармат, що на лівому фланзі відступає і може встигнути зайняти оборонний рубіж велика колона румунської піхоти. Румунів було разів у десять більше, ніж наших бійців.

Командир самохідної гармати лейтенант Сергій Банахов з невеликою групою автоматників обійшов ворожу колону й затаївся за хутірцем Зелений Рай у чеканні сигналу. Дві наші самохідки зробили те саме з другого боку ворожої колони. Важко сказати — не почули ворожі офіцери, що самохідки прогрімали гусеницями неподалік, чи вирішили, що це їхні гармати... Коли автоматники Абрамовича пішли в атаку, а самохідні гармати ударили з двох боків, румуни подумали, що їх оточено. Колона розпалася, солдати заметалися, нариваючись на вогонь наших автоматників та гармат. Виходу не було, і румунський підполковник, що командував колоною, вислав парламентарів. Певні, що колону оточив принаймні полк, посланці просили провести їх до генерала. Але генералів не було — тільки капітан Абрамович та старший лейтенант Данилов, командир роти автоматників. Розгублені парламентарі передали їм прохання свого підполковника взяти колону в полон.

— Повертайтеся і перекажіть підполковникові, щоб через п'ятнадцять хвилини з'явився разом із своїми штабними офіцерами, — наказав капітан Абрамович.

— Просимо на цей час припинити вогонь, — звернулися посланці.

— Припинимо, як тільки з'явиться підполковник,— пообіцяв Абрамович.— Отже, нехай поспішає.

Довго чекати не довелося: підполковник прибув зі своїм штабом за кілька хвилин. В небо злетіли три зелені ракети — це був наказ «не стріляти».

А за півгодини румунська колона вже йшла не на південь, а на північ. Дві тисячі роззброєних солдатів, довжелезну валку підвід, вантажених їхніми гвинтівками, кулеметами, боеприпасами, і великий табун коней охороняли кілька автоматників Данилова — більше він виділити не міг.

Під Біюк-Онларом я зустрів двох полонених німців, переодягнених у цивільне,— їх вів у тил своєї роти автоматник Іван Березов.

Вони пробиралися завулком, ховаючись за стінами будинків, і просто нарвалися на Березова. Коли боєць запитав, хто такі, один відповів російською мовою,— може, й з акцентом, але Березов на це не звернув уваги. Запитав другого,— виявилось, що той по-російськи не знає жодного слова. Тільки тоді Березов здогадався, що це переодягнені ворожі втікачі.

Через дві доби наші війська захопили станцію Сарабуз, поблизу якої містився ворожий аеродром,— либонь, уже останній на шляху до Сімферополя. Тут фашисти спромоглися організувати оборону. Про потребу будь-що затримати тут радянські війська було одержано спеціальний наказ Гітлера. Він обіцяв надіслати до Севастополя транспорти, аби евакуювати рештки військ кримського угруповання до Констанци.

Але нашим танкам та мотопіхоті вдалося обійти цей укріплений район і несподівано вломитися до Сімферополя. Вузол ворожих укріплень у Сарабузі виявився відрізаним від Керченського півострова. Фашисти ще цілу добу захищали його, але марно: довелося і їм скласти зброю.

Проте взяти Сімферополь було теж не легко. Довкола були величезні заміновані поля. Мінами було вкрито і дорогу від Сімферополя на південний схід, залізничне полотно від Джанкоя заміновано через кожні десять метрів, всюди — на станціях і мостах — в'язки толових шашок, що їх не встигли висадити втікачі.

Німецький гарнізон уже склав зброю, коли, повертаючись із щойно звільненого Сімферополя, я під'їхав до Сарабуза. Йдучи вулицею, захарашеною спаленими

машинами, я побачив на подвір'ї місцевої школи кількох бійців, що голосно реготали біля якоїсь купи, вкритої лантухами. Виявилось, що перед цим один із бійців помітив, що з-під лантухів стирчать чийсь ноги.

— Ти живий чи дохлий? — запитав боєць, але відповіді не дістав.

Він уже хотів вистрелити в оту купу, коли зі школи вибігла якась дівчинка й крикнула:

— Він живий, тільки наляканий!

Тепер перед бійцями тремтів ворожий солдат. Проте йому вже нічого не загрожувало, крім дотепів щодо його хоробрості. Переляканий на смерть, він ще не вірив, а може, й не розумів, що врятувався, і допетрав тільки тоді, коли, попосміявшись із нього, автоматники пішли своєю дорогою, покинувши його напризволяще на шкільному подвір'ї. Їм ніколи було вести його на збірний пункт: на них чекали більш важливі справи.

8. Останній штурм

Армії генералів Крейзера та Захарова гнали ворожі частини в гори, а тим часом Приморська армія, що переправилася з Кубані через Керченську протоку, поспішала берегом, перетинаючи їм шлях до моря. Остання надія — врятуватися з допомогою морських транспортів — танула.

Протягом десяти днів наші війська пройшли з боями двісті п'ятдесят кілометрів — від Перекопу й Сиваша майже до Севастополя. Від героїчного міста матроської слави їх уже відділяло не більше десяти кілометрів.

Але Севастополь був за горами, а кожна гора — фортеця, яку треба було брати з бою. І труднощі полягали не лише в тому, що німці стояли на вершинах, а наші підрозділи внизу, а й у тому, що схили німці ретельно замінували: гвардійцям генерал-полковника Захарова довелося знешкодити сто тисяч мін!

Сапун-гору захищали три лінії траншей, вирубаних у граніті, а поміж ними набудовано залізобетонні доти, з яких прострілювався кожен метр. Зброї у німців було дуже багато, — адже фронт весь час звужувався, кулеметні гнізда й артилерійські батареї все тісніше притискалися одне до одного. Щоправда, солдатів ставало все менше, але кожен діставав автоматичну зброю: на сто солдатів сорок кулеметів — нищівний вогонь!

За два дні перед тим, як наші війська підійшли до зовнішнього севастопольського обводу, військовий оглядач берлінської газети «Фолькіше беобахтер» писав: «Крим розташований попереду нашого південного фронту, він прикриває, як авіаносець, фланг південної німецької армії й захищає її з боку Чорного моря. Тепер, коли германський фронт відсунувся до Дністра, ба навіть далі — до Пруту, Крим все ще має величезне стратегічне значення, хоча б уже завдяки Севастополю — одній з найміцніших твердинь у світі. Недаремно ж радянські війська так довго й ефективно захищали його в сорок другому!»

Авжеж, Севастополь — міцна твердиня. Але ні для нас, ні для гітлерівців сорок четвертий рік не був схожий на сорок другий. Протягом минулих воєнних літ наші сили збільшувалися й набували досвіду, а фашистські після Сталінграда, Білгорода та Корсуня-Щевченківського слабшали й втрачали свій нахабний оптимізм. Та й кількісно вони зменшувалися й чимдалі слабшали — цього бідолашний оглядач не врахував. Час, як мовиться, протягом отих двох років не лише лив воду на наш млин, а й перекачував оту воду з їхнього.

Після катастрофи на Перекопі та Сиваші Гітлер усунув від командування кримським угрупованням генерал-полковника Енеке й замінив його генералом Альмендінгером. Новому командувачу фюрер наказав триматися в севастопольському обводі й на Балаклавських висотах до останнього солдата.

Та хоч фашисти були й сильні під Севастополем, радянські війська виявилися дужчими.

* * *

Сапери лежали попереду, поруч із піхотою, й, готові до штурму Сапун-гори, чекали сигналу. Володимир Скородумов мав разом зі своїм відділенням знешкодити міни перед підрозділом капітана Шилова, який був на самісінькому вістрі майбутнього наступу.

Скородумов — знаменитий воїн. За роки війни він багато зробив і багато чого навчився. Він пишається своїми трьома бойовими орденами і тим, що воював за Сталінград.

— Я, брате, майже десять тисяч мін за війну знешкодив — цілий арсенал! — з гордістю каже він.

Мова його повільна й розмірена: перед тим, як сказати, хлопець думає. І взагалі він неговіркий — любить і вміє слухати.

Йому щойно стукнуло двадцять п'ять, а він уже воював не лише в Сталінграді, а й на Міусі, і під Мелітополем. А проте на початку третьої години безперервної артпідготовки, коли до неї додалися ще й сотні бомб, що їх почали скидати наші бомбардувальники, він підсунувся до свого сусіди Івана Мишенця й крикнув: — Такого ще не бувало!

Окремих вибухів не чути було. Гуркіт стояв суцільний, наче кожен новий вибух був продовженням попереднього. Схоже було, що от-от має початись вулканічне виверження і лава, сисячись вирватися із-під оцих гір, трясє їх.

Цілих дев'ять годин тривала артилерійська й авіаційна підготовка. І тільки після такої пекельної молотьби піхота підвелася й рушила в атаку.

Гармати доводилося тягти вгору — вірніше сказати, нести на собі. Штурмові групи, припавши до кам'янистих схилів, дерлися все вище, підповзали до амбразур і, користаючись із того, що кулемети не могли їх доставати за скелями та камінними брилами, жбурляли в бетонні стрільниці протитанкові гранати. Після кожної такої операції солдати знову тягли вгору чергову гармату.

Першим опинився на Сапун-горі Шілов зі своїми бійцями. Це він встановив на вершині червоний прапор.

Тепер, коли вже минуло дві доби, протягом яких над Кримом сяє ясне квітнєве сонце, а довкола стоїть така тиша, що аж у вухах дзвенить, важко повірити, що все те було можливо. Бій гримів водночас і на Мекензієвих горах, і на Цукровій голові, і поблизу Федюхінських висот. І скрізь панувала однакова нелюдська запеклість, яка тільки й могла зарадити. Німці розуміли, що коли втратять Мекензієві гори, наші війська захоплять північну околицю Севастополя, а отже, й контролюватимуть рух флоту при виході з Північної бухти. Флот — то була їхня остання надія на порятунок і єдиний засіб підвозити резерви для боротьби. Вдень генерал Захаров наказав скупчити групу підрозділів начебто для штурму Мекензієвих гір, і гітлерівці, повіривши, що так воно й буде, повернули всю свою зброю проти цієї

групи. А вночі наші підрозділи перегрупувалися й рушили яругами в обхід. І коли основні сили обійшли гору з обох боків, фашисти на самій горі опинилися в оточенні.

У них не було іншого рятунку, як спробувати провратись. Але на той час частини генерала Казарцева вже підійшли до місця, де ворог тільки й міг оту спробу здійснити, і вже стояли на березі Північної бухти. Потім круто повернули ліворуч і швидко звільнили все узбережжя затоки: шлях з Мекензіївих гір було перерізано.

Отже, складна і дуже міцна система укріплень на Мекензіївих горах фактично не прислужилася німцям. Тепер перед нашими військами лежала завмерла Північна бухта, а на протилежному березі — місто Севастополь в диму та вогні.

Отут перед нашим командуванням постало, либонь, найскладніше завдання за весь час кримської епопеї: треба було переправлятися через бухту, а транспортних засобів не було. Там, позаду, перед Сивашем, до переправи готувалися протягом довгих п'яти місяців; тут ні плотів, ні човнів ніхто не наготував. Щоправда, в бухті стояли, позбавлені можливості вийти в море, ворожі пароплави, баржі та катери — з них можна було скористатись, якби пощастило ними заволодіти. Поки що бійці почали майструвати плоти, і коли вже їх було наготовлено досить багато, група бійців попливла не впоперек бухти, а вздовж — туди, де стояли ворожі катери. Над бухтою рвалися сотні снарядів — гітлерівці намагалися потопити свої катери. А коли сапери полковника Корявко дісталися до них, виявилось, що команди давно повтікали. Катери було захоплено. Серед саперів знайшлися колишні моряки, і невдовзі вони вже мчали впоперек Північної бухти, перевозючи зброю та бійців на севастопольський берег.

9 травня в глибокому підвалі спаленого будинку на розі Пушкінської та вулиці Леніна розмістився командний пункт генерала Казарцева. Зв'язківці встановлювали телефонні апарати, радисти приймали бойові зведення з полків. Стомлений украй, з глибоко запалими очима на схудлому обличчі, генерал читав ці зведення і щохвилини відривався від них, аби передати наказ із допомогою цілої батареї телефонів, що стояли долі, в кутку.

Опівночі змовкли останні постріли: місто було звільнено. Тієї ночі в розмовах між собою бійці часто згадували тих, хто обороняв це місто в сорок другому. І не можна було не радіти з того, що твердиню, яку ворог змушений був колись завойовувати цілих вісім місяців, тепер ми відвоювали за кілька днів...

9. Розгром

Висаджений, спалений дотла, зруйнований вщент, Севастополь лишився позаду. Тепер ворог уже, звісно, і не думав про те, щоб зберегти для себе бодай кляпоть кримської землі. Перед рештками розбитої армії Гітлера стояло одне завдання — евакуювати бодай оті пошматовані рештки. На самісінькому півдні півострова біля Херсонського маяка ще лишалася невеличка бухта, до якої могли наблизитись баржі та транспортні пароплави, коли б їм пощастило прорватись, і, все ще сподіваючись, що вони з'являться, розгромлена фашистська армія почала рачкувати до моря.

Наші розвідники довідалися, що транспорти мають наказ прибути в Херсонес 12 травня. Із наказу генерала Фрюгге, що його розвідникам пощастило захопити разом із «язиком», стало відомо, що біля високого берега поблизу Херсонського маяка побудовано велику кількість спеціальних драбин, аби спускатися з сімдесятиметрової висоти на вузький піскуватий пляж. Солдат, якого захопили наші розвідники, розповів, що спускати по них можна не лише людей, а й легке озброєння і навіть легку артилерію.

Проте евакуювати військо, яке все ще нараховувало понад сто тисяч солдатів, можна було тільки під надійним прикриттям: величезну армію мали перевозити човнами до кораблів, що стояли б на рейді. Отже, генерал Фрюгге виділив кілька полків смертників, які мусили зайняти оборону й з допомогою одчайдушних контратак будь-що затримати наші війська, поки евакуацію не буде закінчено.

Та лихо їхнє полягало в тому, що вістря півострова побіля маяка мало форму трикутника, і в міру наближення до місця евакуації простір звужувався й ущерть заповнювався технікою та людьми. В глибині не було вже не лише де розгорнутися для бою, — не було де

ступити. Всі ми розуміли, яка тіснота на отому маленькому п'ятачку, та якою вона була насправді, можна було побачити лише наступного дня, коли й тут усе скінчилося...

Але чим далі звужувався ворожий фронт, тим щільніший ставав огонь його оборони. Танки, що їх ворогові пощастило врятувати, вже стояли впритул, гармати так само притулилися одна до одної. Мало не в кожного смертника був кулемет, і ворожий фронт, який мав тепер лише вісім кілометрів у довжину, здатний був відкрити такий вогонь, що крізь нього могли прорватись хіба що поодинокі щасливці.

Опівночі невеликі загони полковника Провалова почали «мацати» ворожу оборону. Артилерія тим часом була в глибину ворожого трикутника — в отій тісноті кожен снаряд влучав. Загони Провалова випробовували ворожу оборону то в одному місці, то в іншому — вона була міцна: чотириста гарматних жерл на кожному з восьми кілометрів!

Та невдовзі все-таки знайшлося слабке місце й тут. І, коли командир одного з штурмових загонів доповів, що йому пощастило встановити, де саме це місце, генерал Мельник наказав іншій частині, що стояла наготові, вдарити й спробувати перетворити щілину на прорив.

Першою вломилася в оту вузьку прогалину рота старшого лейтенанта Степаненка. Фашисти, як видно, ще не здогадалися, що слабіну виявлено, і удар був для них на цій ділянці повною несподіванкою. Вони не встигли й отямитись, а слідом за ротою Степаненка вже ринули інші підрозділи, розвиваючи його успіх і розширюючи прорив.

Борог зрозумів, що фатальна хвилина настала раніше, ніж він сподівався. Пароплави та баржі були ще далеко в морі, коли б їх і пропустили одеські торпедні катери, мало минути ще кілька годин, поки вони змогли б наблизитись до Херсонеса, а наступ наших військ посилювався з кожною хвилиною. Тепер у прорив уже входили танки — розв'язка наближалася.

Німці вирішили спробувати бодай відстрочити хвилину своєї загибелі. Генерал Беме наказав підняти приречені батальйони для рішучої контратаки. Перед нашими позиціями постала суцільна стіна ворожих солдатів, що йшли не пригинаючись, на повен зріст.

Важко сказати — то була свідома психічна атака чи акт відчаю зломлених людей, яким уже байдуже — загинути зараз чи за годину.

Пам'ятного двадцятого року, тут-таки ж, у Криму, такі атаки часто практикували денікінські головорізи. Але тоді вони йшли проти бійців, озброєних лише гвинтівками, й ризикували нарватися хіба що на поодинокий кулемет. Тепер було інше. Вороги йшли на підрозділи, озброєні величезною кількістю автоматичної зброї. До того ж тепер уже важко було сподіватись на психологічний ефект, — тепер, наприкінці четвертого року найжорстокішої війни в історії. Легко уявити, що сталося з отією стіною, коли застрочили десятки кулеметів і сотні автоматів наших бійців! Сіро-зелена стіна падала, наче її щось підтинало. А за кілька хвилин її не стало взагалі.

Наші підрозділи піднялися й рушили вперед, вже не зустрічаючи опору. Доводилося перестрибувати через трупи, що лежали, наче покоси, — ряд у ряд.

Вдосвіта наші підрозділи вже були біля Очеретяної бухти. Першими до неї підійшли оті самі автоматники старшого лейтенанта Степаненка, які розпочали нічний наступ. Вони очищали узбережжя. На морі, неподалік від берега, горіло кілька самохідних німецьких барж.

Через півгодини по закінченні цього останнього бою мені пощастило побувати біля Херсонського маяка. Перед цим мені доводилося бачити чимало полів недавніх побоїщ, але такого — не траплялося.

Коли я прибув, з цього останнього плацдарму ворожих військ у Криму виводили полонених — сімдесят тисяч понурих, смертельно стомлених, але озлоблених привидів. Довкола впритул один до одного громадилися танки, автомашини та гармати — частково підбиті й спалені, але здебільшого цілі. Земля була захарашена такою кількістю трупів, уламків металу, снарядів та вистріляних гільз, що ступити не було куди — в буквальному розумінні слова. За півгодини встигли тільки сяк-так розчистити вузький прохід над самісіньким береговим урвищем, яким полонених саме й вели.

Раптом із колони вискочив офіцер і кинувся в урвище. Ніхто не озирнувся, але ніхто й не наслідував його приклад. Отже, тільки один із сімдесяти тисяч вважав за краще загинути, аніж опинитися в полоні.

А ще через кілька хвилин над морем з'явилися п'ять великих транспортних літаків з хрестами на фюзеляжах. Мабуть, вони мали вивезти з пекла вищих офіцерів, і ті, хто їх посилав, не сподівалися, що побоїще так швидко скінчиться. Льотчики не підозрювали, що спізналися, й почали заходити для посадки на польовий аеродром біля маяка. І в цей час по них ударили наші зенітки. Літаки швидко пішли вгору — їм пощастило втекти.

Проте за кілька хвилин з'явився й шостий літак. По ньому вже вдарили не лише зенітки, а й кулемети, і навіть автомати. Коли підбитий літак різко перехилився на ліве крило, проти сонця ясно видно було, що крила й фюзеляж схожі на решето. Так він уже й не вирівнявся й, розрізаючи крилами хвилі, зник під водою.

Цей поодинокий і вдало збитий літак здійняв серед сотень бійців бурю невгамовної радості. Він був уже під водою, а стрілянина не лише не припинялася, а все дужчала — стріляли в море, стріляли в небо, стріляли зенітки й автомати, стріляли з польових гармат. Це схоже було на своєрідний салют, що його бійці давали самим собі, своїй перемозі, славі своєї зброї. Командири бігали й кричали, наказуючи припинити вогонь, але бійці не слухалися. Мабуть, то був перший випадок, коли під час цієї війни наказували не стріляти, і так само перший випадок, коли бійці не корилися наказові. Та чи можна було нарікати на людей, які таким способом відзначали свою перемогу?

І лише згодом, коли стрілянина вщухла і настала тиша, стало ясно, що війна в Криму скінчилася і можна трохи перепочити. Адже фронт був тепер далеко, на Дністрі та Пруті,— поле жорстокого й кривавого побоїща раптом перетворилося на глибокий тил.

10. Перед новими боями

Ранок 22 квітня 1944 року біля Перекопу був незвичайним. Як завжди, велично височів великий вал, поритий сотнями снарядів і покреслений траншеями та ходами сполучень; як завжди, на тлі блакитного неба таємничо вирізнялися похмурі стіни старої фортеці, яка

була свідком багатьох січ, перемог і поразок протягом століть. Незвичайним було, проте, святкове пожвавлення та піднесена урочистість, що панували навколо.

Того ранку мало відбутися відкриття солдатської усипальні — пам'ятника героям Перекопу, які полягли в боях за оце південне сонце, за квітучий клопоть кримської землі.

Крізь вузьку прогалину в Перекопській стіні з півдня підходили з прапорами своїх військових частин представники дивізій та полків, котрі вкрили себе на цій землі безсмертною славою. Рядові бійці і славетні генерали йшли поруч в одному строю, схвильовані, а часом і зі сльозами на очах, щоб віддати належне пам'яті своїх полеглих товаришів та побратимів і ще раз глянути на місця, де було виявлено стільки військової доблесті.

Стоячи в урочистому мовчанні, наче перед самою Вічністю, котра має берегти людську славу для майбутнього, усі, мабуть, думали про духовну велич бійців, які пройшли довгий шлях від Сталінграда до Севастополя.

Зараз отут ще стояли живі свідки недавніх подій — Петро Самохін, у якого виблискували на вигорілій гімнастерці дві медалі з назвами великих міст, що їх уже люди й тепер вимовляють з побожним трепетом, і червонофлотець Степанчиков, який вісім місяців захищав Севастополь у сорок другому і нині знову його відвоював.

Степанчиков, кремезний присадкуватий хлопець, дожив до щасливої хвилини звільнення міста, яке йому тоді довелося віддати. Перев'язана голова вказує на те, скільки йому довелося заплатити за перемогу.

Він гордий з того, що був севастопольським моряком. Чи існує ще есмінець «Удалой», на якому він колись плавав? Восени сорок першого Степанчиков разом з усією командою змушений був зійти на сушу і стати морським піхотинцем. Але й зараз ще під його гімнастеркою є смугаста моряцька тільняшка, і, коли його запитують, звідки він родом, Степанчиков гордо відповідає:

— Я — моряк!

Він лишився моряком, але став іншою людиною. Куди й поділася його колишня бравада — розхристані груди і широченний кльош! Нині його обличчя зосереджене

і суворе; а очі сповнені видивами шляху: ніщо так не мінє людину, як жорстокі випробування.

А командир саперного батальйону майор Зайцев? В Сталінграді він був лише старшим сержантом. Шлях від легендарного міста став для нього школою війни та життя. І він пройшов повний курс тієї великої школи і став майором. Він добре вивчив душу бійця, засвоїв закони бою, намагався не робити помилок, через які часом люди гинуть задарма. Зоолог за освітою, він і не думав, що стане батьком для бійців. А зумів, І став.

Або Олександр Макуха — ось він стоїть поруч, рудуватий, непоказний. Товариші йому дали прізвисько — Хочу. Дивне прізвисько, чи не так? Виявляється, він його таки заслужив і не ображається, коли його так називають.

А прилипло воно до нього ще в Сталінграді, коли його рота займала оборону на заводі «Красный Октябрь». Він подав тоді заяву про прийняття до лав партії, але не пояснив у заяві, чому він її подає і навіть слова «прошу» не було в заяві. «Хочу бити ворога, будучи комуністом», — оце й усе.

Присутні засміялися, коли почули такий текст. А парт-орг, теж ледве стримуючи усмішку, запитав:

— А, власне, чому?

— Що «чому»? — мало не обурено перепитав Макуха.

— Ну чому ти хочеш бити ворога, саме будучи комуністом?

— А коли людина хоче, хіба цього мало? — запитав і Макуха, замість того щоб відповісти.

Я уявляю оте засідання бюро, яке відбулося в зруйнованому цеху сталінградського заводу. Звісно, коли людина хоче, це вже означає, що вона розуміє чому. Може, не вміє висловити, але хіба в такій справі важить уміння говорити? Хлопець тоді став кандидатом партії, а найдетальніше пояснення причини дав у бою, і таке дійове пояснення всіх вдовольнило.

Відтоді він пройшов півтори тисячі кілометрів пішки, гнав з рідної землі клятих ворогів, тричі пролив свою кров, але не загинув. Тепер стоїть в оцій урочистій щерезі, і те, чого він хоче, написане на його зосередженому, стомленому обличчі.

Проминуть тижні, а може, й місяці, відгримлять нові бої, й Олександр Макуха, ймовірно, теж стане майором,

як зоолог Зайцев. Бо війна людину вчить, лихо гартує, а відповідальність за життя інших зобов'язує.

Червонофлотець Степанчиков, майор Зайцев, боєць Макуха... Наче світ у краплині, відбита в них воєнна доля сотень тисяч таких, як вони. Люди мужніли, воля гартувалася, свідомість глибшала — нового, вищого духовного рівня сягав багатомільйонний колектив радянських людей на війні. Навчилися не лише влучно стріляти й розумно командувати, а й розуміти минуле, творити сучасне й зазирати в майбутнє своєї скривавленої землі.

Кримська операція показала й нову, вищу якість стратегічної й тактичної мудрості наших генералів. Вона тривала місяць і чотири дні: лише три з них знадобилися, щоб відібрати у ворога Севастополь. Порівняймо з цими трьома днями оті двісті п'ятдесят днів, протягом яких німецькі війська тупцювали побіля цього міста в сорок другому! Вони втратили сотні тисяч солдатів за оті двісті п'ятдесят днів, хоч місто на той час було вже обложене і з боку суші, і з боку моря. Чи ж не виправдана гордість, з якою зараз під Перекопом говорять генерали про щойно минулі бої, чи не в праві вони пишатися своїми здобутками і своїм умінням керувати великими людськими масами?

Хто зна, скільки днів та ночей ще триватиме шлях до остаточної Перемоги: від Пруту до Берліна ще довгий шлях. Та ні для нас, ні для наших ворогів сорок перший не схожий на сорок четвертий. І можна сказати з певністю, що наступний рік ще дужче відрізнятиметься від минулого і для нас, і для наших ворогів.

*4-й Український фронт,
кеітень 1944 р.*

Дим рідного дому

В милому краю, де вирував колись бурхливий Сорочинський ярмарок, в тихому куточку, де так часто лунали безтурботний сміх і співучі голоси, а яблуневі сади та дубові гаї таємниче шелестіли своїми вітластими кронами,— там стоїть тепер синій задушливий морок і неспокійна тиша.

Тиша ота зловісна й страшна; морок густий і непро-
никливий. Він огорнув українську землю на сотні кіло-
метрів, і коли дивишся з літака, здається, що над
Україною стоїть густий клубочистий туман.

Він не зникає ні вдень ні вночі. Сонце сяє вгорі,
і небо маревіє так само синьо й яскраво, як і в день
Сорочинського ярмарку. Здалеку долинає свіжий ві-
терець, але й він не розгонить отого ядучого ту-
ману.

І з жахом починаєш розуміти, що над полями не
вересневий туман і не осіння тиша. Дим, задушливий
чад величезного пожарища навис над країною. І варто
трохи спуститися з надхмарних висот — і вже в літаку
відчуваєш гіркі пахощі згарища.

Сьогодні Україна вже горить біля Дніпра. Лівобе-
режжя спалене. Дими клубочаться й не тануть про-
тягом кількох тижнів.

Сорочинці та Диканька, Опішня та Решетилівка...
Улюблені й заповідні куточки нашої Батьківщини... Їх
нема, як нема вже й самої Полтави, котру ворог спалив
і зруйнував майже цілком. Курним шляхом повільно
іде Солопій Черевик не на ярмарок — він тікає з пек-
ла. На його гарбі не лантухи з золотою пшеницею,
не яскраві полив'яні глечики з медом та молоком, а
жебрацький скарб — все, що пощастило врятувати.
І поганяє він зараз не круторогих волів, а самого
себе, бо на собі везе непомірний тягар свого власного
лиха.

Справжнє прізвисьце його зараз не має значення. Він —
тисячолик. Тільки душа його лишилася така, якою
була.

На полудрабках рипучої гарби не видно суворої Хів-
рі. Її нема — вона має підлогу в берлінській буцегарні.
Не милується чарівним видовищем ярмарку й молодень-
ка красуня Парася: німці забили її нагаєм із бичачих
жил. Старий повертається сам на свою спалену Бать-
ківщину. Він не знає, чи дійде, але йде крізь ядучий
дим, і дим не їсть його старечих очей, бо то дим рід-
ного згарища.

За роки війни я бачив багато людського горя, звук
до страхітливих видовищ смерті та руїн. Той, хто ба-
чив, як горів Чернігів, ніби й не мав би дивуватися
з пожеж. Та підлість страшна своєю різноманітністю
і через те не перестає приголомшувати і вражати. Не

має межі й професійне вміння убивць, котрі протягом кількох воєнних літ набували свого витонченого вміння знущатися з усього людського.

В Полтаві німець уже не розстрілював. Він навіть не вішав: палив живцем. Наздоганяв людину, ловив і кидав у щойно підпалений будинок. Люди, що стояли в день звільнення біля пам'ятника Шевченкові в Полтаві, не дивувалися з того, що німець спалив музей; щойно звільнивши місто, радянські солдати витягали з вікон обгорілі жіночі та дитячі трупи, а люди стояли й лише приголомшено стежили, наче весь час намагалися відгадати, до якої ж межі може ще опуститися двонога тварюка?

Старий чоловік, висхлий, мов кістяк, розповів мені про те, як німець в самому центрі міста спіймав жінку, налив їй у рот бензину і запалив. Тут уже зайве говорити про моральне падіння чи розклад людської подобі: нелюди — не люди, цим сказане все.

На територіях, котрі ще не звільнилися від окупації, нині діє новий наказ Гітлера: поголовно винищувати людей, яких не можна вигнати до Німеччини; палити й висаджувати все, що можна знищити. Звісно, це наслідок доконечного відчаю. Ілюзії його вже не тішать, надії повернутися нема. Розуміє, що йде геть назавжди, і намагається так грюкнути дверима, що ведуть до пекла, аби потрясти цілий світ. Ворог розуміє, що в нашому домі йому більше ніколи не пощастить побувати, і намагається плюнути в душу людства і залишити по собі страхітливий слід.

Я пам'ятаю, як, збираючись на свої літературні читання перед війною, ми дорікали один одному: «Образ ворога у вашому творі нежиттєвий. Він позбавлений барв, властивих кожній людині, — ворогові в тому числі. Він змальований лише чорною фарбою».

То були наївні докори. Звісно, тоді історія ще не знала, що людина може опуститися до такого рівня. Ми намагалися відшукати і в нелюдах бодай які-небудь душевні порухи, щоб зробити образ «живим». Але для того, щоб змалювати їх такими, якими вони сьогодні є, справді потрібна лише одна фарба — чорна. І якщо вони й після цієї війни виглядатимуть в наших творах блідими, то хіба що тому, що ніяка художня уява неспроможна вигадати того, що властиве їм сьогодні.

Якось довелося мені прочитати в газеті статтю одного відомого російського письменника про німця. Автор дивувався: перед війною, живучи в одному з берлінських готелів, він ніколи не побоювався, що хто-небудь викраде його чемодан, а вночі ніколи не страхався, що його заріжуть кухарським ножом, і через те не замикав дверей до своєї кімнати. Що ж, мовляв, сталося з німцем? Як він дійшов до того, чим сьогодні є?

Подібного запитання не поставить собі той, хто пам'ятає першу окупацію України. Молоденьку доньку Солопія Черевика було розстріляно ще тоді. Сам Солопій ще в ті прокляті дні виявився десятим у шерезі своїх земляків, і його було жорстоко побито шомполами на майдані в гоголівській Диканьці. Ми просто були занадто щасливі протягом багатьох літ і швидко про те забули. Авжеж, благословенна людська пам'ять, котра здатна забувати зло, але в ім'я наших дітей ми тепер не маємо права забувати. Віднині пам'ять стане нашим головним порадником і помічником — дим, що заволік усе навкруги, змушує бути невмолними і твердими.

І все-таки звідки це узялося — дивовижна, нечувана, неуявна жорстокість і презирство до людей? Такого запитання собі теж не поставить той, хто бачив німців зблизька в останні передвоєнні роки. Гіпертрофований культ особи — така була їхня багатовікова філософія, котра перетворила людську пиху на живе втілення Ірода на землі. Їм протягом стількох років торочили, що вони найкращі, — не дивно, що зневага до всього людського переродилася у фашизм.

Я пригадую випадок, що його сам спостерігав ще в 1932 році в Берліні. Під час естрадної вистави в театрі «Скала» якийсь акробат-англієць зробив на сцені сто п'ять сальто підряд. Після нього виступив німець, котрому пощастило зробити лише п'ятдесят сальто. Але глядачі влаштували овацію не англійцю, а німцеві, хоча кожен розумів, що це смішно й безглуздо. І страшила не сама по собі несправедливість щодо англійського акробата, а те, в якій формі ця несправедливість виявлялася. Зал ревів, із сотень горлянок виривалися захоплені вигуки, глядачі трясли своїми багатоповерховими підборіддями та товстими животами і викрикували: «Дойчлянд юбер аллес!» Це був дріб'язковий вияв величезної підлості, яка ставала ще

більшою від такої дріб'язковості. То був акт побожного схиляння перед неправдою, котра на наших очах перетворилася на таке саме схиляння перед культом, ім'я якому — смерть.

Німці палять Україну не для того, щоб зупинити нас. Вони знають — тепер нас уже ніщо не зупинить. Ми йдемо по спаленій землі з тяжким серцем, але ворогові не пощастить побачити наших сліз. Чорне звугліле віття яблунь, на яких висять руді, попечені яблука, — так, це страшно. Велика піч, що чудом уціліла від усього хутора Піски, а біля неї — стара Марія Галаган, котра на згарищі серед пустельного подвір'я варить буряки, щоб нагодувати свою сироту-онуку, — так, це зворушливо і сумно. Дим, дим, дим... Ядучий і гіркий дим найбільшого пожарища в світі — так, він здатний змусити серце тремтіти, але й він неспроможний зупинити.

Ми пам'ятаємо: Україну не раз палили. Чужоземні напасники не раз перетворювали на руїни її чудові міста. Але й зараз у спаленій Полтаві існує шведська могила, котра й далі служитиме пересторогою. Після кожної світової пожежі ми відбудовували свої міста, й простодушній Солопій Черевик — трудолюбива людина з чистою душею — знову підводить голову. Дим рідного дому гіркий, але ніколи ще він не розслабляв. Вдихнувши його, людина завжди опановувала себе і починала все спочатку.

1943

А через чверть століття...

...я знову побував у Полтаві, де писав статтю «Дим рідного дому». Добре пам'ятаю той день. Полтаву було щойно звільнено нашими частинами, пожежі та згарища ще диміли навкруги. В статті говорилося про скалічені звуглілі яблуні, на яких висіли руді плоди, спечені в пекельному полум'ї, про щиросердого гоголівського Солопія Черевика, котрий волочить ноги курним Сорочинським шляхом, про Парасю, яку забив фашист, та Хіврю, котра має підлоги у ворожій чужині.

До Берліна було ще далеко. Правнукам Солопія, у котрих серця запеклися від гніву й лиха, що його їм

довелося зазнати в рідному спаленому місті, треба було ще пройти тисячі кілометрів, щоб дістатися до ворожого кубла.

Полтаву було знищено. У величезній випаленій пустелі, де ще так недавно шуміли вікові дерева Жовтневого парку, височіла тільки славетна чавунна колона — пам'ятник Слави російських військ, що перемогли два з половиною століття тому шведські полки Карла XII.

Колона уціліла. Не тому, звісно, що ворог, котрий тікав світ за очі, вирішив її не займати. Обривки сталевого троса, накинутого на бронзову вершину, наче шворка на шию приреченого, свідчили про те, що німці намагалися її повалити. Але танкетки, з допомогою яких вони намагалися це зробити, виявилися занадто слабосилими, а достатньої кількості вибухівки або справжніх танків чи тракторів у хвилину квапливої втечі під руками вже не було...

Люди в той день вражено дивилися на уцілілий пам'ятник і, в уяві занурюючись у глибину віків, намагалися розгледіти чарівні риси далекого минулого крізь ядучий дим, що стелився над Полтавою. Те, що зберігся саме цей чавунний стовп, нікому не здавалося щасливою випадковістю. В образі пам'ятника лишилася недоторканою честь їхнього рідного міста, сама слава, якою увінчало воно себе майже чверть тисячоліття тому. Пам'ятник уцілів — це було цілком природно і символічно.

Полтава — місто з щасливою долею. Коли б звання міст-героїв надавали за подвиги, вчинені у минулому, вона була б, напевне, першою. Саме Полтаві випало колись щастя бути місцем, де вирішувалася доля всієї нашої країни, і навряд чи знайдеться в світі письменна людина, котра не знає про це. Коли Байрон писав про втечу Мазепи, він, безперечно, пам'ятав, що почалася вона після Полтавської битви; Есайяс Тегнер надсилав свого Аксея з листом до Стокгольма, і перед очима шведського поета, мабуть, теж стояла недавня катастрофа під Полтавою. Пушкін оспівав чудесну красу полтавських ночей і всенародні пристрасті, що клекотали тут, коли наближався «день Петра» і цар «вал Полтави уздрів нарешті вдалині».

Дивлячись на море звуглілих руїн, тяжко було думати про минулу славу цього міста. Схоже, що тінь

Тегнерового Акселя повернулася до шведських могил, щоб помститися за них через два з половиною сторіччя. Та, стоячи біля величного пам'ятника Слави сьогодні, уже не думаєш про непостійність історичних доль, бо сама історія прекрасного міста стверджує їхню недоторкану сталість, якщо вони побудовані на справедливості й правді, а не на насильстві та брехні.

Після другої спроби скорити її Полтава знову ожила, і тепер вона в сто крат гарніша. І сталося це тому, що правнуки Солопія Черевика не брали до рук меча і не вломлювалися в чужі хати, щоб нищити й убивати. Вони лише захищали від напасника свою рідну землю так само, як їхній прадід захищав її колись. Як і в ті далекі дні, ворожий розбій змусив їх позбутися властивої їм доброзичливості і м'якосердя, і в мирних душах прокинулася дивна сила, про існування якої ворог і думати не міг. Отак завжди й буває, коли тупа самовпевненість починає топтати людську гідність, наївно вважаючи, що довбня дужча за свідомість правоти. А ще ж Есайяс Тегнер попереджав свого Акселя, що краще б йому було почути «жахливий грім, який в Полтаві Петрова рать зняла вогнем», аніж вірити у всепрощення юної полтавчанки, котра в своєму справедливому гніві «небезпечніша в сто крат турецьких рук, що ятагани тримали, щоб завдати рани, які вже на тобі горять!»

Гітлер не зважив на попередження шведського поета, хоч поет отой і належав до народу, котрий запам'ятав історичний урок і зробив з нього практичні висновки. Він перетворив Полтаву на центр своєї «зони пустелі», з допомогою якої сподівався відгородити свої полчища від радянських армій, що гнали його геть зі своєї землі. Він не спромігся зрозуміти, що дим, котрий огорнув полтавську землю, був димом їхньої Батьківщини, який не розслаблює і не позбавляє рішучості, а додає сили, збуджує упертість і волю, з якими не спроможне упоратись ніщо.

Я пишу про Полтаву, а маю на увазі всю нашу країну і в образі правнуків Солопія Черевика вбачаю багатьох. Адже цілком можливо, що знаменитий бригадир штукатурів Петро Недайборщ, який побудував нинішній полтавський театр і майже всі чудові будинки на величезній Жовтневій вулиці,— адже можливо, що саме оцей Петро Недайборщ і є прямим потомком людини, з якої Гоголь писав свого Солопія! Петро Йосипович —

почесний будівельник України — уже мало чим схожий на гоголівського героя, та що не кажи, а все-таки його кривий родич. Він теж покладистий і добродушний, незлобивий і схильний невинно пожартувати, але людям, котрі насмілюються дратувати його, я не радив би з ним жартувати. Дим рідного дому, кров синів, бузвірство фашистських нелюдів, що зазіхнули на спокій його трудового життя,— все це змінило характер цієї людини. Дехто мав би взяти таку зміну до уваги, перше ніж потай позирати на схід...

Ось два факти, з яких можна було б почати розповідь про післявоєнну долю Полтави.

За двадцять три роки тоненький пагінець перетворюється на велике вітласте дерево, якщо про нього дбати по-хазяйському. Намагаючись якомога голосніше хряпнути дверима до пекла, Гітлер все-таки не міг змінити цього закону природи та людей. В Полтаві було чимало дбайливих рук. Петро Недайборщ один із перших виїшов на спалені вулиці; в руках у нього була лопата. Воронки не загортали — в них садовили дерева. Тоді ніхто не думав про символічне значення такого способу вирощувати сади та парки,— люди просто намагалися полегшити собі завдання і, щоб не копати ям, використовували воронки від мін та снарядів. Будинки відбудовувати було важче: бракувало цегли. Будували з каміння руїни — цьому теж не надавали символічного значення. Місто оживало, та, на жаль, повільно: у величезній країні доводилося відбудовувати сотні Полтав, а Донецьк чи Кривий Ріг мали до того ж важливіше значення — особливо в перші післявоєнні роки.

Ще довго на вулицях Полтави височіли похмурі обгорілі стіни зі сліпими вікнами. Ще так недавно — лише кілька років тому — саме сюди приїздили кінорежисери з акторськими групами, щоб знімати фільми про війну: в інших містах вже не можна було знайти таких «мальовничих» руїн. Та коли знаменитий італійський режисер Де-Сантіс, введений, мабуть, кимось в оману, теж приїхав до Полтави, щоб знімати свій фільм, руїни довелося будувати з дерева та хлорвінілу — від війни вже не лишилося слідів і тут.

Я люблю це чудове місто, овіяне славою минувшини та героїзмом сучасності,— місто-музей і місто — комуністичний взірць. Мені весь час ввижається, що по прохолодних алеях його парків і нині блукають поетичні

тіні великих творців, котрі вибрали колись саме цей куток нашої країни, щоб жити і творити безсмертні образи. Гоголь і Панас Мирний, Котляревський і Короленко — хіба тільки вони? Байрон і Словацький, Тегнер та Пушкін,— навіть ніколи не побувавши в цьому місті, вони однаково причетні до його слави, до краси його парків та садів.

Нехай пам'ятають про нього й ті, інші. Королі та короновані гангстери, що знайшли собі вічне пристановище біля його славнозвісних редутів,— їхні пожовклі портрети висять у восьми полтавських музеях як грізна пересторога всім, для кого історичний досвід — ніщо. «Загинеш, як швед під Полтавою»,— адже це приказкою стало недаремно. А людям, схильним до узагальнень, не важко зрозуміти, що за нею стоїть.

1965

Серце Шопена

Коли Адам Міцкевич за велінням своєї чудодійної фантазії наказав трьом синам старого Будриса вирушити в похід у три різні країни, щоб здобути там золота, соболів та самоцвітів, всі вони в свій час повернулися додому, і кожен привіз однаковий скарб — біляву польську красуню. Та коли в іншому творі, який поет у підзаголовку назвав українською баладою, треба було відомстити старому ревнивому воеводі за насильство над польською жінкою, Міцкевич обрав і зробив месником українського «хлопа» Наума. Будрисові молодці не помилилися, коли замість золота здобули собі польських красунь — людська краса найдорожча коштовність; не помилився й поет, давши месницьку зброю до рук саме Наумові: єдиним захисником цієї краси справді виявився нащадок колишнього хлопа, та й родом він був з наших країв.

Такі аналогії виникають, коли, йдучи вулицею Жвірки та Вігури, здалеку забачиш величезний обеліск, споруджений на братській могилі радянських воїнів, що полягли за звільнення Варшави. Тут поховано двадцять дві тисячі наших бійців — вони заплатили своїм життям за волю і честь польської Сирени, повернули їй меч і щит і стали вічними вартовими її краси та волі.

Двадцять дві тисячі... Недаремно ж люди встановили на своєму гіркому історичному досвіді, що справжньою є лише та дружба, котра освячена спільно пролитою кров'ю,— зміцнена братерською підтримкою в тяжкі часи! Це мудре твердження — воно стосується не тільки окремих людей, а й цілих народів.

Я не був у Варшаві двадцять чотири роки. Весь світ знає, що пережило місто за той час. Якщо існують міста-герої, то Варшаву можна назвати містом-мучеником. Війна перетворила Сталінград і Севастополь на фортеці, з Варшави вона зробила концтабір. Наші міста було зруйновано через те, що, б'ючись об них лобами протягом довгого часу, фашисти розбилися об їхні руїни і зійшли кров'ю. Загибель Варшави сама по собі ще не знаменувала загибелі її катів. Починаючи з 1939 року, вони планомірно й розраховано нищили народ і його вікові надбання з такою холодною жорстокістю, якої ще не знала історія. Таке руйніцтво не було обумовлене потребами війни: Варшаву вони захопили порівняно легко. Цього не вимагали й міркування оборони: в той час оборонялись Гітлерові ще не доводилось — він лише наступав. Намагання знищити Польщу являло собою акт сліпої помсти за музику Шопена, за поезію Словацького, за гордість, з якою Міцкевич проголосив віру в достоїнство й безсмертя національного генія Польщі — її народу, її духовної культури, отже, й її існування як великої європейської держави взагалі.

Польщу треба було витоптати чобітьми і утрамбувати танками не тільки для того, щоб позбутися перешкоди на шляху до Радянського Союзу, а й, головним чином, через те, що поруч з хворобливою пихою фюрера існувала людська гідність «хлопа». Як всяка тупість, фашизм не терпів поруч із собою нічого видатного.

Гітлер вигадав цілу низку інсинуацій для того, щоб довести, що Польща не мала власного минулого. Копернік? Та він же «по крові» німець, а не поляк,— ось його справжня генеалогія, ось дійсне місце його народження!.. Шопен? Та фактично ж він француз: адже в зрілому віці він завжди жив у Парижі! Якщо в його мелодіях і справді звучать польські народні інтонації, то це не що інше, як стилізація з метою досягти оригінального звучання... Міцкевич? Та він же космополіт, який тинявся по всьому світі, починаючи від Росії і кінчаючи Францією!..

Все це, звісно, було безглуздо, але вандалам і непотрібні розумні вигадки. Брехня правила для них за привід заборонити музику Шопена, вивезти з Варшави пам'ятник Коперніку, знищити монумент Міцкевича, поставлений вдячним польським народом...

Але святині пережили наклепника і ката. Урну з серцем Шопена, з такими труднощами врятовану польськими патріотами, знову замуровано в стіни Христового костюлу, пам'ятник Коперніку знайдено серед металевого брухту в Сльонзьку і встановлено на своєму споконвічному місці; монумент Міцкевича відновлено за проектом Ципріана Годабського і відкрито знов. З величезної гранітної брили, завезеної до Варшави за наказом Гітлера для монумента йому самому, створено прекрасний і незабутній пам'ятник жертвам варшавського гетто — твір, який достойно увічнює одну з найбільш героїчних сторінок варшавської трагедії.

Можна написати цілу книгу про те, як на згарищі та руїнах виросла нова столиця народної Польщі. Нова в повному розумінні слова. Досить сказати, що в місті було цілком зруйновано більше одинадцяти тисяч величезних будинків і всі мости через Віслу... Тільки десята частина населення уціліла й лишилася у Варшаві в кінці війни... Десята частина від мільйона трьохсот п'ятдесяти семи тисяч!

Перед забудовниками постала складна, ліпше сказати — безпрецедентна проблема. Можна було розібрати і вивезти руїни, а на чистому місці збудувати іншу столицю. Але це було б місто, позбавлене всього, чим прикрасили його минулі віки, освітлені сяйвом великих мистецьких геніїв. Навіки загинули б надзвичайні пам'ятники середньовічної та новітньої польської архітектури, зникли б місця, пов'язані з визначними етапами польської революційної історії, з іменами прогресивних діячів культури і літератури, а їх так багато дав світові польський народ. Можна було б збудувати розкішний готель із нікелю й скла на місці знаменитого Ринку в Старому Мясті... Та хіба він спроможний був би втілити в собі красу та велич польського творчого духу, який крок за кроком, у постійній боротьбі увічнював себе героїчними вчинками і прекрасними спорудами?

Стати на шлях нової побудови старовинних архітектурних пам'яток — то була б фальсифікація історії. І чи можна взагалі з цегли, зробленої за рецептами

новітніх технологів, із граніту й мармуру, обтесаного машинами, збудувати те, що приваблює саме своєю конструктивною й архітектурною наївністю і пашисть ще й досі теплом роботящих рук, які багато віків тому створили ці чудові пам'ятники?

Варшавські архітектори розв'язали цю проблему як справжні патріоти. На місцях, де стояли будинки, що не мали особливої історичної або художньої цінності, вони вирішили будувати нове сучасне місто. А там, де під руїнами поховані історія й мистецтво Польщі,— відбудувати квартали із матеріалу самих руїн, використовуючи все, що пощастить знайти — кожную уцілілу деталь, кожен камінь. І тільки те, що перетворене в попіл і загинуло безслідно і назавжди, відновлювати за старовинними малюнками та гравюрами, але відновлювати точно, зберігаючи найдрібніші особливості характеру й стилю, і навіть самої будівельної техніки минулих віків. Так само, як Варшаві повернули серце Шопена, їй треба було повернути і весь аромат історії, і всю її красу.

Любов, з якою це виконано, зворушує і вражає. Важко повірити, що руками, котрих сучасна техніка давно вже відучила від кропіткої праці середньовічних кустарів, можна було створити всі ці примхливі та милі архітектурні оздоби і художні прикраси. Маленькі старовинні будиночки, об'єднані в неповторний ансамбль старого Ринку, виглядають сьогодні такими, якими вони були сімсот років тому. Там, усередині, інша річ: в будиночках сучасні квартири з електрикою та газом. Але зовні — це посталі з попелу і руїн старовинні пам'ятники, які знову ожили завдяки справжньому і глибокому патріотизму польських мулярів і теслярів, завдяки їхній зворушливій повазі й мудрому розумінню історії та мистецтва рідного народу.

Коли після нищівної катастрофи відбудовують фабрики та заводи, це пояснюється практичною необхідністю: людям треба їсти, одягатись, жити, а значить — працювати. Та коли народ з такою любов'ю відновлює те, що ніби й не дасть негайного матеріального зиску, це може видатись непрактичним або й зайвим взагалі. Адже є стільки нагальних, невідкладних робіт, які можуть відразу ж позитивно позначитись на житті та добробуті!

Що й казати — все це правильно. Та для того, щоб цвісти, дерево повинно мати коріння. І недаремно дуб, у яко-

го воно особливо міцне, живе не одне століття і спроможний перенести найлютіші бурі. Минуле й майбутнє — то нерозривний ланцюг, і одне без одного так само неможливе, як поезія Юліана Тувіма або Леопольда Стафа без поезії Адама Міцкевича та Юліуша Словацького.

Коли тепер ходиш по розкішних, просторих вулицях нової Варшави, мимоволі відчуваєш міцність отого історичного ланцюга. Численні палаци для трудового народу, безкраї проспекти та алеї могли створити тільки люди, у яких стоїть за плечима історичний досвід. Неосяжні житлові райони — Муранов, Марієнштат, траси «В-3», масштаб і розворот будівництва по всьому місту — вражають своїм спрямуванням у майбутнє. Цей план був задуманий із справжньою мистецькою широтою, і виконується він без показних розкошів та міщанського прикрашательства. Багато повітря між окремими ансамблями, ще більше світла у великих суцільних вікнах — краса, яку обумовлює не хвалюватий «шик», а стриманий смак і правильні пропорції, — це високий клас сучасного архітектурного мистецтва, високий рівень будівництва для людей і заради людей.

Ще наприкінці війни в Польщі було видано зворушливі й трагічні монографії українського художника Зіновія Толкачова, присвячені Майданеку та Освенціму. Зі сторінок цих книг вперше подивилися на живих наших сучасників змучені обличчя замордованих п'ляків, і здавалося, вони лагідно і тихо промовляли: «Не горюйте, люди. Трагедія — в минулому. Попереду — новий розквіт і нове життя!»

Польський народ гаряче сприйняв тоді твори нашого митця. Недарма, видані у восьми різних виданнях, ці монографії перевидуються, живуть і тепер. «Не горюйте, поляки. Трагедія — в минулому», — так говорив художник від імені всіх нас.

Таким самим закликом, начебто звернутим до великого міста, що підводиться з жахливих руїн, звучить тепер велич Палацу науки і культури, збудованого радянськими людьми. Його вежа височить над усією Варшавою, і здається, що, спрямована в неосяжну синь, вона теж проголошує: «Ви не самотні, поляки. У вас є вірні і сильні друзі скрізь».

Радісно бачити, який величезний духовний і матеріальний вклад внесли ми, радянські люди, у відбудову цієї прекрасної країни. Польський народ — силь-

ний, він міг би залікувати свої рани й сам. Та яким довгим і болісним був би процес, коли б Польщу щодня не підтримували вірні друзі, які живуть поруч.

Так, трагедія — в минулому. Попереду новий розквіт і нове життя!

1956

Дрезден

1

Той, хто був на війні, не забуде про неї ніколи. Божевільний вир буденних турбот крутить і засмоктує, наче в свідомому намаганні відволікти від спогадів, та коли він бодай на мить ущухає, мимоволі потрапляєш знов у лещата своєї пам'яті.

Чому?

Коли б ще не постійні нагадування — будинок щойно зведений на недавньому пустищі; літній інвалід, котрий мчить у своїй деренчливій мотоколясці; десятки інших красномовних прикмет, котрих начебто й меншає з часом, та цілком вони не зникають... Ось і тут — піскуваті вигони, схожі на величезні ярмарища, на яких давно закінчився торг... Вони вже не нагадують отих страхітливих звалищ, котрі височіли мало не до хмар, коли я тут був тоді, вперше, але пустеля, що з'явилася з-під них, ще мертвіша й красномовніша за самі руїни. Та й чи зникнуть коли-небудь із пам'яті обличчя — ну хоча б Сергієве, довгасте, бліде, з очима, запалими під надламані брови, що майже зрослися над тонким носом! Звісно, я піду в знаменитий Цвінгер і постою біля Сікстинської мадонни, як годиться, коли сюди приїдеш. Та прибув я не для того. Рафаель — геніальний кондитер, — хай мені вибачать численні його цінителі, що перебувають у полоні класичних смаків! — я люблю його вишукані художні солодощі тільки в обмежених дозах. А Сергія забути не можу, хоча відтоді, як востанне його бачив, уже й посивіти встиг. Що це — наслідок моєї чутливості чи ствердження невеселої істини, з якої я почав цю розповідь?

Все сходиться на тому, що Сергій загинув тут. Єдине в ті дні велике місто в тилу — куди ж могли німці його ще сховати? Коли ми звільнили концтабір, що містився

в лісі, кілометрів із десяти на схід, Самчук розповів, що Сергія з ним не було, його відправили кудись далі. Далі був тільки Дрезден, на захід від нього уже хазяїнували американські війська.

Отже, коли бідолаху не пристрелили по дорозі, то могли спровадити тільки сюди, в єдину в'язницю, що лишилася в їхньому розпорядженні.

«Пристрелили по дорозі...» Ні, ні! Його могли розстріляти, але не пристрелити. По дорозі вони вбивали тих, хто тікав або знесилювався так, що падав і не міг іти. А який був сенс Сергієві тікати в переддень перемоги?! Не міг він, звичайно, і знесилитись: територія, що її німці займали тоді, мала в глибину вже не більше як двадцять кілометрів: пройти їх такому бувалому піхотинцю, як Сергій, було неважко.

Дрезден. Оця в'язниця. Тут загинув Сергій. Тисячу разів я зважував усі можливі обставини і щоразу доходив висновку, що все те саме так і сталося. Самчукові пощастило — не встигла дійти черга; а Сергій потрапив під руку раніш, через те й загинув...

Величезна кам'яниця, котра зветься тепер Палацом Правосуддя, звалася, здається, так і тоді: ярлики, як відомо, не завжди точно відбивають справжній характер речей і явищ. Кількаповерховий фасад із сірувато-жовтого вапняку з довгими рядами вікон у стилі першого передвоєнного модерну. Безбарвний еклектизм цього стилю, породженого сум'яттям і несталістю умів, досить точно відбивав характер провінційних смаків всесвітнього міщанства. У великих містах усіх континентів розкидано тисячі подібних споруд, прикрашених витягнутими стеблами неіснуючих рослин, схожих на стилізовані дівочі постаті. Важко здогадатися, що за фасадом, розцяцькованим символами, наче претензійна обкладинка модерністської драми Зудермана, міститься тюрма. А проте чи варто ставити моральні вимоги будинкам, коли навіть ті, хто їх споруджував, таїли жорстокість душі під заборолом невинної усмішки чи ханжеської благопристойності?

До внутрішнього подвір'я нелегко дістатись. Щоправда, височенні залізні ворота тепер розчахнуті для всіх. Минаєш арку з того самого вапняку, перетинаєш лунку, як бубон, подвір'я, вимощене камінними плитами, і ти вже біля інших воріт — теж розкритих для кожного. За ними невеличкий дворик, тісно затиснутий між

чотирма височенними сліпими стінами, схожий на колодязь. Дух перехоплює від моторошного відчуття, що ти вже тут. Ліворуч — одноповерхова добудова, схожа на галерею, на ній десять довгастих загратованих віконечок. Це камери смертників. Напроти, біля височенної стіни, розстрілювали людей: місце вибране так, щоб ті, хто чекає черги, мали змогу спостерігати весь процес до найменших подробиць.

Отже, коли сталося так, як гадаю я, то Сергій кризь це пройшов. У громохкому коридорі розлігся гуркіт десяти замків, із камер вивели чергову партію на розстріл і водночас замкнули в них іншу десятку, котра мала чекати черги. Звісно, перш за все ці нові мешканці камінних нір припадали до вікон, і перед ними поставало те, що за годину чекало й на них.

Я стояв майже в самісінькому центрі камінного колодязя як заворожений. Рівний ряд невеличких загратованих вікон прикував до себе мій погляд, і важко сказати, яке почуття було дужче — бажання воскресити в одному з них образ Сергія чи страх перед тим, що я міг би уздріти, коли б озирнувся і переді мною постала стіна, яку бачив він. Тіло залякло, всередині все похололо. За інших обставин на мене, мабуть, звернули б увагу, але тут нікого не могла здивувати людина, котра застигла в печалі або в позі жаху.

2

Тижнів за два перед тим, як я мав вирушити в цю подорож, прийшов лист від Жанни. Цупкий довгастий конверт з двома барвистими марками, на яких зображені півні. Спочатку я здивувався, коли побачив, що цей лист написаний українською мовою. Раніше вона не зважувалась! Мабуть, вивчала і лише тепер повірила, що вивчила як слід. Що ж, подібна вимогливість її прикрашує. Не могла Жанна образити пам'яті Сергія помилковим наголосом чи браком потрібних слів.

Про своє нинішнє життя вона майже нічого не писала. Щоправда, між рядками звучав невловимий, але досить промовистий підтекст. «Як я живу? А як має жити немолода самотня жінка! Адже від вас нема чого приховувати свій вік — ви знаєте, скільки мені було тоді і скільки років відтоді минуло...» Невесела скарга,

фігурально висловлена французженкою, якій уже стукнуло сорок п'ять.

Я спробував уявити собі Жанну такою, якою вона могла бути тепер, але нічого не виходило. Коротко стрижена голівка, яку я так добре запам'ятав, не поєднувалася з модним капелюшком сучасної парижанки, а тоненьку виснажену дівочу постать важко було доповнити округлістю ліній сорокап'ятилітньої жінки.

Проте її внутрішній стан поступово ставав ясний. «Як має жити самотня немолода жінка...» Не дивно, коли після переживання, свідком якого я був тоді, людина на все життя лишилася наодинці зі своєю самотою. Може, хтось і був поруч, може, навіть хтось є й тепер, але почуття, які вона спізнала в той день, як видно, залишили слід назавжди в її серці. Близькість іншої людини могла тільки ранили, тільки ображати...

В цьому, останньому, листі Жанна повідомляла, що має деякі нові відомості про перебування Сергія в полоні. Нещодавно, під час недільної прогулянки на березі Біскаїї, вона випадково познайомилася з якимось канадцем, котрого було звільнено з дрезденської тюрми, коли американські війська підійшли до Ельби з заходу. Виявляється, він чув про перебування у в'язниці молодого українця, захопленого за кілька днів перед закінченням війни. Особисто він тієї людини не бачив, але товариші, котрі з нею зустрічалися, дещо розповідали. Білявий, років двадцяти п'яти, середній на зріст, обличчя довгасте, з невеличкими шовковими вусиками. Жанна зауважує: «Звісно, по таких прикметах важко пересвідчитись, що то був він! Тип молодого білявого офіцера з вусиками, здається, взагалі був характерним для Радянської Армії, як я помітила за час мого недовгого перебування у вашій частині. Здається, і ви мали вусики, авжеж? І все-таки моя душа не на місці. Адже в ті дні ваші солдати вже рідко потрапляли до полону, і це збільшує імовірність мого здогаду, що людина, про яку мені розповів канадець, і є Сергій».

Я дочитав листа й відчув, що маю досить матеріалу для співставлень. Ні, ні, помиляються ті, хто не вірить, що любов з першого погляду може бути для людини єдиною на все життя! Звісно, поки обое живі — поруч вони живуть чи розлучені з волі обставин, — кожен може дати привід другому зневіритись у своєму коханні. Але Сергія не було, він лишився для Жанни таким,

яким вона його знала колись, він не давав їй ніяких підстав сумніватись у своїй вірності. Полюблений у першу мить їхнього незвичайного знайомства, він лишився в її пам'яті з усіма своїми людськими рисами, за які Жанна покохала його, і довге життя без Сергія виявилось неспроможним щось змінити.

Я зразу ж їй відповів. Щасливий випадок: саме зараз я збираюся в Дрезден! І, звісно, було б чудово, якби могла туди приїхати й вона. Розумію, як це складно — особливо через те, що я обумовлюю її точним строком своєї подорожі, якого не вільний змінити. Та коли випадок сприяє мені, чому б не спробувати й їй? Отже, чекаю біля тюрми дванадцятого вересня о дванадцятій. Я заклеїв конверт і відіслав. Якщо іноді збуваються сни, чому б не збутися й чуду?

3

Піскуватий пагорб захищав нас від ворожих мін уже третій день. Ми захопили його з ходу, нашвидку повернули вогневі точки на захід і змушені були зупинитись у чеканні нового наказу.

Будинків поблизу не було — тільки оця ферма. Відрізана від зовнішнього світу полями та неширокою смугою лісу, вона схожа була на сховище відлюдника, котрий утік подалі, аби на самоті замолювати свої тяжкі гріхи.

Ферма стояла на східному схилі — одноповерховий будинок з шістьма вікнами на фасаді. Довга стайня і — трохи менша за стайню — відкрита повітка для реманенту поєднували її з будинком у вигляді літери «П». Дворище, вимощене плескатими камінними брилами, замикали важкі ворота з череп'яним дашком.

Високий гребінь піскуватого пагорба надійно захищав усі ці споруди від німецьких снарядів. Не знаю, як тут рятувалися, коли сюди біла наша артилерія, але зараз старий Зігфрід Кайзер міг бути спокійний — війна вже не загрожувала його нерухомому майну. Щоправда, обрешклене обличчя з насупленими бровами та низько опущеними вусами не виказувало з цього приводу ніякої радості. Може, пана Кайзера турбувало те, що ми — не доведи господи — можемо ще відступити і тоді його дорогоцінна садиба знову потрапить під наш вогонь? Проте не схоже, щоб він таїв такі непатріотичні

побоювання. Ймовірніше, що радість за уціліле майно в ньому боролася з гіркою загальною поразкою, і він не знав — тішитись за свою приватну власність чи вболівати за нещасний фатерлянд.

Командний пункт батальйону містився в підвалі під будинком. На цементній долівці та охайних полицях, навішаних уздовж цегляних стін, тьмяно виблискували скляні банки з м'ясними та овочевими консервами. Старий іноді заходив сюди, безцільно переставляв банки з місця на місце: мабуть, потай перераховував. А проте ми його консервів не чіпали, і він це знав. Може, просто не мав куди себе подіти, через те й тинявся. Нам він не заважав. Тільки телефоніста Охріменка чомусь драгувала його присутність, і він, коли старий починав безладно поратись на полицях, суворо бурмотів, певний, що німець його не зрозуміє:

— Здох би ти зі своїми смердючими консервами!

Увечері старий знову з'явився. Постояв із хвилину насередині, чомусь навіть не підійшов до полиць і повільно почвалав назад, на сходи. Нагорі стрілянина вшухла, схоже було, що й ворог хоче перепочити. Ми сиділи довкола невеличкого столика, освітленого канделябром, — я, Сергій і замполіт Петренко.

— Хазяїне, а де ж усі ваші? — запитав раптом Сергій.

Пан Кайзер зупинився, невдоволено повернув до нього обличчя, схоже на недопечену хлібину, але нічого не відповів.

— Я — про ваш допоміжний склад, — пояснив Сергій. — Чи, може, ви тільки удвох з жінкою порали свою ферму?

— Розбіглися... — промимрив старий, зрозумівши, що йдеться про його батраків.

— Тобто втекли? — доскіпувався Сергій.

— Вмирати нікому не хочеться, — блиснув очима німець.

— Чому ж ви лишилися? Адже, мабуть, жити хочеться й вам?

— Не знаю чому. Зостався.

— Виходить, не побоювалися: гріха на душі не було, — відзначив Сергій не без іронії.

— Ваше діло судити — хто праведник, а хто грішник... — буркнув старий німець, не маючи, як видно, бажання продовжувати розмову.

— А що ж вони накоїли — ну, всі ті, що втекли?

— В кожному ангелі сидить чорт...— відповів німець, уникаючи подробиць.

— Діалектично! — зауважив замполіт.— Коли в кожному, значить, і в вас?

Пан Кайзер усміхнувся — вперше:

— Хіба я тверджу, що я ангел?

Ми всі засміялися вголос. Таке запитання, схоже водночас і на жарт, і на визнання, звучало в устах пана Кайзера досить несподівано. Він потупцював на місці, вдоволений тим, що не спасував, і, не чекаючи, поки ми вгамуємося, проказав:

— Вибачте, я піду. Крimgільда сама, вона боїться. І вийшов.

Коли за ним рипнули двері, замполіт Петренко на-смішкувато підсумував:

— Зігфрід і Крimgільда! Не подружжя, а пісня про Нібелунгів!

Ми знову засміялися. Височенна на зріст, плеската, як липова дошка, дружина пана Зігфріда була мало схожа на героїню старовинної німецької поеми.

4

Сергій дуже любив вірші Лермонтова і сам чимось нагадував автора «Демона» й «Героя нашого часу». Думаю, що спричинялися до того не лише його зовнішня подібність, а й чималі особисті зусилля якомога дужче підкреслити її. Пам'ятаю, ще в Харкові він розшукував збірник, в якому обов'язково був би портрет поета. Схоже, що він частенько на нього позирив, коли вирішував, які саме заводити вуса.

В день, коли сталася фатальна зустріч із Жанною, Сергій одержав від матері листа. Стара, як видно, була жінка твердої вдачі. Умостившись на дні траншеї, Сергій від душі сміявся, повторюючи вголос її суворі інструкції щодо правил поведінки на війні. «Не в своє діло не лізь,— наставляла вона,— бо встрянеш у якусь халепу, я тебе знаю. І май на увазі: повернешся додому з гулею на лобі, то так одшмагаю, що забудеш, як і звуть!» Нічого не скажеш — як видно, своерідна особа. Не знаю, чи було їй відомо, що її син уже має аж три нашивки за поранення на рукаві? А проте коли Сергій їх від неї і втаїв, то, далєбі, не через те, що побоювався маминої лозини.

Щодо стилю, то лист був цілком витриманий до самого кінця, хоч і важко було сказати — жартує вона чи пише серйозно. Покінчивши з директивними настановами, мати переходила до ділових інформацій про домашні справи. Я слухав цей оригінальний лист і уявляв собі владну й безкомпромісну жінку, яка рано овдовіла і мала бути водночас і матір'ю, й батьком для своїх дітей. Добре вихований, Сергій являв собою начинний доказ того, як благотворно впливає на людину розумна материна суворість.

— Що, в дитинстві перепадало? — запитав я.

— Траплялося...— уникнув Сергій прямої відповіді. Він ретельно згорнув учетверо листа, засунув у конверт і сховав у планшетку.

І саме в цю мить застрочило кілька ворожих кулеметів водночас. Ми нашорошились. На дільниці нашої роти уже з годину панувала тиша, і раптова навальна стрілянина змусила нас швидко підвестись. Черги були настійні, перерви короткі, і здавалося, що вони аж захлинаються в намаганні наздогнати одна одну. Ми застигли, вражені якоюсь дивною цілеспрямованістю ворожих черг,— стрілянини, аж ніяк не схожої на сонне нагадування ворожих спостерігачів про своє існування, до якого часом вдаються ворожі сторони, коли фронт мовчить. Не схоже це було й на вогневу підготовку атаки. Було ясно, що з різних позицій б'ють в одну точку і точка ця не тільки швидко рухається, а й може зникнути з поля зору і ворожі кулеметники повоюються, що здобич вислизне.

В глибині траншеї щось глухо загупало — хтось біг. За мить з-за повороту з'явився боець і вигукнув:

— Там дівчина якась, треба її прикрити!

Боець страшенно задихався. Він навіть не спробував доповісти, як годиться, і така незвичайна поведінка виказувала граничне збудження, як, звичайно, і те, що діло справді не жде. Я схопився був за бінокль і рушив до приступки, спеціально нагорнутої біля стіни, щоб, ставши на неї, спостерігати за полем бою, але одразу ж передумав, нахилився до телефону й проказав у трубку:

— Ану дай по кулеметних гніздах штуки по три!

У вибалку глухо гримнуло, і над головою розлігся знайомий свист. Снаряди летіли один за одним, і свист теж здавався суцільним, як і черги з ворожих траншей. З хвилину земля тряслася, повітря сколихувалося й трем-

тіло, і раптом усе вшухло, наче гуркіт зрізало ножем. Ставши на приступку, я припав до окулярів бінокля і майже зразу побачив світляну цятку, що влипла у випалену торішню траву. Дівчина лежала долілиць на галяві біля самісінького узлісся — може, причаїлася, а може, й пришта кулею до землі.

Я відчував, що Сергій стоїть позад мене і нетерпляче жде своєї черги, але не міг відірватися від бінокля, поки не пересвідчуся — мертва цятка чи жива.

Останній снаряд вибухнув, і все змовкло. Дівчина ще з хвилину лежала нерухомо, потім ледь помітно поворухнулася і важко звелася на коліна. Враз вона прожогом зірвалася з місця і кинулася у бік наших траншей, майже не пригинаючись. Зразу ж зататакав одинокий кулемет, заляскали автоматні черги. Мабуть, Сергій не витримав напруження — вирвав у мене бінокль. Але зараз в цьому вже потреби не було, бо дівчину бачили й без бінокля — вона бігла зовсім близько. Стрілянина знову посилювалася, і я побачив, як Сергій зірвав з голови картуз і почав вимахувати ним — чи то для того, щоб привернути до себе увагу ворожих кулеметників, чи для того, аби вказати дівчині, куди бігти.

Певне, дівчина помітила знак, що його подавав Сергій. Минула ще хвилинка, над гребенем траншеї майнула тінь і звалилася просто на руки Сергієві. Далєбі, дівчина була зовсім легка, бо, підхопивши її, він навіть не заточився і стояв на приступці з ношею на руках, наче не знав, що з нею робити далі.

Отак я вперше й побачив Жанну. І хоча протягом усього наступного дня зустрічав її не раз, обличчя її мені запам'яталося саме таким, яким воно було в ту хвилину. Широко розплющені очі, в яких застигли обрах і здивування водночас, пильно дивилися на Сергія. Здавалося, що обличчя дівчини складалося тільки з них — з двох величезних очей, що застигли в німому і напруженому спогляданні. Я добре пам'ятаю, як їх почало застилати чимось схожим на туман, вони вкрилися вологою і швидко сповнилися слізьми. За мить довгасті виямки очниць налилися по вінця, і важкі прозорі краплі почали просотуватись крізь загорожу темних вій, повільно розпливаючись по запалих щоках, на яких ледь помітно рожевів хворобливий рум'янець. Та навіть тепер, коли плач уже судомив тендітне горло,

Жанна ще мовчки дивилася тільки на Сергія, буцімто серед усіх нас лише він був її рятівником або саме тим, кого вона все життя шукала. І наче зрозумівши враз, що нарешті знайшла, дівчина затремтіла всім тілом, тихо заридала і притисла до його грудей мокре обличчя.

Тільки тепер Сергій повернувся в бік траншеї, повільно помацав чоботом приступку, щоб не оступитись, став на піскувате дно і, все ще тримаючи свою ношу на руках, присів і сперся на стінку.

Нагорі було тихо. Схоже, що уцілілий ворожий кулемет змирився з тим, що дівчина втекла, і йому нічого не лишалося іншого, як розчаровано замовкнути. Довгасте пасмо неба висіло над вузькою траншеєю, сповнене квітневої синяви. Я дивився на Сергія і на невагому живу ношу, котру він усе ще тримав на руках, і раптом відчув, що нічого для них у цю мить не існує, крім них самих,— навіть війни, навіть неба. І мені стало якось незручно — бути при невидимому злитті двох душ, котрі ще, може, й самі не усвідомлюють, що їхнє злиття — навіки. Хотілося зникнути, не турбувати їх своєю присутністю, дати змогу вільно вилитись людським почуттям. І я, мабуть, таки пішов би й залишив їх на самоті, незважаючи на те, що був командиром, а в моїй траншеї з'явилася перебіжчиця, коли б дівчина раптом не скрикнула і не метнулася з Сергієвих рук.

— Там, на полі, ще троє! Ходім, я покажу!

І дивно — вона говорила французькою, але обидва ми, хоч і не знали цієї мови, все зрозуміли. Не ясно було лише — скільки їх там є ще, але що йдеться про людей, яких треба рятувати, зразу дійшло до свідомості. Вона схопила Сергія за рукав і потягла до приступки, не сумніваючись, як видно, що він тієї ж миті вискочить із траншеї й побіжить за нею слідом.

Сергій швидко підвівся і глянув на мене. Його погляд не виказував ні тривоги, ні розгубленості, ні якихось інших ознак неспокою. Тільки одинока жилка біля уст ледь помітно стріпувалася — ця зрадлива жилка, що завжди його виказувала, коли він прилюдно ніяковів або потрапляв у становище, в якому краще було б обійтись без свідків.

Я наказав солдатіві, котрий все ще стояв біля нас, повернутись у свій взвод, і ми лишилися втрьох — я,

Сергій та Жанна. Треба було пояснити дівчині, що зараз, удень, на очах у німецьких кулеметників, однаково нічого не вдієш. Треба чекати ночі, потемки ми зробимо все, що залежить від нас.

Жанна не розуміла чи не погоджувалася — вона спала словами, в яких учувалася суміш нетерплячки й обурення, наче була переконана, що саме я стою на перешкоді і не дозволяю Сергієві виконати те, чого вимагає вона. Сергій мовчав, — якщо він здатний був у цю мить міркувати, то, звісно, зі мною погоджувався. Та я розумів, що він уже собі не належить, хоч і знає, що вилізти зараз із траншеї — то вірна смерть. Я ще намагався щось пояснити дівчині, але вона не слухала; рвучко відійшла вбік і присіла біля стінки. Я побачив, як дрібно затремтіли її худорляві плечі, і почув тихий безпорадний плач.

5

Перекладач прибув тільки під вечір. Протягом усього дня стрілянина то спалахувала, то вщухала, і, як він твердив, намагаючись пояснити своє спізнення, всі його спроби підповзти ближче до нашої траншеї тільки викликали нову зливу ворожого вогню. Опецькуватий, з низько опущеними плечима, цей бідолашний лейтенант таки, як видно, чимало пополазив на животі — опукле черевце, що перевалювалося через пасок, яким він був підперезаний, мало на собі очевидні сліди тісного контакту з землею.

Та, незважаючи на пережиті злигодні, він зразу ж узявся до справи. Сів на ослін, швидко розстебнув ущерть набиту паперами і від того вже схожу на футбольний м'яч дерматинову сумку, хазяйновито відсунув на край столу все, що йому заважало, і розклав своє канцелярське майно, готовий допитувати перебіжчика. Важко сказати — чи то його неправильно інформував безпосередній командир, чи, може, за день важких поневірянь він сам призвичаївся до думки, що жертви, які він приніс, дістаючись на передову, варті відповідної компенсації: ретельні готування вказували на те, що він збирається допитувати важливого «язика» і певний, що добуде чимало значних відомостей. Коли Жанна підвелася з матраца, на якому пролежала весь

день у кутку, і сіла напроти, лейтенант отетерів і здивовано підвівся.

— Це — хто?

Я пояснив йому, в чому річ, і попросив установити точне місце, де переховуються кілька її подруг. На округлому обличчі лейтенанта майнуло щось схоже на обурення, і відповідні слова вже повисли на кінчику його язика. Та саме в цю мить нагорі рипнули двері, і слабенький червонястий промінець електричного ліхтарика заколивався на цегляних сходах. Це був пан Кайзер — я знав. Всі ми вже звикли за ці дві доби до несподіваних його появ, і, хоча зараз присутність сторонньої людини була цілком недоречна, я не мав наміру надавати їй значення. Та зразу ж мені впала в око дивна зміна на обличчі Жанни. Зовсім спокійне і навіть стомлене хвилюю тому, воно раптом запаленіло хворобливим рум'янцем, очі, прикуті до грубих черевиків, що повільно спускалися з приступки на приступку, божевільно розширилися, і в них з'явилися іскри шаленої люті. В міру наближення старого Жанна повільно підводилася, потім так само повільно, наче крадучись, переступила через ослін і притьмом метнулася до стіни, де висів мій автомат. Я незчувся, коли вона зірвала його з цвяха і, мабуть-таки, була б випустила в пана Кайзера чергу, коли б я вчасно не схопив її за руку.

— О!.. О!..— простогнала вона і, випустивши автомат, кинулася на Кайзера і вчепилася йому в горло.

Я міг чекати від неї чого завгодно — тільки не цього. Її поведінка перед тим аж ніяк не вказувала, що у неї є особисті рахунки з хазяїном ферми. Щоправда, коли ми вранці вибиралися з траншеї, а потім, пригинаючись, бігли східним схилом горба, Кайзера не видно було, і вона могла гадати, що він звідси втік разом зі своєю Крімгільдою. Не подала вона й приводу підозрівати, що взагалі тут колись була. Після збудження, котре кидало її то в сльози, то в лютю у траншеї, мовчки з'їла бляшанку м'ясних консервів і покійно вляглася на матрац. І раптом — така дика вихватка, вибух, що мало не накоїв непоправної біди!

Я кинувся розбороняти, а перекладач навіть не рушив з місця. На його округлому обличчі сяяла вдоволена усмішка — обурлива сцена чомусь потішала його.

— Та нехай поскубе! Мабуть, залив їй сала за шкуру! — почув я позад себе.

Тільки тепер я починав розуміти те, що лейтенант зрозумів зразу. Певне, як перекладачеві, йому за час перебування на ворожій землі не раз доводилося спостерігати подібні сцени між німецькими фермерами та недавніми їхніми батраками.

Проте я не міг припустити самовільної розправи і з усієї сили відтягав дівчину від пана Кайзера, побоюючись, що вона задушить його.

Нарешті мені пощастило втихомирити Жанну. Засапаний, я відійшов убік і сів. Жанна стояла, опустивши руки, і тихо схлипувала. Старий німець нервово тер горло задубілими пальцями, наче його щойно витягли з зашморга і він ще не вірить, що живий.

— Кат...— сичала Жанна крізь зуби.— Кат...— Вона вп'ялася в нього очима, наче вибирала місце, в яке от-от вчепиться знову.

— Ідіть звідси. Ідіть геть! — наказав я німцеві, намагаючись говорити якомога спокійніше.

Кайзер ще мить постояв нерухомо, потім нахилився, підняв ліхтарик, якого впустив, коли напала Жанна, і подибавав по сходах угору,— так само важко й повільно, як прийшов.

6

Я вирішив не переказувати Сергієві того, про що довідався від Жанни з допомогою лейтенанта. Коли б він почув, що старий Зігфрід замкнув чотирьох дівчат у польовому льоху на залізну штабу, прирікши їх на голодну смерть тільки тому, що вони могли розповісти нам про свої поневіряння на фермі, то він, чого доброго, сам би його пристрелив. А попомучив їх пан Кайзер уволю, навіть переборщив: до того довів невірниць, що одна спромоглася крізь душник протягти свої кістки і ось — йому на погибель — втекла до нас. Кулю старий заслужив, та не міг я вчинити самосуду, і у мене з'явився інший,— як мені здавалося,— законний і справедливий план.

Про дальший наступ все ще наказу не було: наш полк трохи вирвався вперед, і командування, мабуть, чекало, поки підтягнуться сусіди. Наступна ніч обіцяла

бути спокійною, як і попередня. Іноді спалахувала перестрілка — бозна-чому: з лісу вискакував очманілий вепр або наполохана дика коза, спостерігачам з обох боків ввижалися ворожі розвідники, що потемки хазяйнують у нейтральній зоні, і зчинявся лемент, який уривався і вщухав так само несподівано, як і виникав. Кожного разу Жанна напівзводилася на своєму матраці і пильно дивилася на мене, ніби запитувала, в чому річ. Я одривався від карти чи від чернетки бойового зведення, всміхався якомога привітніше і давав їй знати байдужим жестом, що все в порядку і лякатись нема причин. Ясно, що дівчина турбувалася за своїх подруг і побоювалася, коли б німці не пробилися до льоху. Але моя спокійна усмішка переконувала, і Жанна знову влягалася і повертала обличчя до стіни.

Вночі перед дванадцятою увійшов Сергій. Цілий день він був на ногах, але не виглядав стомленим, хоча обличчя й поблідло. Я помітив, як він скося глянув на Жанну, коли зійшов з останньої приступки, але кроки його не уповільнилися — він попростував до столу і сів. Жанна не поворухнулася, хоча, безперечно, пізнала його голос. Удавана байдужість обох мене в оману не вводила — відчувалося, що між ними коливається невидима нитка, по якій циркулює щось схоже на електричний струм.

Сергій зняв планшетку, намотав на неї ремінець і поклав на столик.

— Ну що? — відсунув я карту і подивився на нього.

— Я гадаю, пора, — відказав він.

Тільки тепер Жанна повернула до нас обличчя, наче розуміла, про що йдеться. На ньому з'явилося таке саме тривожне напруження, яке виникало щоразу, коли зчинялася стрілянина нагорі.

— Почекай. Піду сам подивлюся. — Я згорнув карту і підвівся. Мені хотілося лишити їх удвох і водночас справді особисто пересвідчитись, що слухна година настала.

Ніч була беззоряна. На небі клубочились білясті хмари, і в повітрі висів вогкий морок ранньої німецької весни. Іноді оживав ледь відчутний вітерець із півночі і починало злегка тхнути димком і гнилизною прілого торішнього листа.

Я повернув стереотрубу в бік галяви, сподіваючись розгледіти льох пана Кайзера, але нічого не побачив.

Навряд чи бачать його й німці — можна непомітно підповзти. Прикро тільки, що вхід до льоху якраз із західної сторони — коли ненароком брязнути замком чи грюкнути штабою, ворог почує. Отже, мій план — то єдиний вихід: старий свої замки знає, він підповзе і нишком відімкне.

Я вийшов з траншеї і попрямував ходом сполучення. З півночі долинав глухий гуркіт, але на нашій дільниці панувала тиша, наче ніякої війни й не було. Піскуватий схил, в кінці якого бовваніла ферма, вирізнявся на тлі суцільної темряви; наче повернутому на схід, йому все-таки щастило притягати до себе крізь гущу хмар відблиски місячного світла. Повільно простуючи вниз, я в умі перебирав своїх розвідників, вирішуючи, кого краще послати.

Я минув вартового, ступив на подвір'я й одразу ж побачив дві тіні, що тулилися одна до одної під повіткою, майже біля самісінького входу в наш підвал. Жанна та Сергій. Кроки мої самі собою на мить притишилися. Повертати назад вже було пізно, і я попрямував навпростець, наче нічого не помітив. І все-таки якесь дивне сум'яття піднімалося в душі, — двоє людей, що нерухомо стояли поруч і трималися за руки, змусили серце забитися. Я зазирнув у стайню, гукнув вістового і наказав покликати хазяїна. Потім спустився в підвал, важко сів на ослін і застиг у чеканні.

За мить увійшли й вони — Сергій сів навпроти, а Жанна забилася в куток і присіла на матраці. Кілька хвилин панувала тиша, буцімто всі троє чекали, щоб хтось перший заговорив. На сходах з'явився старий німець, обережно спустився і став. Я помітив, що вперше він перед нами зняв капелюх і виглядав пригніченим, наче ждав вироку, що вирішить його долю. Я вже опанував себе і, ретельно вибираючи із свого скупого запасу німецькі слова, пояснив йому, що і як він має робити. Він покірно вислухав мій наказ, ще мить мовчки зважував обставини, в яких опинився, і на обличчі його враз майнула усмішка людини, яка розуміє, що їй нема чого втрачати.

— Пан офіцер вважає, що фермеру краще загинути на своєму полі, ніж тут, у підвалі?

Він, здається, глузував. А проте я стримався. Виказати перед ним свої почуття було б принизливо.

— З вами підуть двоє моїх людей,— сказав я, намагаючись не втрачати рівноваги.

— Ну що ж...— промимрив він знову покірно, розуміючи, напевне, що його іронія не досягла мети. Пом'яв у руках капелюх і нарешті надів його на голову.

Я повернув обличчя до Сергія.

— З ним піде Самчук і...

— Я! — попередив мене Сергій занадто голосно.

Цього можна було сподіватись, хоч я зовсім не збирався посилати Сергія. Завдання було надто просте, щоб виконувати його мав офіцер. Та чомусь я не зважився вступити з ним у суперечку. До того ж і причини, котрі змусили його зголоситись, я приблизно розумів: може, побоювався, що Кайзер спробує втекти, а ті, кого я хотів послати, не справляться і провалять справу. А може, просто не міг ще збагнути почуттів, котрі так несподівано збурили його, і йому потрібен був зовнішній струс, який поставив би все на своє місце?

Сергій скористався з моєї нерішучості. Не чекаючи згоди, він підійшов до стіни, зняв з цвяха мій автомат і повісив собі на шию. Мабуть, тільки тепер Жанна зрозуміла, що це має означати: підбігла до Сергія і припала обличчям до його грудей. Він поклав їй руку на голову і одвернувся. Я помітив гримасу злорадства на обличчі Кайзера і різко вказав йому на сходи, наказуючи йти. Що б той усміх не означав, я не мав наміру давати йому нагоду потішатись.

Він подибав угору, я слідом. Вже насередині я почув позад себе й Сергієві кроки.

7

Два бійці підсадили Кайзера — він досить легко і для своїх літ, і для своєї комплекції перебрався через насипний бруствер. Слідом, наче побоюючись, що старого поглине ніч, поспішив Сергій. Самчук переcheкав з хвилину, поки вони відповзуть, і теж вискочив. Деякий час я чув шурхіт їхньої одежі, можна було навіть визначити ритм човгання усіх трьох по випаленому піску, потім ці звуки вщухли. Двічі протягом кількох хвилин спалахували ворожі ракети, підпалюючи кошлате небо мертвотним вогнем. Коли перша повисла над нейтраль-

ною зоною, я ще бачив усіх трьох на віддалі, після другої я вже їх розрізнити не міг. Минуло десять хвилин у напруженому чеканні, потім ще п'ять, потім ще кілька разів по п'ять... Жодного пострілу, жодної ознаки присутності ворожих вояків по той бік галяви... Пам'ятаю, чим далі, тим дужче непокоїла саме оця тиша, схожа на мовчазну змову, підозріла одностайність німоти ворожих траншей, у якій вчувалося щось застережливе і зловісне. Іноді я скося поглядав на годинник, хоча в п'ятмі не міг розрізнити стрілок,— за моїм розрахунком всі трое вже мали бути десь біля льоху. Я боявся почути постріл чи гуркіт залізної штаби, і разом з тим хотілося вловити бодай який-небудь звук, що свідчив би про їхнє існування.

Мабуть, мій замполіт почував те саме, що й я, бо, помітивши, як я тривожно глянув на годинник, тихо дорікнув:

— Даремно ти це на себе взяв.

Його застережливість мене розлютила. Звісно, я міг би йому сказати, що в цьому, власне, полягає головне завдання всіх наших військ як рятувальників поневолених фашизмом народів. Та зараз було не до суперечок на загальні теми. Вухом ловило звуки, але нічого не могло почути: довкола стояла моторошна тиша, сповнена таємничості і тривожних передчуттів.

Я вирішив почекати ще чверть години: коли все в порядку, вони повинні повернутись, коли ні — взвод, що чекає наказу на правому фланзі, рушить в атаку й захопить льох. Цього я не мав права робити, але ж і кинути двох своїх розвідників напризволяще я теж не мав права. Чверть години минуло, і я перший виліз на бруствер попереду ударного взводу. Кілька хвилин ми повзли непомічені і були вже майже на середині нейтральної зони, коли раптом у небо злетіла ракета і вдарив кулемет.

Перше, що я побачив, коли ми нарешті захопили льох, був труп Кайзера — майже перед самим входом. Двері виламані — ясно, що зробив це не Сергій і не Кайзер. Я кинувся вниз, промінець мого ліхтарика вихлопував по черзі кожен куток величезного підземелля: ніде не було ні Сергія, ні Самчука, ні дівчат... Тільки тепер стало ясно, що німці нас випередили: хоч і втрапили шмат нейтральної зони, а розвідників наших

захопили живцем. Інших втрат ми не мали. Та особисто я тієї ночі втратив Сергія, а разом з ним щось незбагнення та безцінне, чого вже ніколи відшкодувати не міг...

8

...Нарешті я відірвав погляд від загратованих вікон, повернувся обличчям до стіни і завмер, вражений. На фоні сірого каменю, на якому видно було вивітрені, але виразні сліди куль, стояло кілька людей, застиглих, наче закрижанілих. Такі ж сірі й нерухомі, як посічене кулями тло стіни, вони тамували в очах мертвотний спокій безвиході, в якому бриніла туга за життям і разом з тим презирство до смерті. Це були люди з каменю, люди, висічені з гранітної брили, поставлені в такому місці і в таких позах, що їх легко прийняти за живих.

Я не знав імені митця, котрий створив цю скульптурну групу. Нащо він вдихнув у застиглих постаті стільки життя і поставив під оту фатальну стіну, де вони вічно чекатимуть смерті? Чи не жорстоко змусити навіть камінь, в якому всі, хто сюди приходить, шукають риси втрачених, постійно чекати миті, коли гряне постріл?

Спершу від цього важко було звільнитись. Мені теж здалося, що серед них стоїть Сергій — отой високий, у розшматованій сорочці, з піднятою головою. Перед синіми цівками автоматів його погляд міг бути тільки таким...

І раптом позаду зацокали повільні кроки, і звук цей відбився від прямовисних стін, наче хтось розмірено стукав по каменю маленьким молотком. Коли я озирнувся, жінка щойно з'явилася під аркою і ступила на подвір'я. Ще кілька разів тоненькі підбори цокнули по лиснючому каменю плит, і жінка зупинилася, наче вирішувала, в який бік іти далі. За мить вона рушила просто до мене і знову зупинилася — зовсім поблизу, — охайна і струнка, з підстриженою по-хлоп'ячому головою. На ній була сіра сукня, в руці невеличка шкіряна торбинка, а долі лежала рукавичка, яку вона впустила, коли побачила мене.

Вона дуже змінилася, і тільки очі лишилися молодими. Довгасті й широко розплющені, вони застигли і зараз так само, як *тоді*. Спочатку їх заволокло чи-

мось схожим на туман, потім вони почали сповнюватись прозорою вологою, що набрякала внизу великими краплями і переливалася через вії. Так вона й стояла, поглинута мовчазним спогляданням, наче вагалася чи не могла впізнати.

Але я її пізнав: Жанна.

1968

Дума про пісню

У святковому гомоні сільського ярмарку або й у будній день десь на степовому роздоріжжі, у млявому сутінку заблудлого вітластого клена, сидить собі на камені старий чоловік. Очі сповнені вічної пітьми, невеличкі вуса ледь помітно взялися жовтизною, сиве волосся нехить ворушить майже невідчутний степовий вітерець. Сухорляві пальці із шкарубкими вузлами замість суглобів звично знаходять і торкають готову озватися струну. Кобза стиха бринить, а іноді схвильовано вирує й відлунює неспокійним гулом, коли басовитий старечий голос раптом захопить на самісінький верх. Кобза стара, як і сам кобзар, а може, й старша за нього, дерево, потерте й вивітрене, барвою схоже на потемнілу правічну кістку, викопану з землі. Тим-то й не вгинається верхняк і добре тримає напружені приструнки, і спів їхній довго лунає у зірчастому голоснику.

Ярмарок нишкне і примовкає, коли здалеку долине голос. А коли трапляється у будень спочити край села, на віддалі зупиняються перехожі, слухають і поволі наближаються, наче голос отой їх вабить під розложистий клен. Довкола вже збивається мовчазний гурт — дід у солом'яному брилі з широкими крисами, жінка з клунком на плечах, маля вчепилося за спідницю й німує, немов зачароване чи неживе... Всі знають старого Павла Носача — родом він зблизька і скільки сходяв шляхів, а завжди повертався. Мабуть, пісня і справді п'є з одного джерела: скільки їх б'є з землі, а тільки воно напоїти її спроможне!

Знають люди Павла Носача, та й він знає їх, як і те, про що їм співає. Недарма ж так уважно слухають, наче уперше чують, хоча вже і кожне слово знають

наперед і коли якої струни який палець торкнеться. Десятки разів чули,— ще не поспіли вуха, а пам'ять уже забігла наперед. І все-таки припадають душами, всотують серцями і вдесяте, а хто й більше. Бо, хоч і не про них у пісні говориться, а створена вона для них, і коли не про їхні радощі та болі в ній співається, то про радощі й болі таких, як вони. І мимохіть себе пізнаєш, бо скільки на землі людей — всі різні, та скільки б сльозин вони не пролили — всі однакові.

І дивно — відколи існують на світі митці, відтоді й сперечаються про те, яким повинно бути мистецтво. А ось цей сивий чоловік з невидючими очима співає спокійно й переконано, буцімто давно все зрозумів і чудово знає, чому люди, що обступили його, дослухаються так зосереджено і уважно. Та, власне, в чім його мистецтво полягає? Хіба не в тому, щоб повертати людям те, що він у них запозичив? Він тільки ледь-ледь освітлив їхні думки та надії сяйвом власних мрій та думок, і цього стало досить, щоб опанувати їхню увагу та пам'ять.

Наш народ споконвіків полюбляв своїх віщих сліпців — лірників, кобзарів та бандуристів. Співаючи про минуле, вони зазирали в майбутнє, та не пнулися в пророки, котрим наперед відоме те, чого не знає ніхто. Ні, вони тільки висловлювали вголос думи всіх, хто не вмів чи не зважувався їх висловити. Кобзарі вміли, бо мали для того хист, і зважувались, бо їм нічого було втрачати. І через те правда була завжди у них на устах і ні староста з бляхою на кожусі, ні поліцай з нагаєм у руці не лякали ніколи. За оте правдолюбство й безстрашну готовність виявити його, за поетичну окриленість самого отого вияву любили захожих співців з віку-правіку. Були вони голосом свого народу, його піснею, його совістю.

Час ставить свої вимоги до всього, а найперше до пісень: лишаються жити надовго чи й назавжди тільки ті, котрі є його найточнішим відбитком. Нові життєві обставини породжують у людей і нові почуття, і поступово забувається і вмирає навіть улюблене, якщо воно вже отим новітнім почуттям не відповідає. Та чому ж і в наш час люди з отаким хвилюванням слухають захожого кобзаря, коли він вряди-годи з'являється на сільській вулиці? Наче й музичний інструмент його застарів і поруч із сучасним акордеоном

виглядає анахронізмом, наче й сам він непоказний — особливо в порівнянні з оперними співаками й співаками, котрих давно вже звикли бачити люди і в колгоспному клубі, і біля свого польового стану... А отже, не просто слухають, а милуються, і їхня щира розчуленість аж ніяк не нагадує ввічливої уваги, з якою вони слухали відомого оперного співака...

Дехто гадає: старовина. Що ж, минувшина часто розчулює. Люди люблять згадувати і власне життя, і події, що коїлися задовго до них. Але ось Носач співає на сучасну тему або про щось із недалекого минулого, і всі так само сидять, заворожені хрипкуватим голосом і нехитрою розповіддю, в якій мовиться про звичайне. Немає в ній рафінованої гостроти, готової ошелешити чимось несподіваним, немає навмисного присмаку новизни, задалегідь розрахованого і несхибного, як постріл; у пісні бринить щось просте й близьке, і воно не залежить від швидкоминучості часу: воно — вічне. Може, то самі слова, запозичені у людей? Може, побудова речень, до якої всі так звикли? Ні, слова — то лише одяг: під ними має жевріти життя людської душі. Коли б він того не розумів, то був би лише актором, що вирядився у чужі шати. Він володіє чимось більшим, аніж барвами їхніх слів, і воно — в самих серцях, у глибині людської суті. І кожен думає: а чому ж я цієї пісні сам не склав? Адже говориться в ній про те, що я завжди так гостро почуваю! І може, оце запитання, котре є свідченням того, що людині найбільше подобається твір, який вона буцімто сама могла написати, — може, оце запитання і є найкращим поясненням таємниці кобзаревих пісень? Просте людське почуття, позбавлене штучної вишуканості й фальшивої багатозначності, — воно, як сміх або сльози, викликає однакові емоції у всіх і має одне й те ж значення для кожного.

Павло Носач не пам'ятає своїх батьків — повмирили, коли ще був дитиною. Лишився він та два старших брати і щось зо дві десятини піскуватої таращанської землі. Спочатку тітка взяла хлопця до себе. Та ротів у родині вистачало й без нього, і хлопця довелось віддати у найми до людей. Отак із самого дитинства і пішов по дворах, по конюшнях та стайнях... Рано ступив він на шлях, котрий довелося поливати дитячим потом та слізьми.

То був час, коли мало хто дивувався, якщо хазяїн, бува, оперіже наймита пужалном або забуде нагодувати. Важко до цього звикнути, та все-таки звик. Найтяжче почалося згодом, коли парубчак прийшов до братів, щоб виділили йому третину з батькового спадку. Виявилось, що отой негодящий піскуватий невдоб перетворив навіть рідних братів на озвірілих нелюдів. Закон був на його боці, а в їхніх руках блиснула сокира. Скільки років заорювали брати і його клин, збирали врожай і з його клаптя, а до хати не пустили, скибки хліба не дали... Навіть зараз, через стільки років, розповідаючи про це, кобзар із болем згадує, що зробила з людьми жадоба до власності. Брати ошаліло гналися за ним, ладні зарубати, якщо доженуть, аж поки, переважаючи через рівчаки та тини, Павло не забіг геть у степ і прокляв братів та свою гірку долю.

Нашим дітям важко повірити в таке. Надто вже звикли вони до того, що все мусить належати всім і що в тому вища справедливість. Та й сама лють і злоба, сама зненависть, котра отак несподівано спалахує, позбавляючи людину влади над собою, над своїми почуттями й думками, відбираючи глузд і вбиваючи совість,— звідки вони? Важко повірити, що народжуються разом із людиною, приспані десь у бездонних глибинах душі, але готові вибухнути за першої-ліпшої нагоди. В темних очах кобзаря скипають сльози, коли він тепер про це думає,— адже для нього то не загальні міркування про характер людської суті, про її нахили та здатність перевтілюватись і втрачати подобу людську. Надто близько все те його обходило тоді, надто глибокий слід наклало на його життя. Він добре засвоїв закон тогочасного суспільства, котрий твердить, що виживає лише найдужчий, але життя переконало його і в тому, що за певних обставин трапляється й так, що відступити мусить і саме оте суспільство з його проклятим законом...

Коли людина втрачає зір, в душі її розкриваються інші, невидимі вікна, крізь які так або інакше пробивається проміння навколишнього світу — його барви, його зміст. Людина не бачить, хоча запнуті більмами очі широко розплющено, та цілою лишається тоненька ниточка, що поєднує з сонячним світлом, з навколишнім теплом. Все, що сприймало звуки й пахощі землі, все, що усвідомлювало форму та зміст кожної речі, постає,

наче стіна, на боротьбу з несподіваною п'тьмою і на-решті таки перемагає її. Чи не повторюється і тут оте саме, що відбувається з людиною, коли зло та неправда намагаються у неї відняти віру в справедливість? Все чисте й благородне постає проти такого насильства. Адже за характером своїм людина схильна до правди й доброти, і якщо сторонні сили на її боці, людське завжди перемагає.

Гіркі обра́зи, що їх він зазнав у молодості, не запекли душі майбутнього кобзаря, перші розчарування не посіяли в серці зневіри. Чутливе й раниме, воно не сповнилося ворожістю до людей. Несправедливість рідних братів не породила й щодо них такої ж несправедливості. Їхній чорний учинок породив лише настійне бажання розповісти про нього людям, поскаржитись їм. Так з'явилася перша пісня. І якщо вона припала їм до душі, то лише тому, що кожен колись теж пережив щось схоже,— адже дійсність тільки й живилася несправедливістю щодо таких, як оті слухачі. Так, кожен, хто слухав Носача, міг би й сам скласти оту пісню,— от тільки не здогадався, а він перехопив і склав...

Розповідаючи про Павла Носача, мимоволі думаєш і про землю, що народила його,— про Україну. Як далеко відійшла вона з тих пір від самої себе, покрайної на убогі клапті, подряпаної іржавими лемешами, позбавленої змоги користуватися природними багатствами своїх надр та рік! Недаремно були сповнені болем та слізьми думи Остапа Вересая, Івана Крюковського та Андрія Шута. Як і їх, Україну намагалися позбавити світла, оточили ненавистю й злобою, щоб запеклося її серце й не могло сприймати справжню красу. Як і над її славними співцями, протягом довгих століть поставала над нею зловісна тінь сільського старшини та міського жандарма, якщо вона намагалася мовити про свій біль та страждання, коли терпіти вже сили не було.

Чи можна сказати про сліпця, що в очах його займається вогник, коли він згадує минуле? Адже дивно — вивчаєш мужне й виразне обличчя Носача і геть забуваєш, що за темними окулярами світла нема. Він розповідає про революцію, про громадянську війну, співає свої думи про Миколу Щорса та Котовського, і здається, що все те він бачив на власні очі, брав участь у боях, коли їх вів народ. Чомусь навіть не віриться, що воїни батька Боженка мчали на своїх огирях без

нього! І дивуєшся: невже ці думи є лише відбитком подій, про які в них мовиться, а не їхнім натхненням, не полум'ям, що окрилювало воїнів і вело у бій? Вони такі переконливі й достовірні, наче складала їх людина, що сиділа на коні, тримаючи в одній руці зброю, а в другій кобзу. Може, думати отак змушує сама зовнішність Павла Носача? Обличчя благородне й мужнє і по-стать, у якій ще й зараз не важко розпізнати молодецьку поставу, — мабуть, йому личило б сидіти на коні. Та важливе інше: пісні його невіддільні від подій, про які в них мовиться, як невіддільне від них і все його тяжке й довге життя.

Як змінився їхній словник, скільки нових рис набув увесь стрій, ба навіть самий жанр кобзарської пісні відколи в неї увійшли Дніпрогес, Донбас або Вітчизняна війна! Зникла печаль і туга, не чути жалісних скарг, мелодія стала стрімкішою і втратила свою болісну тягучість. Навіть ритм — відбиток повільного плину епічної розповіді — став енергійнішим, темпераментнішим, сповненим певності оповідача у собі. Інший час, інші соціальні обставини, інша людина з цілком відмінними почуттями й засобами висловлювати їх. Не підробка «під давне» і не штучна модернізація застарілого реквізиту, — новий зміст, котрий ізсередини освітлює облонок променем власної новизни.

Іноді дивуєшся — в чому полягає механізм такої гнучкості, що то за чутливий інструмент, з допомогою якого ці літні поети відразу ж визначають напрямок і характер змін, що відбуваються в мисленні та світосприйнятті людей? Саме над ними, здавалося б, і мусили тяжіти інерція звички, кайдани традиції, стаючи на перешкоді сприйняттю...

І мимоволі пригадуються їхні перші думи й пісні, в яких вони ще не закликали на бій і не славили героїв, а лише скаржились на свою долю і шукали співчуття. Контакт з'являвся відразу. Кобзар у першу ж хвилину починав відчувати живий зв'язок зі своїми слухачами, мало не фізичну єдність свого серця з десятками їхніх сердець. Це породжувало в ньому певність, множило його внутрішні сили, і, замість безпорадного стогону й скарг, у голосі його починали бриніти гнів і сміх — почуття, якими сповнені були душі тих, хто його слухав. День від дня, крок за кроком простував співець разом зі своїми слухачами, його поетичне вухо

чуїно сприймало найменші зміни в настроях, котрі відбувалися під впливом революції, війни та миру. Він не міг відстати від темпу загального руху, бо завжди перебував разом з людьми — на перехрестях битих шляхів, на великих сільських майданах, в самому середовищі бурхливого народного життя. Події, свідками й учасниками яких були всі, ставали повітрям, що ним постійно дихали оці народні поети. Звідси їхня народність — не раз і назавжди усталене поняття, а рухлива й мінлива форма поетичного виявлення свідомості мас. Застарілі образи й слова, котрі випадали з загального вжитку, зникали самі собою зі звичного словника співців, новий темп і ритм народного мислення входив органічно в їхні твори.

Можливо, така схема дещо й спрощена: творчість — індивідуальний процес. Та й чи можна ставити за приклад складним виявам сучасної культури хоч і милі, та прості й безпосередні творчі акти народних майстрів? Але йдеться не про поетичні жанри, а про життя самих поетів, про їхню єдність з народом, заради якого вони мають жити й творити.

Якось я запитав Павла Носача:

— От ви ходили по селах та містах під час окупації — думи свої співали, закликали до боротьби... Чому ж вам окупанти дозволяли таке робити?!

— Недооцінював він пісню,— посміхнувся у відповідь Носач.— З'явиться, бувало, німець чи поліцай, турне мене чоботом у бік і йде далі. Сліпий, мовляв, не воїн, лихо з ним!

І подумав я про отих кобзарів та лірників, яких розсилав Богдан Хмельницький по всій Україні, щоб піднімали людей на боротьбу. Він добре знав ціну кобзарській думі! Певен був, що нікому народ так не звіриться, як кобзареві, бо кобзар ніколи не збреше й не обдурить.

Це знає народ і тепер. Він співучий, і сам через це вірить своїм поетам, коли перед битвою чи напередодні свята бачить їх у своєму середовищі як провісників його дум і надій.

Міст до людей

Уявляю собі, яка то була кумедна сцена: до просторого кабінету поважного директора одного з волгоградських заводів увіходить сива сімдесятичотирирічна бабуся і, поклавши худорляву старечу руку на неосяжний стіл, вкритий зеленим сукном, владно проголошує:

— Я прибула, щоб одержати трос!

— Що одержати? — підводиться з-за столу директор і втуплює погляд у дивну відвідувачку. — Який трос?!

— А який же! — сідає бабуся, не питаючи дозволу. — Той, що на ньому міст через Дніпро висітиме!

— Ось як! — вигукує директор з насмішкуватою цікавістю і теж сідає. — А чи знаєте ви, шановна громадянко, скільки має важити такий трос?

— Аякже, знаю: сімсот тонн.

— Отож-бо й воно, — все ще всміхається директор.

— А чому, власне, має важити, а не важить? — кидає бабуся на директора суворий погляд, сповнений тривожного передчуття.

— Та, звісно, має... якщо його виготовити.

Бабуся різко підводиться, наче їй тридцять, а не сімдесят три, і з холодною категоричністю проголошує, дивлячись просто у вічі директорові:

— Ось що, товаришу: коли протягом трьох днів не одержу трос, поговоримо в іншому місці. Ясно?

Директор обурено зводиться.

— А хто ви така, власне?!

— Хто така? Комуністка. — І, наче між іншим, додає: — Ось уже п'ятдесят сім років як член партії.

Директор швидко підраховує в умі — з числами він звик мати справу. Тисяча дев'яцот шістдесят три мінус п'ятдесят сім, виходить, з тисяча дев'яцот шостого року... і обурення випаровується.

— Та ви сідайте, будь ласка...

— Нема чого розсідатися, — відхиляє бабуся таку запізнілу ввічливість. — Завтра о дев'ятій прийду по відповідь. — Вона швидко йде геть, лишаючи господаря директорського кабінету в повній розгубленості.

За кілька хвилин він, проте, отямлюється й наказує секретарці терміново викликати головного інженера та бухгалтера. Він із жахом довідується, що сімсоттонний трос свого часу було відвантажено на адресу київських мостобудівників, але повернено на завод з відповідними

документами, в яких його скваліфіковано як виробничий брак. Проте гроші, своєчасно одержані заводом, замовникам не повернули, а бракований трос продали вдруге якомусь менш вибагливому покупцеві. Цифра, яка визначала відсоток перевиконаного плану за минулий квартал, як видно, від цього дещо підвищилася, але й кулачок старої більшовички, як розумів тепер директор, набував несподіваної й загрозливої ваги.

Невідомо, як довго радилася заводська трійця, але кінець кінцем вихід було знайдено: цех, що виробляє троси, зупинено на ремонт, при всьому бажанні, мовляв, неможливо негайно виконати замовлення. Отже, бабуся змушена буде поїхати ні з чим. Ремонт — цілком поважна причина для вимушеної затримки — чи не так? А через два місяці видніше буде, що й до чого і як краще поведеться...

* * *

Бабуся у білястому плащику з домотканого полотна — Таїсія Семенівна Вишневська. Вперше я довідався про неї з листа до редакції газети «Известия», якого надіслали двадцять членів бригади комуністичної праці на чолі з Вірою Атаманенковою. Вони просили дати їм змогу висловити через газету гарячу вдячність депутатові Подільської райради м. Києва Вишневській за допомогу.

Справа, в якій вони звернулися до Таїсії Семенівни, досить звичайна — квартирна. У таких питаннях до своїх депутатів звертається чимало людей. І якщо депутат допомагає, то, як твердить Вишневська, тут нема за що дякувати: для того ж і обирають депутата, щоб до нього зверталися, а він допомагав.

Проте лист Віри та її товаришів пройнятий таким щирим та глибоким почуттям, що його спокійно не можна читати. Справа в тому, що сама Віра — колишня вихованка дитячого будинку — потрапила в скрутне становище через те, що не мала власного кутка, і допомога Вишневської виявилася рятівною. Не маючи де прописатись, вона не лише не могла стати на чергу для одержання житла в майбутньому, а позбувалася можливості й працювати в місті, й одержувати допомогу під час хвороби, й навіть голосувати під час виборів. Дівчина занепала духом і втратила надію. І, допомігши,

як пише вона в листі, «Вишневська зміцнила в мені віру в справедливість, в хороших, справжніх людей».

Ось уривок з цього листа:

«Скільки людей знайшло своє щастя завдяки її настійним турботам! Кілька років тому вона пішла на пенсію, а й досі не має спокою. Від дев'ятої ранку починається її невгамовна турбота, і лише пізно ввечері вона повертається додому, щоб трохи перепочити... Ми весь час думаємо про цю незвичайну жінку, яка всі свої сили (їх у неї, на жаль, не так уже й багато), всю теплоту свого великого серця до останку віддає людям. Що змушує її, пенсіонерку, яка й сама чимало пережила й перетерпіла, щодня, щогодини й щохвилини піклуватися про незнайомих людей — ходити по різних установах, клопотатися в їхніх справах, домагатись, аби їм допомогли? Ми гадаємо, що керує нею лише любов до людей. Робити добро, домагатися справедливості — ось у чому вбачає вона свій громадський та особистий обов'язок».

Отже, йдеться не про якісь поокремі випадки, а про життєве покликання людини — допомагати й робити людям добро.

Читаючи цього листа, я думав про те, кого ми часом називаємо непоганою або й хорошою людиною. Як це не дивно, а вимоги наші до людської порядності здебільшого не такі вже й суворі. Коли людина не зробила нічого поганого, ми нерідко вже й ладні визнати, що вона хороша. Змовчала, коли тебе несправедливо в чомусь винували, — що ж, спасибі, адже проти тебе не була. Жадаючи підтримки, ми забуваємо навіть про те, що, змовчавши, людина фактично самоусунулася від боротьби за справедливість, тобто виявила найгіршу форму міщанського боягузтва, страшного ще й тим, що воно викривлює саме уявлення про доброту і порядність.

Ні, хороша людина перш за все повинна активно виявляти свою доброту й порядність. Вона ясно розуміє різницю між благородним вчинком і фальшивим блиском сентиментальної сльози. Адже зло ніколи не буває пасивним, воно агресивне за самою своєю суттю, і мовчазна доброзичливість не в силі боротися з ним: проти сили в боротьбі потрібна лише сила.

Лист Віри та її товаришів мене дуже зацікавив. Розпитуючи людей, які особисто знайомі з Вишневською,

я з'ясував, що Таїсія Семенівна свого часу була добре знайома з В. І. Леніним, приятелювала з Н. К. Крупською. Під час громадянської війни вона була політпрацівником у Першій Кінній армії, п'ять разів тікала з ворожого полону й знову одягала червоноармійську шинелю, щоб і далі боротися за Радянську владу зі зброєю в руках.

Я зателефонував до Подільської райради, аби перевірити факти, що їх було викладено в листі. Почувши мої запитання, співробітник райради вигукнув:

— Та це що! Таких справ на рахунок Вишневської багато. А от про міст на Рибальський острів ви чули?

На цьому дніпровському острові є кілька заводів і живе там чимало киян. З міста на острів і людей, і різні вантажі переправляли катерами та поромами. Щоб уявити обсяг щоденних перевозок з острова і на острів, досить сказати, що для них існувала спеціальна пристань на правому березі Дніпра, либонь, ненабагато менша за головну дніпровську пристань, що обслуговує все міжміське сполучення.

Коли після тривалої відсутності Таїсія Семенівна повернулася до свого рідного міста й прийшла до райкому, аби стати на облік, її запросив до своєї парторганізації партком одного з заводів, які розташовані на острові. Просто хотілося мати в своєму середовищі старого більшовика. Отже, Вишневській доводилося тут часто бувати, і, переправляючись через Дніпро, вона на власні очі бачила, скільки золотого часу доводиться витрачати людям, аби дістатися на роботу й повернутися, не кажучи вже про тих, хто постійно живе на острові і змушений часом переправлятися по кілька разів на добу. Що ж до заводів, то їхні матеріальні втрати, викликані відсутністю твердої переправи, ніхто навіть і підрахувати не міг.

Через чудову ріку, про яку захоплений Гоголь колись сказав, що рідкісний птах долетить навіть до її середини, було побудовано після війни вже кілька мостів, але до Рибальського острова черга все-таки ще не доходила. Для цього потрібно було чотирнадцять мільйонів карбованців, а поки що такої суми відповідні установи з міського бюджету викроїти не могли.

І от сивенька й худорлявенька бабуся Вишневська, яку саме в цей час обрали депутатом райради, вирішила будь-що домогтися асигнування потрібної суми. Адже

гроші ці не на вітер, міст, мовляв, що дитина, для якої батьки нічого не жалкують, бо, ставши на ноги, вона принесе і громаді, і їм стільки добра, що турботи й видатки окупляться сторицею.

Не оповідастиму про те, як це було складно. Адже кредити розподіляються завчасно, а тут потрібно чотирнадцять мільйонів. Вона мусила подолати й обмеженість бюрократичного мислення, від якого нерідко доводиться залежати, і невдоволення тим, що в таку справу встряє чомусь стороння людина, до того ж іще й пенсіонерка, і навіть здивовання, що в справі міського масштабу втручається депутат районної Ради. Але бабусю Вишневську не можна було вгамувати: людям потрібний був міст, і вона наполягала, домагалася й домоглася.

В своєму листі Віра Атаманенкова змальовує випадок, який особливо вразив її, коли Таїсія Семенівна клопоталася про її квартирні справи. В райраді вже от-от мали видати ордер на квартиру, і раптом на заводі, де працює дівчина, їй пропонують безплатну путівку на пароплав-санаторій «Адмірал Нахимов». Дівчина давно мріяла побувати на Чорноморському узбережжі, побачити море, відпочити. Але поїхати в таку хвилину було страшно: не з'явишся, коли викличуть до райради, віддадуть твою квартиру іншому — тоді чекай нової черги! Дівчина сказала Таїсії Семенівні, що змушена відмовитись від жаданої путівки, ба навіть і від відпустки, поки не отримає ключі від квартири.

«І як же я здивувалася,— пише Віра,— коли Таїсія Семенівна стала наполягати — їдь, мовляв, відпочивай, а я твою справу владнаю сама. Коли я повернулася з відпустки, Таїсія Семенівна вручила мені ключі, я оселилась у власній квартирі налюбимій вулиці, одержала паспорт із готовою пропискою. Яка я їй вдячна! Пробувала написати вірша з відповідною посвятою цій чудовій жінці, але виходить якось сухо, мого почуття вірш не передає...»

І справді, чим, як не віршем, можна віддячити людині, що відмовляється від власного — давно вже заслуженого — спочинку, аби дати змогу відпочити іншій людині, до того ж значно молодшій!

Я запитав Вишневську про цей випадок, але вона чомусь не відповіла. Замість того, ніби не почувши мого запитання, повела про інше,

— У тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому,— мовила вона,— я тікала з польської в'язниці через Німеччину. Коли, зробивши величезний гак через пів-Європи, прибула до Москви, мене запросив до себе Володимир Ілліч. «Де б ви хотіли працювати?» — запитав. «Куди надішлете, там і працюватиму»,— відповідаю. А Ленін і каже: «Пригадую, читав я десь про те, як вас любили солдати, коли ви були сестрою милосердя під час імперіалістичної війни. Може, й тепер на фронт поїдете, до наших бійців?» — «Куди скажете, Володимире Іллічу, туди й піду»,— повторюю. Отак і вирішилося. А коли тільки переступила поріг, він мене раптом знову кличе: «Та чекайте ж, адже у вас дитина лишилася в Києві! Мало не змусили мене до поганого вчинку. Ні,— каже,— якось ми вже повоюємо без вас, а ви їдьте до своєї доньки. Там такі, як ви, теж потрібні, робота знайдеться».

Чи не була ця розповідь водночас і відповіддю на мое запитання про її роль у вирішенні долі Віри? Мабуть, що так. Адже й Ленін тоді подбав про її дитину, якої жінка давно не бачила, то хіба могла вона сама чинити інакше, коли її допомога спроможна була зняти тягар з чиеїсь душі? А знявши його раз, відчувши радісне вдоволення від того, що комусь прислужився, не зможеш уже не зробити добра і вдруге, і втретє, і поступово потреба бути корисною людям стане твоїм життєвим покликанням, органічною частиною твого людського ества.

Отже, не дивно, що Таїсія Семенівна обурилася, коли виявилось, що будівництво мосту на Рибальський острів припинилося через те, що надісланий із Волгограда трос виявився негодящим. Стільки вже витрачено грошей, праці та її власних зусиль, а люди все ще марнують по кілька годин на переправу, і на острівних підприємствах мало не щодня затримується робота, бо катери та пороми не встигають переправляти вантажі. Це було лихом не окремих осіб, а тисяч людей, великої робітничої громади, яка не могла сама собі зарадити.

На цьому клятому тросі мав фактично висіти весь міст. Минали місяці, а сталеві конструкції лежали побіля Дніпра й іржавіли в чеканні, коли ж кінець кінцем буде на що їх підвісити. З управління будівництвом до Волгограда посилали «штовхачів», писали

спочатку благальні, а потім вже й погрозливі листи, а завод відповідав непевними обіцянками.

Наближалася весна, а міст ще стояв на тимчасових і досить хистких підпорах. Зі страхом будівельники чекали льодоходу й великої повені, котрі могли підмити оті підпори й завалити міст. Над усім будівництвом нависла досить реальна й страшна загроза.

І коли вже всі «штовхачі» по черзі повернулися ні з чим, а обіцянки щоразу більше почали скидатися на знущання, до міськкому прийшла Таїсія Семенівна Вишневська й заявила, що поїде до Волгограда сама і наведе там порядок.

Важко обвинувачувати людей, які недовірливо всіміхалися, коли бабуся Вишневська виходила з відповідних кабінетів. Але заперечувати не насмілювались, оскільки її характер уже відомий був усім, а ризику, власне, в тому, що вона поїде, не було ніякого.

Коли вона рівно о дев'ятій ранку вдруге увійшла до кабінету директора волгоградського заводу, її прийняли не лише з підкресленою ввічливістю, а навіть дещо запопадливо. Звісно, раді були б допомогти, але що вдієш, коли відповідний цех доводиться несподівано зупинити на ремонт. Виробництво, мовляв, підкидає іноді неприємні сюрпризи, які нерідко ставлять у скрутне становище, і хоч-не-хоч, а доводиться зважати й перебудовуватись, так би мовити, на ходу.

Отут-то на директорському столі й з'явився вдруге худорлявенький кулачок Таїсії Семенівни. Ні, він не стукнув об стіл, а просто ліг на нього, як мовчазна пересторога чи лише як доречне нагадування. Таїсія Семенівна тільки сказала, що у випадку, якщо повинь на Дніпрі накоїть лиха, відповідатиме той, хто одержав за трос гроші вчасно, а замовлення не виконав.

Від розповіді про те, що було далі, Таїсія Семенівна відмовляється.

— А для чого вам подробиці? — всіміхається Вишневська, і шкіра під очима геть уся збирається у дрібненькі зморшки, схожі на химерне мереживо. — Трос висить там, де й має висіти, міст готовий, коли хочете, можемо по ньому перейти на той бік.

Вона швидко дріботить по свіжих жовтих мостинах, а я поспішаю слідом. Вартовий не вимагає перепустки ні в неї, ні в того, хто йде разом із нею. Поривчастими рухами тієї самої руки, яка вміє, коли треба, стиска-

тися й у кулачок, вказує вона мені на своє дітище, котре коштує чотирнадцять мільйонів. Нещадне липнече сонце кидає прямовисні промені на її непокриту сиву голову, а вона вже переступає з дощок на свіжий асфальт як справжня господиня життя і гарячий друг людей.

Приємно писати про хорошу людину — хорошу не лише своєю материнською усмішкою, а й діяльною добротою в ім'я людей. Вона визнає: в негоду суглоби просто вивертає і заснути не можна — так болить. Але перестати діяти — оце вже й справді означає вмерти. Може, це й перебільшення, фізично не помреш, та чи варто продовжувати своє життя тільки заради себе?

І справді, якщо життя — благо, то *чисте* благо? Коли кожен ставитиме це питання саме так, — твердить Таїсія Семенівна, — то хтось подбає й про тебе, коли тобі буде тяжко, адже так?

Так, мила бабусю, тільки так!

1968

Горді пасажири

Мабуть, ми виглядали дуже кумедно. Сашко ніс на собі весь свій родинний скарб, що складався з фанерної валізи з посудом, великого клунка з підручниками і картонної коробки, з якої стирчали ніжки від примуса та держакки від каструль. Валіза була типово студентська: вона не мала ручки, замок погано тримався і кожної миті міг одімкнутись... Цю важку саморобну споруду доводилося нести на плечі, та ще й притримувати головою, щоб речі не посипалися з фанерного нутрища і не порозліталися навкіл. Високий білявий Сашко весь час змушений був іти якимсь боком — можна уявити собі, як йому ломило в'язи і як він проклинав усе на світі.

Не легше було й мені. Щоправда, подушки та ковдри, які припало нести мені, — не валіза з посудом і не клунок з книжками. Але обсяг моєї ноші зводив нанівещь всі вигоди від її питомої ваги: вона була хоч і легка, але така величезна за розміром, що співставлення цих двох величин давало повне уявлення про принцип зворотних пропорцій.

Село, в якому ми втрюх відпочивали, лежало на Дніпрі, кілометрів за чотири нижче пристані. Звісно, можна було найняти підводу, а не дертися крізь чагарники зі своїми лахами на спинах, та в тім-то й справа, що грошей у нашій спільній касі лишилося рівно на три безплаткартних квитки та ще півтора карбованця на таксі від Київського річкового порту до будинку на Куренівці, в якому мешкало молоде подружжя.

Коротше кажучи, свій дачний скарб доводилося тягти на собі. Справедливість змушує, проте, відзначити: Оксана давно попередила нас, що, коли ми не виберемося до Києва вчасно, то грошей на дорогу у нас не буде. Але їй легко було попереджати: наша юна дама не тямилася на рибальстві й не розуміла, що то таке передосінній кльов на Дніпрі. Був кінець вересня, але сонце ще припікало. То ще добре, що Оксана здогадалася прихопити на дорогу чайника з холодною водою: приблизно через кожні п'ятсот метрів вона напувала нас по черзі просто з рурки і заклопотано промовляла:

— Лишенько мое! Та поки дійдемо, ви ж геть випаритесь!

При цьому на її рожевому обличчі з'являлася ледь помітна усмішка, і важко було визначити, чого в ній більше — співчуття чи ехидного злорадіння.

До пристані лишалося з півкілометра, коли позаду басовито загуло. Тільки й бракувало запізнитись на пароплав і цілу добу валятись на пристані! Ми з Сашком багатозначно презирнулися, а Оксана прискорила крок, але нічого не сказала. Те, що в такий фатальний момент вона не нагадала нам про свої вчасні попередження, прикрашало її навіть у моїх очах, і, всупереч своєму традиційному переконанню, я ладний був визнати, що й жінки іноді бувають об'єктивні і не позбавлені милосердя.

Ми теж прискорили кроки і майже побігли слідом за Оксаною. Я бачив, як горить Сашкова потилиця — її мало не скривавила фанерна валіза. Проте нам ніколи було підраховувати свої рани. Оксана весь час набирала швидкість і робила це так вміло, що ми й не помітили, як перейшли на справжній алюр. Тільки один раз вона зупинилася і підняла вгору свого чайника, ще раз демонструючи чутливість свого ніжного серця. Та від води довелося відмовитись: пароплав уже сопів попереду, і

наше найближче майбутнє залежало тільки від нашої здатності нести свій хрест до кінця.

Ми прибігли до пристані, коли іржава посудина швартувалася. За інших обставин це було б підходящим приводом для дотепної розмови про переваги людської впертості перед силою парового казана. Але тепер ми вже не мали ні сили, ні часу, аби змагатися в дотехах. Щоб зняти з себе валізу, Сашко змушений був упасти на пісок. У ній жалісно брязнули тарілки. На щастя, Оксана цього не чула, бо саме брала квитки метрів за двадцять від місця катастрофи. За хвилину вона підбігла, вхопила в одну руку валізу, а в другу — клунок з книжками і, тримаючи квитки в зубах, побігла до трапа. Я поволік просто по землі свої подушки та ковдри, а Сашко ледве чвалав позаду без будь-якого вантажу.

— Кавалери...— почув я чийсь насмішкуватий голос.— Жінчина несе чемодан, а їм хоч би що...

Я глянув угору і побачив «промовця». То була руда присадкувата дівчина років вісімнадцяти. Вона перехилилася через поручні верхньої палуби і зневажливо дивилася на нас. Вкрите густим ластовинням обличчя так і сяяло від насмішкуватої зневаги.

Я обурився, але стримався. Просто не мав сили сперечатись. Але її кричуща несправедливість порушила мої душевні терези і потягнула одну шальку вниз — цього разу вже не на користь жіноцтва.

Щось загуло і заляскало — пароплав рушив. Незважаючи на кумедний драматизм наших пригод, ми все-таки встигли! Машина важко зітхала, в її нутрі щось ритмічно хрипіло і хекало, і ці звуки досить гармонійно зливалися з нашим засапанним віддихом. По її масних деталях котилися важкі краплі — схоже було, що змагатися зі своїм вантажем їй не легше, ніж було нам.

— Ну, як? — запитав Сашко і дружньо ляснув мене по спині своєю здоровою п'ятерицею.

— Ну й ну! — протягнув я, витираючи хусткою спітніле обличчя.

— Так вам і треба, — не стрималася кінець кінцем Оксана і зразу ж поставила себе в один ряд із отією не відомою мені рудою дівчиною.

Я блиснув на неї очима.

В моєму погляді Оксана могла прочитати все, що в мене було на душі.

Раптом я відчув на собі чийсь погляд. Глянув угору й побачив там дівчину, яка щойно так жорстоко на-сміялася з нас. Перехилившись через поручні, вона висіла над сходами — просто над нашими головами — і, мабуть, уже давно спостерігала.

Це мені зіпсувало настрої остаточно. Що їй потрібно? Яке вона має право так брутально втручатись у життя сторонніх людей?! Я вже готовий був висловити це вголос, але почуття власної гідності не дозволяло мені вступати в суперечку з якимось дівчиськом.

Я вдав, буцім не помітив її. Підвівся і похмуро промирив до своїх товаришів:

— Піду пошукаю місця на палубі...

Та чомусь я пішов не до сходів, над якими висіла дівчина і по яких простіше було піднятись на палубу, а поплентався вздовж коридора до кормової ляди. Проте мені стало ясно, що оте капосне дівча може подумати, що я побоявся зустрітись із нею віч-на-віч. Довелось повернутись. Не піднімаючи голови, я стачечно подибавав нагору, тамуючи свою зачеплену гідність, але виявилось, що дівчина зникла і моєї зверхності оцінити не могла.

На палубі було мало пасажирів. Та й не дивно: всі тепер намагалися сісти на нові комфортабельні судна, яких уже чимало плаває на Дніпрі; на такі старі калоші, як наша, потрапляють або невдахи, схожі на нас, або люди, у яких кінчається строк відрядження і вони не мають можливості переждати, поки йтиме більш сучасна посудина.

Зі сходу подував гострий осінній вітерець. Палубні пасажирини влаштовувалися на ніч. Я дивився на те, як старанно вони затуляються від вітру, як укриваються ватянками і пальтами, і зрозумів, що наші муки ще не кінчилися. Сонце лише починало сідати, а мій студентський піджачок уже пронизувало наскрізь... Що ж буде за годину, коли сонце й зовсім зайде? А вночі? Адже нам ще цілих п'ятнадцять годин плисти до Києва!

Коли я повертався через другий клас, мене раптом осінила блискуча ідея. Та ми ж можемо, замість завтрашнього таксі, взяти одну плацкарту для Оксани і, користуючись із того, що в каюті буде вона, зайти на годинку начебто в гості, а там і... прилаштуватись на ніч! Адже другий клас зовсім порожній!

Я поділився своєю ідеєю з Оксаною та Сашком, і вони мало не скрикнули від радості. Справді, це ж було так просто. Ніхто не може заборонити палубним пасажирам заходити до своїх друзів у другий клас і сидіти там скільки завгодно — особливо, коли каюта зовсім порожня і гості нікому не заважають спати або спокійно відпочивать.

Ми сиділи в задушливому коридорі і з апетитом уминали варені яйця з огірками і майже забули про наші недавні злигодні, захоплені блискучою ідеєю, сповненою приємних перспектив. Навперербій почали розповідати принагідні студентські пригоди, пов'язані з такими ж простими хитрощами. Виявилось, що моя ідея збудила в пам'яті безліч спогадів про недавні веселі витівки, до яких всім нам у свій час доводилося вдаватись для заощадження вельми обмежених студентських фінансів. Сашко, наприклад, розповів, як ще першокурсником, одержуючи стипендію, завжди просив касира видати йому бодай одного цілого червінця: маючи його при собі, можна було проїхати в трамваї без квитка, бо розміняти такі великі гроші кондукторові здебільшого було нічим та й ніколи. А хто ж змусить іти пішки людину, яка має цілого червінця й пропонує заплатити! Ми розуміли, що з морально-етичного погляду такі витівки аж ніяк не можна вважати бездоганими, але студентам вони ніколи не видавалися державними злочинами, за які карає закон. Що ж до нашого теперішнього наміру, то порожні каюти і наша благородна бідність, як нам здавалося, давали повне право забезпечити собі спокійний сон з допомогою невинних хитрощів.

Купувати плацкарту відрядили мене. Статечно, як і належить людині, що хоче придбати місце в каюті другого класу, я знову піднявся на палубу і впевнено попрямував до капітанського мостика. Там сиділо троє мужчин у формених кітелях. Вони нудьгували, бо мимоволі доводилося милуватись давно вже знайомими краєвидами, що повільно пропливали повз них. Коли я з'явився, всі троє одірвалися від своїх нецікавих спостережень і повернулися обличчям до мене.

— Чи можна поговорити з капітаном? — запитав я, звертаючись одразу до всіх.

— Чом не можна! — підвівся мені назустріч один із них — літній огрядний чоловік з довгими вусами,

— Скажіть, будь ласка, чи немає місця в другому класі?

— Чого доброго! — весело вигукнув він. — Вибирайте любісіньке — всі вільні. — Він перехилився через поручні і гукнув униз: — Мотю! — І, не чекаючи відповіді на свій вигук, додав, знову звертаючись до мене: — Підіть до провідника другого класу. Так швидше буде.

Я подякував і спустився вниз. Поки що все йшло як по маслу. Неприємно мене вразило тільки те, що провідницею другого класу, яку капітан назвав Мотею, виявилася саме ота руда дівчина, з якою у мене вже склалися досить недружні стосунки. Не знаю, як вона довідалася про мою розмову з капітаном: коли я зустрів її в коридорі, вона ще здалеку гукнула, відмикаючи одну з кают:

— Займіть оцю. Гроші давайте мені.

Мене здивувало, що тепер вона поводитися офіційно і розмовляла зі мною майже сухо. В зеленкуватих очах не було й натяку на її недавню глузливість. Чи то вона почувала всю серйозність службового обов'язку, що його в цю хвилину виконувала, чи, може, вважала недоречним легковажний тон у розмові з пасажиром другого класу... Так чи інакше, а зараз це було зовсім не те задержувате дівча з колючим язичком, дошкульність якого я вже встиг на собі відчутти. І непокоїло тільки одне: а що, коли виявиться, що моїх грошей не вистачить на плацкарту? Та хвилювання свого я не виказав, поліз у кишеню і з підкресленою недбалістю заможної людини витягнув карбованця, потім наосліп пошукав ще, ніби вибираючи потрібні монети серед купи інших, виводив свого полтинника і подав дівчині.

— Ось, будь ласка.

— Півтора карбованця? — запитала вона розчаровано, коли взяла гроші.

Я злякався.

— А хіба плацкарта коштує більше? — прошепотів я. Мотя ледь помітно всміхнулася.

— Ні, коли на одну плацкарту, то вистачить...

— А мені одна й потрібна, — з полегшенням проказав я.

— А інші?

— Що — інші?

— Та вас же трое, а грошей даєте на одну.

Я відчув, що червонію, але опанував себе і суворо промимрив:

— Це діло не ваше — скільки хто купує плацкарт.

— Ха! — хмикнула вона. — Ви, товаришу пасажир, це покиньте. Не вийде!

Мені перехопило дух від щирого обурення.

— Що не вийде?!

— Оте, що у вас на умі. Думаєте, я не бачу, куди ви загинаєте? Купуєте одну плацкарту, а збираєтесь на шармачка проїхатись у каюті втрьох? А дзуськи!

Спина в мене вкрилася вологою і похолола.

— Яке ви маєте право підозрювати нас?! — крикнув я, сповнений благородного обурення. — Звідки ви це взяли?!

— Звідки? — засміялася вона. — Та я вас бачу наскрізь.

— Ви ображаєте пасажирів! — не вгавав я. — Буду скаржитись!

— Пхи!.. — вона здвинула плечима, недбало засунула зім'яті гроші в кишеню мого піджака, легко, мов на шарнірах, крутнулася й пішла замикати каюту. Клацнувши замком, вона метнула в мене погляд, повний зневаги. — Бачили ми таких! Не ви перші. Через вашого брата плану ніяк не виконаємо.

Ось як! Виходить, не ми перші вдалися до такого маневру...

Ясно, що ми потрапили на свій власний гачок. Це мене глибоко образило. Буцімто не я сам, а вона — оця капосна дівчина — спричинилася до мого ганебного приниження.

Я ладен був кинутись до неї врукопашну. Та вичув Сашко. Разом з Оксаною він стояв позад мене. Чи то до них долинув гомін нашої словесної перестрілки, чи, може, вони випадково опинилися тут, але в цю трагічну для мене хвилину обоє виявилися поруч, як справжні друзі.

— Що сталося? — тривожно запитав Сашко.

— Подумай тільки! — обурювався я. — Вона сміє підозрювати, що я беру одну плацкарту для того... Тобто, що ми з тобою хочемо скористатися з цієї плацкарти... — Я осікся, бо помітив у Оксаниних очах щось схоже на Мотине лукавство і страшенно перелякався: адже Оксані нічого не варто раптом розреготатись і виказати мене з головою.

Сашко знову оцінив ситуацію і кинувся в атаку.

— То ми, по-вашому, крутії? — гаркнув він.

— А я не знаю, хто ви, — огризалася Мотя з глибини коридора, й її дзвінкий голосок перебив глухе зітхання машини. — Може, вам грошей шкода.

— Грошей?! Та у мене їх... — Сашко швидко засунув руку в кишеню, потім у другу, ніби намагаючись вивернути їх і продемонструвати перед зухвалою провідницею свої неосяжні багатства. Та кишень він не вивернув, а вдовольнився самим тільки красномовним жестом, що було з його боку дуже завбачливо.

Тут уже Оксана не витримала і голосно розрегалася. Сміялася вона, звісно, з нас, але їй не забракло специфічно жіночої підступності, щоб несподівано повернути свій регіт проти Моті.

— І нащо тобі вихвалитись своїми грошима перед першою ліпшою провідницею? — звернулася вона до свого чоловіка. — Покинь. — І, щоб не зареготати вдруге, швидко пішла геть, відступивши з поля битви як переможниця.

Сашко охоче з нею погодився. Він застібнув піджак, наче побоювався, що з кишень можуть посипатись червінці, й пішов теж.

Я понуро поплівся слідом за ними.

Ситуація склалася безнадійна. Тепер Мотя піде нагору, розповість про все капітанові та його помічникам, і вони добре попосміються. Крім того, ми, безперечно, весь час перебуватимемо під таємним наглядом лукавих Мотиних очей, і кожен наш порух обговорюватиметься нагорі в супроводі її нищівних коментарів.

Не змовляючись, ми погодилися, що врятувати нашу гідність може тільки боротьба. Скласти зброю і проковтнути гірку образу — означало визнати, що Мотині підозріння небезпідставні. Для нас із Сашком це було ясно. Але як поводитиметься Оксана? Я їй не довіряв. Проте, глянувши на неї, зрозумів, що ми можемо розраховувати на її нейтралітет — щонайменше.

Мозок мій напружено працював, вишукуючи причіпку, з якої можна було б розпочати боротьбу з гарантованим вирашем. Та цього разу щаслива ідея з'явилася в Сашка:

— Вона зобов'язана була продати плацкарту. Ти гроші їй давав. Вона не мала права...

Це був аргумент. Адже справді, вона могла думати про нас що завгодно, могла навіть вигнати нас геть із каюти, якби ми туди згодом зайшли... Але не продати плацкарту, коли всі місця вільні...

— Де книга для скарг? — рішуче підвівся Сашко з валізи, на якій сидів, і, не чекаючи відповіді, подався на палубу.

— А все-таки ти...— спробувала Оксана заговорити, коли ми лишилися вдвох.

— Що «все-таки»? — гримнув я і глянув на неї з такою люттю, що їй заціпило.

Кілька хвилин ми з нею стояли мовчки, спершись на поручні. Оксана вдавала, що милується стемнілим краєвидом, який пропливав повз нас, а я курив і глибоко затягався.

Не знаю, про що там Сашко розмовляв з капітаном. За кілька хвилин з верхньої палуби спустилася Мотя. Обличчя її було спокійне, і, дивлячись на неї, не можна було відгадати, що відбулося нагорі. Вона підійшла і, начебто вперше бачить нас, запитала:

— Кому тут плацкарту?

Я видобув із кишені свої півтора карбованця й, навіть не глянувши на провідницю, демонстративно подав їх Оксані. Вона, в свою чергу, мовчки передала гроші дівчині.

— Друга каюта, третє місце,— буркнула Мотя. Клацнув замок, і двері розчахнулися навстіж, а дівчина пішла геть.

Оксана взялася за клунок.

— Пішли?

— Будь вона проклята! — відповів я, маючи на увазі Мотю, і зозла жбурнув недопалок за борт. На фоні темної води він описав іскристу траєкторію і зник, поглинутий хвилями.

Я прокинувся від того, що страшенно змерз. Удвох з Сашком ми лежали на верхній палубі, щільно притулившись один до одного спинами. Довкола розверзлася беззоряна ніч, густа й чорна, і здавалося, що за бортами шумить не вода, а бездонне провалля.

Руки та ноги залякли. Тільки спиною відчував я тепло, яким зі мною скупо ділився могутній Сашко. Добре ж ми улаштувалися на ніч, нічого не скажеш! Спросоння я ріяк не міг пригадати — чому ми полягали саме тут, просто на палубі, а не внизу, біля машин-

ного відділення, де все-таки тепліше? Мабуть, попадали там, де нас застав сон, як це буває з малими дітьми після доброго прочухана.

Я притиснувся ще ближче до свого вірного товариша, аби хоч трохи зігрітись. На палубі нікого не видно — мабуть, пасажери посходили на маленьких пристанях або поховалися в більш затишні місця. Сон поступово розвіювався, в пам'яті почали виникати картини вчорашніх баталій, і я почував, що мною опановує веселе пожвавлення. Перебираючи в умі сцени воєнничих сутичок з Мотею, я вже ладен був визнати, що вона молодець: тепер, коли разом з заляклим тілом охолов і мозок, я помічав у собі нахил до безсторонніх суджень та справедливих оцінок.

Раптом із ляди вигулькнула якась постать і почувися кроки. За мить я побачив Мотю — вона йшла до нас. Дівчина сонно човгала черевиками по палубі і час від часу хапалася за поручні, наче починалася хитавиця і важко було встояти на ногах.

Мотя наблизилась і зупинилася. Крізь петельку для гудзика я стежив за кожним її рухом. З хвилину вона дивилася спочатку на Сашка, потім на мене, нахилилась і доторкнулася до мого плеча. Я не поворухнувся. Вона шарпнула мене за руку, але я не відповів.

— Товаришу... чуєте, товаришу...— сіпала вона мене за сорочку.— Годі вже вам... Ідіть до каюти... Позамерзаете...

Я ледве стримувався, щоб не крикнути: «А промфін-план?» Та, побачивши, що я не ворущуся, вона несподівано промимрила, ніби відгадала, про що я думаю:

— Однаково ж горимо. Від того, що ви замерзнете, план з місця не зрушить...

Я мовчав.

Тоді вона почала будити Сашка:

— Та вставайте! Я вже всіх пасажирів розмістила. Тільки ви лишилися.

Проте розбуркати не можна було і його — Сашко спав, мабуть, як і я, міцно.

Мотя підвелася, ще мить постояла біля нас і суворо проказала:

— Ну й замерзайте, коли ви такі горді...

І сердито пішла геть.

— Сашко,— шепнув я до свого друга.— Чуєш?

Він не відгукнувся. Але я тепер добре знав, як себе почуває людина, котру з холодної палуби кличуть у теплу каюту, а вона спить і не прокидається з принципових міркувань.

1969

Лише сорок кілометрів

Такі стояло біля крамниці — там вони завжди чекали на пасажирів, коли вряди-годи опинялися в Калитві. Сашуня ще здалеку побачив, що машина порожня, але не прискорив ходи — адже водій не поїде, поки не набереється повний комплект. Та коли б і повіз до райцентру його одного, Сашуня однаково не погодився б, бо за оті сім карбованців і тридцять дві копійки, що він їх одержав у колгоспній бухгалтерії на відрядження, треба ж і до місця дістатись, і там перебитись, і — повернутись назад! А хто зна, чи дасться отой клятий підшипник так просто в руки — може, доведеться ще й переночувати у Вільшаній та якогось карбованця заплатити за готель...

Він став під крилатою липою, що височіла напроти крамниці через вулицю, і сперся плечем на товстезний стовбур. Крамниця ще замкнена — виходить, нема й восьми. Ранок погожий, ще не припекло, можна й почекати.

Іхати на таксі йому, власне, спало на думку несподівано. Випнувсь з-за рогу свого завулка, побачив машину і одразу ж зважив, що й швидше буде, та й коштуватиме не дорожче, як поїздом, — звичайно, коли набереється четверо охочих і те, що лічильник нацокає, поділити на всіх. Зате до станції п'ять кілометрів не дибати і на станції години півтори не марнувати, а потім на полиці не клювати носом бозна-скільки часу: машина швидко пробіжить оті сорок кілометрів.

Над головою щось зашаруділо, Сашуня глянув угору й побачив вивірку, що, наче рудий племінець, метнулася з однієї гілляки на другу. Цікаво, що вона робить на липі — може, там її дупло? Мабуть, наносить туди горішків з лісу, який підступає майже до подвір'я крамниці. А зараз причаїлася — боїться його. Він відійшов від дерева, — вивірка кинулася вниз і пострибала впоперек вулиці, назад до лісу.

Коли тваринка зникла і Сашуня глянув на машину, біля неї вже стояв якийсь чоловік і розмовляв з водієм. Поговоривши, розчахнув дверцята і вмоствився на передньому сидінні. Сашуня захвилювався — чи не гайнуть вони удвох?

Але водій з місця не рушав — отже, вирішили ще почекати. Сашуня заспокоївся, знову прихилився до стовбура, видобув із кишені напівпорожню пачку «Прими» й закурив. Помацав у піджаку — гроші лежали в кишені разом із командировочним посвідченням. Намацавши все те, наосліп застібнув кишеню на гудзик, щоб, бува, не посипалося, коли сонце підіб'ється вище й доведеться скинути піджак. Кинув недопалок і при-топтав черевиком.

Коли знову глянув на машину, серце похололо: біля неї стояли дві жіночі постаті — одна дебела й, як видно, старша, друга тоненька, в коротенькій спідничці — молода.

Не роздумуючи, Сашуня кинувся до машини. Вже підбігаючи, побачив, як отой, що прийшов перший, ввічливо запропонував старшій жінці сісти поруч із водієм, а сам пересів назад. Дівчина вже теж усілася. Мотор сокотів, і водій взявся за кермо, готовий ввічкнуту передачу.

— Почекайте, ось ще хтось біжить, — зупинив його чоловік, що сидів позаду.

— Три пасажири — норма, — не повертаючись до нього, відказав водій.

— Мені тільки до Вільшаної, — попросив Сашуня, відсапуючись. Він ухопився рукою за дверцята, наче хотів не дати машині рушити з місця, доки не візьме й його.

— Та куди ж я тебе посаджу — в багажник? — не дуже ввічливо буркнув водій, наче огризнувся. — Нічого було стовбур підпирати так довго — от би й місце знайшлося.

— Та я ж... — Сашуня хотів чимось виправдатись, але не знав, що сказати. Та й що б не сказав, однаково ніхто не висяде, аби пустити його.

— Візьміть, візьміть хлопця, — примирливо проказав чоловік, що сидів ззаду. — Потіснимосся. — Він і справді посунувся ближче до дверцят, звільняючи місце. — Посуньтесь й ви трохи, — звернувся він до дівчини. — Не лишати ж нам напризволяще такого молодця! — доброзичливо пожартував.

Дівчина мовчки посунулася на середину, охайно загортаючи короткою спідничкою свої голі коліна. Чоловік скоса глянув на них, але одразу ж одвів погляд, наче засоромився. Проте немолоде, але чисто виголене обличчя порожевішало, виказуючи не то хвилювання від приємної близькості гарненької дівчини, не то вдоволення своїм безкорисливим заступництвом за незнайомого парубка.

— А з якої речі я маю через нього перевантажувати машину?! — обурився водій.— Машина державна, її бергти треба,— знайшлася, нарешті, й аргументація.

— А люди хіба не державні? Хай дибають пішака? — засміявся чоловік.

На це водій не знайшов відповіді — покліпав витрішкуватими очима, одняв руку од керма і поклав її на коліно.

— То що, їхатимемо чи ще постоїмо? — запитав тріхи перегода. Глянув на жінку, що сиділа поруч, але вона не відповіла. Її випещене повновиде обличчя виглядало байдужим.

І саме в цю хвилину з глушника двічі бабахнуло, і мотор зупинився. Водій крутонував стартером, але це не допомогло.

— Тьху, чорт! — лайнувся він.

— Де ручка, я покручу,— з готовністю запропонував Сашуня.— Акумулятор посадите.

Водій помовчав, потім неохоче понишпорив рукою під ногами, гуркнув ручкою об днище й подав хлопцеві через вікно. Сашуня проворно вхопив ручку, забіг наперед і тричі крутонував — мотор завівся і заревів на високих обертах.

— Давай, поїхали,— промимрив водій до хлопця, а сам подумав, що отой чоловік, який сидить позаду, недаремно так легко погодився потіснитись — мабуть, теж розраховує на дешевший проїзд, коли візьмуть ще одного. Костюм на ньому карбованців на сто, капелюх на голові, а теж трясеться над якимось полтинником. Розлючений, він, проте, помітив у люстерку, як всміхнулася дівчина до молодика й розчахнула дверцята, а чоловік удав, наче нічого не сталося, але на м'ясистому обличчі теж сяйнула усмішка — не змовницька, як у дівчини, а дещо зловтішна.

Машина проїхала головною вулицею, вибукуваною каменем, звернула ліворуч і важко покотила вгору

вздовж глинистого урвища. В міру того як вона піднімалася на узвіз, село все глибше поринало в низину, будинки, огорнуті вранішнім туманом, все меншали і збивалися в мальовничу купку. Згори воно видавалося зовсім малим, напівоперезане річечкою, все віддалялося й тануло, а коли вискочили до вітряка й поїхали грейдером, зовсім зникло з виду.

Всі п'ятеро мовчали — двоє дивилися вперед, на шлях, двоє праворуч і ліворуч крізь бокові вікна, і тільки дівчина — на свої голі коліна, чимось начебто занепокоєна. З хвилину вона не підводила очей, потім обережно вивільнила свою м'яку, пошиту з товстої картої ряднини, плескату торбинку, що висіла на правому боці, й, зиркнувши, чи не помітив хтось, тихенько накрила нею коліна.

— Затуляти доводиться? — запитала жінка, що сиділа попереду. Вона не могла бачити, але відразу відчула, що зробила дівчина. Не діставши відповіді на своє хоч і доброзичливе, але насмішкувате запитання, жінка повернулася боком до тих, що сиділи ззаду, і всі трое побачили її усміхнене обличчя з примруженими темними очима й устами, хоч і не нафарбованими, але свіжими й чітко окресленими. — Вчитеся чи працюєте? — запитала.

— Вчуся, — подивилася дівчина їй просто в очі.

— О, це по моїй лінії! — пожвавішала жінка ще дужче.

— Ви теж учитесь? — непевно запитала дівчина й одразу ж зашарілася, бо жінці, мабуть, під сорок, тобто вдвічі більше, ніж їй, і думати, що вона й досі вчиться, безглуздо.

— Все життя вчусь, — поблажливо проказала жінка. — Дома з сином-десятикласником, а на роботі з усіма школярами області водночас — такий у мене фах!

— Жінкам у нас роздолля, — озався чоловік із заднього сидіння. — Моя чотири класи скінчила, а з нашими двома башибузуками од першого до десятого пройшла повний курс.

Сашуня співчутливо дивився на дівчину, котра й досі сиділа, наче смажилася на сковороді, й весь час поправляла біляве пасмо, що уперто спадало їй на лоба, коли машина підскакувала на вибої. Вона відчувала на собі його погляд і нітилася ще дужче, і через це обличчя паленіло, наче розмальоване червоним в усю

щоку. Сашуня б, звісно, не запитав оту жінку, чи вчиться, бо знав, що вона працює в облнаросвіті, і пам'ятав її ще відтоді, коли сам учився в дев'ятому і вона несподівано прийшла на урок. Згадав навіть, що звати її Антоніна Петрівна Соломаха, бо, з'явившись у школі, вона тоді наробила такого шелесту, що й учні, й учителі запам'ятали. Знав він і чоловіка, що сидів у правому кутку, — районного агронома Колодія, — цей уже двічі приїздив за ті вісім місяців, протягом яких Сашуня працював у колгоспі. Добре пам'ятав прізвище, не знав тільки, як звати.

— А ви теж учитесь? — звернулася Соломаха до хлопця і глянула на його сіренький бавовняний піджачок, що лишився від покійного батька.

— Десятилітку скінчив, а тепер у колгоспі, — несміливо і через це надто тихо відповів Сашуня. Він помітив, що за весь час Антоніна Петрівна на нього ні разу не глянула, й її несподівана цікавість застала його зненацька.

— Чудово! — розпливлося її обличчя у схвальній усмішці. — Значить, як інші, до міста не втекли?

Сашуня хотів чесно признатись, що спершу намір такий мав, та здійснити його не пощастило. Саме батько померли, матері довелося б лишитися самій... Слаба вона, як тільки захмарить, поперек ломить так, що зігнутих не може, а хазяйство, яке не є, роботи вистачає...

— Правильно вирішили, що лишилися! — похвалила його Соломаха. — В колгоспі руки потрібні, а навчання продовжити можна й вечорами, аби охота була.

— А нащо? — запитав хлопець.

Брови над темними очима Соломахи зметнулися на лоба від здивування.

— Як то — нащо? Хіба у вас немає потреби вдосконалювати свої знання?

— Щоб вилами виносити із стайні гній, інтеграл не потрібні, — промимрив Сашуня ледве чутно, дивлячись на золотаві стерні, що відлітали назад, наче сахалися від машини.

— Цікаво... — протягнула Соломаха і подивилася на хлопця уважніше. Потім повернулася до Колодія, шукаючи в нього підтримки. Старший агроном мовчав і дивився у вікно, буцімто й не чув, про що йшлося. — Але ж інтегралі й не заважають виносити гній із

стайні теж! — Соломаха вигукнула це й зраділа, що таки знайшла потрібну відповідь.

— А отже, заважають... — промимрив Сашуня ще тихіше.

— Заважають? — здивувалася ще дужче Соломаха. — Чим?

— А хоча б тим, що вже знаєш про їхнє існування! — відповів хлопець несподівано завзято, бо це його давно мучило і вирвалося саме собою, хоч говорити про це він не мав наміру — тим більше з незнайомими людьми.

Антоніна Петрівна застигла з розкритим ротом, вражена водночас і його словами, і тим, як хлопець їх проказав. Вона аж ніяк не сподівалася почути щось подібне від цього непоказного й небалакучого селяка і тепер дивилася на нього, наче побачила вперше. Надивившись на бліде, худорляве личко, вкриті ріденьким ластовинням, на рудуватий чубчик, що визирав із-під полотняного козирка, вона одвернулася й змовкла в намаганні зрозуміти, що саме він має на увазі. Дивно... Працюючи в облнаросвіті, була певна, що знання розкриває людям очі, прилучає до вищих таємниць. Але щоб воно заважало... ні, це було щось дивне!

А Сашуня дивився на знайомий степ і поволі заспокоювався: «Не слід було встрявати в розмову. А проте не біда: кінець кінцем хлопці та дівчата, що поїхали з села, може, були й праві. На заводі техніка весь час вдосконалюється,— хоч-не-хоч, а мусиш вдосконалюватись і встигати за нею й сам. Доводиться вчитись, бо відстань бодай на крок, і вже нічого не тямиш. А тут десять років учився, а нащо?»

Він відчув на собі чийсь погляд і різко повернув обличчя. Дівчина дивилася на нього і по-змовницьки всміхалася, буцімто раділа, що він за неї відомстив. Очі їхні зустрілися, і Сашуня теж усміхнувся.

— А насідали ви на свого голову, щоб поставив у стайні транспортер? — басовито заговорив Колодій, звертаючись до хлопця.

Сашуня аж здригнувся від несподіванки, а дівчина швидко відвела від нього погляд, побоюючись, що агроном помітить, як вони всміхалися одне до одного.

— Пробували. Не випадає,— відповів хлопець.

— Чому? — здивувався Колодій.— Машина нескладна. І дістати не важко. Та й коштує не дорого. А все-таки техніка: яка не є, а від трійчат звільнить,

— А що робитимуть ті, котрі звільняться? — запитав Сашуня.

Колодій метнув на хлопця водянистими очима й зітхнув:

— Так колгосп у вас не того, що й казати! Землі поганенькі, та й ярів і урвищ більше, ніж ріллі... Не те, що у Вільшаній,— то правда...

У машині ненадовго запала тиша. Грейдер, уторований після недавніх дощів, вилискував, наче вистелений бляхою. Пасажири дивилися кожен у своє вікно, і тільки дівчина сиділа з похиленою головою, перебираючи тонкими пальцями червоні китички на своїй гаптованій торбинці. В Калитві вона пробула недовго — лише кілька днів: приїздила з Києва до бабусі. Зранку ходила на річку, вигрівалася на піску. Потім вилежувалася з книжкою в руках, набираючись сил перед новим навчальним роком. Так і не встигла ні з ким ближче познайомитись. Тільки тепер, мовчки слухаючи, зрозуміла, що життя тут вирує і люди мають свої радощі та печалі.

— Ну, гаразд,— весело вигукнула Соломаха і напрочуд легко повернула своє трохи обважніле, але пружке тіло до дівчини.— Зараз я вгадаю, де ви вчитесь! — виголосила вона в надії перевести розмову на інше.— Третій курс. Інститут іноземних мов.— І додала: — А звуть — Світлана.

Дівчина підвела на неї очі, не піднімаючи голови, і через це, хоч і всміхалась, дивилася спідлоба.

— Ні, звуть мене Галя,— почала вона чомусь із кінця.— А вчуса в пединституті. І не на третьому, а на четвертому.

— Ось як! — вигукнула Соломаха.— Це вже точно по моїй лінії. Отже, через рік сподіваюся вас зустріти в одній з наших сільських шкіл.

— Не знаю, куди призначать,— досить байдуже відповіла Галя. Після того, що вона тут почула, радість, із якою Соломаха висловила свою сподіванку, видалася їй двозначною і не спонукала до особливої одвертості. Ще відтоді, як почула ущипливе зауваження з приводу довжини своєї спіднички, дівчина наїжилася проти цієї жінки, і полохлива обережність поступово перетворювалася в ній на недобррозичливе упередження.

— Е, ні! — вигукнув шофер, не відриваючи очей від лискучого грейдера.— За призначеннями тепер не їздять!

Стипендію одержувати — то так, а відробляти... Нема дурних!

— Це вже ви трохи того... занадто,— озвався зі свого кутка Колодій значно веселіше, ніж кинув свій саркастичний закид водій.— Не можна узагальнювати. Ось цей молодий чоловік,— кивнув він ліворуч,— все-таки лишився у колгоспі!

— Лишився...— промимрив водій,— а сам тільки про те й думає, як би дременути.

— З чого ви взяли?! — заперечив Колодій.

— Хліб їсти охочі всі, а от землю орати...— В голосі водія вчувалося роздратування, навіть лють, і схоже було, що висловлює він її з такою непримиренністю через те, що довго стримував, але кінець кінцем таки не стримав.

Галя спідлоба глянула у люстерко водія й побачила, як ходять жовна на довгастому обличчі. Очі водія напружено дивилися на дорогу, а вигорілі — аж білясті — брови зійшлися над загостреним худорлявим носом, схожим на дзьоб. Цей ніс її чомусь розвеселив, і в ній поворухнулося пустотливе бажання приперти шофера до стінки.

— А самі ви не дременули? — напівжартома запитала вона.

Водій теж глянув у люстерко і побачив, що дівчина звертається до нього.

— Я своє діло роблю,— процідив він крізь зуби.— Куди ж я дременує?

— На таксі — туди, де більше перепадає,— проказала Галя з веселою нещадністю шибайголови, котрому байдуже все.

— Отак, значить! — крикнув водій і натиснув на гальма з такою силою, що Соломаха мало не стукнулася лобом об скло, а всі троє, що сиділи ззаду, різко подалися вперед і налягли на передне сидіння.

Галя зареготала вголос, вдоволена своїм полемічним успіхом. Сашуня та Колодій сміялися теж. Від раптового посмику мотор зупинився, і тепер чути було тільки високий голос дівчини, котра не могла ніяк угамуватись.

— Та я жартувала,— ледве проказала вона крізь сміх.— Невже ви не розумієте жартів?

Водій не відповів, але в словах дівчини справді бриліло щось схоже на бажання вибачитись, і це його

майже вдовольнило. Проте лють його ще не вляглася, і він нерухомо сидів, тримаючи обидві руки на кермі, наче вирішував, як поведеться.

— Ну, гаразд, гаразд,— проказала Соломаха так само примирливо, буцімто і заспокоювала, і співчувала йому водночас.— Поїхали.

Водій натиснув на стартер, але мотор не завівся, а лише кілька разів чхнув у карбюратор і вистрелив у глушник. З хвилину панувала тиша, потім стартер знову завищав — мотор почав хурчати з перебоями та пострілами, наче теж гнівався.

— Мабуть, свічка котрась...— стиха висловив Сашуня обережне припущення.— Малуватий розрив...

На обличчі водія майнула нетерпляча гримаса, буцімто він відмахувався нею від недоречного припущення пасажира. Мотор працював, перебої ставали рідші. Загарчала передача, і машина рушила.

Кілька хвилини їхали мовчки. Нарешті Колодій зітхнув і проказав, наче підсумовував свої потаємні роздуми:

— Нічого, все буде гаразд. Консервний заводик побудуєте, а тоді можна й транспортери по стайнях ставити: хто від трійчат вивільниться, консервуватиме помідори та сливки.

Це нагадало про розмову, розпочату, коли ще тільки виїхали, і тепер вже майже забуту за перепалкою між Галею та водієм. Але підтримувати її нікому не хотілося. Сашуня й раніше думав, що зарадити міг би саме отакий невеликий заводик — і овочів не довелося б вивозити, і цікавіша робота знайшлася б для всіх. Ну, хіба ж це діло — вигрібати гній уп'ятьох, коли біля транспортера й один упорається! А на заводі — який би не був простенький та малий, а все-таки конвейер та всяке інше устаткування,— отже, думати й у книжку зазирати постійно доводиться. Але зараз розмови про це не підтримав і він, і зауваження Колодія зависло в повітрі. Та й перебої оті в моторі й постріли непокоїли його: може, й справді свічка засмолилася або розрив малий? А може, щось інше: в машині деталей багато, і яка з них коверзує, здогадаєшся не одразу. Навіть коли розшукувати почнеш, котра винна,— спробуй знайти.

Попереду на грейдері забовваніли темні обриси дорожніх машин і людські постаті.

— «Об'їзд...» — не то перелякано, не то розчаровано прочитала Соломаха вголос написане на похиленій фанерній стріліці, що вказувала кудись униз, і почала швидко піднімати вітрове скло.

— Ну, прощай, молодість! — мало не радісно вигукнув водій, узявшись за кермо, як за віжки, і теж важко було визначити — чи він звертався до машини, наче співчутливо попереджав конят, чи загрожував зарозумілим молодикам, котрих кінець кінцем таки довів до справжньої куряви.

Коли стекла попіднімали, в машині стало душно. Колеса ковзнули вниз, перевалили через придорожній рівчак і виїхали на потолочений і курний путівець. Машину жбурляло на поперечних рівчаках, пасажирів кидало то праворуч, то ліворуч, і Сашуня та Колодій по черзі налягали на дівчину, а вона щоразу тільки ойкала, бо відхилитись їй не було куди.

Дорога стала рівніша аж на бугрі, коли минули майстерні молочанського радгоспу. Тут і курява вляглася — можна було знову їхати з опущеними стеклами та дихати свіжим повітрям. Соломаха повернула до себе люстерко, і Галя побачила в ньому округлий, майже опуклий лоб, з якого чистенька хусточка змітала невидиму порохню.

— А я на об'їзди не гніваюсь, коли дорогу будують, — мовив водій, піймавши краєм ока невдоволену гримасу на обличчі Соломахи. — Ресорам, щоправда, невесело, але вони ж, дурні, не розуміють, що попереду — перспектива! — хихикнув він, вдоволений своїм дотепом.

— Ви — оптиміст, морально здорова людина, — жартівливо похвалила його Соломаха. Вона запхнула хусточку в свою шкіряну торбинку і клацнула замком.

— Авжеж, здорова! Не те, що дехто, — вдоволено погодився водій, і в словах його не важко було вгадати щось схоже на натяк. Він глянув у люстерко, побачив напівпорожню пачку «Прими» в руках у Сашуні й багатозначно додав: — І щодо моралі теж: горілки не п'ю, сигарет не вживаю... — Він побачив, як хлопець, почувши його слова, соромливо прикрив долонею свої сигарети, потім непомітно засунув пачку назад у кишеню піджака, і переможно вигукнув: — Отож-бо й воно!

Колодій теж помітив, що Сашуня засоромився, але одвернувся, не бажаючи бентежити його ще й своєю усмішкою. Старшого агронома розвеселило надто вже

спрощене й наївне розуміння моралі, і він готовий був з цього приводу дещо зауважити, але дівчина випередила його:

— А калім?

Водій рвучко повернувся самою лише головою й розгублено вп'явся в неї витрішкуватими очима, але нічого не сказав. Нога машинально натиснула на педаль, і машину кинуло назад, наче вона наразилася на перепону.

— З пасажирів ви як берете — з кожного за лічильником чи ділите показання на всіх? — уточнила вона, насмішкувато дивлячись йому просто в обличчя.

Водій зустрів її погляд мужньо, але, мабуть, вважав за краще змовчати — знову одвернувся й натиснув на газ.

Кілометрів зо три проїхали мовчки. Соломаха гнівалася: «Ну, нащо дратувати людину, коли вона сидить біля керма?!»

А Сашуня схвилювався не на жарт. Коли в машину сідав, йому й на думку не спадало, що кожному доведеться повністю платити за лічильником. Тепер він зрозумів, що така можливість не виключена... Коли б знав, поїхав би поїздом — все-таки не чотири карбованці, а вісімдесят копійок усього. Та й що ж це за порядки такі — чотири карбованці здасть у таксопарк, а дванадцять — собі в кишеню?

Він уже хотів був сказати, що далі не поїде, та враз машину зашарпало і з глушника почало стріляти. Мотор гикнув кілька разів підряд, наче на нього чомусь враз напала гикавка, ще кілька разів гучно стрельнув і зупинився. Водій стиха лайнувся, спробував знову завести, але стартер вив, а мотор тільки пострелював.

— Давайте я ручкою спробую, — несміливо запропонував Сашуня.

Водій не відповів. Замість того вийшов з машини й підняв капот. В машині всі мовчали, і тільки Галя чомусь ледь помітно всміхалася, хоч до відходу її поїзда лишилося не більше трьох годин і, коли з машиною щось серйозне, могла й запізнитись.

За високо піднятим капотом не видно було водія, але в машині чули, що він копирсається в моторі. Це тривало досить довго. Нарешті Колодій вийшов з машини і запитав:

— Ну що?

— Далі не поїдемо, — зітхнув водій. — Розподільник трамблера тріснув.

— А запасного нема?

— Отож-бо й воно, що нема!

— Що ж робити?

— А що вдієш! — похмуро змахнув руками водій.— Або пішки йти, або чекати попутняка — може, вас підкине та мене візьме на буксир.

— Гарне діло! — проказала Соломаха і теж вийшла з машини.— У мене у Вільшаній засідання на десяту годину призначене.— Вона чула розмову Колодія з водієм і тепер стурбовано дивилася на дорогу: ні попереду, ні позаду машин не видно було.

— Погано...— зітхнув Колодій.— Мені теж треба якомога швидше потрапити на місце...— Він досить весело всміхнувся до Соломахи: — Треба розподільник трамблера діставать.

— А як же водій виїздить у рейс, не маючи запасного?! — Соломаха зверталася до Колодія, висловлюючи обурення водієві.

— Що ж, я цілу машину в запасі возити мушу, чи як? — огризнувся той.

— Я запізнююся на важливе засідання! — блиснула на нього Соломаха своїми гарними, але сповненими гніву очима.

Водій тільки здвигнув плечима.

— Та що ж, я вас на собі нестиму, чи як?

— Я мушу о десятій бути у Вільшаній.— Соломаха зійшла з дороги і попростувала до верб, підрізаних, як видно, навесні і тепер вкритих довжелезними молодими пагонами й листям. Біля однієї з них лежав величезний корч, і вона присіла.

Молодь німувала в машині. Галя байдуже кудлила однією рукою червону китичку, що звисала з її торбинки; і скоса позирала крізь вікно. Її чомусь тишило, що Соломаха гнівається. Хотілося навіть поділитись із Сашунею яким-небудь ущипливим зауваженням, але вона стримувалася.

А Сашуня напружено прислухався до того, що діялося біля машини, й не знав, як поведистись. Він нітився від близькості цієї гарної й задерикуватої дівчини, з якою несподівано лишився на самоті. Вийти, глянути на трамблер, може, щось порадити водієві? Але ж той так зневажливо одвернувся й не відповів, коли він запропонував покрутити ручкою... Лишитися в машині? Та чи не витлумачать це інші по-своєму, чи не поду-

мають, що він через те й не виходить з машини, щоб побути з дівчиною вдвох? Кров йому бурхала в скроні, він не знав, на що зважитись, і сидів виструнчений, наче проковтнув дрючок.

— Ось що зробимо,— проказав Колодій.— Тут недалеко майстерні молочанського радгоспу. Кілометрів зо три, мабуть, щойно проїхали. Я напишу записку директорові, сходять — він дасть.

— Авжеж, сходять...— хмикнув водій.— Піду, а попутняк нагодиться, ви поїдете, а машину покинете напризволяще...

— Що ви...— спробував заперечити Колодій.

— Я від машини — ні на крок,— не дав йому докінчити водій.

— То, може, хтось із нас піде? — глянув Колодій на Соломаху, що сиділа обіч дороги на корчі, наче цілком стороння й не зацікавлена.— Я б і сам пішов, але в мене нога...— Він ступив до задніх дверцят і справді-таки шкандибнув.

— Може, хтось із молодих людей? — зазирнув у машину, не звертаючись ні до кого зокрема.

Сашуня зважив, що коли йти до майстерень і назад та ще там якийсь час розшукувати директора й одержувати капосний розподільник, то можна й до Вільшаної дійти і з своєю справою упоратись. Але розрахунок цей майнув і зник, і він розчахнув дверцята.

— Сходжу, а чого ж,— погодився і глянув на дівчину, наче запитуючи: «Може, й ви зі мною?»

Але дівчина не відгукнулася на його погляд, а може, й не помітила його, бо все ще зосереджено кудлила свою китичку та позирала на Соломаху.

— От і гаразд,— похвалив його Колодій. Видобув із кишені блокнот, видер листок, написав щось і віддав записку.

— Тільки ти там не барися. Одним духом паняй,— суворо кинув водій навздогін хлопцеві.

Тепер уже Сашуня не відповів йому і пішов назад, у бік радгоспівських майстерень.

Водій подивився йому вслід: іде шляхом досить швидко, а наче й не поспішає — і розлютився. Нахилився над мотором, витягнув масляний щуп. Потім засунув його на місце й знову глянув на Сашуню, що вже досить віддалився. «Послали цього, а потім пошлем оту вертихвістку по нього, а там і самому доведеться йти

розшукувати їх...» — подумав невдоволено і спересердя сплюнув.

Вантажна машина вигулькнула з-за бугра несподівано. Думаючи кожен про своє, ніхто не почув реву мотора, коли вона видиралася нагору. Побачивши її, Соломаха навіть не підвелася зі свого корча, а Колодій зійшов з дороги, аби дати їй проїхати — адже машина вантажна, до того ж і йде в протилежному напрямку, нема чого й зупиняти. Але водій руку підняв, і, важко осівши назад, вона зупинилася.

— Що, припухаєш? — запитав циганкуватий парубчак із кабіни.

— Та от... — таксист повертів у руці розподільник трамблера, теж, як видно, не сподіваючись, що незнайомий зарадить. — Тріснув, проклятий, б'є тепер на всі чотири циліндри водночас.

— Так... — протягнув чорнявий співчутливо і разом з тим замислено, наче щось зважував. — То що, виручити? — несподівано всміхнувся він, сьйнувши білими зубами.

Соломаха підвелася, ще коли почула оте замислене «так...», в якому зразу відгадала хоч і непевну, але відчутну готовність. Швидко перебігла через кілька борозен, що відділяли її від дороги, й благально проказала:

— Виручіть, ми заплатимо.

— А нащо платити! Хіба я купував? — Циганчук вискочив із кабіни, пошукав у себе під сидінням і протягнув таксистові новенький розподільник. — На, бери. Шофер шоферові друг, брат і товариш.

— От спасибі, — вдоволено проказав таксист і одразу ж надів новенький розподільник на свій трамблер. Вскочив у машину, повернув ключ, і мотор захурчав — рівно й мелодійно, наче вдруге народжений.

Соломаха швидко розкрила свою торбинку, видобула срібного карбованця і подала рятівникові.

— Ось, візьміть.

— Та хіба розподільник мій, що я гроші братиму?! — Чорнявий уже сидів у кабіні, збираючись їхати. — За що купив, за те й продав. — І раптом згадав: — Ти мені старий дай, здам комірникові, — звернувся він до таксиста. Той підбіг, подав замаслену негодящу деталь, і полуторка важко рушила на першій швидкості.

Соломаха наосліп укинула карбованця назад у торбинку і клацнула замком.

— Ну, поїхали!

Вона швидко оббігла довкола машини і сіла на своє місце.

— Як то — поїхали? — озвалася Галя.— А хлопець?

— Який хлопець? — озирнулася Соломаха здивовано.— Ах, той? — тільки тепер згадала вона про Сашуню.— Справді, як же нам бути?

— Як же бути! Треба чекати,— відповіла Галя.

— Але ж у мене о десятій засідання, лишається тридцять хвилин...— жалісно проказала Соломаха, ще не наважуючись наполягати.

Водій вийшов з машини і виглянув на шлях — нікого не видно було.

— Він, може, ще й годину ходитиме...— невдоволено буркнув і знову сів до керма.

— То що ж, ми його покинемо? — вигукнула Галя, і голос її затремтів від гніву.

Соломаха глипнула на неї й змовчала. А водій напівповернув обличчя до Галі й запитав:

— А коли й до вечора не повернеться? Вчотирьох одного чекатимемо?

— Вчотирьох послали, вчотирьох мусимо й чекати,— відрізала Галя.

— А в мене план,— так само різко одрубав водій.— Хто як, а я простоювати не буду.

Його категоричність піддала сміливості й Соломасі. Лагідно, буцімто поділяючи благородну заклопотаність дівчини, але разом з тим і певна у своїй розважливій правоті, вона спробувала переконати:

— Ну, посудіть самі — у мене через півгодини важлива громадська справа, товариш,— вона показала на Колодія, котрий все ще не зважувався сісти у машину і весь час позирав на шлях,— товариш, мабуть, теж зайнятий. Вам — на поїзд, у водія — план... А хлопець молодий, ручуся, що справа в нього не така важлива.

— Та тут кілометрів вісім, не більше,— втрутився таксист.— Дійде й пішки!

— І все-таки якось незручно...— промимрив Колодій, але зважився й сів поруч із дівчиною.

— А заплатити за нього хто? — злісно всміхнулася Галя до Соломахи.— Проїхав же стільки, а пішов і не заплатив!

Соломаха вдала, що не зрозуміла іронії.

— Дрібниці, якось порозуміємось,— пожартувала.

Галя хотіла сказати їй у тон: звісно, карбованець хлопцеві не завадить, тільки й мріяв проїхати нашармака,— але горло перехопило, і вона змовчала.

Мотор працював, можна було розвернутися, доїхати до майстерень і розшукати хлопця,— це зайняло б, мабуть, менше часу, ніж оці сперечання. Але такого найпростішого вирішення не запропонували ні Соломаха, ні Колодій — може, просто не здогадалися, а може, вважали це занадто великою честю для якогось хлопчика, а Галі, обличчя якої аж паленіло від обурення, такий вихід чомусь навіть не спав на думку. Тонкі брови зійшлися над її великими блакитними очима, ніздрі швидко роздimalися й опадали, а уста гнівно стріпувались, наче намагалися висловити щось рішуче й образливе, але розімкнулися не могли. В мозку весь час борсалися слова отого циганчука з колгоспної полуторки: «Водій водієві брат, друг і товариш...» — «А ми одне одному хто?» — думала вона і почувала, що це запитання рветься ізсередины і розпирає їй груди.

Мовчання панувало досить довго.

Кінець кінцем озвалася Соломаха, як і перед цим, лагідно і притишено:

— Ну, рушайте вже... Поїхали.

Водій одразу ж ввімкнув передачу, наче тільки й чекав, щоб хтось йому наказав. Чомусь він надто довго не перемикав на другу швидкість, і машина справді їхала помаленьку. Похопився, різко натиснув на газ, і колеса рвонули, немовби враз подолали перепону, що їх затримувала. Всі мовчали й тепер, притиснуті до своїх місць тягарем незручності, всім хотілося озирнутись і пересвідчитись, що позаду не видно їхнього посланця, але ніхто не озирався, побоюючись, що, коли побачить, доведеться зупинитись і чекати, а потім не знати, як дивитися йому в вічі.

Коли перевалили через горб і спустилися в долину, Галя скрикнула:

— Зупиніться!

Водій натиснув на гальма, і машина різко стала. Від несподіваного поштовху Соломаха знову мало не вдарилася головою об лобове скло, а Колодій аж наліг на передню спинку.

— Боже... Що сталося? — озирнулася Соломаха на дівчину.

Галя не відповіла. Пальці нишпорили в торбинці. Вона видобула два карбованці, жбурнула їх на передне сидіння, рвучко розчахнула дверцята і вийшла з машини.

— Це за мене й за нього, — кинула вона і швидко пішла назад не озираючись.

— Нерви... нерви!.. — проказала Соломаха.

— Таки справді якось так вийшло... — непевно промовив Колодій. — Мабуть, і я залишусь... — Він нерішуче взявся за ручку, збираючись розкрити й свої дверцята.

— Та що з вами всіма?! — обурилася Соломаха. — Ну, нехай вони... А ви ж доросла людина!

— Не в тому справа, — всміхнувся Колодій. — Коли вже так вийшло, я заверну в отой хуторець, гляну, як там і що у колгоспі... А ви їдьте: чверть години до початку засідання у вас ще є. — Він говорив примирливо і весь час усміхався, не бажаючи ще дужче загострювати конфлікт. — А оце з мене. — Він подав водієві карбованця.

— Ну, як хочете, — сказала Соломаха. І коли Колодій вийшов, суворо наказала водієві: — Поїхали.

Галя була вже далеко, і Колодій вирішив почекати тут. Відійшов від дороги, опустився на прив'ялий моріжок, обхопив коліна обома руками й застиг. В повітрі вже пахло осінню, небо напнулося високо над головою, настояне густою синявою й теплом бабиного літа. Попереду, вдалині, у тій самій долині, бовванів колгоспний хутір — довгі стайні з череп'яними покрівлями, а перед ними — колодязь з високим журавлем. Недалеко — кілометра півтора, треба було б таки справді зайти, коли вже опинився майже поруч. Але не хотілося, щоб оті двоє подумали, що й він їх лишив і поїхав, — може, ніколи більше й не стрінуться, а все-таки неприємно було б, якби й про нього отак подумали.

Чекати довелося довго — більше години. Колодій сидів не рухаючись, ні про що певне не думав. Іноді в пам'яті виникали окремі спогади, а коли згадав двох своїх «башибузуків», з якими дружина тепер дома проходила курс десятилітки, всміхнувся. Заповзяті вони, задерикуваті, мабуть, теж не стерпіли б — подумав.

«В батька вдалися, колись і сам був такий»,— мовчки проказав із вдоволенням.

Коли Галя з Сашунею з'явилися на вершині горба, Колодій швидко підвівся й помахав їм капелюхом. Вони помітили його, зупинилися, але назустріч не пішли — мабуть, здалеку не пізнали. Припадаючи на ліву ногу, Колодій швидко, мало не бігцем, подався до них. Спершу ні Галя, ні Сашуня не зрозуміли, чого він тут, і почали озиратися, шукаючи очима машину. Але машини довкола не було, і обоє радісно всміхнулися.

— Ну що, дістав? — запитав Колодій, побачивши в Сашуниній руці новенький розподільник трамблера.

— Та ось...— винувато проказав хлопець і простягнув його Колодію.

— Навіщо він мені? Залиш собі,— відказав той.

— А мені навіщо? Я тракторист, у мене магнето,— відповів Сашуня, все ще не опускаючи руки, в якій тримав жовтий пластмасовий розподільник.

— Може, комусь потрібний буде, виручиш,— всміхнувся Колодій.

— І то правда,— погодився хлопець.

Колодій скинув пальто, охайно згорнув і перекинув через плече.

— Ну що, пішли?

— Пішли,— сказала Галя.

І вони втрьох попростували вибоїстим путівцем.

1970

Ліки рятівної пам'яті

Ми багато пережили в боротьбі за звільнення рідної землі, не раз віч-на-віч зустрічалися зі смертю. На наших руках умирали бойові товариші, з якими було пов'язане наше життя, вся наша доля. Ми зустрічалися з картинами страхітливої руїни та вселюдського горя, якого ворог завдав багатьом народам та країнам землі... Ми бачили розриті могили Освенціму, Майданеку та Бабиного яру, і відтоді ці святі місця відбилися в наших серцях, наче криваві та незагойні рани.

У перші дні миру здавалося, що ніколи ми не звільнимся від впливу побаченого і нізачо не забудемо

пережитого. Та після тяжких випробувань і кривавих втрат на допомогу людині приходять час: він лікує рани. Він поволі віддаляє жахливі подробиці нещастя і в пам'яті лишає тільки загальний його образ, тільки стуманілий обрис подій. Потроху стираються риси знівечених жінок та дітей, і зостається лише пам'ять про жах самого явища — Освенцім, Тремблінка, Майданек... Можливо, колись, через століття, ці страхітливі назви уже викликатимуть в уяві наших дітей тільки жах перед апокаліптичним лихом взагалі — вони вже не будуть поняттями, зв'язаними з горами понівечених людських тіл, якими насправді були ці місця для нас, хто бачив табори смерті... Час затуляє людині вуха, і в зойках мільйонів приречених вона чує вже не окремі звуки людського плачу, а лише приглушений гул збуреного людського моря.

І тоді на бій з часом виходить велика сила — мистецтво. Його покликання — будити совість людства навіть тоді, коли минуть віки, відтворювати картини людських мук на папері або полотні з такою силою, щоб, скільки стоятиме світ, майбутні покоління реально уявляли собі не лише масштаби руїни й розбою, що їх заподіяв людству фашизм, а й всю глибину кривавого жаху, яким сповнив він серце кожної окремої людини. Це завдання тяжке не тільки в професійному розумінні: всяке мистецтво відтворення — нелегка річ. Воно тяжке ще й тому, що художник мусить пережити те, що пережили вбиті й знедолені мільйони, він повинен проникнути в серця тих, кому довелося випити гіркий келих до дна.

Та отака вже доля кожного сучасного художника. Той, хто знайде в собі досить сили, стане для майбутніх поколінь закликом і зойком нашого покоління й ніколи не помре.

Ми не можемо похвалитись: сучасне мистецтво ще цього завдання не виконало. Деякі митці мотивують свою повільність тим, що, мовляв, «велике видно на відстані», і тому буцімто має минути час, треба відійти від подій, щоб по-справжньому побачити їх і як слід відчути. Апелюючи до часу, такі митці нехтують основним завданням мистецтва — боротися з часом, не давати змоги людині забувати те, що вона повинна завжди пам'ятати. Інші беруться виконувати це завдання негайно, навіть попереджаючи події, як це зробив

Дж. Прістлі, написавши роман про кінець війни ще перед тим, як вона справді скінчилася. В обох випадках — наслідок один: уникаючи болючої теми, щоб знову не переживати тяжких подій, або хапаючись за неї зопалу, щоб, бува, не забути подробиць, світове мистецтво поки що лише пробує виконати свою новітню місію — нагадувати про страхітливе минуле, аби запобігти в майбутньому світовим катастрофам.

Та ось ми нарешті маємо й одну цілком удалу спробу. Це альбоми малюнків українського художника Зіновія Толкачова: «Квіти Освенціму» та «Майданек». Про ці малюнки з захопленням говорять газети й журнали багатьох країн.

Твори Толкачова — не ілюстрації до Книги Кривавих Подій, не плакати з прямим і одвертим закликом. Вони — саме життя. Ці картини — не документи до звинувачувального акту, а живі свідки обвинувачення. Кожна з них волає до совісті людства, наче жива жертва, якій ще тільки загрожує неминуча смерть. Толкачов не перебільшує побаченого і не звертається до натуралістичних подробиць, щоб справити сильніше враження; та він і не применшує розміру лиха, не зображує його в туманних імпресіоністичних тонах, щоб не викликати в глядача огиди. Вірність правді реальності — ось мовчазний девіз митця.

Переказати сюжети картин Толкачова — річ неможлива, бо про кожен малюнок можна написати велике оповідання. Цілий світ постає за аркушем паперу — з мрією про майбутнє, з болем за сучасне, з усією глибиною переживань, на яку здатна людина.

Ось один із малюнків — він зветься «Птахи відлетіли». На малюнку група підлітків за колючим дротом. Вони дивляться на небо, і, хоча на картині немає птахів, ви з виразів облич цих приречених дітей бачите, що відлітають птахи і разом з ними — остання надія. Птахи... Тільки їм безборонно дозволено ширяти над Освенцімом та Майданеком... З'являючись, вони приносили сюди мрію про волю, згадку про широкий світ, який для цих дітей перестав існувати з моменту, коли їх кинули в оце земне пекло. Птахи були вісниками волі, посланцями надії, і, дивлячись на них, діти, напевне, не раз почували в серцях гарячий приплив надії на звільнення...

Але настала осінь, і вони відлетіли... Вони подалися в теплі краї, а діти лишилися за колючим дротом, самотні, голодні, приречені...

Скільки туги й болю в застиглих рухах нещасних підлітків! Скільки дорослого розуміння трагічної безвиході в дитячих очах та прощальних поглядах!

Ось інший малюнок — «Гра в рай». За колючим дротом, узявшись за руки, діти кружляють, бігають одне за одним. Їм по десять років, але вони вже не діти. І лише болісна, гарячкова фантазія допомагає їм вигадати й собі маленьке щастя і реально уявити його. В цій наївній грі — цілий світ, у який з разючою глибиною проник художник. Жагучий потяг приреченої людини до щастя, до вільного мислення і до волі взагалі — ось ідея цього твору. Внутрішній світ людини, якого не в силі обмежити ні колючий дріт концентраційного табору, ні смерть від руки кривавого пса, — ось герой.

Можна описати багато малюнків з обох альбомів, і майже в усіх — дивне проникнення в психологію й світогляд, в душу і розум людей. Певне, знайдуться «знавці», які звинуватять Толкачова і в неточності пропорцій, і в інших смертних гріхах... Їх не помічає глядач, якому дорогі ті, хто став невинною жертвою нечуваної жорстокості. Очі застилає гіркий туман, і людина холоне перед глибиною розкритої драми. В такому стані ніхто не в силі побачити дрібних професійних вад, коли вони навіть і є.

Малярство знає багато жанрів і форм. Можна малювати краєвиди рідної природи і цим виявляти до неї свою любов; можна звертатися до вітчизняної історії, утверджуючи її як предтечу сучасного; можна малювати букети квітів і цим виказувати своє розуміння краси... Толкачова хвилює інше. Він зображує дійсність і при тому наважується дивитись їй просто в вічі. Через це картини його являють собою такий точний відбиток реальності, яким буває тільки останній відбиток убивці в застиглих очах убитого. Замучені і знівечені жертви Освенціму та Майданеку рвуться з полотен художника. Здається, от-от вломляться вони в зали міжнародних трибуналів, і тоді не треба буде ні прокурорів, ні захисників: мистецтво художника звинувачуватиме з такою силою, з якою не спроможне зробити цього навіть саме життя.

«Коли ви не бачили Гімлера, подивіться на картини Толкачова — і ви зрозумієте, що той вчинив»,— так писала польська газета «Одродженне».

Це не мистецтво ствердження чи заперечення: це мистецтво активної дії. Воно змушує людину тремтіти всім єством і поставати проти зла і несправедливості; воно змушує забути про те, що це мистецтво, і дає змогу почути реальний голос жертви і потяг до боротьби.

У нас багато сперечаються про міру тенденційності в мистецтві. За цю тенденційність дехто намагається засуджувати Толкачова. Та справа в тому, що упередження його щодо істини і справедливості не є упередженням митця: воно — зойк його героїв — живих і мертвих. Чи тенденційні вони? Ще б пак! Хто в праві вимагати, щоб жертви Майданеку та Освенціму не висловлювали вголос своєї зненависті до убивць? Якщо Толкачов міг їм дати голос, то тільки для того, щоб вони кричали про свою ненависть і закликали до помсти.

У світовій літературі є книга, яка утверджує почуття ненависті до ворога,— «Тіль Уленшпігель». У цій книзі під час однієї з любовних сцен автор змушує героя говорити про неї. Майже загальниками промовляє Уленшпігель до дівчини, якою хоче оволодіти... І це не звучить фальшиво, бо глибина його зненависті така, що, заглянувши в оту прірву, й читач сповнюється почуттям героя.

Попіл Клааса стукає в серце Уленшпігеля; попіл мільйонів Клаасів, спалених у печах Освенціму та Майданеку, стукає в серця сучасних митців. Людство скінчило війну повною перемогою,— мистецтво почало цю війну.

— Коли ж настане мир? — запитали Уленшпігеля.

І він відповідав:

— Мир настане тоді, коли в садах Фландрії, замість яблук, слив та вишень, на кожній гілці висітиме по іспанцю.

Так відповідав воїн.

Якщо поставити це запитання художникові, то він мусить інакше відповісти:

— В мистецтві мир не повинен настати ніколи. Бо нинішнє його покликання — нагадувати людям про лихо, що спіткало світ у наші часи, не дозволяти заспокоїтись людській пам'яті, змушувати стояти насторожі і

ніколи не забувати про те, що неправда завжди має тенденцію розливатися морями крові, якщо не боротися з нею постійно й завжди і не вбивати її в зародку.

1944

А через чверть століття...

...Цей художник знову нас вразив вірністю творчому обов'язку. Ми ще добре пам'ятаємо, як сорок четвертого року, увійшовши разом з радянським військом у фашистський концтабір Освенцім і на власні очі побачивши наслідки звірячих катувань, він знайшов у собі сили угамувати почуття, що опанували ним у тому земному пеклі, й заходився малювати. Паперу не було, але повсюди валялися бланки кривавих канцелярій Вельзе-вула. Страхіття, які зобразив на картинах художник, малюючи з натури, набули особливо кричущої виразності й сили справжніх юридичних документів: засвідчені канцелярськими штампами офіційних фашистських установ, малюнки промовляли з переконливістю, незвичайною для творів образотворчого мистецтва.

Тепер особиста мужність митця виявилася в іншому: втративши кілька десятків своїх передвоєнних творів під час окупації, художник знайшов у собі сили, аби через чверть століття відновити їх за маленькими фотографіями, що випадково збереглися. Він воскресив їх, дарував картинам нове життя і наочно довів, що справжнє мистецтво безсмертне: навіть найлютіша злоба й зненависть темних бузувірів не в силі заподіяти йому щось.

Ідеться про велику виставку картин українського художника Зіновія Толкачова, присвячену темам класичного письменника єврейської літератури Шолом-Алейхема. В сорок першому році я вже бачив ці картини під час такої самої виставки в Спілці письменників України. Ще тоді вони мене вразили глибиною художнього проникнення у внутрішній світ людини і силою зворушливої любові до трудових людей взагалі. На численних малюнках були зображені дійові особи, запозичені з творів великого єврейського письменника, але жоден з малюнків не був схожий на ілюстрацію до літературного твору, — вони жили власним, цілком

самостійним життям і були позбавлені покірної підлеглості своєму літературному прототипові, як трапляється навіть у найкращих зразках ілюстративного жанру, коли художник намагається лише пояснити чи допомогти читачеві побачити те, що він прочитав. Ні, то були художні акти самостійного бачення світу й особистого ставлення до людських комедій та драм, які під впливом пензля Толкачова стали його власною мистецькою відповіддю на ті ж питання, які хвилювали кілька десятиліть тому Шолом-Алейхема.

Виставка відкрилася мало не в переддень війни. Коли розірвалися перші бомби на околицях Києва, художник пішов на фронт, щоб воювати зі зброєю в руках, а його чудові полотна лишилися на стінах письменницького клубу — на вулиці Ворошилова, у Києві...

Неважко уявити собі, що з ними сталось. Охочі до чужого добра, гітлерівці вивезли з окупованих країн чимало художніх цінностей. Та навряд, щоб комусь із них заманулося вивозити картини з цієї виставки, незважаючи на те, що мистецька цінність творів Толкачова була, безперечно, ясна навіть катам. Адже на картинах були намальовані євреї — цього, либонь, було досить, щоб і їх не минув своєрідний Бабин яр. У всякому разі, мало надій було на те, що бодай окремі малюнки випадково збереглися...

Побоювання справдилися. Чимало художніх полотен, що їх окупанти вивезли свого часу, повернулися після перемоги над фашизмом до своїх справжніх господарів і посіли звичні місця в залах радянських музеїв. Повернулися деякі полотна і в майстерні окремих художників. Проте жоден малюнок Зіновія Толкачова не дав про себе знати за двадцять п'ять післявоєнних років — і цілком ясно чому...

Не повернулися з війни малюнки, але повернувся художник. У своїй солдатській польовій сумці він приніс серію малюнків, присвячених Майданеку та Освенціму, котрі стали відомими в Радянському Союзі і за його межами.

І ось минуло чверть століття, — ми знову на виставці; на стінах висять знайомі малюнки на теми творів Шолом-Алейхема, наче вони постали з небуття. Ті самі кольори, ті самі сюжети... Ті ж розміри полотен і загальна сіро-блакитна гама — стримана й спокійна, позбавлена будь-якого намагання створити навмисний

ефект... Знайома м'яка посмішка, котра, проте, голосно промовляє про войовничу любов до простої трудової людини — любов щире, позбавлену будь-якої демонстративності або затамованої зверхності правдолюбивого митця. Ота сама виставка, яку ми вже бачили перед війною, — наче спалений світ, що знову постав із попелу.

Історія мистецтва знає чимало прикладів, коли художник повторював своє полотно, створюючи копію або новий варіант власної картини. Але в усіх відомих випадках існував оригінал, і автор повторював його здебільшого з комерційною метою. Та, либонь, ніколи ще художник не повторив цілий період свого творчого життя, котрий, як і саме життя, минув безповоротно. Адже варто згадати, що йдеться не про одну і не про десять, а про кілька десятків картин, аби, не вагаючись, визнати, що це справжній подвиг. До такої титанічної роботи ніхто не ставав би з чисто практичною метою: той, хто живе матеріальними інтересами сьогодення, ніколи не задумає шукати практичної користі в учорашньому.

Ні! Щоб у такому величезному масштабі створити вдруге те, що митець уже колись створив, потрібне владне духовне веління — набагато дужче за будь-які практичні інтереси. Та й взагалі подібне відтворення цілого творчого етапу можливе лише тоді, коли образи та моральні чинники, що їх втілювали у собі загиблі полотна, були такі сильні й вічні, що навіть чверть століття не в силі їх знецінити чи бодай применшити їхнє значення.

Людяність і демократизм Шолом-Алейхема, розкриті радянським художником із позицій сучасності, зазвучали по-новому. Ілюстратор, котрий покійно йде слідом за своїм літературним взірцем, не спроможний відтворити Тев'є-молочника з таким яскравим виразом мудрої проникливості, яким наділив цей образ Толкачов. Наче та сама людина, що й у письменника, але розкрита вона з позицій зовсім відмінного гуманізму. Все нове, що побачив у ній митець-комуніст, аж ніяк не справляє враження історичної фальсифікації: на полотні той самий образ, тільки побачений з іншої соціальної точки зору.

Те саме можна сказати й про більшість інших полотен та малюнків цієї серії. Читаючи, наприклад, оповідання про гірку долю нещасливої Рейзеле, бачиш

перед собою окремий життєвий етюд. В образі, який створив Толкачов, пізнаєш уже й Шевченкову «Катерину», і багатьох інших, зраджених та покинутих; через те він переростає в трагедію нерозділеного кохання взагалі. Це зовсім не означає, що Толкачов створив щось ширше або глибше за письменника, ні, він просто стоїть на сучаснішій позиції і через це зрозуміліший і ближчий нам.

Слід окремо відзначити своєрідну шолом-алейхеніану — понад двадцять портретів письменника, виконаних різними художніми засобами — від олійних фарб до малюнків олівцем. Така велика кількість портретних зображень одного обличчя, виставлених поруч, цікава сама по собі: людину показано майже в кінематографічному русі. Зібрані водно, портрети створюють враження надзвичайної різноманітності почуттів, що їх за різних обставин виказують риси людського обличчя. Десятки душевних порухів, властивих письменникові великої інтелектуальної жвавості й глибини. Перед глядачем наче-то стоїть один портрет певної людини, але ви бачите, яка вона багатогранна і складна, як своєрідно та яскраво виявляє вона свій внутрішній світ, міняючись на очах безліч разів під впливом різних зовнішніх обставин. І тут уже не відіграє особливої ролі надзвичайна схожість, яку Толкачов, як портретист, уміє чудово передавати взагалі, бо перед глядачем виникає значно ширший масштаб людської складності, аніж духовний світ однієї людини.

Ця серія картин і малюнків Зіновія Толкачова, на мій погляд, цікава не лише як важливий епізод із творчого життя окремого митця,— вона викликає й деякі загальні міркування про наше мистецтво. Як часто, никаючи по сторінках книжок та експозиційних залах, ми пересвідчуємось, що перед нами не акти художнього розкриття, а ілюстрації до життєвих явищ! В даному разі перед нами полотна й малюнки, що їм, як мовиться, сам бог звелів бути ілюстраціями, та які далекі вони від безкрилої епізодичності і які близькі до живого життя! Літературне явище стало тільки приводом для самостійних роздумів і дало митцеві лише зручну нагоду виявити власне розуміння життя.

Ну а сила авторського переконання — хіба сама по собі вона не вчить нічого? Що й казати, не часто ми обираємо сюжети, котрі здатні хвилювати через чверть

століття навіть нас самих! І нема чого гріха таїти: іноді ми сідаємо до столу чи беремо пензля в руки значно раніше, ніж самим нам стає ясно, що задум наш і є оте єдине, що ми покликані відтворити. Через це наші твори часто-густо відходять у минуле разом із життєвим явищем, котре породило їх, не лишаючи достойної пам'яті ні про його зміст чи характер отого явища, ні про його історичне значення...

А тим часом виправдати існування художнього твору може лише його здатність розкрити сьогоднішній день з метою зробити його предметним уроком для завтрашнього.

1966

Дід Мороз

(Новорічне оповідання)

Вперше Свирид Іванович закинув словечко про це ще восени, під час відкриття мисливського сезону. Вони повільно простували вдвох луговою стежкою, передсвітанковий туман облягав принішклі очерети, за якими іноді скидалася сонна рибина, і він раптом сказав:

— Може, воно й не гостинно з мого боку, ви на мене не гнівайтесь. А все-таки скажіть: коли вже ви з нами розрахуетесь за качок та зайців, котрих перебили на наших полях та луках?

Актор здивовано глянув на лукаво зіщулене обличчя свого постійного товариша по мандрах з рушницею в оцих луках та перелісках і так само лукаво всміхнувся:

— Я, Свириде Івановичу, банкрут. Хіба моєї зарплатні на те вистачить?

— А коли нема чим платити, треба одробить,— відказав Свирид Іванович.— Ми на Новий рік Палац культури відкриваємо, чому б вам його не освятити? Столичні сцени, звісно, просторіші, та й приємніше, мабуть, коли аплодують знавці. Але ж і в нас чимала сцена буде, і аплодувати будемо знаменитому артистові від щирого серця. До того ж справжнє мистецтво повинно перепадати не тільки столичним знавцям!

— Ну що ж...— буркнув знаменитий артист.— Як кажуть офіційні особи, така можливість не виключена.

— Отже, ловлю на слові,— поспішив підсумувати Свирид Іванович.

Після цього він ще кілька разів телефонував і, сказати б, доповідав столичній знаменитості про стан будівництва Палацу культури, а за тиждень перед Новим роком вже офіційно, як голова колгоспу, повідомив, що афіші висять, і в усьому районі навіть зайці та дикі качки знають, що на новорічному відкритті палацу виступатиме народний артист.

Сцену прибрави ще напередодні. Позаду вилискувало свіжою фарбою величезне полотнище, на якому вчитель місцевої школи Яковенко намалював чомусь античний пейзаж з уламками доричних колон, а перед самісінькою оркестровою ямою громадилося, перевите червоними стрічками, соснове віття. На класичному тлі античного краєвиду темний костюм та лаковані черевики артиста виглядали занадто сучасно. Проте стильова розбіжність між оформленням сцени та одягом людини, що стояла на ній, додавала до загального враження риси таємничої загадковості і робила його ще більш урочистим.

Перед тим як їхати, довелося чимало передумати. Можна було зіграти сцену з якоїсь вистави, але для цього довелося б запросити ще кілька акторів, а вони зайняті на міських новорічних вечорах. Прочитати якийсь монолог? Та чи не замало для вечора, якого глядачі так чекають? До того ж хотілося виступити з чимось сучасним, а в сучасних п'єсах автори чомусь уникають монологів, вживаючи короткі репліки, які начебто похваляють діалоги і, як твердять знавці, роблять їх більш відповідними до вимог насиченого дією часу...

Вирішив, що краще підібрати якесь гостре й цікаве оповідання на актуальну тему,— ну, скажімо, присвячене проблемі батьків та дітей. Протягом останніх кількох років молодь, що прийшла з театрального інституту, заявляла про себе все настійніше й голосніше, і він не сумнівався, що те саме відбувається в усіх верствах суспільства, а отже, й цікавить усіх.

Підходяще оповідання пощастило знайти. Воно мало назву «Суд у Млинах». Ішлося в ньому про драматичну, хоч, може, і не дуже характерну пригоду: стара пенсіонерка, колишня вчителька, Настя Хорунжа судилася зі своїм єдиним сином, який вимагав, аби мати віддала

Йому дві великі кімнати, а сама перебралася в третю, маленьку, бо в нього, мовляв, родина, а стара живе сама. І син, працівник якоїсь бази «Гастроному», і його дружина — секретарка будівельної контори — поводитися на суді обурливо. Ганебним був не лише сам факт такого позову на стару матір, а й їхні викрики під час засідання суду, які виказували невихованість та невдячність молодих. Суддю напочатку дивувала поведінка матері: адже молодих таки трое, а вона в двох великих кімнатах одна, чому б не поступитися? Та незабаром стало ясно, що стара вчителька з охотою потіснилася б, але її обурює нахабна зажерливість розбещеної невістки, яка деспотично прибрала до рук всю повноту влади в молодій родині, а сина перетворила на казнащо. Отже, справа фактично повернулася так, що йшлося вже, власне, не про квартиру, а про недостойне ставлення до старої матері, і під час самого процесу в суді вона набрала чисто морального характеру.

Оповідання було не з блискучих — проблема взаємин двох поколінь ставилася надто різко й вирішувалася прямолінійно. І хоча старий актор це розумів, він все-таки зупинився на ньому, уявляючи й себе на місці отієї старої матері, на яку насаджають недавні студенти театрального інституту, пробиваючи, як йому здавалося, ліктями дорогу до головних ролей.

Коли гарненька десятикласниця, що правила за конферансьє, взяла в руку мікрофон і дзвінко оголосила про виступ столичного актора, зал так зашурхнув, що ніхто навіть не зважився аплодувати. Свирид Іванович, стоячи за лаштунками біля свого знаменитого гостя, торкнув його ліктем і пошепки проказав:

— Ну, з богом! Важлива не зустріч, а проводи.

Актор поважно вийшов на сцену, шанобливо вклонився своєю випещеною головою, всміхнувся й пояснив, чому він не може в цей урочистий новорічний вечір виступити перед шановними глядачами в одній із своїх ста чотирнадцяти ролей, які переграв на сцені академічного театру протягом сорока творчих років. Говорячи, він звично прислухався до того, як звучить його добре поставлений баритон у новому приміщенні, а скінчивши передмову, вирішив, що читати оповідання треба все ж таки трохи голосніше, бо акустика в новому палаці не така вже й гарна і до задніх рядів деякі слова можуть не дійти.

В залі панувала тиша. Передні ряди опосіли учні місцевої десятирічки — охайно зачесані дівчата з бантами на головах та хлопці в светрах та лискучих куртках. Позаду сиділи старші — теж одягнені по-святковому, а біля бічних дверей тіснилися мальовничим натовпом п'ятеро дівчат у біленьких фартушках — ті, що мали прислужувати біля святкового столу, накритого на честь знаменитого гостя в одній з бічних кімнат палацу. Всі слухали, боячись пропустити бодай слово. Актор це відчував, і голос його звучав проникливо і чітко.

Коли дійшов до місця, де стара Настя Хорунжа пояснює судді, чому вона не хоче віддати синові свої дві кімнати й перейти в одну, з задніх рядів почувся обурений бас:

— От і брехня!

Від несподіванки актор полохливо глянув у зал і на мить затнувся. Але світло било йому в очі, і того, хто вигукнув, у темній прірві залу не видно було. Професійна витримка перемогла, й актор повів далі.

Невістка кидала Насті Хорунжій нетерплячі репліки, і суддя погрожував, що, коли не замовкне, її виведуть із приміщення суду. На мить молодиця замовкала, але в неправий бій з ганебною заповзятістю кидався син Микола, а мати його з боєм соромила, і суддя вже майже не приховував, що він на її боці.

— Ну, кажу ж, брехня! — знову гримнув бас із задніх рядів, даючи акторові змогу пересвідчитися, що акустика в новому залі колгоспного палацу непогана.

На сцені запала тиша, а глядачі зацикали на нетерплячого слухача. Але він не вгавав і басовито настоював на своєму:

— Брехня, та й годі! І прізвище Настине не Хорунжа, а Хворостяна, і сина звать не Микола, а Іван, і не за хату вони судилися, а за гроші!

— Хто це там бешкетує? — вийшов з-за лаштунків і грізно запитав Свирид Іванович.

— О, вже й бешкетує! — озвався знову басовитий глядач. — Тільки голос подай, то вже й у бешкетники потрапиш!

В залі почувся стриманий сміх. Актор стояв і безпорадно озирався на голову колгоспу.

Свирид Іванович вийшов на сцену.

— Товариші! Та що ж це таке? — обурився він.— До нас гість шановний приїхав, мистецтво своє привіз, а ми...— Він подивився на гостя, котрий нервово потирає руки і винувато всміхався.— Ви вже, будь ласка, вибачте, мабуть, хтось на радощах передчасно хильнув зайвої.— І знову суворо звернувся до невидимого бешкетника: — Щоб мені було тихо!

— А ти правді рота не затикай,— гримнув той самий сердитий голос із зали.— Іч, «зайву хильнув»! Чи ви таке чули?!

Свирид Іванович розлютився не на жарт.

— Ану, поверніть промінь на хулігана!

Прожектор повернули в зал, і промінь утнувся в непоказну постать зі зморшкуватим обличчям та обвислими вусами.

— Так я й знав: Мороз! І завжди ви встряєте не в своє діло! — з досадою проказав голова колгоспу.

— Ти перво-наперво світило своє геть прибери,— наказав дід, мружачи підсліпуваті очі, і коли його наказ виконали і промінь утнувся в стелю, повів далі: — А що не в своє діло встряю, не докоряй, бо я за правду!

Глядачі зареготали, а Свирид Іванович безпорадно розвів руками і глянув на гостя, котрий вимушено всміхався, вже розуміючи, що виступ його зірвано.

— Ось яке діло, діду,— проказав Свирид Іванович, збираючись покінчити з неприємністю,— або сидіть мовчки, або накажу вивести геть.

— Вивести? — скипів дід Мороз.— Мене вивести?! Ану, сучий сину, спробуй! — Він почав засукувати рукава, наче збирався битися навкулачки.— Чи ви таке чули? За правду — вивести! Та я тебе на чисту воду так виведу, що не пригадаєш, як і звуть!

В залі зчинилося бозна-що. Школярі посхоплювалися з місць, пританцьовували й реготали, а старші повернулися обличчями до заповзятого діда і теж заходилися зо сміху. В залі стояв суцільний гамір, і ясно було, що публіку вже вгамувати не можна.

Дід Мороз все ще вимахував руками й погрозово викрикував щось, але на сцені вже не чути було, що саме.

— Ну що ти з ним удієш! — скрушно мовив Свирид Іванович до гостя.— І вивести старого із зали незручно, і докінчити не дасть!

— Докінчити вже однаково не пощастить,— проказав актор, наче корився невмолимій долі. Він раптом відійшов на середину сцени, підвів руку і вигукнув: — Товариші, прошу уваги!

Глядачі одразу вщухли, а дід Мороз сів.

— Тут сталося непорозуміння,— повчально розпочав гість після короткої паузи.— Як усі ми бачимо, один наш поважний глядач, наш старший товариш, цілком помилково сприйняв події, що відбуваються в художньому творі, за факт, який буцімто мав місце в реальній дійсності. Такі помилки трапляються нерідко... Буває, що внаслідок нерозуміння специфіки художньої творчості дехто ототожнює витвір мистецької фантазії зі справжніми подіями. Але таке тлумачення...

— Ти що, нас за дурнів маєш? — знову схопився дід Мороз із місця.— Чи, може, в нас дітей ніколи не було й не знаємо, що й до чого?! Та коли Іван Хворостяний не дурень, він тебе за наклеп до суду потягне й у тюргу замкне!

Зал зареготав знову.

— Який же тут наклеп?! — благально склав гість білі долоні і простягнув їх до зали, наче звертався до самої справедливості.— Я не знаю ніякого Хворостяного, я навіть такого прізвища ніколи не чув!

— То нема чого й базікати, коли не знаєш,— обрізав його дід.— А я його змалечку знаю, я з його матір'ю до церковно-приходської в один клас ходив. І на суді я був, і після суду мав з нею розмову, і вона мені всю правду, як попові, розповіла.

«Боже, яка ганьба!» — подумав актор, але вголос проказав:

— Може, ви в такому випадку поділитесь із нами своїми відомостями? — Це звучало трохи поблажливо, ба навіть зверхньо, і ясно було, що бідолаха ще й сам не розуміє, що в його іронічній пропозиції якраз і полягає єдиний вихід із становища, в якому він перебував.

— А чом же, розповім,— з веселою готовністю погодився дід, і одразу ж почав проштовхуватися між стільцями до проходу.

В залі знялася нова хвиля веселого пожвавлення. Старого підбадьорювали вигуками, в різних кінцях лунали аплодисменти. І тільки Свирид Іванович щось стурбовано говорив гостеві, мабуть, висловлюючи обережне

побоювання. Але тепер вже, як видно, гість заспокоював його, бо весело всміхався, зацікавлений пригодою, як і всі присутні.

Дід Мороз обережно, наче ступаючи по ковзанці, піднявся по дерев'яних приступках на сцену, впевнено змахнув правицею в бік Свирида Івановича і сердито проказав:

— Відійди!

Голова колгоспу відступив убік і простягнув дідові мікрофон.

— А це нащо? — запитав дід, підніс його до підсліпуватих очей, кашлянув, але кашель його пролунав з такою силою, що старий аж злякався.

В залі розлігся регіт, а дід ще якусь мить ошелешено дивився угору, наче шукав десь під стелею жартівника, який так голосно його перекиривляв.

— Та це ж мікрофон — для того, щоб людям чутише було! — зареготав уже й Свирид Іванович.

— Я правду казатиму, а її й без твоїх витребеньків почують! — сердито огризнувся дід і простягнув мікрофон голові колгоспу. — На, бо кину додолу!

Він жбурнув мікрофон, і Свирид Іванович ледве його встиг підхопити.

— Так от, люди добрі, — звернувся він до зали. — Я скажу вам, як діло насправді було. Що судилася Настя Хворостяна з сином, то істинно так, заперечувати того не буду. А от що Іван погано з матір'ю на суді поведився — брехня. Ви хоч і з столиці приїхали, — докинув він гостеві, — а вибачайте, про хлопця я вам такого казати не дозволю. Івана, коли знати хочете, й на суді не було. Молодиця його, Пріська, була, а Івана не було. Вона, ота бісова невістка, всьому й причина. Мати з сином, відколи й народився, душа в душу жили. Одинак же він у неї, то як же може бути інакше?! І вона його любить, і він її завжди поважав. І щоб старій грошей на прожиток не давав, — та такого бути не може! Та вона за чоловіка і пенсію одержує, і хата в неї своя, і яке не є, а хазяйство. То нащо б вона за оті тридцять карбованців тягалася з сином та ганьбила свою сиву голову?!

— А отже, самі кажете судилася! — спробував його під'южити гість.

— Хіба ж я заперечую? — вигукнув старий у справедливому гніві. — Судилася, і тридцять карбованців на

місяць висудила! А тільки вона їх по суду одержує і синові назад віддає.

— От тобі й маєш! — здивовано скрикнув Свирид Іванович.— У сина висудила й віддає синові!

— Бо діло не в грошах, а в мотоциклі! — все дужче розпалювався старий.— Я скільки знаю Івана, з велосипеда він не злавив. Страшенно полюбляв усяку механіку, через те й механізатором став. І скільки пам'ятаю хлопця, мріяв про мотоцикла. Ну, звісно, поки до школи ходив, тільки мріяти й міг, а коли одружився та почав добре заробляти, вирішив купити. Але ж бісова його молодиця Пріська така характерниця, що й заікнутись про те не міг. Скільки до хати принесе,— загарбає і під замок, у скриню. Він, бідолаха, їй і так і сяк — мовляв, і тебе на мотоциклі возитиму, кури чи там яку сотню яєць на базар не носитимеш пішки. А вона — нізашо! Тоді він — до матері: ви, мовляв, висудіть, а я в крамниці мотоцикла візьму — отими грошима щомісяця виплачувати будете.— Старий пробіг очима по рядах.— Ондечки вона сидить поруч із своїм Іваном — хай скажуть — брешу чи правду кажу?

Десь на середині зали з місця схопилася дебела молодичка в сірій сукні з гарним розпаленим обличчям і, звертаючись до чоловіка, що сидів поруч і блаженно всміхався, процідила крізь зуби:

— А мені сказав, що правління мотоциклом преміювало... Ну гаразд, повернемося додому, я з тобою поговорю...

І під насмішкуваті вигуки вибігла геть із зали.

— Що, Іване, злякався? — хихикнув старий до молодого чоловіка, якого в п'їтмі не бачив, але знав, що той сидить поруч із порожнім стільцем, і додав: — Нічого, не вболівай — поки молоді, рядно помирить...

В залі знову зчинилося бозна-що — приміщення стрясалося від реготу й оплесків. Дід ще щось говорив, він аж перехилився через рампу в надії, що так його краще почують, та кінець кінцем безнадійно змахнув рукою і подибав зі сцени вниз.

...Згодом, сидячи на почесному місці біля святкового столу, знаменитий актор удавав, що уважно слухає урочисті тости, а насправді весь час думав про те, що чергову роль у новій п'єсі все-таки краще віддати комусь молодшому. Бо в самого вже й зовнішність не та, і темпераменту, мабуть, не вистачає,— міг би вже всім

отим театральним молодикам батьком бути. А батько чого тільки не зробить, аби дитині своїй догодити!.. Чого тільки не зробить!

1972

Звичайна історія

Переді мною двоє — він та вона.

Він — Сергій Іванович — світлоголовий чоловік, середній на зріст і середнього віку — років п'ятдесяти. Вона — Явдоха Петрівна — молодша, на вигляд їй не даси і сорока, хоч насправді їй років на п'ять більше. Худорлявенька, з блідуватим довгастим обличчям, освітленим величезними темними рухливими очима. В цю хвилину вони виказують полохливу бентегу і затамований переляк — чи не через це обличчя Явдохи Петрівни виглядає ще молодшим, аніж звичайно?

Оці двоє людей ось уже понад чверть століття люблять одне одного. Їхня клопітка ніжність — не наслідок звички, виробленої багатолітньою близькістю; вона — не від вродженої м'якості характерів, та й не така у них м'яка вдача — в обох.

Вони просто люблять. Подивившись збоку, зразу відчуєш, що духовне життя їхне глибоке й повне, — воно не навіває думок про міщанське вмиротворення двох закоханих голубенят.

Я познайомився з ними випадково: їдучи поїздом до Києва, опинився з Сергієм Івановичем в одному купе. Ну, ясне діло, в дорозі знайомишся легко. Виявилось, що він залізничник, був колись обхідником на колії, а тепер майстер по ремонту паровозів. Повертається з відрядження й поспішає додому — з Тули на свято повинен приїхати син.

Виходячи з вагона, Сергій Іванович сказав:

— Може, заглянете коли-небудь? Ми люди звичайні. І дружина зрадіє — вона у мене хороша, любить гостей.

В його запрошенні не можна було відчути ні наполягання, ні — тим більше — будь-якої спроби нав'язати свою дружбу. Звичайна ввічливість. Та з якимось таким лагідним притиском сказав він про свою дружину,

що вона «хороша», стільки в тому було щирої ніжності, що, приїхавши додому, я вирішив неодмінно до них зайти. Хотілося глянути на Явдоху Петрівну — жінку, котра стільки перенесла в своєму житті і яку врятувала саме любов такої ж, як вона, звичайної й порядної людини.

Вони вперше зустрілися за незвичайних обставин: вона хотіла вкоротити собі життя, і Сергій Іванович її врятував. Сталося це випадково — він обходив свою дільницю і раптом побачив на колії людину. Поїзд був уже зовсім близько, Сергій щодуху побіг: до людини, що лежала на рейках, було далеченько. Він біг, зрідка озираючись на поїзд, котрий уже з'явився з-за лісу, і думав лише про одне — хтось лежить на рейках, поїзд от-от розчавить людину...

Коли він ухопив на руки кощаве, майже невагоме тіло дівчини, коліна йому так тремтіли, що важко було ступити. Паровоз дихав уже близько, Сергій стрибнув убік і покотився з насипу. Унизу він знову взяв її на руки, щоб бігти в село, — дівчина розплющила очі, подивилася на свого рятівника сповненими сліз очима і прошепотіла:

— Не хочу жити...

Вона рвонулася з його рук з такою силою, що він ледве утримав її.

— Та ти що! — крикнув Сергій і опустив її на землю. — Збожеволіла?!

Голос його лунав так владно, що дівчина отямилася. Вона дивилася на кремезного парубка, наче не розуміла, звідки він узявся. Поїзд прогримів зовсім поруч, і коли гуркіт ущух, дівчина сіла на ріллю, покірно похилила голову і тихо, безнадійно заплакала.

Сергій не намагався заспокоїти її — розумів, що не з доброї волі людина лягає на рейки. До того ж і людина ще зовсім молода: років дев'ятнадцять, може, двадцять — не більше.

Дівчина довго плакала, а він мовчки дивився на її тремтячі плечі, на її вицвілу ситцеву кофтину, на вигорілу розплетену косу...

Вона підвелася і тихо сказала:

— Піду...

Явдоху не пішла, а побігла у бік хутора. Побігла, не озираючись, наче засоромилася чогось — може, своєї душевної слабкості, а можливо, й самих сліз.

Хто вона така і чому вирішила вкоротити собі життя,— про все це Сергій довідався згодом. Її доля не давала йому спокою, він весь час побоювався, коли б дівчина кінець кінцем таки не покінчила з життям. Та знав тоді лише, що побігла вона на хутір. Розумів і те, що коли людина з власної волі лягає на колю, то для того мусять бути якісь особливі причини.

Парубок і сам не помічав, як дівчина поступово входила в його свідомість, опановувала його думки. Він вирішив, що мусить будь-що знайти її, повинен побачити ще раз, не зможе далі жити, коли не довідається, чи жива і що з нею сталося.

І він її знайшов.

Була осінь 1928 року. Куркульня, котру в сімнадцятому сполошила революція, потроху оклигала. Звична самовпевненість поверталася до чубатих хутірських парубків — поступово з їхньої пам'яті вивітрувались картини революційної бурі. Дехто з них гадав, що так воно далі й піде — голота одержала свій клопот, а про більше й мріяти не хоче. Сільські багатії набирали на обробіток з половини бідняцької землі, збивали міцні хазяйства, купували реманент і коні. Важко було хіба що тільки з робочими руками: за наймита заступалася Радянська влада, від визиску та неправди його оберігав державний закон. А який же то в біса наймит, коли на нього доводиться з профспілкою угоду вкладати, а за угодою встановлено оплату і — головне — не змусиш його батракувати від схід сонця до самісінької темноти!

Глитаєві доводилося викручуватись. Котрі хитріші — збирали на своєму обійсті родичів, у яких не було стріхи над головою, боржників, котрі боргу в свій час не віддали... Дехто вишукував інші засоби змусити людину працювати за шмат хліба.

В одного з отаких і жила та дівчина. Вона потрапила до нього ще зовсім малою — в дев'ятнадцятому, коли матір її на полі розірвав махновський снаряд. Батька не було — не повернувся з галицького поля бою. Коли вбиту жінку привезли на хутір, глитаєй при людях «зжались» над сиріткою і повів маленьку Явдошку на своє подвір'я: мабуть, ще тоді здогадувався, що надходить час, коли робочі руки будуть дорожчі за все.

Можна написати цілу книгу про те, як він призвів дівчину до того, що вона зважилася кинутись під

поїзд, аби тільки покінчити з принизливим рабським життям; як з'явився в його хаті парубок з залізничної станції, що мав добрих побратимів і прийшов захищати дівчину не сам; як поступово вони почали кохати одне одного, і коли зрозуміли, що кохання їхнє — назавжди, втекли удвох від гніву її гнобителя до міста Єлисаветграда; як сиділи рядочком допізна, схилившись над букварем, і хлопець учив дівчину грамоти, все ширше й ширше розкриваючи їй очі на прекрасний і радісний світ... Багато що сталося в їхньому подальшому житті, чимало веселого, зворушливого та сумного... Але головною подією було те, що в двох молодих серцях народилася любов — справжня, чиста, глибока і віддана, любов, яка виявилася дужчою за всі випробування й труднощі, міцнішою за все, що так або інакше намагалось її зломити.

Ми часто чуємо про почуття, що об'єднують людей, — про товариськість, котра допомогла бійцям подолати ворога в рукопашній; про змагання двох подруг, що героїчно борються за врожай на двох суміжних ділянках колгоспного поля; про листування славнозвісних майстрів, які ніколи не зустрічалися особисто, а стали справжніми побратимами через те, що чесно та щиро поділилися досвідом своєї праці... Чисті й благородні почуття! Та чомусь ми так рідко й соромливо говоримо про любов двох людей, любов, що окрилює, робить щасливим і, нарешті, обдаровує світ новим людським життям. Ми мало не байдуже перечитуємо в газетах довгі низки прізвищ і повідомлень про те, що такий-то громадянин, котрий мешкає на такий-то вулиці, викликає до народного суду в справі розлучення таку-то громадянку, яка мешкає там-то й там-то... Ми пробігаємо поглядом по цілих шпальтах, заповнених незнайомими прізвищами, і часом навіть не помічаємо, що байдуже проходимо повз нещастя або ганьбу. І все-таки про їхнє лихо ми хоч так чи інакше довідуємося...

А от про тих, чії серця протягом десятків літ зогрівали одне одного, підтримували й надихали, — про них ми навіть ніколи нічого не чуємо. Їх багато, їх більшість — то правда. До того ж чи така вже це велика заслуга — любити? Адже так і повинно бути.

І все-таки треба розповідати. Ну хоча б тому, що кожен приклад щирої любові двох людей, можливо, скоротить бодай на один рядок трагічний список не-

щасть і розлучень. А коли й ні,— хіба він не вартий доброго слова і сам по собі? Адже оцих двох любов зробила щасливими, їхні діти — Миколка, Мишко та Аллочка,— вони ж не підуть по світі без морального багатства, добутого у спадок від батьків, і це, можливо, зробить і їх щасливими. Аллочка школярка — вона всього ще не розуміє, але ж не може не почувати, що в їхньому домі навіть повітря, яким дихаєш, зігрите й освітлене особливим світлом і теплом!

Вони щасливо прожили цілих дванадцять років. Сергій Іванович не пам'ятає й хвилини, коли б, відірвавшись від роботи, не подумав про дружину. Службу доводилося міняти не раз — дорожній обхідник з далекого степового полустанка став механіком, що ремонтував паровози, потім машиністом, а згодом знову повернувся до депо. Траплялося й так, що цілими тижнями був сповнений чеканням зустрічі. І це постійно загострювало почуття — вони завжди лишалися свіжі. За все життя ніколи не подумав про неї просто так, наче про щось звичайне і звичне...

Тільки раз довелося їм розлучитися надовго — на цілих чотири роки. Почалася війна. Ніщо інше не могло б їх так далеко відкинути одне від одного. Сергій Іванович не знав, де Явдоха з дітьми; довідався тільки, що евакуювалися на схід. Він розіслав з фронту сотні листів в усі кінці величезної країни, звертався до безлічі знайомих, до різних установ... Ніхто нічого не знав. Коли Сергій Іванович тепер розповідає про те, як шматувала його душу ота невідомість, починаєш розуміти, чому слова бувають безсилі й нездатні розповісти про таке...

Він не сумнівався в тому, що його родині допоможуть. Добрі люди є скрізь. Та й Явдоха впорається з якими завгодно труднощами, а дітей і себе збереже. Не така, щоб зігнулася: замолоду скуштувала горя, незвична до легкого життя. Та жінка з величезними полохливими очима виявилася навіть дужчою, ніж йому тоді видавалася. Не знала, чи повернеться чоловік живий з війни; знала інше: сама повинна подбати і про дітей, і про себе. І вона не лише працювала, а й пішла вчитися до залізничного технікуму на заочний факультет. Вдень у депо, вночі — над книжкою. Через три роки скінчила навчання і вже мала добрий фах. Тепер це була вже не ота перелякана й тремтлива дівчина, котру Сергій

Іванович вихопив колись із-під поїзда. До її слів прислухалися досвідчені робітники, її поради брали до уваги. Вона стала людиною громадського обов'язку. І коли б не надія знайти чоловіка, ніколи б не поїхала з невеликого східного міста, де стала потрібна людям, де заслужила повагу своїм чесним трудом.

Він відшукав її аж у тисяча дев'ятсот сорок п'ятому; про всяк випадок написав на свою стару домашню адресу до Києва і одержав у відповідь листа. Цей лист лежить тепер переді мною. Це не лист, а повість. З кожної сторінки зорить і дихає воля мужньої людини, в якій всенародне воєнне лихо збудило нечувану силу душі. Сергій Іванович береже той лист, як святиню. Та для нас він — не сімейна реліквія: з його сторінок постає образ однієї з мільйонів радянських жінок та матерів у знаменну мить свого життя — коли горе лишилося позаду.

І почалася нова пора... Народилася Аллочка. Хлоп'ята підросли — один пішов до будівельного інституту, другий — до військового училища. Оцей другий — Мишко — частенько потай посміювався, коли заставав батьків над якимось підручником: тепер уже мати вчила батька, бо знала значно більше, ніж він. Сергій Іванович ніколи не сприймав допомогу дружини як відплату за те, що й сам колись її вчив читати й писати; його самолюбство не страждало, бо вчила не просто жінка, а ота єдина, котру він любив.

...Я пишу ці рядки, а сам думаю: що відчують в оні, коли прочитають,— знітяться чи, може, образяться? Адже я розповідаю людям про їхнє потаємне. Так, вони звірили мені своє життя не для того, щоб я про нього розповідав. А мені прикро, що до своєї розповіді я не можу додати й їхнього справжнього прізвища, вказати назву вулиці та номер будинку, в якому вони живуть...

А проте хіба мало в нашому місті щасливих людей? Нехай кожен із них гадає, що ця історія списана з нього...

Зміст

Драматичні поеми

6	Поетова доля
100	Перший грім
198	Катерина

П'єси

274	Сонячна сторона. <i>Комедія</i>
344	Дальня луна. <i>Драма на три дії</i>
384	Тінь минулого дня. <i>Драма на три дії.</i>

Оповіді

432	Грізний Дніпро
437	Леся
448	Спокута мужністю
454	Київські каштани
460	Незгасиме полум'я
467	Двое в імлі
474	Стадіон
482	Бій за південне сонце
511	Дім рідного дому
515	А через чверть століття...
519	Серце Шопена
524	Дрезден
542	Дума про пісню
549	Міст до людей
556	Горді пасажери
566	Лише сорок кілометрів
583	Ліки рятівної пам'яті
588	А через чверть століття...
592	Дід Мороз (<i>Новорічне оповідання</i>)
600	Звичайна історія

САВВА ЕВСЕЕВИЧ ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

Сочинения

в трех

томах

Том 2

Драматические поэмы.

Пьесы.

Рассказы.

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *О. З. КАГАРЛИЦЬКА*

Художник *В. В. МАШКОВ*

Художній редактор *В. С. МІТЧЕНКО*

Технічний редактор *Г. Г. ПОДГУРСЬКИЙ*

Коректор *Л. Г. ЛЯЩЕНКО*

Інформ. бланк № 1050.

Здано до складання 14.02.80.

Підписано до друку 31.10.80.

БФ 30461.

Формат 84×108^{1/32}.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 31,92.

Обл.-вид. арк. 29,998.

Тираж 40000.

Зам. 55.

Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика

ім. М. В. Фрунзе

республіканського виробничого об'єднання

«Поліграфкнига»,

310057, Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

У першому томі вміщено репродукцію з портрета
Сави Голованівського
роботи художника
Тартаковського І. Й.

Сава Голованівський.

Г61 Твори в трьох томах: Т. 2. Драматичні поеми. П'єси. Оповіді.— К.: Дніпро, 1981.—606 с. (Передплатне).

До тому увійшли драматичні та прозові твори письменника. До розділу «Драматичні поеми» вміщено поеми «Поетова доля» (епізод із життя Т. Г. Шевченка), «Перший грім» (про народовольців), «Катерина» (про утвердження нового колгоспного ладу в позовтневому селі). У розділі «П'єси» — дилогія «Дальня луна» та «Тінь минулого дня» — твори антивоєнного звучання. Завершується книга розділом «Оповіді».

Г $\frac{70600-015}{M205(04)-81}$ передплатне. 4702590200

У2

2 KJ 6.40K. 13